

2026 №1

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutı Nókis filialı

**KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT
XABARSHÍSÍ**

Ilimiy-metodikalıq jurnal

ŞAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali
KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikaliq jurnali

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI
ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский филиал Государственного института искусств и
культуры Узбекистана**
ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ
научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture
ART AND CULTURE BULLETIN
Scientific methodological journal

№1 (9)

2026

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Bas redaktor: Yusupov Kuanishbay Baltabaevich – Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali direktori, filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Juwaplı xatker: Otepbbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

REDKOLLEGIYA AĞZALARI:

Ayapov Amanjol Tilepovich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Akilova Kamola Baltabaevna – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktori, professor

Ansarbav Najimatdin – Ózbekstan xalıq artisti, professor

Aximbetova Gulbaxar Kanatbaevna – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor

Bekjanova Aynura Marxabaevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Berdimuratova Alima Qarlıbaevna – filosofiya ilimleri doktori, professor

Xamidov Nuratdin Shamshetdinovich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Ismailova Maryash Xojabergenovna – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artisti, professor

Jaksimova Urziya Jumabayevna – filologiya ilimleri kandidati, docent

Kabulova Mexriban Tolıbayevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

Kalekeev Kuanishbay Jartıbaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Karımova Nigora Ganıevna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc)

Khodjametova Gulchira İlishevna – tariyx ilimleri kandidati, professor

Qadiraliyeva Altınay Mustafa qızı – mádeniyattanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent, (Qazaqstan)

Mambetkadırov Ğayratbay Amanbaevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Nurmuxamedova Shoira Zaxidovna – arxitektura ilimleri doktori, professor

Orazbayev Arıslanbay Kómekbayevich – filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Paxratdinov Dauletmurat Yunisovich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Prekeeva Amangul Ansarbayevna – filologiya ilimleri kandidati, docent

Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidati, professor

Turdiyev Baxtiyar Berdixanovich – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

Tleubaeva Baljan Seydraman qızı – pedagogika ilimleri kandidati, docent, (Qazaqstan)

Todjıboeva Oltınoy Qosımovna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc), professor

Turgunova Nasiba Mamatovna – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Turdiyev Qalbay Abıevich – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent

Yakubov Baxtiyor Choriyevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Urazmbetova Lizaxan Taspolatovna – professor

Urazova Larisa Karamovna – tariyx ilimleri kandidati, docent

Zaretdinov Qurbanbay – Ózbekstan kórkem óner ğayratkeri, professor

Zaretdinov Karamatdin Kurbanbaevich – docent

Shaniyazov Jeńisbay Uńgarbaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Juwaplı redaktorlar: G.Otepbbergenova – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha

A.Bekjanova – rus hám inglis tili boyınsha

Muzıka redaktori: M.Nasırov

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janında ğı Málıleme hám ğalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında 2023-jıldıń 15-may kúńgi №081166-sanı menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen.

Jurnal JAK (Joqarı attestaciya komissiyası) dizimine kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha kirgizilgen. (Tiykar: JAK 2025-jıl 12-fevralda ğı №367/5-sanlı qararı)

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómende ğı ba ğdarlar boyınsha qabıl etiledi:

➤ *Teatr hám muzıka*

➤ *Kino hám dramaturgiya*

➤ *Bibliografiya hám mádeniyat*

➤ *Jámıyetlik-gumanitar pánler*

Jurnal jılına tórt márte shı ğadı. (kvartalına bir ret)

MUZÍKA KÓRKEM ÓNERI HÁM ONÍN RUWXÍY TÁSIRI

R.Abdullaev – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: musiqa san’ati, ijtimoiy ahamiyat, ma’naviy tarbiya, estetik did, milliy meros, xalq qo‘shiq-lari, yosh avlod, maqom, ma’naviy ta’sir, musiqa ta’limi.

Ключевые слова: музыкальное искусство, социальное значение, духовное воспитание, эстетический вкус, национальное наследие, народные песни, подрастающее поколение, маком, духовное воздействие, музыкальное образование.

Key words: musical art, social significance, spiritual education, aesthetic taste, national heritage, folk songs, young generation, maqom, spiritual influence, music education.

Muzika kórkem óneri adamzat mádeniyatınıń eń áyyemgi hám eń áhmiyetli kórinislerinen biri. Ol insan sezimlerin bildiriw, ruwxıy dúnyasın bayıtıw hám ruwxıy jetilisiwinde úlken áhmiyetke iye. Ázelden muzika adamlardıń quwanışlı hám qayğılı demlerinde joldas bolıp kelgen. Ol tek estetikalıq zawıq deregi emes, al tárbiya, ruwxıy-ádep-ikramlılıq jetilisiw, sociallıq birlikti támiyinlewshi kúsh sıpatında da qádirlenedi.

Búgingi globalıasıw sharayatında milliy qádiriyatlardı qásterlep saqlaw, jas áwladtı barksamal insan etip tárbiyalawda muzika kórkem óneriniń áhmiyeti jáne de artıp barmaqta. Sonlıqtan, muzika tek gána kórkem óner tarawı emes, al bilimlendiriw, tárbiya hám ruwxıy-ağartıwshılıq processlerdiń de áhmiyetli quramlıq bólegine aylanğan. Muzika kórkem óneriniń tamirları áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı. Adamzat jámiyeti qalıplesken dáslepki basqışlarda muzika áyyemgi saz ásbablar, qosıq hám ritmikalıq háreketler járdeminde júzege kelgen. Arxeologiyalıq tabılmalar sonı kórsetedi, adamlar tábiyat qubılıslarına eliklep, nama dóretiwge umtılgan. Shıǵıs xalıqlarında, sonıń ishinde, Ózbekstanda muzika áyyemnen áhmiyetli mádeniy qubılıs bolıp kelgen. Maqam kórkem óneri, xalıq qosıqları, dástan hám baqsışılıq dástúrleri xalqımızdıń bay muzikalıq miyrasınan dárek beredi. Máselen, "Shashmaqom" tek gána ózbek emes, al pútkil Oraylıq Aziya xalıqlarınıń mádeniy miyrasınıń biybaha esteligi esaplanadı. Batis dúnyasında bolsa muzika kórkem óneri grek hám rim dáwirinen baslap rawajlanıp, keyin

ala Evropa oyanıw dáwirinde jańa basqışqa kóterildi. Klassikalıq muzika kórkem óneri wákilleri - Mocart, Betxoven, Bax sıyaqlı kompozitorlar jáhán muzika mádeniyatınıń shoqqısına kóterildi. Muzika kórkem óneri insan ruwxıy dúnyasına tikkeley tásir etedi. Saz hám ritm insannıń keypiyatın kóteriwi, oǵan quwanış baǵıshlawı, qayǵıların jeńillestiriwi múmkin. Sol sebepli muzika ruwxıy kúsh baǵıshlaw quralı sıpatında da áyyemnen qollanılǵan. Muzika jámiyetlik birlikti támiyinlewde de áhmiyetli qural esaplanadı. Xalıq qosıqları, máresim nama qosıqları adamlardı birlestirgen, olardıń milliy ózligin bekkemlewge xızmet etken. Máselen, lapar hám yalla qosıqları xalqımızdıń turmıs tárizinde keń orın iyelegen. Sonday-aq, muzika jas áwladtı estetikalıq tárbiyalawdıń eń nátiyjeli quralı bolıp tabıladı. Mektep hám mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde muzika sabaqları balalarda estetikalıq talǵam, ritmikalıq sezim, ırǵaqtı seziw qábiletin rawajlandıradı. Bul bolsa olardıń dóretiwshilik pikirlewi hám kózqarasın bayıtıwǵa járdem beredi.

Muzika kórkem óneri insaniyat tariyxında tek estetikalıq zawıq beriwshi emes, al jámiyet turmısınıń túrli tarawlarına tásir kórsetiwshi faktor sıpatında da qaraladı. Hárbir xalıqtıń milliy qádiriyatları, dástúrleri hám mádeniy miyrası, bárinen burın, muzika arqalı áwladtan-áwladqa jetip baradı. Usı jaǵınan, muzika kórkem óneri jámiyetlik birlikti bekkemlew, milliy ózlikti saqlaw hám ruwxıy jetiklikke erisiwde sheksiz áhmiyetke iye. Insannıń ruwxıy dúnyası quramalı bolıp, onı qalıplestiriwde muzikanıń ornı sheksiz.

Saz hám ritmler insannıń ishki dúnyasına tez sińip baradı, keypiyatın kóteredi, tınıshlıq yamasa ilham baǵıshlaydı. Sol sebepli áyyemnen muzika túrli keselliklerdiń aldın alıwda da qollanılǵan. Máselen, shıǵıs medicinasında neytral, tınısh namalardı tınlaw arqalı táshwishti kemeytiriw, júrek urıwın turaqlastırıw tájiriyesi bolǵan.

Búgingi kúnde de psixologiya hám muzika terapiyası tarawlarında nama hám qosıqlar ruwxıy kúsh quwat baǵıshlamaqta. Stressti kemeytiw, balalarda sóylew hám pikirlewdi rawajlandırıw, kekselerde yadtı bekkemlewde muzika ayırıqsha nátiye kórsetedi. Muzika jámiyetti birlestiriwshi kúsh sıpatında da áhmiyetli orın tutadı. Xalıq qosıqları, lapar hám yalla, máresim nama-qosıqları adamlardı jıynap, bir maqset átirapında birlestirgen. Nawrız, zúraát bayramları, toy tamashalarda nama-qosıqlar adamlar arasında awızbirshilik keypiyatın kúsheytken.

Milliy muzika xalıqtıń tariyxın, arız-niyetlerin, turmıshlıq tájiriyesin ózinde sáwlelendiredi. Sonlıqtan milliy nama-qosıqlardı qásterlep saqlaw hám úgit-násiyatlaw milliy ózlikti saqlawda, jaslardı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawda áhmiyetli qural bolıp tabıladı. Muzika jas áwlad tárbiyasında tikkeley tásirsheń qural bolıp esaplanadı. Ol balalarda estetikalıq talǵam, ırǵaqtı seziw qábleti, ritmikalıq sezim sıyaqlı pazıyletlerdi qalıplestiredi. Ásirese, mektepke shekemgi hám mektep dáwirinde muzika sabaqları balardıń kózqarasın keńeytedi, dóretiwshilik qábiletin júzege shıǵaradı. Elimizde milliy mádeniyat hám kórkem ónerdiń, sonıń ishinde, muzika kórkem óneriniń rawajlanıwına úlken itibar qaratıldı. Xalıq qosıqları, maqam, dástúriy atqarıw mektepleri qayta tiklendi, jańa kórkem óner orayları qurıldı. Hár jılı ótkeriletuǵın "Sharq taronalari" xalıqaralıq muzika festivalı tek ǵana mámleketimiz emes, al dúnya xalıqlarınıń muzikalıq miyrasin keńnen úgit-násiyatlawda úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Bul festival hár qıylı millet hám xalıqlardıń muzikalıq mádeniyatın birlestiretuǵın maydan bolıp xızmet etpekte. Bunnan tisqari, zamanagóy estrada muzıkası da úlken rawajlandı. Jas atqarıwshılar milliy namalar menen úylesken jańa qosıqlar jaratıp, xalqımızdıń muzika kórkem ónerin

xalıqaralıq maydanǵa alıp shıqpaqta. Sonıń menen birge, klassikalıq muzika, opera, simfoniyalıq orkestr atqarıwshılıǵı da rawajlanıp barmaqta. Muzika kórkem óneri búgingi kúnde de ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslardıń áhmiyetli quramlıq bólegi bolıp esaplanadı. Mektep, joqarı oqıw orınları, mádeniyat sarayları hám kórkem óner oraylarında ótkeriletuǵın koncertler, muzikalı kesheler, festivallar jámiyet aǵzaların birlestiredi, olarda milliy maqtanış sezimin kúsheytedi. Atap aytqanda, Ózbekstanda ótkeriletuǵın "Sharq taronalari" xalıqaralıq muzika festivalı, túrli wálayatlarda shólkemlestiriletuǵın folklor kesheleri, maqam tańlawları tek ǵana milliy emes, al dúnya xalıqlarınıń mádeniyatın birlestiriwge xızmet etpekte. Búgingi kúnde Ózbekstanda muzika kórkem ónerin oqıtıw hám úgit-násiyatlawdıń keń sisteması qalıplesken. Qánigelestirilgen muzika hám kórkem óner mektepleri, konservatoriyalar, joqarı oqıw orınları professional kadrlardı tayarlamaqta.

Muzika táliminde eki bagdar áhmiyetli:

Professional tálim - kompozitorlar, dirijyorlar, atqarıwshılardı tayarlaw.

Ulıwma estetikalıq bilim beriw - mektep oqıwshıların muzika arqalı tárbiyalaw.

Keleshekte sanlı texnologiyalar, onlayn bilimlendiriw platformaları hám multimedia qurallarınan paydalanıw arqalı muzika tálimin jáne de rawajlandırıw múmkin. Sonday-aq, xalıq saz ásbabların úyretiw, milliy miyrastı qásterlep saqlaw da áhmiyetli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı. Muzika tarawınıń ázeliy qádiriyatlarınan zamanagóylygi ólshemlerine bolǵan processlerdi tek ǵana ırǵaqlarda mórlengen tákirarlanbas shıǵarmalardan ǵana ańlaw múmkin. Bunıń kólemi bolsa júdá keń, olardı kóz aldımızǵa keltiriw de qıyın. Sebebi, hár bir xalıqtıń óz ruwxıylıǵı, aǵartıwshılıǵı, estetikası bolıp, ómir degen processte milliy hám sheberlik faktorları menen kórsetilgen. Bunıń negizinde eki úlken oy-pikir baǵdarları, yaǵnıy xalıq massalıq muzıkası hám oy-pikirdiń individual dóretiwshilik qatnasıqlarınıń jemisi orın alǵan.

Juwmaqlap aytqanda, muzika kórkem óneri adamzat mádeniyatınıń ajralmas bólegi bolıp, onıń tariyxı mın jıllardı qamtıp aladı. Ol insan ruwxıylıǵı, estetikalıq talǵamı hám ruwxıy dúnyasınıń qalıplestiriwde sheksiz orın

iyeydi. Elimizde muzıka kórkem ónerinin milliy hám zamanagóy bagdarları jedel rawajlanbaqta. Bul bolsa jas áwladtı bárkamal insan etip tárbiyalaw, olardıń dóretiwshilik potencialın júzege shıǵarıwda úlken

áhmiyetke iye bolmaqta. Keleshekte muzıka kórkem óneri texnologiyalar menen únles halda jáne de jańa basqıshqa kóteriliwi, milliy miyrasımızdı dúnyaǵa keńnen tanıtıwı kútilmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. A.Jabborov, S.Begmatov, M.Azamova. O‘zbek musiqasi tarixi. -T.: «Fan va texnologiya», 2018
2. A.Odilov. O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik tarixi. -T., 1995.
3. A.Jabborov «Musiqali drama va komediya janrlari O‘zbekiston kompozitorlarining ijodiyotida». -T.: G‘.G‘ulom, 2000 y.
4. Gulov S.N. Xalq cholg‘ularida ijrochilik: o‘quv qo‘llanma -Buxoro: 2021.

REZYUME. Ushbu maqolada musiqa san‘atining inson ruhiy dunyosi, ijtimoiy birlikni mustahkamlash va yosh avlodni estetik tarbiyalashdagi o‘rni yoritilgan. Musiqa qadimdan ruhiy quvvat bag‘ishlovchi vosita sifatida qo‘llanilgan bo‘lib, bugungi kunda ham jamiyat hayotining turli sohalarida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Milliy kuy va qo‘shiqlar xalqning ma‘naviy merosini asrashda, milliy o‘zlikni anglashda, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda beqiyos o‘rin tutadi. Shuningdek, maqolada musiqa san‘atining estetik tarbiya va ta‘lim jarayonidagi samaradorligi hamda mustaqillik davrida O‘zbekistonda ushbu sohaning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещена роль музыкального искусства в духовной жизни человека, укреплении социальной сплоченности и эстетическом воспитании подрастающего поколения. Музыка рассматривается как средство, придающее человеку духовную силу, и в современном обществе она продолжает играть значительную роль в различных сферах жизни. Национальные мелодии и песни имеют важное значение в сохранении духовного наследия народа, осознании национальной самобытности и воспитании молодежи в духе патриотизма. Кроме того, в статье обсуждаются эффективность и значение музыкального искусства в процессе эстетического воспитания и образования, а также тенденции развития данного направления в Узбекистане в эпоху независимости.

SUMMARY. This article highlights the role of musical art in the spiritual life of an individual, in strengthening social cohesion, and in the aesthetic education of the younger generation. Music is regarded as a means of providing spiritual energy and continues to play a vital role in various aspects of modern society. National melodies and songs are essential in preserving the spiritual heritage of the people, fostering national identity, and educating youth in the spirit of patriotism. The article also discusses the effectiveness and importance of musical art in the process of aesthetic education and learning, as well as the developmental trends of this field in Uzbekistan during the era of independence.

SES PAYDA ETIWDE KLAIVSHLÍ MUZÍKALÍQ ÁSBABLARDÍŃ ÁHMIYETI

G.Axımbetova – professor

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: fortepiano, organ, chlesta, akkordeon, melodika, pianino.

Ключевые слова: фортепиано, орган, челеста, аккордеон, мелодия, пианино.

Key words: fiano, organ, chlesta, accordion, melody, piano.

Klavishli muzıka ásbabları muzıka áleminde áhmiyetli orın tutadı. Olar tek jeke

atqarıwda emes, al ansambl hám orkestr quramında da keń qollanıladı. Klavishlı

ásbablar, ásirese piano, bir waqıttıń ózinde hám ton (melodiya), hám garmoniya (akkord), hám bas partıyanı atqara aladı. Sonlıqtan olar muzıka shıǵarmasınıń tolıq jańlawın támiyinleydi. Klavishlı ásbablar klassikalıq muzıkadan baslap zamanagóy pop, rok hám djazǵa shekem barlıq janlarda qollanladı. Tórende klavishlı muzıka ásbablarınıń kelip shıǵıwı hám áhmiyetine itibar qaratamız.

Fortepiano - eń belgili klavishlı ásbablardıń biri bolıp tabıladı. Klavishalar basılǵanda balǵalardıń tarlarǵa urıwı esabınan hárket etedi. Házirgi zamanagóy fortepiano klavishları klavikord sıyaqlı tarlı klavisha ásbablarınan payda bolǵan. XIV ásirge tiyisli klavikord tangent dep atalatuǵın metal buyım menen tarlardı urıw nátiyjesinde ses payda bolǵan. Barokko dáwirinde keń tarqalǵan klavesin klavisha basılǵanda torlardı qálem arqalı shertilip ses payda etken. Organ - klavishi áhmiyetli ásbap bolıp, óz tariyxın áyyemgi Greciya zamanlarınan baslaydı. Truba organı - dominant forması - hár túrli materialdan tayarlanǵan hár túrli uzınlıqtaǵı trubalar arqalı hawa ótkerip, ses shıǵaradı. Hár bir truba belgili bir tonallıqtı beredi. Organ shertiwshi birneshe klaviatura hám pedallar járdeminde sestı basqaradı. XX ásirde islep shıǵarılǵan elektron organ elektron sxemalardan paydalanıp, dástúriy truba organlarınıń dawısına uqsas boladı.

Chlesta - kishkene pianinoǵa uqsas klavishlı ásbap bolıp, temir plastinkalarǵa balǵashalar menen urıp, qońıraw sesin payda etedi. Ol orkestr muzıkasında ózine tán, jerden tısqarı jaǵdayda jańlaytuǵınlıǵı sebepli kóp qollanladı. Spinet - Spinet ataması italyansha "spina" (tiken) sózinen kelip shıqqan bolıwı múmkin, sebebi qálemshelerdiń ótkir ushlarına baylanıslı. Yamasa XV-XVI ásirlerde jasaǵan usta Djovanni Spinettidiń atınan alınǵan bolıwı boyınsha da boljawlar bar. Spinet - XVI-XVIII ásirlerdegi kishi klavishlı tarlı saz ásbabı bolıp, klavesinniń bir túri. Ol bir manuallı hám tarlarınıń diagonal jaylasıwı arqalı ıqshamlılıqtı támiyinleydi. Sesti tardı qálem yamasa plektr menen shertiw arqalı shıǵarıladı. Bul atama XX ásirdegi kishi pianinolarǵa da qollanladı. Spinet ásbabınıń qurılısı qanat tárizli yamasa tuwrı tórtmúyeshli formada bolıp, klaviaturaǵa

múyesh astında sozılǵan bir qatar tarlardan ibarat. Klavesin ózgeshe, jumsaq ses shıǵaraw qásiyetine iye. Onıń kelip shıǵıw tariyxın atap ótetuǵın bolsaq oyanıw dáwiri hám barokko dáwirinde úyde muzıka shertiw ushın keń tarqalǵan, sebebi tolıq ólshemdegi klavesinge qaraǵanda kishirek formaǵa iye.

Spinet ásbabınıń dáslepki islengen forması Italiyanıń Moden qalasında usta A.Passı tárepinen saqlanıp qalǵan. 1493-jılda islengen ekinshi spinet Keln qalasında saqlanǵan bolsa, 1565-1593-jıllarda islengen eki spinet ásbabı Moskvadaǵı M.I.Glinka atındaǵı muzıka mádeniyatı mámleketlik oraylıq muzeyinde saqlanbaqta.

Akkordeon - akademiyalıq xromatikalıq úplep shertiw tárizindegi muzikalıq ásbap bolıp, oń jaǵında fortepiano úlgisindegi klaviatura hám sol jaǵında bir qatar dóńgelek túymeler menen jetilistirilgen garmonika bolıp tabıladı. Sol qol akkordlar menen baslardı da, ápiwayı tómenirek seslerdiń notaların da oynay aladı. Oń tárepinde klavishalardan tısqarı registrlerdi ózgetetuǵın awıstırǵıshlar ornalasqan. Ol xalıq hám dástúriy muzıkada, hár qıylı xalıqlarda keń qollanladı. Melodika - garmonga uqsas erkin hárket etiwshi ásbap bolıp, onda mundshtuk arqalı hawanı úplep shıǵaraw hám kishi klaviaturadaǵı túymelerdi basıw arqalı shertiledi. Ol ápiwayılıǵı hám kóteriwsheńligi sebepli muzıka sabaqlıǵında hám háwesker sazandeler tárepinen kóp qollanladı. Bul hár túrli klavishlı ásbablar túrli dáwirlerdegi muzıka janrınıń rawajlanıwında áhmiyetli rol oynanǵan. Hár bir saz ózine tán ses ózgesheliklerine iye bolıp, muzıka mazmunın bayıtıwda óz úlesin qosıp kelgen. Tiykargı klavishalı saz ásbablardan biri bolǵan fortepiano birneshe ásirlik bay tariyxqa iye. Onıń rawajlanıwın klavesin, klavikord sıyaqlı áyyemgi tarlı klavishlı ásbablar mısasında kóriwimiz múmkin. XIV ásirge tiyisli klavikord eń dáslepki tarlı klavishlı saz ásbablarınan biri bolǵan. Ol klavishler basılǵanda tangent dep atalıwshı temir pıshaqlar menen tarlardı urıp ses shıǵaradı. Klavixord dinamikalıq ekspressiya hám vibraciyaǵa jol qoyıw múmkin, biraq sáykes túrde kóterińki hawazǵa iye bolıp, úlken kórinislerge qaraǵanda ishki ortalıq ushın qolaylıraq. Barokko dáwirinde keń tarqalǵan

klavesin klavishlerdi basqanda qálem menen tarlardı shertiw arqalı ses payda etken. Klavesin klavikordtan ayırmashılıǵı dinamikalıq diapazonǵa iye emes: klavish basılıwınıń kúshine baylanıslı dawıs dárejesi ózgermeydi. Bunday sheklewlerge qaramay, klavesin XVI-XVIII ásirlerde ansambl hám jeke atqarıwda keń qollanılǵan. Zamanagóy fortepiano 1700-jilda italiyalı Bartolomeo Kristofori tárepinen oylap tabılǵan. Kristoforidıń oylap tabıwı klavesinniń kemshiliklerin saplastırıp, dinamikani ózgertiw imkaniyatın berdi. Fortepliano sımlarǵa kiyiz jabılǵan balǵashalar menen urıw arqalı ses shıǵaradı, olar urıwdan keyin dárhal dáslepki jagdayǵa qayıp keledi hám sımlar erkin terbeledi. Bul mexanizm "bolǵasha" dep atalıp, pianinoshıǵa hár bir nota dawasınıń dawıslıǵı hám dawamlılıǵın basqarıw imkaniyatın beredi, kóbirek tásirshenlikti támiyinleydi.

XVIII-XIX ásirler dawamında fortepiano sezilerli dárejede jetilistirildi. Ağash ramkanıń ornına temir ramkanıń payda bolıwı tarlardıń kóbirek tartılıwına hám kúshlirek ses shıǵarıwǵa múmkinshilik berdi. 1821-jılı Sebastyan Erar tárepinen qos túsiriw mexanizminiń islep shıǵılıwı notalardıń tákirarlanıwın tezlestiriwge, ásbabtıń reaksiya tezligin arttırıwǵa imkan berdi. Piano - XIX ásirdeń baslarında islep shıǵılǵan. Tarlardıń vertikal jaylasıwı onnan kishi bólmelerde paydalanıw imkaniyatın berdi. XX ásirde sanlı texnologiyalardıń payda bolıwı sanlı piano hám elektron klaviaturalardıń jaratılıwına alıp keldi. Bul ásbablar akustikalıq fortepiano dawsın payda etiw ushın sanlı úlgilerden paydalanıladı hám kóbinese dástúriy fortepianonıń taktıl dawısın imitaciya etiw ushın ólshengen klavishlar hám tiygiziwge seziwsheńlik sıyaqlı funkciyalardı óz ishine aladı. Sanlı fortepianolar kóshpeliligi xızmet kórsetiwdiń arzanlıǵı, hár túrli ses hám effektlerdi orınlaw imkaniyatlarına iye. Bartolomeo Kristoforidıń pianinonı oylap tabıwı klavesinniń

kemshiliklerin saplastırıp, dawıstı dinamikalıq ózgertiw múmkinshiligin beretuǵın mexanizmi payda boldı. Klavesin klavish basılǵanda perosı menen tarlardı shertip ses shıǵaradı, sonıń ushın klavish basılıw kúshine qarap ses qattılıǵı ózgermeydi. Kristoforiniń fortepianosı bolsa, kerisinshe, kiyiz sıyaqlı balǵalar menen tarlardı urıp ses shıǵaradı. Bul balǵalı mexanizm klavishalardı basıw kúshine qarap, pianinoga hár bir notanıń qattılıǵı hám dawamlılıǵın basqarıw imkaniyatın beredi. Dinamikalıq kórsetiwdiń bunday imkaniyatı úlken jetiskenlik bolıp, fortepianoda tómen hám joqarı seslerdi, sonday-aq, olar arasındıǵı barlıq zatlardı shıǵarıw, sol sebepli klavesinge qaraǵanda keńirek kórsetiw imkaniyatın beredi. Sintezator - elektron klavisha ásbabı bolıp, subtraktiv, additiv, chastotalı modulyaciyalangan sintez sıyaqlı túrli sintez formaları járdeminde ses payda etedi. Ol 1960-1970-jıllarda keń tarqalǵan bolıp, júdá kóp sanlı sesler jaratıw qábileti menen muzikalıq islep shıǵarıwda ózgeeshelik payda etti. Sintezatorlar úzliksiz elektr signallarınan paydalanıwshı analog yamasa diskret sanlı texnologiyalardan paydalanıwshı cıfrlı úskene bolıwı múmkin. Sanlı fortepiano hám elektron klaviaturalar - akustikalıq fortepiano sestin hám sezimlerin imitaciyalaw ushın jaratılǵan zamanagóy bolıp tabıladı. Olar fortepiano sestin payda etiw ushın cıfrlı úlgi texnologiyasınan paydalanadı hám kóbinese akustikalıq fortepianonıń taktıl reaksiyasın tákirarlaw ushın ólshengen klavishlar hám tiygiziwge sezgirlik sıyaqlı funkciyalardı óz ishine aladı.

Juwmaqlap aytqanda klavishalı muzikalıq ásbablar muzikanıń tiykarǵı qurallarınan biri bolıp tabıladı. Bunday ásbablar ses payda etiw usılına qaray hár túrli bolsa da, klavishlar arqalı basqarıw birlestirip turadı. Sonıń ushın klavishli muzıka ásbabları dástúriy hám zamanagóy muzıka ortasında kópir wazıypasın atqaradı hám muzıka mádeniyatınıń ajıralmas bólegi esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Muzikalnaya ensiklopediya, 1974.
2. Obzor piano Akkord. Xarakteristiki, razmeri, zvuchanie. www.pianinoff.ru. Data obraçeniya: 23 avgusta 2020. Arxivirovano 15 avgusta 2020 goda.
3. Klavesin // Bolshaya sovetskaya ensiklopediya. — 1973. — T. 12.

4. Abatbaeva R. Fortepiano.-Nókis: “Ilimpaz”, 2023.

5. Kasimxodjayeva S. Jahon musiqasi tarixi. – Toshkent: “Musiqqa”, 2019.

REZYUME. Klavishli muzika ásbablari - ses shıǵarıw ushin klavish (túymesheler) arqalı basqarılatuǵın muzika ásbablari bolıp tabıladı. Olar túrli mexanizmler tiykarında háreketke keltirilip, tarlardı barmaqlar járdeminde basqarıw, úplep shertiw yaki elektron signallar arqalı ses payda etedi. Klavishli ásbablar klassik muzıkadan baslap, joz, pop hám elektron janlarǵa shekem qollanılıp, jeke atqarıw, ansambl hám orkestr quramında áhmiyetli orın iyeleydi.

РЕЗЮМЕ. Клавишные музыкальные инструменты - это музыкальные инструменты, управляемые клавишами для извлечения звука. Они приводятся в движение различными механизмами и издают звук, управляя струнами пальцами, надувая струны или используя электронные сигналы. Клавишные инструменты используются от классической музыки до джоза, поп-музыки и электронных жанров, играя важную роль в сольном, ансамблевом и оркестровом исполнении.

SUMMARY. Keyboard musical instruments are musical instruments controlled by a key (button) for sound production. They are set in motion by various mechanisms and produce sound by controlling the strings with fingers, blowing, or using electronic signals. Keyboards are used in everything from classical music to jazz, pop, and electronic genres, occupying an important place in solo, ensemble, and orchestral compositions.

DIKSIYANI RIVOJLANTIRISHDA ARTIKULYATSION MASHQLARNING ROLI

Elmira Ataniyazova – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

"Aktyorlik mahorati" kafedrasi

Tayanch so‘zlar: diksiya, artikulyatsiya, nutq apparati, talaffuz madaniyati, fonetika, logopediya.

Ключевые слова: дикция, артикуляция, речевой аппарат, культура произношения, фонетика, логопедия.

Key words: diction, articulation, speech apparatus, pronunciation culture, phonetics, speech therapy.

Hozirgi globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida shaxsning nutqiy madaniyati uning ijtimoiy mavqei, kasbiy muvaffaqiyati va muloqot samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy lingvistik va pedagogik tadqiqotlarda nutq madaniyati shaxsning kasbiy kompetensiyasi va madaniy saviyasini aks ettiruvchi mezon sifatida baholanmoqda. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalari, sahna san’ati va ta’lim sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun nutqning aniqligi va ifodaliligi alohida ahamiyat kasb etadi. Nutqning aniqligi, ravonligi va tushunarligi, avvalo, to‘g‘ri diksiya bilan chambarchas bog‘liq. Diksiya nutq tovushlarining adabiy me’yorlarga muvofiq, aniq va ravshan talaffuz qilinishi

bilan tavsiflanadi. [1] Diksiya sifatining shakllanishida artikulyatsion apparatning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli artikulyatsion mashqlar nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik va logopedik faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Tilshunoslik va nutq madaniyati fanlarida diksiya fonetika bilan uzviy bog‘liq tushuncha sifatida talqin etiladi. Diksiya nutq jarayonida fonemalarning to‘g‘ri realizatsiyasini ta’minlab, tinglovchi tomonidan nutqning oson va to‘liq qabul qilinishiga xizmat qiladi. [2] Diksiya buzilishlari ko‘pincha artikulyatsion apparat a’zolarining sustligi yoki noto‘g‘ri harakati bilan izohlanadi. Artikulyatsiya — bu tovush hosil bo‘lish jarayonida nutq apparati a’zolarining muayyan holati va harakatlar

majmuasidir. Ilmiy manbalarda artikulyatsiya nutq tovushlarining fizik-akustik va biologik mexanizmlarini belgilovchi asosiy omil sifatida e'tirof etiladi. Har bir tovushning to'g'ri hosil bo'lishi artikulyatsion apparat a'zolarining muvofiqlashgan va aniq harakati bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu holat diktsiyaning sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Artikulyatsion apparat quyidagi asosiy qismlardan iborat: til, lablar, tishlar, pastki va yuqori jag', yumshoq va qattiq tanglay hamda nafas olish va ovoz apparati. [3]

Ushbu a'zolarining yetarli darajada rivojlanmaganligi talaffuz nuqsonlariga olib keladi. Artikulyatsion mashqlar nutq apparati a'zolarining harakatchanligini oshirish, mushaklarini mustahkamlash va ularning muvofiqlashgan faoliyatini ta'minlashga qaratilgan maxsus mashqlar tizimidir. Ushbu mashqlar fonetik, pedagogik va logopedik yondashuvlar asosida ishlab chiqilib, nutq tovushlarining aniq va barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, artikulyatsion mashqlar nafaqat nutq nuqsonlarini bartaraf etishda, balki sog'lom nutqni rivojlantirishda ham samarali hisoblanadi. Ushbu mashqlar muntazam va tizimli bajarilganda fonetik va orfoepik xatolar kamayadi, nutq tezligi va ritmi me'yorlashadi, nutq apparati mushaklarining

moslashuvchanligi ortadi. [4] Ayniqsa, bo'lajak aktyorlar tayyorlash jarayonida artikulyatsion mashqlarning ahamiyati nihoyatda katta. Sahna san'atida aktyorning nutqi tomoshabin bilan bevosita muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shu bois aktyor nutqining aniqligi, ravonligi va ifodaliligi professional mahoratning muhim mezonlaridan biri sanaladi. Artikulyatsion mashqlar sahna nutqini shakllantirishda asosiy metodik vosita sifatida qo'llaniladi. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida sahna nutqi mashg'ulotlari doimiy ravishda olib boriladi. Bu esa aktyor nutqining ravon, aniq va ifodali bo'lishini ta'minlaydi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim yoshida artikulyatsion mashqlarni tizimli qo'llash nutq rivojining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. [5]

Xulosa qilib aytganda, artikulyatsion mashqlar diktsiyaning rivojlantirishning muhim ilmiy-pedagogik vositasi hisoblanadi. Nutq apparati a'zolarining yetarli darajada rivojlanishi va ularning muvofiqlashgan faoliyati nutqning aniqligi, ravonligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Shu sababli artikulyatsion mashqlarni ta'lim jarayoni va logopedik faoliyatning ajralmas qismi sifatida qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov M. *Sahna nutqi asoslari*. – Toshkent: San'at, 2017.
2. Mamatqulov X. *Nutq madaniyati*. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
3. Abduazizov A. *Fonetika va fonologiya asoslari*. – Toshkent: Fan, 2015.
4. Yo'ldoshev E. *Aktyorlik mahorati va sahna nutqi*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.
5. Ergasheva N. *Sahna nutqini o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

REZYUME. Mazkur ilmiy maqolada nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lgan diktsiyaning shakllantirish va rivojlantirishda artikulyatsion mashqlarning o'rni va ahamiyati yoritib beriladi. Tadqiqotda artikulyatsion apparat a'zolarining anatomik-fiziologik xususiyatlari hamda mashqlarning ta'lim va logopedik amaliyotdagi metodik asoslari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль артикуляционных упражнений в формировании и развитии дикции. Анализируются анатомо-физиологические особенности артикуляционного аппарата и методические аспекты применения упражнений в образовательной и логопедической практике.

SUMMARY. This article examines the role of articulation exercises in the development of diction as a core element of speech culture, analyzing anatomical, physiological, and methodological aspects of their application.

QOSÍQSHÍNÍN ATQARÍWSHÍLÍQ SHEBERLIGIN RAWAJLANDÍRÍW USÍLLARÍ

Baltaniyazov Sarsenbay Aytmuratovich – *professor*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: musiqa, nota, tovush, o‘qituvchi, repertuar, ritm, intonatsiya, nafas, ijro.

Ключевые слова: музыка, нота, звук, учитель, репертуар, ритм, интонация, дыхание, исполнение.

Key words: music, note, sound, teacher, repertoire, rhythm, intonation, breathing, performance.

Ózbekstan Respublikası gárezsizliginiń dáslepki jıllarında-aq, elimizde uqıplı, talantlı jaslarđın tvorchestvalıq jetiskenliklerin jáne de rawajlandırıw, keń jámiyetshilikke usınıw múmkinshiliginiń artqanlıǵın, milliy tálim dúzilisi boyınsha vokal pedagogikasına baylanıstramız. Vokal pedagogikası qollanbaları ádebiyatlarınan jas áwladtı tárbiyalawda qollanamız. Biz háwesker retinde ózimizge unáǵan qosıqtı inıldap yamasa dawıslap aytıp júremiz. Al, professional vokal mádeniyatı yamasa tálimi qosıqshınıń joqarǵı wazıypaların belgilep beredi hám tınıq dawıstı esitiw uqıbın (slux) aktyorlıq sheberlikti talap etedi. Hárbir oqıwshı (qosıqshı) hám oqıtıwshı vokal pedagogikası principlerin, kórsetpe usılların biliwi yadta tutıwı tiyis. «Dawıs ústinde» islegende dawıs aǵzalarınıń birlikli háreketi zárúr. Yaǵnıy, nápes, gegirdek, sóylew aǵzaları, dawıs rezonatorları bir-biri menen baylanısqa, óz ara tásirli halda háreketlenedi. Egerde barlıq dawıs aparatı aǵzaları birlikte durıs háreket etilse onda azǵana energiya jumsap otırıp-aq, tolıq jaǵımlı akustik dawıs payda etiwge boladı. Bul háreketlerdiń bárin oraylıq nerv sisteması basqarıp otradı. Sonlıqtanda hárbir dawıs qosıqshınıń yamasa oqıwshınıń muzikalıq uqıbı nátiyjesi dep bahalanadı. Bunda qosıqshınıń ruwxıy dúnyası úlken áhmiyetke iye. Oqıwshınıń muzikalıq oy-pikiri keń bolsa, atqarıw sheberligide sonsha joqarı boladı. Oqıwshınıń muzikalıq esitiw qábiletin rawajlandırıw arqalı, onıń unamlı tembri dawıstı payda etip, onıń fiziologiyalıq formaların túsiniwine erisiw múmkin. Professional qosıqshınıń dawıs tolqını, ápiwayı sóylew dawısınan anaǵurlım dárejede ayırılıp túradı. Sebebi onıń akustik formantları bar. Joqarı dawıs formant (JDF) 2500-3000 gc. Tómengi dawıs formant (TDF) 500-600 gc. átirapında boladı.

Dawıstıń durıs payda bolıp atırǵanın esitip biliv, túsiniw arqalı ayırım dawıs aǵzaları bulshıq etlerin tolıqtırmawǵa erisiledi. Hárbir tarawdaǵı sıyaqlı qosıqshını tárbiyalawda shınıqtırıwdıń baslanǵısh dáwiri áhmiyetli. Oqıwshı birinshi qademinde oziniń múmkinshiliklerin seziwi kerek. Dawıs diapozonınıń orta bóliminde jaǵımlı dawıs penen qosıq aya alatuǵınlaǵın, qıyın bolmaǵan shıǵarmalardı ózlestiriw arqalı anıqlaydı. Tájiriyebeli pedagog óziniń oqıwshısın eń birinshi sabaqtan baslap gúzetedı hám usı sabaqtı tanısw dep ataydı. Bunda oqıwshısınıń vokal uqıbın, dawısınıń qaysı tipte ekenligin, muzıkanı qaballaw dárejesin anıqlawı jáne de ruwxıy jaǵdayın seziniwi zárúr. Usı jaǵdaylarda pedagog hám oqıwshı arasında tvorchestvolıq qatnasıq baslanadı. Qosıqshınıń dawısındaǵı ayırım kemshiliklerdi tez arada saplastırıw ushın háreket etiw kerek hám oqıwshınıń jeke múmkinshiligin sheklewi múmkin. Tájiriyebeli pedagog bul máseleni «kesent beriw» jolı menen sheshedi. Biraq onıń vokal uqıplılıǵın áste aqırın nátiyjeli asırıwdıń ilajların kózde tutıp, ózine rejeler dúzedi. Baslanǵısh sabaqlarda qosıqshını kóp tayarlıqqa yamasa tolıq sabaq dawamında aytıwǵa májbúrlemeydi. Tayarlıqtı 20-25 minuttan asırmaydı. Bunda Italiya mektep usılların qollanıp kúnine 2 márte (azanda, keshte) tayarlıq ótkerse maqsetke muwapıq boladı. Eger keri jaǵday qollanılsa, burın ádet bolmaǵan jaǵdaydan dawıs aparatı ǵana emes nerv sistemalarında zıyanlanıwı múmkin. Egerde sabaq dawamında oqıwshınıń dawısı jaǵımsız jaman esitilse, onda sabaqtıń kóbirek ótilgeni bolıp, onı qısqartıw zárúr. Kóp oqıwshılar qansha kóp tayarlansam sonsha dawıstıń durıs shıǵıwına yamasa jaqsı aytıwǵa erisemen dep oylaydı. Bul pikirdiń nadurıs ekenligin túsindirip, olardıń óz betinshe úyde

tayarlanıw (raspevka, hádden tıs qattı dawısta aytıw) qadağan etiliwi tiyis.

Dawıs shınıqtırıwdı dawıs diapozonınıń orta bóliminen tańlawdan baslaw kerek. Bunda erkin, qolaylı, tábiyǵıy dawıs tolqının payda etiw háreketinde joqarı hám tómen bolǵan notalardı tonlardı alıw paydasız. Sebebi bul dawıs aǵzalarınıń talıǵıwına alıp keledi. Ayırım dawıslardı ózlestiriwde qıyınshılıqqa dus keliwi múmkin. Bul máseleni saplastırıwda pedagog jaqsı

qalıplesken únli seslerden paydalanıp, olardı eń dáslepki shınıqtırıw tiykarına aylandıradı. Dawıs dinamikasınıń tańlawda atqarıwshınıń múmkinshiligin esapqa alıw zárúr. Bálent dawısta aytıw jedellikti talap etedi hám dawıs apparatı aǵzalarınıń sharshawına alıp kelse, hádden tıs tómen dawısta aytıw nápes, kúshiniń ázziligine alıp keledi. Sonıń ushında M.I.Glinka erkin aytıw, nápes (dixanie) apparatın bosańlatpay yamasa oǵan kúsh salmay aytıwdı usınıs etken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Feruza Askar. Muzıka hám insan mánawiyatı. T.2000. 12-bet.
2. Чаплина В.Л. «Вопросы вокальной педагогики» Москва: Музыка, 1969 г. - 231 с.
3. Аспелунд Д.Л. «Развитие певца и его голоса» Москва: Планета музыки, 2017 г.- 180 с.
4. Ризаева М. «Стоновление молодого певца» Тошкент: Чўлпон нашрети 2003 г. -104 с.
5. Варламов А.Е. «Полная школа пения» Москва: Издательство Лань, Планета музыки, 2012 г. 120.
6. Назаренко И.К. «Искусства пения» Москва: Музыка, 1968 г. - 624 с.
7. Морозов В.П. «Вокальный слух и голос» Москва: Музыка, 1965 г. - 88 с.

REZYUME. Ushbu maqolada vokal o'qituvchisining musiqa o'rgatishdagi o'rni haqida so'z yuritiladi. Vokal o'qituvchisi o'quvchilarning vokal imkoniyatlarini aniqlaydi, to'g'ri usullarni o'rgatadi, sahna madaniyati, musiqiy savodxonlik va ijodiy ko'nikmalarni rivojlantirishda etakchi rol o'ynaydi. Shuningdek, bolalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi. Maqolada o'qituvchining pedagogik mahorati, individual yondashuvi va ilhomlantiruvchi o'rni alohida takidlangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль преподавателя вокала в обучении музыке. Учитель вокала определяет вокальные возможности учащихся, обучает правильным приемам, играет ведущую роль в развитии сценической культуры, музыкальной грамотности и творческих навыков. Также воспитывает детей в духе уважения к национальным и общечеловеческим ценностям. В статье особо подчеркивается педагогическое мастерство учителя, его индивидуальный подход и вдохновляющая роль.

SUMMARY. This article discusses the role of the vocal teacher in teaching music. The vocal teacher identifies the vocal capabilities of students, teaches the correct techniques, and plays a leading role in the development of stage culture, musical literacy, and creative skills. It also educates children in the spirit of respect for national and universal values. The article emphasizes the teacher's pedagogical skills, individual approach, and inspiring role.

QARAQALPAQ MILLIY TEATRÍNDÁ KOMIK OBRAZLAR HÁM SHAMURAT ÓTEMURATOV SHEBERLIGI

Baxieva Biybinaz – oqıtıwshı

Dosniyazova Mexriban – magistr

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq teatri, komik aktyor, Shamurat O‘temuratov, sahna san‘ati, aktyorlik mahorati, dramatik obraz, milliy madaniyat.

Ключевые слова: каракалпакский театр, комический актер, Шамурат Утемуратов, сценическое искусство, актерское мастерство, драматический образ, национальная культура.

Key words: karakalpak theater, comic actor, Shamurat Utemuratov, stage art, acting skills, dramatic image, national culture.

Kirisiw. Teatr kórkem óneri xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, sociallıq turmısın hám estetikalıq kózqarasların sáwlelendiretuǵın áhmiyetli mádeniy tarawlardan biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq teatr kórkem óneri de ózine tán rawajlanıw jolına iye bolıp, bul processte kóplegen talantlı aktyorlar jetilisip shıqqan. Áne, usınday kórkem óner sheberlerinen biri - Shamurat Ótemuratov.

Shamurat Ótemuratov óziniń saxnadaǵı tábiyiyliǵı hám tereń mazmunlı obrazları menen tamashagóyler kewlinen bekkem orın iyelegen. Ol komik aktyor sıpatında tanılǵan bolsa da, dramalıq rollerdi de joqarı sheberlik penen atqarǵan kóp qırlı aktyor esaplanadı. Bul maqalada onıń ómir jolı hám dóretiliwshiligi hár tárepleme úyreniledi. Shamurat Ótemuratov 1929-jılı 1-iyun kúni Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Taxtakópir rayonında dúnyaǵa kelgen. Jaslıǵınan kórkem ónerge qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan Shamurat teatr ónerin professional dárejede iyelew maqsetinde 1955-jılı Tashkent mámleketlik teatr hám xudojnikler institutında bilim aladı. Instituttı tabıslı tamamlǵannan soń, házirgi Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrında aktyor sıpatında miynet jolın basladı. Ol ómiriniń aqırına shekem áne usı teatrda xızmet etip, qaraqalpaq milliy teatrınıń rawajlanıwına pútkil ómirin baǵıshlaydı. Shamurat Ótemuratov qaraqalpaq teatr saxnasında ayrıqsha dóretiliwshilik jolǵa iye bolǵan aktyor sıpatında tanılǵan. Ol teatr saxnasında júzge shamalas túrli obrazlardı jaratqan. Bul obrazlar janr hám xarakter jaǵınan júdá bay bolıp, aktyordıń keń diapazonlı kórkem óner iyesi ekenligin kórsetedi. Aktyor komediya, drama hám tragkomediya janrlarında birdey tabıslı penen dóretiliwshilik penen shuǵıllanǵan. Saxnadaǵı hár bir roli tereń tallawǵa, obraz

ruwxın tolıq ańlawǵa tiykarlanǵan. Shamurat Ótemuratov, ásirese, komik aktyor sıpatında xalqımızdın joqarı itibarına erisken. Ol kúlkini jasalma qural sıpatında emes, al turmıslıq haqıyqatlıqtı ashıp beriwshi kórkem óner quralı sıpatında qollanǵan. Sol sebepli onıń kúlkili obrazları tamashagóyler tárepinen qızǵın qabil etilgen. Aktyor teatr saxnasında ózine tán aktyorlıq mektebin jaratqan. Onıń atqarıwına tán bolǵan mimika, jest, sóylew ırǵaǵı hám saxnadaǵı erkinlik keyingi áwlad aktyorları ushın ibrat bolıp xızmet etpekte. Shamurat Ótemuratov tárepinen dóretilgen bir qatar obrazlar qaraqalpaq teatr kórkem óneri tariyxında áhmiyetli orın iyeleydi. Sonnan: Jan Batist Poklen Molerdiń "Skapenniń hiylesi" shıǵarmasında - Skapen, Jolmırza Aymurzaevtıń "Rawshan" shıǵarmasında - Sattar, Asan Begimov hám Tóresh Allanazarovlardıń "Ǵarıp ashıq", shıǵarmasında - Molla, Sapar Xojaniyazovtıń "Súymegenge súykenbe" shıǵarmasında - Shiraz molla, Keńesbay Raxmanovtıń "Jaralı júrekler" shıǵarmasında - Sapar ata, Orazbay Ábdiraxmanovtıń "Tirsekler" shıǵarmasında - Mátirza, Minulinniń "Ázreyildi aldaǵan adam" shıǵarmasında - Almender, Gorinniń "Atı óssin" shıǵarmasında – Gessafer obrazların atqarıp shıqqan. Bul roller aktyordıń tek ǵana komik emes, al dramalıq táreplerin de tolıq ashıp bergen.

Shamurat Ótemuratov dramalıq obrazlardı atqarıwda da úlken tabıslarǵa erisken. Ol bunday rollerde insan ruwxıyılıǵınıń ishki keshirmelerin, turmıslıq qarama-qarsılıqlardı tereń ashıp bere alǵan. Bul bolsa onıń saxnadaǵı joqarı professionallıq dárejesin kórsetedi.

Shamurat Ótemuratovtıń dóretiliwshiligi búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpaǵan. Onıń saxnadaǵı tábiyiyliǵı, obraz jaratıw

usılı jas aktyorlar ushın úlken mektep bolıp xızmet etpekte. Aktyordın dóretiwshilik miyrası qaraqalpaq teatr kórkem óneriniń altın fondına kiredi.

Juwmaqlap aytqanda, Shamurat Ótemuratov qaraqalpaq teatr kórkem óneriniń ullı wákili, komik hám dramalıq rollerdi

birdey jetik atqarǵan siyrek ushurasatuǵın aktyor. Ol ómiriniń aqırına shekem sadıqlıq penen xızmet etip, milliy teatr kórkem óneriniń rawajlanıwına sheksiz úles qostı. Onıń dóretiwshilik miyrası keleshek áwlad ushın biybaha ruwxıy baylıq bolıp qaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrı tariyxı. - Nókis.
2. Qaraqalpaq teatr kórkem óneri: maqalalar toplamı. - Nókis.
3. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artistleri haqqında biografiyalıq maǵlıwmatlar. - Tashkent.
4. Milliy teatr hám aktyorlıq sheberligi. - Tashkent.

REZYUME. Ushbu maqolada Qoraqalpoq teatr san'atining atoqli namoyandasi, mashhur komik aktyor Shamurat O'temuratovning hayoti va ijodiy faoliyati keng yoritilgan. Aktyorning Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatridagi ko'p yillik sahnaviy faoliyati, o'ziga xos aktyorlik maktabi, komik va dramatik obrazlarni yaratishdagi mahorati tahlil qilinadi. Shuningdek, san'atkorning milliy teatr rivojiga qo'shgan hissasi va ijodiy merosining bugungi kundagi ahamiyati ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье широко освещается жизнь и творческая деятельность известного представителя каракалпакского театрального искусства, известного комического актера Шамурата Утемуратова. Проанализированы многолетняя сценическая деятельность актера в Каракалпакском государственном академическом музыкальном театре имени Бердаха, его уникальная актерская школа, мастерство в создании комических и драматических образов. Также раскрывается вклад артиста в развитие национального театра и значение его творческого наследия на сегодняшний день.

SUMMARY. This article extensively covers the life and creative work of Shamurat Utemuratov, a prominent representative of Karakalpak theatrical art and renowned comic actor. The actor's many years of stage work at the Berdakh Karakalpak State Academic Musical Theater, his unique acting school, and his mastery in creating comic and dramatic characters are analyzed. It also reveals the artist's contribution to the development of national theater and the significance of his creative heritage today.

XVII-XVIII ÁSIRDE SAZ ÁSBABLÍQ MUZÍKANÍŇ RAWAJLANÍWÍ

Zarlıq Bekbergenov – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: simfoniyalıq orkestr, kamer ansambli, janrlar, sonata, simfoniya kvartet, trio, menuet, koncert, polifoniyalıq muzıka.

Ключевые слова: симфонический оркестр, камерный ансамбль, жанры, соната, симфония, квартет, трио, менуэт, концерт, полифоническая музыка

Key words: symphony orchestra, chamber ensemble, genres, sonata, symphony, quartet, trio, menuet, concert, polyphonic music.

XVII ásrde muzıkaǵa bolǵan qızıǵıwshılıq hám de polifoniya hám gomofoniya usılları sebepli saz ásbablıq muzıkası rawajlana basladı. Sol dáwirdegi janrlarda polifoniya usıllarǵa tiykarlandı. Turmuslıq muzıkaǵa

tán bolǵan gomofon usılınbdaǵı muzıka, qosıq hám ayaq oyın namalarında óz orınların tawǵan edi. Gomofoniyada barlıq dawıslardan melodiya óz aldına ajıralıp esitiledi, qalǵan dawıslar boysınıwshi

dawıslar esaplanadı. Bulardıń tiykarında melodiya sıızığı hám akkompametlik –dawıslar turadı.

Polifoniyalıq muzıka. Foliponiya – grek tilinen alınğan sóz bolıp foli-kóp, fon-dawıs degendi bildirip, Polifoniyalıq muzıka kóp dawıslıq muzıka degendi bildiredi. Bunda bas hám boysınıshı, tiykarǵı nama hám akkompametlik dawıslar bolmaydı, bunda, hárbir dawıs óz aldına áhmiyetke iye boladı. XIV-XV ásirlerde polifoniya óziniń rawajlanıw dárejesine jetisti. Kóp dawıslı muzıka «kontrapunkt» dep atalıp, «notaga qarsı nota» degen mánisti bildiredi. Polifoniyalıq shıǵarmalarda nama háreketiniń úzliksizligi polifoniyalıq rawajlanıwdıń imitatsiya sıyaqlı usılın qollanıwdan ámelge asıladı. Imitatsiya (talıqlaw – analiz islew) bul dawıslardıń izbe izlik penen baylanısw usılı bolıp, onda hárbir dawıs biraz keshigip qalıp, bir túrdegi namanı tákirarlaydı. Biraz waqıttan keyin kóp dawıslıqtıń rawajlanıwı tek ǵana vokal-xor kórkem ónerinde payda boladı. Saz ásbap polifoniyası organ muzıkasınıń rawajlanıwı menen baylanıslı bolǵan. Shirkew xori menen, organshılar organ muzıkasına vokal muzıkasına tán bolǵan kóp dawıslı formalarda usıllardı keltirip shıqqan. Bax organ ushın polifoniyalıq úlgi degi shıǵarmalar hám usı formada klavir shıǵarmaların jazdı. Klavir ushın jazǵan shıǵarmalarınan «Jaqsı temperatsiyalangan klavir» dep atalǵan toplamında qırq segiz preludiya hám fugalarda kórsetip berdi. Baxtıń preludiyaları formasın belgilep berishhi konstruktiv belgilaage iye emes, biraq fugalardan birqansha parıqlanadı. Preludiyalardıń háreketi, birdey ritmdegi fakturalarǵa tiykarlanadı. Fuga kóp dawıslı muzıkanıń quramalı formalarınan esaplanadı. Baxtıń barlıq fugalarda bir temalıq hám eki, ush temalıq fugalar hám ushırsadı. Baxtıń dóretiwshiliginde úsh dawıslı; fugalar eń kóp tarqalǵan túri esaplanlanadı. Tórt, bes hám altı dawıslı fugalar hám ushırsadı. Fuga úsh bólimnen turadı. Fugalardıń hárbiriniń óz atamaları bar: ekspozitsiya, rawajlanıwshı hám repiza. Ekspozitsiya muzıkanıń mazmunın temasın kórsetip beriwshi. Ekspozitsiyada fuganıń neshe dawısqá berilgen bolsa temada sonday beriledi, tema bolsa bir dawısta

berilip tiykarǵı tonlıqtı belgileydi. XVIII ásriniń basında saz ásbablıq muzıkası tarixiyında jańa dáwir baslandı. Muzıka kórkem ónerinde jańa dáwirniń ózine tán ózgeshelikleri boldı. Bul waqıtqa kelip, orkestr kapellaları, konsert sólkemleri kibi demokratiyalıq mádeniyat oshaqları payda boldı. Vena, London, Parij, Drezden, Milanda kóplegen saray orkestr kapellaları hám kishi kamer ansarnblleri saz ásbablıq mádeniyatınıń orayına aylandı. Ataqlı kompozitorlar bir waqıtta óz dáwiriniń tanıqlı atqarıwshıları boldı: Skarlatti — talantlı klavesinshi, Bokkerini — talantlı violonchelshi, Vivaldi — talantlı skripkash. Motsart bolsa klavesin hám fortepianoda atqarıwshılıq sheberligi menen tınlawhılardı tań qaldırdı. XVIII ásir saz ásbablıq muzıkasınıń áhmiyetli ózgeshelikleriniń biri gomofon-garmoniyalıq usılda edi. Kamer ansarnblleri ushın jaratılǵan muzıka hám orkestr ushın jazılǵan muzıkalar arasında sezilerli parıq joq, biraq saz ásbablıq muzıkası áste aqırın biyǵárez janrlar — sonata, kvartet, trio, simfoniyalar óziniń formaların taptı. XVII ásir saz ásbablıq muzıkası tarawında oziniń janrlıǵı menn (sonata, trio, kvartet, konsert, simfoniya) «sonata-simfoniyalıq cikl» deb atalıwshı janrlar, tiykarınan, novatorlıq alıp kiriwshi waqıya boldı. Sonata-simfoniyalıq cikl, ádette, úsh yamasa tárt (sonata allegrosi, awır jay bólim, menuet, final) ayırıqsha bólimlerdiń biri edi. Sonata-simfoniyalıq cikldıń payda bolıwı tayyarlanǵan edi. Onıń negizi italiya hám fransuz operası uverturaları menen baylanıslı. Bir-birine qarama-qarsı qoyılıwshı bólimler almasatıwın oyn suitası málim áhmiyetke iye boldı. Fransiyalıq klavesinshiler Kuperen, Ramo, sondayaq, I.S.Bax suitaları edi. Suitanıń bólimleriniń biri — menuet — keyinala klassik sonata-simfoniyalıq cikldiń bólimine aylandı. A.Vivaldi, A.Korelli, G.F.Gendeldiń orkestr konsertleri, I.S.Baxtıń Brandenburg konsertleriniń bolıwı múmkin. XVII ásirniń birinshi yarımındaǵı Italiya saz ásbablıq muzıkasına ayırıqsha toqtap ótiw kerek. D.Skarlattidiń bir bólimli sonataları eski sonata formalarınan sonata allegrosınan ótiw basqıshı sıpatında payda boladı. Gluktiń ustazı J.Sammartinniń dóretiwshiligi

orkestr simfoniyasınıń formalarında áhmiyetli orıńǵa iye boldı. Klavesin hám klavikord saz ásbablarınıń dawıs shıǵıw usılları bir birinen ajıralıp turadı. Klavikordda tangent dep atalıwshı temir plastinkaları tarǵa tiyiwden dawıs payda boladı. Klavikordda klavesinge qaraganda dawıs shıǵıw imkaniyatı kúshli bolıp, dawıstıń bálent – pásliǵı atqarıwshılıǵına baylanısh bul saz áspabınıń ózgesheligi. Klavesinniń dúzilisi klavikorddan ajıralıp turadı. Klavesinde tarlar klavish penen birlestirip ornatılǵan qálemsheler yaki tilsheler járdeminde terbelisedi. Klavesinniń dawısı jaǵımlı boladı. Saz ásbaptıń dúzilisi onda dawıslardı bir-birine baylanıstırıw (legato), sondayaq, dawıstı áste - aqırın bálentletiwsi yamasa páseytiriwshi (crescendo, diminuendo) imkaniyatı bolmaydı. Klavesinde fortepianoǵa qaraganda diapazonı kishi hám zamanagóy pedalı bolmaǵan. Rekonstruksiyalanǵan klavesin saz áspabında eki klaviatura hám pedalı bolǵan. Hár pedal bir klaviatura bir : forte yamasa piano dawıs kúshine iye bolǵan. Ataqlı klavesinshiler, eki klaviatura hám registrlerden sheberlik penen paydalanıp, rán-báreń ırǵaqlardı, túrli jaǵımlı seslerde atqarǵan. klavesinler kúshli dawısqa-ıye bolǵan hám onı konsert saz ásbabı dárejesine alıp shıqqan.

Óziniń shegaralanǵan imkaniyatlarına qaramastan, klavesin joqarı registrdae óziniń jaǵımlı tembrine iye. Klavesin kórkem óneri XVII-XVIII ásirlerde rawajlanıwdıń bálent shıńına shıqtı. XVIII ásirde Italiya operasında uvertura simfoniya atı menen júrgizilgen. Sammartini birinshi ret uverturanı operadan

ajratdı hám onıń úsh bólimli dúzlisin saqlap qalǵan halda erkin janrg a aylandırdı.

Klassik simfonizmniń payda bolıwında Mangeym qalasında jasaǵan hám «mangeym mektebi» dep atalǵan simfoniya mektebin jaratǵan chexiyalıq dóretiwshiniń xızmeti úlken boldı. Onıń basında chexiyalıq sazendeler — skripkashılar, kapelmeysterler hám kompozitorlar turadı. Yan Vatslav, Antonin Stamits hám Frantishek Ksaver Rixter mangeym mektebiniń salıwshılar. Mangeym mektebi klassik orkestrniń jana túrge ótiwi ámelge asırdı — basso continue (klavesin yamasa organniń májbiri birigiwimenen) eski orkestr usılı payda bjldı. Yan Stamits tárepinen dúxilgen orkestr quramındaǵı saz ásbapǵa 30 tarlısaz áspabı , 2 fleyta, 2 goboy, 2 taibla, 4 valtorna, litavralar kiritildi. Mangeym mektebiniń simfoniya shıǵıwı birinshi ret orkestr quramına klarnet saz ásbabın kiritti. Y.Stamitstıń XVIII ásirdeń 40-jıllarında jaratılǵan tmamlanǵan tórt bólimli simfoniyaqlıq cikl qalıplesti, (sonata allegrosı, awır bólim, menuet, shaqqan final). XVIII ásir klavir muzikasınıń rawajlanıwında «berlinlik» yaki «gamburglik» Bax dep atalǵan Filipp Emmanuil Baxtıń dóretiwshiligi júda úlkn áhmiyetke iye boldı. Onıń dóretiwshilik jónelisi kóp tárepligi menen óziniń ullı atası — I.S.Bax ámelge asırǵan islerge qarama-qarsı edi. F.E.Bax klavir ushın úhs júzge jaqın (sonatalar, konsertlar, fantaziyaqlar, kishi kólemdegi) shıǵarmalar jarattı. Klavir sonatası tarawında F.E.Bax joqarı nátijelerge eristi hám Gaydn, Motsart hám Betxovenniń klassik fortepiano sonatalarına jol ashıp berdi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. A.X Trigulova Xorijiy musıqa adabiyoti. Toshkent - «ILM ZIYO» - 2009.
2. И.Прохрова. Музыкальная литература зарубежных стран. М., «Музыка»1977.
3. Б.Левик. Музыкальная литература зарубежных стран. Вып 2,3,4,5. М., «Музыка»1972.1973.1975.

REZYUME. Maqalada XVII-XVIII ásirde saz ásbablıq muzikasınıń tariyxı. Simfoniyaqlıq orkestr, kamer ansamblleri, polifoniyaqlıq muzıka ushın jaratılǵan muzıkalar janrlar sonata, kvartet, trio, simfoniyaqlar haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается история инструментальной музыки в XVII-XVIII веках. Обсуждаются жанры, созданные для симфонического оркестра, камерных ансамблей, полифонической музыки, включая сонаты, квартеты, трио и симфонии.

SUMMARY. The article discusses the history of instrumental music in the 17th-18th centuries. Music created for symphony orchestra, chamber ensembles, polyphonic music, and genres such as sonata, quartet, trio, and symphony are discussed.

HAYOTIMIZDA MADANIY MUSIQANING TUTGAN O‘RNI

T.Bermaxanova – o‘qituvchi

Nukus shahri Xalq ta’limi bo‘limiga qarashli 3-sonli umumta’lim maktabi

Tayanch so‘zlar: madaniy musiqa, musiqa ta’limi, musiqa o‘qitish metodikasi, musiqiy tarbiya, milliy musiqa merosi, estetik tarbiya, musiqa o‘qituvchisi, innovatsion yondashuv, musiqiy savodxonlik, ma’naviyat.

Ключевые слова: культурная музыка, музыкальное образование, методика преподавания музыки, музыкальное воспитание, национальное музыкальное наследие, эстетическое воспитание, учитель музыки, инновационные технологии, музыкальная грамотность, духовность.

Key words: cultural music, music education, music teaching methodology, musical upbringing, national musical heritage, aesthetic education, music teacher, innovative approach, musical literacy, spirituality.

Musiqa insoniyat tarixida eng qadimiy san’at turlaridan biri bo‘lib, u inson ruhiyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Musiqa nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki insonning ichki dunyosini tarbiyalaydi, uning qalbida ezgulik, go‘zallik va mehr tuyg‘ularini uyg‘otadi. Ayniqsa, yosh avlod tarbiyasida musiqa san’atining o‘rni beqiyosdir. Bugungi globallashuv davrida turli madaniy oqimlar yoshlar ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sharoitda milliy musiqiy merosimizni asrab-avaylash va uni o‘quvchilar ongiga singdirish muhim vazifaga aylanadi. Musiqa orqali o‘quvchilarda milliy g‘urur, vatanparvarlik va qadriyatlarga hurmat hissi shakllanadi. Respublikamizda musiqa ta’limi metodikasini shakllantirishda mahalliy olimlar, metodistlar hamda tajribali o‘qituvchilarning olib borgan izlanishlari va yaratilgan o‘quv qo‘llanmalarining ahamiyati juda katta bo‘ldi. Pedagogika sohasidagi so‘nggi yutuqlar tinglovchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash, ularni metodik bilim va malakalar bilan qurollantirish hamda musiqa o‘qitish metodikasini egallashga yordam berishni asosiy maqsad qilib qo‘ygan. Bu maqsadga erishish uchun amaliy mashg‘ulotlar jarayonida uzoq davom etadigan ijodiy mehnat talab etiladi. Ta’kidlash joizki, maktabda o‘quvchilarning yosh fiziologik xususiyatlari, ko‘nikmalari va

ilmiy tajribalarini hisobga olgan holda musiqa o‘qitish metodikasi qo‘llaniladi. Bu jarayonda ta’lim usullari, o‘quv materiallari (o‘quv reja, dastur), ta’lim tamoyillari hamda tarbiyaviy ishlarning umumiy maqsad va vazifalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabda musiqa darslari o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Qo‘shiq kuylash, cholg‘u asboblari ijro etish, musiqani tinglash va tahlil qilish orqali o‘quvchilar estetik didga ega bo‘ladilar. Musiqa mashg‘ulotlari bolalarda jamoaviylik, intizom va o‘zaro hamkorlik ko‘nikmalarini ham shakllantiradi. Xususan, xor jamoalarida kuylash bolalarning bir-birini tinglash, uyg‘unlikda ishlash va mas’uliyatni his qilishiga yordam beradi. Bu esa ularning kelajak hayotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, musiqa o‘qitish metodikasi o‘quvchilarni musiqa san’atiga o‘rgatishning mazmuni, vazifalari va metodlarini o‘rganuvchi, shuningdek o‘quv jarayonini tashkil etuvchi shakl va yo‘llarni belgilovchi fan hisoblanadi. “Metodika” so‘zi yunoncha bo‘lib, “izlanish yo‘li”, “bilim olish usuli” degan ma’noni anglatadi va ta’lim-tarbiyaning alohida bo‘limi sifatida qaraladi. Ularning yig‘indisi musiqa o‘qitish metodlari deb ataladi. [1] Musiqa ta’limi fanida maqsad va vazifalarni amalga oshirish o‘qituvchining professional va axloqiy tarbiyasiga bevosita

bog'liqdir. Har qanday san'atkor ham maktabda musiqa darsini olib bora olmaydi. Buning uchun musiqa o'qituvchisi o'z kasbiga va bolalarga mehr qo'ygan, yuksak madaniyatli, keng dunyoqarashga ega shaxs bo'lishi kerak. Bugungi musiqa o'qituvchisi faqat dars beruvchi emas, balki tarbiyachi, tashkilotchi va ijodkor shaxs bo'lishi lozim. U zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay olishi, interaktiv metodlardan foydalanishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi kerak. Shuningdek, musiqa o'qituvchisi milliy va jahon musiqasidan namunalarni taqqoslab o'rgatishi, o'quvchilarga san'atni chuqur anglash imkonini yaratishi zarur. Musiqa o'qituvchisi pedagogika, psixologiya, bolalar fiziologiyasi, etika va estetika nazariyasi, musiqa nazariyasi hamda musiqa o'qitish metodikasi fanlaridan chuqur bilimga ega bo'lishi zarur. Shuningdek, u musiqa san'atining nazariy va amaliy yo'nalishlarini yaxshi bilishi, cholg'u chalishi, qo'shiq kuylashi, xor dirijyorligi hamda musiqa amaliyotchisi sifatida faoliyat yurita olishi lozim. Musiqa o'qituvchisining ijodkorligi shundaki, u bir soatlik dars jarayonida ssenariy muallifi, ijrochisi va rejissyori sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli musiqa darsi ko'pincha san'at darsi deb ataladi [2].

Maktab hayotida musiqa o'qituvchisining faoliyati juda keng qamrovli bo'lib, faqat dars bilan cheklanib qolmaydi. Sinfdan tashqari musiqa tarbiyasi turlarini tashkil etish va boshqarish ham uning zimmasidagi vazifadir. Maktabda musiqa tarbiyasining ommaviy shakllari – san'atkorlar bilan uchrashuvlar, ma'ruza-konsertlar, shoirlar bilan ijodiy kechalar, “Navro'z” bayramlari, “Alifbe” bayramlari, “Musiqa haftaliklari”, “O'zbekiston – Vatanim mening”, “Ilhom buloqlari” kabi ko'rik-tanlovlar va turli bayram tadbirlarini uyushtirish musiqa o'qituvchisining muhim vazifalaridan biridir [3]. Shuningdek, maktabdan tashqari musiqa tarbiyasi markazlari – bolalar musiqa maktablari, o'quvchilar saroylari, bolalar teatrlari bilan hamkorlik qilish, iqtidorli o'quvchilarni ushbu muassasalarga jalb etish va ularning iste'dodini maktab hayotida namoyon qilish ham musiqa o'qituvchisining vazifasiga kiradi [4].

Musiqa fani bo'yicha ham barcha o'quv predmetlari kabi konsepsiya ishlab chiqilgan. Dastur mazmunida milliy musiqa merosidan keng foydalanish, xalq kuy va qo'shiqlari, maqom, shashmaqom, dostonlar hamda zamonaviy musiqa namunalarni o'rgatish ko'zda tutilgan. Musiqa ta'limi jarayonida metodika fanining ahamiyati juda katta bo'lib, u o'quvchilarning musiqiy dunyoqarashini shakllantirish, ularning estetik didini rivojlantirish hamda san'atga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Metodika orqali musiqa darslari faqatgina qo'shiq kuylash yoki kuy tinglash bilan cheklanib qolmaydi, balki o'quvchilarning ongida musiqiy tafakkur, musiqiy idrok va badiiy his-tuyg'ularni tarbiyalaydi. Maktab ta'limida musiqa darslari o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich tashkil etilishi zarur. Masalan, boshlang'ich sinflarda musiqa mehri uyg'otish, sodda xalq qo'shiqlarini o'rgatish va ritmik harakatlar orqali musiqani his etish muhim bo'lsa, yuqori sinflarda musiqiy asarlarni tahlil qilish, kompozitorlar ijodi bilan tanishtirish va murakkab janrlarni anglashga e'tibor kuchayadi. Musiqa madaniyatining markaziy yo'nalishlaridan biri bu milliy musiqa merosini yosh avlod ongiga singdirishdir. O'zbek va qoraqalpoq xalq musiqasi, maqom san'ati, shashmaqom, doston va xalq qo'shiqlari o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va qadriyatlarga hurmat ruhini tarbiyalaydi. Bugungi kunda yoshlar turli ommaviy madaniyat ta'sirida qolayotgan bir paytda, milliy musiqa tarbiyasi yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki musiqa inson ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan san'at turi bo'lib, u orqali ma'naviy poklik, go'zallikka intilish va vatanparvarlik tuyg'ulari shakllanadi. Musiqa darslarida milliy kuy-qo'shiqlardan foydalanish o'quvchilarni ajdodlarimizning boy madaniy merosi bilan tanishtiradi, ularni o'z xalqining san'atiga mehr qo'yishga undaydi. Shu bilan birga, milliy musiqa orqali yoshlarning ma'naviy immuniteti mustahkamlanadi. Hozirgi davrda musiqa ta'limi tizimi ham zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan boyitilmoqda. Interaktiv metodlar, multimedia vositalari, audio va video materiallardan

foydalanish musiqa darslarining samaradorligini oshiradi. Masalan, dars jarayonida kompozitorlar hayoti va ijodini slaydlar orqali ko'rsatish, musiqa asarlarini sifatli audio yozuvlarda tinglash, musiqiy viktorinalar va ijodiy topshiriqlar tashkil etish o'quvchilarning qiziqishini kuchaytiradi. Shuningdek, musiqa o'qituvchisi zamonaviy yondashuv asosida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, musiqiy asarlarni tahlil qilishga va ijodiy faoliyatga jalb qilishi zarur. Chunki musiqa darslari faqat tinglash emas, balki o'quvchining ichki dunyosini boyitadigan tarbiya vositasidir. Shu sababli musiqa o'qituvchisi metodik bilimlarga ega bo'lishi, dars jarayonini didaktik tamoyillar asosida qurishi hamda o'quvchilarning ijodiy faolligini oshiradigan usullarni qo'llashi lozim. Yangi dasturlar o'ziga xos jihati shundaki, musiqa madaniyati fanining asosini tashkil etuvchi musiqiy savodxonlikni shakllantirish uchun musiqa diktatsiyasi, ifoda vositalari, musiqa shakllari, asarning tuzilishi va rivojlanishi kabi bilimlar chuqur o'rgatilishi talab qilinadi. Shunday ekan, musiqa o'qituvchisi o'zining musiqiy-nazariy bilimlarini doimiy ravishda rivojlantirib borishi lozim. Chunki yosh avlodni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, ularning ma'naviy dunyosini boyitish, estetik didini shakllantirish jamiyat va davlat tomonidan

qo'yilgan muhim vazifalardan biridir. Musiqa ta'limining samaradorligini ta'minlashda, o'quvchilarning musiqa darsiga bo'lgan qiziqishini oshirishda o'qituvchi yetakchi shaxs hisoblanadi.

Musiqa ta'limining muvaffaqiyati avvalo o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liqdir. Musiqa o'qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki ijodkor, tarbiyachi va tashkilotchi shaxs bo'lishi kerak.

U o'z fanini mukammal bilishi bilan birga, o'quvchilarning psixologik holatini tushunishi, ularning qobiliyatlarini aniqlay olishi va har bir o'quvchiga individual yondasha bilishi lozim. Musiqa o'qituvchisi dars davomida emotsional muhit yaratishi, o'quvchilarni ruhlantira olishi va musiqaga bo'lgan muhabbatni shakllantira olishi zarur. Aynan shunday yondashuv orqali musiqa darslari o'quvchilar uchun eng qiziqarli va unutilmas mashg'ulotga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, musiqa inson hayotida muhim ma'naviy va tarbiyaviy kuchga ega bo'lib, yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. Musiqa ta'limini samarali tashkil etish esa o'qituvchining bilim, mahorat va ijodkorligiga bog'liqdir. Shu sababli musiqa o'qituvchisi doimiy izlanishda bo'lishi, o'z ustida ishlashi va o'quvchilarga san'at olamini sevdirishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xo'jayeva M. X. Musiqa o'qitish metodikasi va maktab repertuari (Namunaviy o'quv dasturi). – Toshkent, 2001.
2. Rahimov Q. Musiqaning elementar nazariyasi bo'yicha mashq va vazifalar to'plami. – Toshkent: O'zbekiston, 2006.
3. Harnum, Jonathan. Basic Music Theory: How to Read, Write, and Understand Written Music. – 2001. – 130 b.
4. О. В. Пивницкая. Джазовое сольфеджио в системе современного музыкального образования URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dzhazovoe-solfedzhio-v-sisteme-sovremennogo-muzykalnogo-obrazovaniya>

REZYUME. Ushbu maqolada hayotimizda madaniy musiqaning tutgan o'rni, musiqa ta'limi metodikasining shakllanish jarayoni hamda umumta'lim maktablarida musiqa fanini o'qitishning mazmuni va vazifalari yoritilgan. Shuningdek, musiqa o'qituvchisining professional kompetensiyasi, ijodiy yondashuvi va tarbiyaviy faoliyatining ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada milliy musiqa merosidan foydalanish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarda estetik did, ma'naviy dunyoqarash va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль культурной музыки в жизни общества, процесс формирования методики музыкального образования и особенности преподавания

музыки в общеобразовательных школах. Анализируется значение профессиональной компетентности и творческого подхода учителя музыки, а также его воспитательная функция. Особое внимание уделено использованию национального музыкального наследия и современных педагогических технологий в формировании эстетического вкуса, духовного мировоззрения и патриотических чувств у учащихся.

SUMMARY. This article discusses the role of cultural music in human life, the development of music teaching methodology, and the main objectives of music education in secondary schools. It highlights the professional competence and creative activity of music teachers in the educational process. Special attention is paid to the use of national musical heritage and modern pedagogical technologies in shaping students' aesthetic taste, spiritual worldview, and patriotic values.

VOKAL - XOR ATQARÍWÍNDÁ DEM ALÍW ÚSTINDE ISLEW

Embergenova Gulayda Aytbayevna – *docent w.w.a*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: xor texnikasi, aniq nafas, xor bilan ishlash metodikasi, ansambl, vokal-xor ijrochiligi.

Ключевые слова: хоровая техника, певческое дыхание, методика работы с хором, ансамбль, вокально-хоровое исполнительство.

Key words: choral technique, vocal breathing, choral work methodology, ensemble, vocal-choral performance.

Xor texnikası sistemasında qosıqshılıq dem alıwı oraylıq orındı iyeleydi, sebebi ses turaqlılıǵı, frazalardıń sozılıwı hám atqarıwdıń ansambl birligin anıqlaydı. Jámaát bolıp qosıq aytıw sharayatında dem alıw ayrıqsha áhmiyetke ie bolıp, xordıń barlıq qatnasıwshılarınıń háreketleriniń bir waqıtta hám muwapıq bolıwın talap etedi. Xor atqarıwshılıǵı hám pedagogikalıq ámeliyattıń zamanagóy talapların esapqa alǵan halda dem alıw ústinde islew metodikasın jetilistiriw zárúrligi menen baylanıslı. Xor atqarıwshılıǵında qosıqshılıq dem alıw mashqalaları K.B.Ptica, V.G.Sokolov, A.A.Egorov miynetlerinde sawlelendirilgen. Izertlewshiler vokal tayanışı hám ansambl jańlawınıń qalıplesiwinde dem alıwdıń jetekshi rol atqarıwın atap kórsetedi. Zamanagóy metodikalıq jumıslarda xor jazıwı ushın eń fiziologiyalıq jaqtan tiykarlangan diafragma-qabırǵa dem alıwınıń zárúrligine itibar qaratilǵan. Sonıń menen birge, ilimiy ádebiyatlarda jámaátlik atqarıw sharayatında dem alıw kónlikpelerin qalıplestiriwdiń basqıshpa-basqısh metodikası jeterli dárejede islep shıǵılmaǵanlıǵı atap ótilgen. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarın sistemalı hám iskerlik kózqarasları quraydı. Jumısta ilimiy-

metodikalıq ádebiyatlardı talqılaw, repeticiya procesin pedagogikalıq baqlaw, sonday-aq, xor dirijyorlarınıń ámeliy tájiriyesin ulıwmalastırıw usıllarınan paydalanıldı. Izertlew nátiyjeleri kelisilgen dem alıw tembrdi teńlestiriwge, dúzilisti turaqlastırıwǵa hám xordıń ansambl anıqlıǵın asırıwǵa xızmet etetuǵının tastıyıqlaydı. Bunda dem alıw hám dawıs baslanıwın muwapıqlastırıwshı dirijyor isharaı áhmiyetli orındı iyeleydi. Dem alıw ústinde islewdiń baslanǵısh basqıshında dem alıwdıń diafragma-qabırǵa túrine tayanıp shawqımsız, aktiv dem alıw kónlikpesin qalıplestiriw úlken áhmiyetke iye. Ámeliyat kórsetti, deneniń "ishki keńeyiw" sezimine itibar beriw qısılıwları saplastırıwǵa járdem beredi hám erkin ses payda etiw ushın sharayat jaratadı. Xor jaǵdayında dem alıwdıń sinxronlıǵına erisiw ayrıqsha qıyınshılıq tuwdıradı, sebebi jámaát qatnasıwshılarınıń tarqalǵan dem alıwı kiris sózlerdiń anıqlıǵı hám ansambl birligine unamsız tásir kórsetedi. Ámeliyattı tallaw nátiyjesinde dem alıw ústindegi jumıstı basqıshpa-basqısh shólkemlestiriwde eń turaqlı nátiyjelerge erisilgeni kórsetildi. Dáslepki basqıshpa shawqımsız, únemli dem alıw kónlikpesi hám dem alıwda tayanısh sezimi qalıpleseı.

Keyingi basqishta dem alıw muzikalıq frazalaw, dinamika hám agogikağa birlestiriledi. Alınğan nátiyjeler, dem alıw ústindegi jumıs epizodik túrde emes, al sistemalı túrde, shıǵarmanı úyreniw hám kórkem qayta islewdiń barlıq basqıshlarında ámelge asırılauıǵın metodikanıń eń nátiyjeli ekenligi haqqında juwmaq shıǵarıwǵa múmkinshilik beredi. Repeticiya procesiniń bunday shólkemlestiriliwi dem alıw kónlikpeleriniń avtomatlastırılǵan dárejege ótiwine hám kórkem-túsindiriw wazıypalarına boysınıwına járdem beredi. Izertlew nátiyjeleri kelisilgen dem alıw tembrdi teńlestiriwge, dúzilisti turaqlastırıwǵa hám

xordıń ansambl anıqlıǵın asırıwǵa xizmet etetuǵının tastıyıqlaydı. Bunda dem alıw hám dawıs baslanıwın muwapıqlastırıwshı dirijyor isharatı áhmiyetli orındı iyeleydi.

Qosıqshılıq dem alıwı xor texnikasınıń tiykarǵı elementi bolıp, onıń sıpatı hám kórkemlik dárejesin belgileydi. Dem alıw ústinde islewdiń nátiyjeli metodikası fizikalıq hám kórkem atqarıwshılıq táreplerin birlestirgen halda sistemalı hám maqsetke muwapıq bolıwı kerek. Repeticiya procesine arnawlı dem alıw shınıǵıwların kirgiziw, dem alıwdı tek ǵana texnikalıq emes, bálkim kórkem súwretlew quralı dep qaraw usınıs etiledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. G.Mansurova “Xorshunoslik va xor jamolari bilan ishlash uslubiyoti”. Toshkent. “Yangi nashr” 2008.
2. Dmitriyev L. B. Vokal metodikasınıń tiykarları. - M.: Muzıka, 2000.
3. Medushevskiy V. V. Muzıkadaǵı intonatsiyalıq forma. - M.: Kompozitor, 1993.
4. Ptitsa K. B. Hor dirijyorlıǵı texnikasına arnalǵan ocherkler. - M.: Muzıka, 1980.
5. Sokolov V. G. Hor menen islew. - M.: Muzıka, 1981.
6. Miller R. The Structure of Singing. - New York: Schirmer Books, 1996.
7. Sundberg J. The Science of the Singing Voice. - DeKalb: Northern Illinois University Press, 1987.

REZYUME. Ushbu maqolada xor texnikasining asosiy elementlaridan biri bo‘lgan aniq nafas olishning uslubiy jihatları ko‘rib chiqiladi. Nefasning tovush hosil qilish, ansambl birligi va xor ijrosining badiiy-tasviriy sifatlariga ta‘siri tahlil qilinadi. Xor chiqishlari jarayonida nafas olish ko‘nikmalarini shakllantirishning bosqichlari va pedagogik tamoyillari ochib beriladi. Xor ijrochilik amaliyotida aniq nafasni tizimli va maqsadli tarzda rivojlantirishning ahamiyati belgilanadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается методика работы над певческим дыханием как базовым элементом хоровой техники. Анализируется значение дыхательной координации в формировании устойчивого звукообразования, ансамблевого единства и художественной выразительности хорового исполнения. Раскрываются основные педагогические принципы и этапы формирования дыхательных навыков в процессе репетиционной работы с хоровым коллективом. Делается вывод о необходимости системного и целенаправленного подхода к развитию певческого дыхания в профессиональной хоровой практике.

SUMMARY. The article examines the methodology of working on singing breathing as a basic element of choral technique. The importance of breathing coordination in the formation of stable sound production, ensemble unity, and the artistic expressiveness of choral performance is analyzed. The main pedagogical principles and stages of developing breathing skills during rehearsal work with the choir group are revealed. A conclusion is drawn about the need for a systematic and purposeful approach to the development of singing breath in professional choral practice.

O‘ZBEK RAQSINING RIVOJLANISHIDA ANSAMBLAR FAOLIYATI

Fazliyeva Zebo Kamarbekovna – dotsent
*O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti,
Sahna harakati va jismoniy madaniyat kafedrası*

Tayanch so‘zlar: o‘zbek raqs, ansambl faoliyati, an’anana, xalq raqs, baletmeyster, repertuar, xoreograf.

Ключевые слова: узбекский танец, деятельность ансамбля, традиция, народный танец, балетмейстер, репертуар, хореограф.

Key words: uzbek dance, ensemble activity, tradition, folk dance, ballet master, repertoire, choreographer.

Kirish. O‘zbek raqsi va uning rivojlanish yo‘llari haqida so‘z ketganda Respublikamizda faoliyat olib borayotgan yuksak professional ansambllarni ko‘z oldimizga keltiramiz. Bu ansambllarni tashkil qilgan mashhur Yusufjon qiziq Shakarjonov, Usta Olim Komilov, Tamaraxonim va shogirdlari bo‘lmish o‘zbek xoreografiyasi taniqli namoyondalar Mukarrama Turg’unboyeva, Isoxor Oqilov va Gavhar Rahimovalarni tashkil qilganlar. Darhaqiqat, bu ansambllar tuzilgan davr O‘zbekiston raqs madaniyati tarixida “oltin asr”dir. Bu ansambl jamoasining gastrol safarlari geografiyasi ulkan mamlakatimizdagi Yaqin va uzoq sharq, Yevropa mamlakatlari hamda Amerika qit’asini qamrab olib, o‘sha joylardagi barcha tomoshabinlarning olqish va tahsiniga sazovor bo‘ldi. Vaqt bu san’atkorlarning amalga oshirgan ishlari nechog‘li muhim bo‘lganligini ko‘rsatib turibdi... Biz raqs san’ati haqida gapirganimizda, o‘ziga xos til tizimini nazarda tutamiz. Raqs tili – bu avvalambor nafis, go‘zallik, ma’noli imo-ishoralar va his – tuyg‘ularga boy harakatlardir. Xalq raqsi tili g‘oyat ravshan va aniq bo‘lib, uning ifodaviyligi milliy an’ana va urf-odat ildizlari bilan tutashgan, qolaversa, xalqning butun jonli tafakkuri tarixi bilan bog‘liqdir. Shu bilan bir qatorda, xalq raqsi borliqni, hayotni o‘ziga xos tarzda aks ettirar ekan, u turmushning barcha tomonlarini, davrning ruhi va harakatini, uning maromini, suratini hamda mazmunga boy voqealarini o‘zida qamrab oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Raqs san’atida muayyan va ayni paytda shartli bo‘lgan xilma-xil ko‘rinishlarning o‘zaro qo‘shilib ketishi, an’anaviy raqs shakllarining yangilanib turishi uning taraqqiyot xususiyatlariga ta’sir etmay qo‘ymaydi. Taraqqiyotning o‘zi ko‘p bosqichli bo‘lib, nafis harakat, shakllanish, estetik va ruhiy holatlar takomillashuvidir. Bu xolda biz eski va yangi, an’anaviylik va yangilik, milliy va umumbashariylikka bab-baravar intilishdan iborat qo‘shaloq qo‘msashni kuzatarkanmiz, bu so‘zsiz o‘z san’atini namoyish qilayotgan san’at ustalarining hamda shunday darajaga erishadigan san’atkorlarni qo‘msashdir. Zero, xalq o‘zini ko‘rsata oladigan, usta, ijodkor, peshqadam kishilarni unutmaydi. Mana shu chegaralangan davrda, ya’ni kecha bilan erta oralig‘ida birini ikkinchisidan ajratib turuvchi muddat bor ekan, biri ikkinchisidan ijodiy izlanish va saboq olish imkoniyati mavjud. Tanazzulning boshlanish nuqtasini aniqlash, oldindan ko‘ra bilish, asoslash va nihoyat sezish mumkin. Ijodiy sustlikning yaqinlashishi – g‘oya, maqsad va rejalarining qashshoqligidan, bir joyda deysinib turishdan, garchi tashqi ko‘rinishidan arziri jamoalar hisoblansa-da, ammo ijodiy faoliyati sust oqimda davom etib kelayotgan joydan boshlanadi. Ma’lum bir bosqich o‘tgandan keyin, boringki, o‘sha bosqich katta muvaffaqiyatlar bilan yakunlangan bo‘lsa-da, ammo sifat nuqtayi nazaridan yanada yuqori pog‘onaga ko‘tarilishi, navbatdagi ijodiy izlanishlar doirasiga chiqish o‘ylanmasa, u bilan bog‘liq nazariy, badiiy hamda amaliy, masalalar hal qilinmagan bo‘lsa, bunday kollektivning tanazzulga yuz tutishi ravshan

bo‘lib qoladi. Repertuar muttasil yangilanishi zarur. G‘ayrat bilan olg‘a tomon harakat qilish davri yetib keldi. Uning uchun sa‘y va harakatlarni birlashtirish, bundan keyingi faoliyatlarning ijodiy rejasini ishlab chiqish taqozo etiladi. Albatta, o‘z tartibi va qonun - qoidalari davrasida harakat qiluvchi birorta ham ijodiy organizm hamisha faqat bir xilda ishlay olmaydi, ham izlanish, ham parvoz, ham sustlik davrlari unga xos xususiyatlardir.

Yurtimizdagi yetakchi ansambllar o‘zaro bir-biridan farq qiladi, ammo boshqacha muammolari bir xil, ya‘ni oldinga intilishsiz va turg‘unlikda yashayaptilar. Bu jarayonning muttasil davom etishiga ko‘pgina tashkiliy, ma‘muriy, ijodiy sabablar borki, u kishini beixtiyor tashvishlantiradi. “Bahor” ansambli hamisha yangilikka intiluvchi ansambl edi. Aslida o‘zbek sahna xoreografiyasi bilan bog‘liq barcha islohot, yangilik va kashfiyotlar yurtimizdagi ko‘p sonli raqs ansambllari safida muhim mavqeni egallab turgan ajoyib kollektiv uchun xos xususiyat bo‘lib keldi.

Natijalar va muhokama. Xalq raqsining estetik ideali asrlar davomida to‘plangan an‘anaviy shakllarda yaratildi. Ammo xalq raqsini sahnaga olib chiqishni amalga oshirishda xuddi shu haddan ortiq an‘anaviylik, tang ahvolni vujudga keltirdi, ijod doirasini cheklab qo‘ydi. Bunday tang vaziyatdan qutulishning oqilona yo‘llarini (bu yo‘llar katta muvaffaqiyatlar bilan topilgan edi) raqs mazmuniga zarar bermay, uning o‘ziga xos milliy xususiyatini saqlangan xolda qidirib topish kerak edi. Shunga qaramasdan, xalq raqsining ravnaqi jarayonida an‘anaviy mavjud bo‘lgan estetik idealni muqarrar ravishda buzishga to‘g‘ri keldi, chunki eski shakllarni isloh qilish qilish yo‘li bilan yangilik yaratishda, eskilik va yangilik o‘rtasida muvozanatni saqlab turuvchi oltin oraliqni topishdan iborat edi.

Bugun mana shu oltin oraliq haqida faqat orzu qilishga to‘g‘ri kelyapti. Ansambllar jamoasi avval yaratilgan raqslar hisobiga aql bovar qilmaydigan darajada uzoq yashab kelmoqdalar. Odat tusiga kirib qolgan bunday holat izlanishga to‘siq bo‘lmoqda. Mazkur kollektivlar repertuarida mazmunsiz raqslar paydo bo‘lib, ularda sun‘iy zo‘rma-

zo‘raki kiritilgan, hech bir ma‘nosiz harakatlar to‘lib-toshib yotibdi, natijada raqs teran mazmunini aks ettirish emas, balki texnikani namoyish qilish vositasiga aylanib qolmoqda. To‘g‘ri, texnika ustida ishlash o‘z yo‘lida qiziqarli va muhim vazifa, ammo u bilan cheklanib qolib bo‘lmaydi. Raqsar-chi...? “Bahorga” ansambliga shuhrat keltirgan, uni dunyoga tanitgan o‘sha raqsar qani? O‘tmish va kelajak, an‘anaviy va mukammallik Bahor raqsarida bir-birlariga naqadar mos tushib, uyg‘unlashib ketar edi. Pilla, Paxta, Rohat, Moviy maqom, valsar... Bular unutilmas raqsardir. Yaqin-yaqingacha ijodkorlik fantaziyasining tantanasi Shodlik va Lazgi ansambllari chiqishlari uchun xos xususiyat edi. Bu ansambllar xoreografiya ma‘lumotlarini boyitish ustida ish olib borar, xalq raqsining turli janrlarida foydalanar, shuningdek boshqa xalqlarning raqs san‘atiga hamda baletga e‘tibor berar, shu bois, ularning repertuari g‘oyat boy, o‘ziga xos edi. Taassufki, so‘nggi paytlarda bu talantli kollektivlar ishida jiddiy kamchiliklar ravshan sezilmoqda, erkaklar raqsini yanada takkomillashtirish sust. Isahor Oqilov sahnalashtirgan erkaklar raqsi mavzusi, mazmun jihatidan rang-barangdir. Hozirgi kunda ijro etilayotgan erkaklar raqsi o‘sha ijro etilgan asarlarining xira, bo‘sh nusxasi bo‘lib qoldi. Konsert dasturlarida borgan sari erkaklarning yakka ijrolari kamayib bormoqda. Modomiki shunday ekan, erkaklar raqsini yanada rivojlantirish, o‘rinbosarlarni tayyorlash, xalq talantlari yetishib chiqadigan, shakllanadigan muhit bo‘lmish badiiy havaskorlik to‘garaklari qatnashuvchilariga mulohazali munosabatda bo‘lish kerakligini alohida o‘ylash kerak. Baletmeysterlar shakllanib boradigan, o‘z malakasini yanada oshiradigan hamda ularning qobiliyatini sinab ko‘radigan birorta ham ijodiy laboratoriya yo‘q. Ayni paytda, jo‘shqin faoliyat bosqichida bo‘lmish baletmeysterlarning yanada ijodiy ravnaq topishlari uchun muhit yaratilmagan. Baletmeysterlar o‘zlarining professional tajribalarini oshirish tajriba almashish, shuningdek yangi va qiziqarli materiallarni izlab topishlari uchun etnografiya ekspeditsiyalarida zarur darajada qatnasha olmaydilar. Holbuki, o‘zaro

hamkorlik munosabatlari ijodiy o'sishga yordam beradi. Yosh baletmeysterlarga yangi uslub yo'nalish hamda individuallikka muhtojligi bor. Mayli, yoshlar ana shu izlanishni konsert nomerlaridan boshlasinlar. Mayli, ular sinov nomerlari bo'lsin, boringki, ular muvaffaqiyatsiz yakunlansin, bundan hech cho'chimaslik kerak. Zotan, muvaffaqiyatsizliklar o'rtacha arifmetika darajadagi silliq va oson yutuqlardan ko'ra ko'proq narsalarga o'rgatishi mumkin. Yurtimizdagi faoliyat olib borayotgan baletmeysterlar g'oyat boy folklor manbalariga achinarli darajada kam e'tibor bermoqdalar.

Demak, izlanish obyektlari yetarli. Ular ishga loqayd qaraydiganlarni emas, haqiqiy tadqiqotchilarni, tashabbuskorlarni, izlanuvchilar va qiziquvchilarni kutmoqda. San'at hamisha hayot va davrning aksi. Bu o'z navbatida, davrga monand bir ipga marjonday shodalangan, ko'z ochib

yumguncha o'tadigan lahzalar mohiyatini aniq belgilaydigan shakllarni qidirib topish demakdir. Uslublar shakllari turlicha bo'lishi mumkin, faqat folklorga taqlid qiluvchi quruq dekoratsiya vositalaridan foydalanib qolmaslik kerak. I.Moiseyevning ijodiy nuqtayi nazaricha, "Folklor – san'at mulki, bizning vazifamiz uni saqlashdir" bu masala bugun ham dolzarb hisoblanadi. Shunday ekan, vaziyatning yutuq va kamchiliklarini umumlashtirib, tahlil qilib, ijodiy tanglik sharoitidan qanday qutulish, beparvolikdan ijodiy fikrlashga o'tish yo'lidagi to'siqni qanday yengish, bu muhim masalalarni hal qilib olish zarurligini belgilaydi.

Buni shunday tashkil qilish kerakki, barcha faoliyat olib borayotgan ansambllar o'z san'atini namoyish qilayotganida tomoshabinga bir paytlari bo'lgani kabi samimiy quvonchni qaytarib bersin, hamda haqli iftixor hissini qayta jonlantirsin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abraykulova N. Raqs jamoasi bilan ishlash uslubiyoti. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003 . 55-B
2. Mukaramma Turg'unboyeva ijodi va uning o'zbek sahna xoreografiyasi rivoji uchun qo'shgan hissasi. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari .-T.: "Mumtoz soz" nashriyoti, 2014. 223-B
3. Kodirov M, Raqqosa, Baletmeyster, Pedagog. Teatr. – Toshkent, 2012. - №-5-B . 16-17.

REZYUME. Ushbu maqolada raqs san'atida muayyan va ayni paytda shartli bo'lgan xilma-xil ko'rinishlari, an'anaviy raqs shakllarining yangilanib turishi, taraqqiyot xususiyatlari ta'siri, nafis harakat, shakllanish, estetik va ruhiy holatlar takomillashuvi haqida bayon etilgan.

РЕЗИОМЕ. В данной статье рассматриваются конкретные и одновременно условные разнообразные проявления в танцевальном искусстве, обновление традиционных танцевальных форм, влияние особенностей развития, изящные движения, формирование, совершенствование эстетических и психических состояний.

SUMMARY. This article describes the various manifestations of dance art, both specific and simultaneously conditional, the renewal of traditional dance forms, the influence of developmental characteristics, the refinement of graceful movements, formation, and the improvement of aesthetic and mental states.

JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA QORAQALPOG‘ISTON MUSIQA MADANIYATINING YORITILISHI

G.I.Xodjametova – *t.f.n., professor*

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: musiqa madaniyati, san‘atshunos, baxshichilik, dostonchilik, xalq qo‘shiqlari, xalq musiqasi, og‘zaki-an‘anaviy ijod, jahon etnomuzikologiya, bastakor, global mediamadaniyat.

Ключевые слова: музыкальная культура, искусствовед, бахши, дастан, народные песни, народная музыка, устное традиционное творчество, мировая этномузыкалогия, композитор, глобальная медиакультура.

Key words: music culture, art history, bakhshi, dastan, folk songs, folk music, oral and traditional creativity, world ethnomusicology, composer, global media culture.

XX asrda musiqa madaniyati o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo‘ydi, u avvalgi – XIX asrning klassik-romantik davridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu jarayonda fan-texnika taraqqiyoti, jamiyatning sanoatlashuvi va urbanizatsiyasi, musiqiy axborotni saqlash va uzatishning elektron texnik vositalarining paydo bo‘lishi katta rol o‘ynadi. Bu omillar XX asr bastakorlarining yangi ijodiy tafakkuri shakllanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Ular texnika va ijodkorlik uyg‘unligidan foydalanib, musiqaning akustik hamda fazoviy-vaqt chegaralarini sezilarli darajada kengaytirish yo‘lidan bordilar. Bunga elektron musiqa asboblarini ixtiro qilish, sun‘iy ravishda yaratilgan tovushlar va ovoz tizimlaridan foydalanish kabi yangiliklar misol bo‘la oladi. Musiqiy faoliyat (ijrochilik va tinglovchilik) axborot jamiyati va global mediamadaniyatning rivojlanishi sharoitida yangi xususiyatlar, fazilatlar va ma’naviy ma’nolarga ega bo‘ldi. XX asr musiqiy-intonatsion tafakkuri yangi madaniy ustunliklarning shakllanishiga mos ravishda o‘zgarib bordi. Bu o‘zgarishlar musiqada ko‘p millatli aloqalarning faol kuchayishiga (“Sharq - G‘arb” va hokazo), o‘tmish va hozirgi zamon musiqiy tizimlarining o‘zaro muloqotiga, turli madaniyatlar, yo‘nalishlar, uslublar va janrlarning o‘zaro ta’siri hamda uyg‘unlashuviga asoslangan edi.

Xususan, akademik musiqaning xalq og‘zaki ijodi, djaz, rok va boshqa yo‘nalishlar bilan uyg‘unlashuvi kuzatildi. Xorijiy tarixshunoslikda qoraqalpoq musiqasi ko‘pincha alohida emas, balki turkiy xalqlar, Orolbo‘yi va umuman Markaziy Osiyo

xalqlarining an‘anaviy musiqa madaniyati kontekstida ko‘rib chiqiladi. G‘arb etnomusiqashunoslarining asarlarida epik an‘ana, og‘zaki professional ijrochilikning roli, shuningdek, an‘anaviy madaniyat tizimida musiqa san‘atining amal qilishiga alohida e’tibor qaratilgan. Qoraqalpoq jirlari, baxshi va jirovlar faoliyati, xalq cholg‘ularidan foydalanish mintaqaning umumiy madaniy makonining muhim elementlari sifatida tilga olinadi. Jahon tarixshunosligida XX asr madaniyati tarixi, nazariyasi va falsafasi muammolariga bag‘ishlangan madaniyatshunoslik, falsafiy, falsafiy-estetik va sotsiologik yo‘nalishdagi qator asarlar paydo bo‘ldi (modernizm va postmodernizm muammolari, ommaviy va elitar madaniyatlarning o‘zaro ta’siri, mif va mif ijodkorligi masalalari, san‘at borlig‘ini tahlil qilishning sotsiologik va estetik jihatlari va boshqalar). Shu jumladan: M.Veber asarlari [1.43 b.], G.Gadamer [2.94 b.], K.Levi-Stross [3.121b.], O.Shpengler [4.90 b.] va boshqalar.

XX asr boshlarida global tendentsiyalarni anglashning nazariy asoslari inson va madaniyatning falsafiy va tarixshunoslik kontseptsiyalari mualliflari tomonidan yaratilgan – K.Yaspers [5. 43 b.] va boshqalar. XX asr madaniyatida yangi kommunikativ muhitning shakllanishi haqida V.Bibler va Yu.Lotman o‘z asarlarida yozishgan. Globallashuvning yangi bosqichi (1950-1990 yillar) E.Toftlarning [6.44 b.] tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan.

Shu munosabat bilan bir qator olimlar XX asr va XXI asr boshlaridagi madaniyat va san‘atning o‘ziga xos xususiyatlarini bizning

tadqiqotimiz uchun muhim bo‘lgan quyidagi tushunchalar orqali tahlil qiladilar: “media” (M.Maklyuen ta’rifiga ko‘ra vositachi yoki aloqa vositasi), “ommaviy axborot vositalari” (ommaviy matbuot, radio, televidenie, internet), “mediamadaniyat” (N.Kirillova fikriga ko‘ra, asta-sekin global miqyosga etib borayotgan yangi axborot turidagi madaniyat). Shuni ta’kidlash joizki, biz o‘z tadqiqotimizda musiqa madaniyatini B.Asafev tomonidan ilgari surilgan “bastakor-ijrochi-tinglovchi” uchligiga asoslangan holda o‘rganamiz. Bu uchlik Yangi Evropa musiqa madaniyatining rivojlanish davrida – XVII asrdan XX asrgacha shakllangan asosiy musiqa faoliyati turlarining o‘zaro munosabatlari tizimini ifodalaydi. XX asr musiqa madaniyati evolyutsiyasi globallashuv davrining texnik-urbanistik tendentsiyalari, musiqiy ma’lumotlarni saqlash va uzatishning yangi usullarining paydo bo‘lishi, kompozitorlik va ijrochilik ijodida musiqiy tafakkurning yangi turlari, shuningdek, musiqani idrok etish jarayonlaridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. Texnik-innovatsion izlanishlar kompozitorlik ijodida urbanistik va industrial tendentsiyalarning rivojlanishida namoyon bo‘ldi, bu esa musiqiy-tovush va akustik muhitning sezilarli darajada kengayishiga olib keldi. Ushbu jarayonlar natijasida asta-sekin musiqiy tafakkurning ratsional-pragmatik dominantasi shakllandi: yangi kompozitorlik texnikasini (seriyali texnika, dodekafoniya, aleatorika va boshqalar) ixtiro qilish asosida ijodning tahliliy jihati va konstruktiv boshlanishi kuchaydi, musiqa yaratish va yozish jarayonlarida elektronikaning (magnitofonlar, kompyuterlar, sintezatorlar va boshqalar) roli oshdi, intonatsion tafakkur va tovush palitrasi sezilarli darajada o‘zgardi. Birinchi va ikkinchi to‘lqin avangard kompozitorlari (L.Russolo, A.Mosolov, N.Roslavets, K.Shtokxauzen, Dj.Keyj, V.Lyutoslavskiy, K.Penderetskiy, Ya.Ksenakis, A.Shnitke va boshqalar) tomonidan texnik-innovatsion kashfiyotlar qilingan, shuningdek, I.Stravinskiy, A.Onegger, D.Miyo, S.Prokofev, S.Raxmaninov, D.Shostakovich ijodida urbanistik tendentsiyalar aniqlangan. Shuningdek, XX asr kompozitorlik va ijrochilik ijodiyotida texnik-innovatsion

izlanishlar oqimida globallashuv davriga hamohang bo‘lgan badiiy obrazlar va ijod g‘oyalarining yangi tizimi asta-sekin shakllanayotgani, bu esa ekran madaniyati va kinoobrazlilik bilan o‘zaro ta’sir qilish asosida musiqiy tafakkurni vizuallashtirishda namoyon bo‘lishi ta’kidlangan. Shunga o‘xshash jarayonlar XX asr ijrochilik ijodiyotida ham sodir bo‘lib, texnikanizmning kuchayishi, tomoshabop effektlar, ijrochining ovoz yozish vositalariga qaramligi va mahsulotlarni ommaviy tirajlash sanoatining paydo bo‘lishida namoyon bo‘ladi.

XX asr kompozitorlarining havaskorlik muhitida ilgari yaratilgan musiqa qatlamlari va janrlariga (qo‘shiq, romans, shahar shansoni va boshqalar) murojaat qilishida namoyon bo‘lgan akademik musiqaga folklor va maishiy madaniyatning intonatsion materialining ta’siri tushunilgan. XX asrning mahalliy novator kompozitorlari (I.Stravinskiy, D.Shostakovich, S.Prokofev, A.Shnitke, S.Slonimskiy va boshqalar), G‘arbiy Evropaning birinchi va ikkinchi to‘lqin avangard kompozitorlari, shuningdek, akademik musiqa usullarini ommaviy madaniyat bilan birlashtirgan “uchinchi” yo‘nalishdagi rus kompozitorlari (V.Martinov, E.Artemev va boshqalar)ga “menestrel” madaniyatining (rok, djaz, pop-madaniyat) ta’siri ko‘rsatilgan. Integratsion tafakkurning neofolklorizm (I.Stravinskiy, B.Bartok, G.Sviridov, S.Slonimskiy va boshqalar) va “polistilistika” (uslubiy “aralashmalar” iqtiboslar, qadimiy musiqa va polifoniyalarga murojaat), shuningdek, akademik musiqaning Sharqning an’anaviy amaliyotlari, ekzotik evropacha bo‘lmagan madaniyatlar (O.Messian ijodida) bilan o‘zaro ta’sirida namoyon bo‘lishining xilma-xilligi ochib berilgan. XX asr musiqiy tafakkurining “polifonlashtirish” tendentsiyasi [A.Shnitke] anglab etilgan bo‘lib, u ko‘plab uslubiy qatlamlarning dialogi va polilogida hamda ularning madaniy sintezga tomon harakatida namoyon bo‘lgan. Shunga o‘xshash jarayonlar ommaviy madaniyatda ham sodir bo‘layotgani isbotlangan: bu akademik musiqa usullaridan foydalanuvchi rok-musiqachilarning novatorlik izlanishlari, akademik va ommaviy madaniyatlar “chorrahasida” tug‘ilgan yangi simbiotik

janrlarning (rok-opera va rok-simfoniya va boshqalar) paydo bo'lishi, etnik musiqa elementlarining rok-kompozitsiyaga kirib kelishi, "fyujn" uslubining paydo bo'lishi va boshqalar.

XX asrda o'tgan davrlarga nisbatan og'zaki va yozma (nota), shuningdek, audial (eshitish) va vizual madaniyatlar dixotomiyasi boshqacha nisbatda namoyon bo'lmoqda. Evolyutsiya jarayonida vizual (nota, yozma) madaniyatdan audial madaniyatga va aksincha, audial madaniyatdan vizual madaniyatga (vizualizatsiya, bu holda, tomosha shakli sifatida tushuniladi) o'tish sodir bo'lishi aniqlandi. Bu murakkab jarayon kompozitorlarning yozma bo'lmagan ijod shakllariga tayangan holda og'zaki improvizatsiya amaliyotlariga murojaat qilishlari bilan bog'liq bo'lib, an'anaviy nota yozuvidan voz kechish va improvizatsiya, spontanlik va tasodifiylik (aleatorika) tamoyillariga asoslangan musiqiy matnni yozishning yangi shakllari paydo bo'ldi. Asarning taxminiy sxemasini qayd etuvchi musiqani grafik yozishning yangi usullari shakllanmoqda. Teskari jarayon – eshitish madaniyatidan vizual madaniyatga o'tish – madaniyatni vizuallashtirishning umumiy tendentsiyalari va musiqada tomoshaboplikni namoyon etishning turli shakllari (kino, televidenie, komp'yuterlashtirish, internet va boshqalar yordamida) bilan bog'liq bo'lib, ko'proq ommaviy media va ekran texnologiyalariga asoslangan ommaviy musiqa madaniyatiga xosdir, garchi bu jarayonning ko'rinishlari opera va boshqa klassik janrlarda ham sezilarli bo'lsa da.

Bu jarayonning salbiy tomoni ham qayd etilgan bo'lib, unda opus-musiqaga yo'naltirilgan yozuv madaniyatining o'ziga xos qadrsizlanishi va matnning nota yozuviga tayangan kompozitorlik ijodiyoti maqomining pasayishi kuzatilmoqda, bu esa bugungi kunda bir qator mualliflarga [V.Martinov, N.Lebrext] "muallifning o'limi"ni bashorat qilish imkonini beradi [R.Bart] - kompozitor-ijodkor va umuman musiqaning ifoda va kechinma san'ati sifatida.

Mediamadaniyatning musiqiy faoliyat infratuzilmasi va professionalizm turlariga ta'siri asoslangan va isbotlangan. Globallashuv davrida kompozitorlik va

ijrochilik, professionalizm va havaskorlikning "tutashgan" joyida musiqiy professionalizmning yangi «aralash» turlari paydo bo'lib, ular texnik eksperimentga va musiqani yaratish, ijro etish va saqlash jarayonlarida media vositalaridan foydalanishga bo'ysundirilganligi aniqlandi. Ovoz rejissyorligi kasbining yangilanishi, shuningdek, musiqiy art-menejment, musiqiy prodyuserlik, musiqiy aranjirovka (kompyuter texnologiyalari asosida) kabi yangi kasblarning roli ko'rsatilgan bo'lib, ular asta-sekin kompozitorlar va ijrochilarga xizmat qiladigan muhim faoliyat sohaslariga aylanmoqda. Ishda ta'kidlanishicha, ko'pincha kompozitorning o'zi ham o'z musiqasining ijrochisiga aylanadi, bu matnni o'qishdagi qiyinchiliklar, maxsus komp'yuter dasturlari va yangi elektron musiqa asboblarni o'zlashtirish zarurati tug'ilganda, musiqa yozuvini tayyorlash jarayonida studiya ishining ahamiyatini kuchaytirish bilan bevosita bog'liq.

XX-XXI asrlar chegarasidagi musiqa madaniyatida havaskorlikning o'sishi ham qayd etilgan, bu texnik vositalar va komp'yuter dasturlarining mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, ular musiqani ijro etish va yozib olishga imkon beradi (karaoke, turli xil fonogrammalar va hokazo).

Mediamadaniyatning musiqa va inson o'rtasidagi muloqotning yangi usullarini shakllantirishga ta'siri, tinglash madaniyati sohasi sezilarli o'zgarishlarga uchraganida isbotlangan. Tinglovchilarning idrok etish xususiyatlari ochib berilgan bo'lib, bu jarayon media vositalarga (ovoz yozish qurilmalari, quloqchinlar, pleerlar, magnetofonlar, CD, DVD, video va hokazo) hamda ommaviy axborot vositalariga (radio, televidenie, internet) tobora bog'liq bo'lib bormoqda. Tomoshaviylik, pop-madaniyat va iste'molga yo'naltirilgan tinglovchilik idrokining yangi turlari tahlil qilingan. Global mediamadaniyat sharoitida akademik musiqani o'zaro boyitish va rivojlantirishga hissa qo'shadigan G'arb va mahalliy professional musiqiy ta'lim tizimining o'zaro ta'siri va integratsiyasining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. "Musiqa madaniyati" tushunchasi "murakkab ierarxik munosabatlar tizimi" sifatida talqin etiladi. A.Soxor [7.94-95 b.] to'g'ri ta'kidlaganidek,

bu tizimga “belgilar, matnlar, muloqot shartlari, musiqaning qadrini belgilovchi falsafiy-estetik va axloqiy me`yorlar, musiqiy faoliyatning barcha turlari, uning sub`ektlari va ob`ektlari (tinglovchilar, ijrochilar, bastakorlar, asarlar), shuningdek, musiqa madaniyatining faoliyatini ta`minlaydigan va unga xizmat ko`rsatadigan muassasalar hamda ijtimoiy institutlar” kiradi. Yangi Evropa madaniyatining o`ziga xos xususiyatlarini tushinishda dissertant akademik B.Asafyevning [8.36 b.] “kompozitor-ijrochi-tinglovchi uchligi”ga asoslanadi, bu XX asrdan bugungi kungacha bo`lgan musiqiy madaniyatning asosini tashkil etadi. “Mediamadaniyat” tushunchasi “insoniyat tomonidan madaniy-tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratilgan, jamiyat ongini shakllantirishga va shaxsning ijtimoiylashuviga ko`maklashadigan axborot-kommunikatsiya vositalari, moddiy va ma`naviy qadriyatlar yig`indisi sifatida ishlab chiqildi”. [9. 112 b.]

“Musiq madaniyati” tushunchasi keng qamrovli bo`lib, har bir tarixiy davrda, shu jumladan, XX asrda musiqa madaniyati modernizatsiyalashgan qiyofa kasb etayotgan globallashuv davrida uning o`ziga xosligi va o`ziga xosligini belgilovchi ham mazmuniy, ham tarkibiy va funktsional parametrlarni o`z ichiga oladi. [9.51 b.] XX asrning ikkinchi yarmidagi kompozitorlik musiqasida texnik-innovatsion izlanishlarning o`ziga xos xususiyatlari G`arbiy Evropa va mahalliy “ikkinchi to`lqin” avangardi misolida tadqiq etiladi. Bu erda ilmiy-texnik taraqqiyot, global mediamadaniyat, ekran madaniyati va

ovoz yozish texnologiyalarining urushdan keyingi avangard vakillari (K.Shtokxauzen, P.Bulez, Ya.Ksenakis, P.Sheffer, L.Nono, D.Ligeti, K.Penderetskiy, V.Lyutoslavskiy, Ch.Ayvz, J.Keyj, F.Glass) kompozitorlari musiqiy tilining shakllanishiga ta`siri tushuniladi. 1970 yillardan boshlab ijodiyotda “psixologizatsiya” jarayoni kuzatila boshlandi. XX-XXI asrlar chegarasiga kelib, ommaviy musiqa madaniyatining rivojlanishi global miqyosga ega bo`lib, jiddiy musiqa va umuman musiqa san`atini madaniyatning chekkasiga surib chiqaradi (akademik musiqa asta-sekin elitar hodisaga aylanadi). XX asr ommaviy madaniyati mediamadaniyat, texnik-innovatsion jarayonlar hamda uning barcha sohalarining vizuallashuvi va tijoratlashtirish ta`sirida shakllanib bordi.

U o`tmish davrlardagi shahar “maishiy” musiqa madaniyatidan janr va uslubiy ildiz olib, yangi mustaqil «uchinchi qatlam»ni vujudga keltirdi. [10. 69 b.]

Shunday qilib, XX asr musiqa madaniyatidagi texnik-innovatsion izlanishlar jarayonida musiqiy tafakkur turlari klassik-romantik shakldan ratsional-pragmatik shaklga o`zgarimoqda. Bu o`zgarish globallashuv davrida kompozitorlik ijodining butun tizimini modernizatsiya qilish va mediamadaniyatni rivojlantirish jarayonlariga jiddiy ta`sir ko`rsatmoqda. Mediamadaniyat asta-sekin turli noevropa an`anaviy musiqa madaniyatlarini ham o`z ta`sir doirasiga tortmoqda. Bu notanish (“begona”) musiqani idrok etish jarayonida yuzaga keladigan til to`siqlarini engib o`tish zaruratini keltirib chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вебер М. Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре / ИНИОН, Всесоюзный межведомственный центр наук о человеке при президиуме АН СССР. – Вып. 2. – М.: ИНИОН, 1991.
2. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
3. Levi-Strauss Nature, culture et societe. Les Structures elementaires de la parente. Chapitres I et II. Presentation dossier par Alice Lamy. Editions Flammarion. – Paris, 2008.
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991;
5. Тоффлер, Э. Третья волна = The Third Wave, 1980. – М.: АСТ, 2010.
6. Сохор А. Вопросы социологии и эстетики музыки. Т.1. – Л.: Советский композитор, 1980. – С. 61-62.
7. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. Кн.1-2.– Л.: Музыка, 1971. – 376 с.
8. Кириллова Н. Медиакультура: от модерна к постмодерну. – М.: Академический Проект, 2005. – С. 42-43.

9. Культурология. XX век: Энциклопедия. Т.1. – СПб.: Университетская книга; Алетейя, 1998. – С. 251.
10. Конен В. Третий пласт: новые массовые жанры в музыке XX века. – М.: Музыка, 1994. – С. 66.

REZYUME. Ushbu maqola jahon tarixshunosligi doirasida Qoraqalpog‘iston musiqa madaniyatining o‘rganilishi va yoritilishiga bag‘ishlanadi. Unda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar asarlarida qoraqalpoq xalq musiqasi, og‘zaki-an‘anaviy ijod namunalari, baxshichilik, dostonchilik, xalq qo‘shiq-lari hamda milliy cholg‘ularning ilmiy talqini tahlil qilinadi. Shuningdek, jahon etnomuzikologiyasi kontekstida Qoraqalpog‘iston musiqa madaniyatining o‘rni, uning mintaqaviy va umuminsoniy madaniy jarayonlar bilan aloqadorligi yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена изучению и освещению музыкальной культуры Каракалпакстана в рамках мировой историографии. В нем анализируется научная интерпретация каракалпакской народной музыки, образцов устного традиционного творчества, бaxши, дастанов, народных песен и национальных инструментов в работах зарубежных и отечественных исследователей. Также освещается роль музыкальной культуры Каракалпакстана в контексте мировой этномузикологии, ее связь с региональными и общечеловеческими культурными процессами.

SUMMARY. This article is devoted to the study and coverage of the musical culture of Karakalpakstan within the framework of world historiography. It analyzes the scientific interpretation of Karakalpak folk music, examples of oral and traditional creativity, bakhshi art, epic poetry, folk songs, and national instruments in the works of foreign and domestic researchers. It also highlights the role of Karakalpak musical culture in the context of world ethnomusicology, its connection with regional and universal cultural processes.

JAHON MUMTOZ ASARLARI MILLIY TEATR SAHNASIDA

(O‘zbekiston xalq artisti Turg‘un Azizov V. Shekspirning
“Gamlet” asari rejissyorlik talqinida)

Xushvaqtov Eldor Bekmuradovich – dotsent v.v.b
O‘zDSMI, “Musiqali teatr san‘ati” kafedrasi

Tayanch so‘zlar: Shekspir, Gamlet, kompozitsiya, tomosha, mumtoz, sahna, maktab, aktyor, rejissyor, ssenariy, dramaturg, shart-sharait, butafor, pedagog, rassom, teatr, libos, ijod, tovush, chiroq, dekoratsiya, san‘at, professional, tasavvur, spektakl, timsol, musiqa, raqs, plastika, maska, delarte, garmonik.

Ключевые слова: Шекспир, Гамлет, композиция, спектакль, классик, сцена, школа, актёр, режиссёр, сценарист, драматург, состояние, реквизит, педагог, художник, театр, костюм, создание, звук, лампа, украшение, искусство, профессионал, воображение, перформанс, эмблема, музыка, танец, пластика, маска, деларте, гармоника.

Key words: Shakespeare, Hamlet, composition, spectacle, classic, stage, school, actor, director, screenwriter, playwright, condition, props, educator, artist, theater, costume, creation, sound, lamp, decoration, art, professional, imagination, performance, emblem, music, dance, plastic, mask, delarte, harmonic.

Zamonaviy izlanishlar sahnaviy yangi til (yondashuv) va unga mos ifodaviylik sistemasini tashkil etish bilan uzviy bog‘liq. Zamonaviy spektaklda eng asosiy omil uning syujeti va kompozitsiyasidir. Rejissyorlar uchta o‘lchov birligi (raqs-o‘yin, ashula,

musiqa) mavjud bo‘lgan sahnaga matni qanday yangi yo‘l bilan ko‘chirishga intilishadi.

Qadimgi sinkret ko‘rinishidagi tomosha san‘atiga qarab yuzaga kelgan teatr janrlari tushunchasi va o‘zida: jest, pantomima,

musıqa va raqs va nihoyat marionetka, qo'g'ırchoqlaridagi alohida o'rin olgan. Xatti-harakatlar va plastikalari bilan teatr ifodaviyligining noverbal ko'rinishlari ham o'zgaradi. Jahon teatr rivojlanish jarayonida qanday tendensiya yetakchilik qilayapti? Bu yerda har xil uslub va janrlarni ko'rish mumkin. Xususan, pantomima teatri, so'z teatri, raqs teatri, marionetka va maskalar teatri, sharq teatrlari va kabuki, delarte teatri vosita va usullarning qo'llanilishlarini kuzatsa bo'ladi. Yana bu yerda sharqiy fantaziyaga qurilgan erkin improvizatsiyali yorqin tomoshaviy ijro texnikasining delarte stilistikasi bilan uyg'unligini ko'rish mumkin. Rejissura garmonik bir butun va muayyan yaxlitlikka ega bo'lgan tomosha, ko'rinish, yaratish san'ati hisoblanadi. Rejissyor lotincha "regisseur" so'zidan olingan bo'lib, "boshqaraman" degan ma'noni anglatadi. Rejissyor nafaqat boshqaruvchi, balki, tushuntirib, ko'rsatib beruvchi, yozuvchi, chizuvchi, rassom, psixolog va hokazolar bo'lishi lozim. U spektakl, film, televideniya, radioda ko'rsatuv va eshittirishlarini, estrada va sirk dasturlarini sahnalashtiruvchi shaxs.

Rejissuraga san'at sifatida qarash Meyningen teatrining say harakatlari tufayli yuzaga keldi. Boshqa shu teatrning yetakchilari muallif matniga jiddiy e'tibor berib, tarixiy yoki zamonaviy muhitni aks ettirish, ommaviy sahnalarning uyg'unligiga erishish Meyningenchilarning yutug'i edi. Dastlab "rejissyor" atamasi ishlatilmas va bunga alohida ixtisoslik sifatida qaralmas edi. Yevropada uyg'onish davrigacha, rejissura sahna ijodining mustaqil turi sifatida ajralib chiqquniga qadar, sahnalashtiruvchi vazifasini muallif, yetakchi aktyorlar yoki teatrning egasi bajargan. Uyg'onish davrida Yevropada sayyor professional teatr bilan birga muallif, aktyor va rejissyor vazifasini o'taydigan truppa rahbari ham yuzaga keldi. XVI-XVII asrlarda rejissuraning rivojiga V. Shekspir, J.B.Moler, Lope De Vegalar kabi yetuk klassik dramaturglar katta xissa qo'shishgan. Faqat Burjuaziya davriga kelib, rejissura nazariyasi yaratila boshlandi. O'zbek teatri va rejissurasi tarixida jadidlar boshlab bergan an'analarni professional o'zbek milliy rejissurasi asoschilari M.Uyg'ur, Y.Bobojonov, E.Masafayev, M.Ravshanov,

N.Otaboyev, B.Yo'ldoshev, A.Akobirov, K.Yo'ldoshev, M.Muhammedov, R.Hamidov, U.Omon, V.Umarov va T.Azizovlar O'zbek milliy teatri tarixida milliy asarlar bilan birga jahon dramaturgiyasi va rejissurasi an'analarni davom ettirib kelmoqdalar. O'zbek milliy teatr tarixida M.Uygur birinchilardan bo'lib V.Shekspirning "Gamlet" tragediyasini sahnalashtirgan edi.

"Gamlet" asari o'zbek teatrlari tarixida o'ziga xos va shakl jihatidan bir-birini takrorlamaydigan talqinda sahnalashtirilgan. O'zbek Milliy Akademik drama teatrida O'zbekiston xalq artisti T.Azizov original va professional talqinda o'zbek milliy rejissurasi an'analarni saqlagan holda ushbu spektaklni sahnalashtirgan. Bugungi kunda komil insonni kamol toptirish manaviy hayotimizdagi eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ma'naviy-madaniy sohadagi tub sifat o'zgarishlari tufayligina xar tomonlama yetuk, iymon-e'tiqodi butun, irodali, sobit qadam insonlarni tarbiyalash mumkin. Teatr san'atida ham nafaqat milliy, qolaversa g'arbiy Yevropa va dramaturglari va rejissyorlarining ijodidagi uslub yo'nalishlariga tayangan holda o'zbek mentalitetiga mos sahna asarlari yaratilayotganligini ko'rish mumkin.

XX asr boshi, professional Yevropa uslubidagi yangi o'zbek teatri vujudga kela boshlagan davrlardanoq bejizga g'arb dramaturgiyasiga murojaat qilinmagan. An'anaviy teatr ijro uslublariga ko'nikma hosil qilgan boshqa millat hayoti va madaniyatini anglash va sahnada jonli ko'rib kelgan o'zbek tomoshabini uchun doim qiziqarli bo'lgan. 30 yillarda o'zbek teatr sahnasida ingliz dramaturgi V.Shekspir asarlari sahnalashtirilgan. Shundan so'ng o'zbek tomoshabini 1921 yilda ilk bor g'arb mumtoz dramaturgiyasi namunalari bilan tanishishadi. Chunki, aynan shu yili g'arb dramaturgi Shillerning "Qaroqchilar" asari o'zbek sahnasida birinchi marotaba qo'yiladi. Mumtoz spektakllar aktyorlarning imkoniyatini ochishga muhim maktab vazifasini o'taganligini A.Hidoyatov, SH.Burhonov. O.Xo'jayev, S.Eshonto'rayeva, N.Rahimov kabi aktyorlarning klassik asarlarida yaratgan obrazlarida ko'rishimiz mumkin.

Har bir ijodkor yashayotgan davri, vaqtdan kelib chiqib, takror va takror Shekspir asarlariga murojaat etadi va bu bilan Shekspirni anglashga, uning tilsimlarini ochishga intiladi.

Milliy teatrlarimiz sahnalarida yana g'arb mumtoz dramaturgiyasiga murojaat qilindi.

1990 yillar oxirlarida, g'arb mumtoz dramaturgiyasi namunalarini o'zbek teatri sahnasida ham ko'rinishga boshladi. Sababi, teatr mumtoz sahna asarlari yordamida umrboqiy muammolar bo'lgan insonparvarlik, vatanparvarlik va odob-axloq saboqlarini izlashga harakat qilarkan. 2003 yil O'zbek Milliy Akademik drama teatrida "Gamlet" tragediyasiga to'rtinchi bor murojaat etildi. Spektakl 1935, 1939, 1949 yillarda M.Uyg'ur tomonidan sahnalashtirilgan bo'lib, unda bosh rollarni S.Eshonto'rayeva, A.Hidoyatov. O.Xo'jayev, O.Jalilovlar ijro etganlar. Mana shu tragediyaga takror va takror murojaat etish asnosida rejissyor va aktyorlar asarning mazmuni va uni bugungi kun bilan nima bog'lab turganini anglashga intilganlar. Har safar tomoshabin yangi talqindagi "Gamlet"ni ko'rganda, o'sha davr odamini, idealini ko'rgandek bo'laveradi. Shularning orasida A.Xidoyatov va O.Xo'jayev ijrosidagi "Gamlet" obrazi tomoshabinlar qalbidan chuqur joy egallagan. Rejissyorning fikricha, "Gamlet" qasoskor emas, u otasining o'limi sababini izlaydi. Sotqinlik va hiyonatni tagiga yetishga, uni quritishga intiladi. U hayotimizda sodir bo'layotgan nohaqliklar, adolatsizliklarga qarshi kurashish uchun bel bog'lagan insondir. Uning Ofeliya qabri ustida aytgan: -"Men uni qirq ming og'asidan ham ortiqroq sevardim..." so'zlarining ijrosiyoyq rejissyor talqinidagi "Gamlet"ning qanday inson ekanligini namoyon bo'ladi.

Yillar o'tgan sayin teatr san'ati taraqqiy etib boshladi va o'zbek sahnasiga yangicha talqindagi "Gamlet"lar kirib kela boshladi. 1939 yilda sahnalashtirilgan mazkur tragediyada bosh rolni O.Xo'jayev ijro etadi. Uning talqinidagi Gamlet har bir ishni o'ylab bajaradigan, atrofdagilar bilan o'ylab muomala qiladigan ziyoli inson qiyofasida gavdalanadi. U atrofidagi unga yaqin bo'lgan insonlarning qabihliklariga yuz tutganliklaridan azob chekadi va shunga qarshi kurashishga harakat qiladi. Aktyor

mazkur rolida ilgari va hozir sodir bo'layotgan kelishmovchiliklar va adolatsizliklarni ochiq ifodalashga harakat qiladi. "Gamlet" tragediyasi ko'p marotaba va turlicha talqin etilgan. Shulardan bugungi kun teatr rejissyorlaridan T.Azizov talqinidagi yangi "Gamlet" spektaklda pyesa ruhi saqlangan holda, yetakchi g'oyaviy mavzuga urg'u berilganligi bilan va bosh qahramon o'zgarishga yaratilganligi bilan boshqa Gamletlardan ajralib turadi.

San'atshunos olim H.Ikromov T.Azizov rejissurasini haqida "Turg'un Azizov talqinidagi bosh qahramonda insoniy samimiyat kuchli, bilishga intilish va yomonlikka qarshi chora-tadbirlar ko'rishdagi harakat-dramatizmi kuchli" deb ta'kidlaydi.

Spektakl davomida Gamletning "davri izidan chiqdi" so'zi besh joyda qaytariladi. "Tohir Saidov ijrosidagi Gamlet har bir sahnani shu so'zlar bilan yakunlaydi: sevgilisi Ofeliya unga yolg'on gapirganda, maktabdoshlari uning ortidan kuzatib yurganda (ayg'oqchilik qilganda), o'gay otasi Qirol uni Angliyaga o'limga yuborayotganda, buni bila turib ham, onasi Gertruda ham uni himoya qilmaganda, onasi zaharlanib o'layotganda Gamlet takror-takror "davri izidan chiqdi, uni qaytadan izga solish, mening zimmamga tushdi" degan mashhur iborani aytib katta sinovlardan o'tadi" - deya ta'rif keltiradi rejissyor. Rejissyor Gamletni bugungi kun qahramoni sifatida ko'rsatishga intiladi, uning fikricha, bugungi kunda insonlarga aqlli odam, ularni to'g'ri yo'lga sola oladigan inson kerak deydi. Gamletni shunday ko'rsatishga intiladi. Aktyor Tohir Saidov yaratgan Gamlet obrazi garchi ayrim juziy nuqsonlardan holi bo'lmasa-da, o'zbek milliy teatr san'atining so'nggi davrdagi e'tiborli yutuqlaridan biri, desa bo'ladi.

Gamlet roli Tohir Saidov uchun ajoyib izlanish manbayiga aylandi. San'atshunos olim Toshpo'lat Tursunov yozadi: "Turg'un Azizov "Gamlet"ga murojaat etar ekan, Shekspirni unutmaslik, sahna asari talqini sirlarini "Gamlet" misolida chuqur idrok etishga, aktyorlar, hususan yoshlarni safarbar etishni maqsad qilib oldi. Spektaklda Gamletning mashhur "davri izidan chiqdi" so'zi besh joyda qaytariladi. Demak, besh hil ma'no kashf etishi kerak. Bundan mustasno,

shu besh hil qaytariq, “izidan chiqqan davr”ni izga solish mas’uliyatini o‘z zimmasiga olgan Gamlet xayoloti, iztirobi, biror qarorga kelish yo‘lidagi kechinmasi jarayonini ko‘rsatgichi sifatida o‘rtaga qo‘yiladi. Oxir oqibatda ijroda aktyor xatti-harakatiga aniqlik kiritdi... Gamlet roli topshirilgan Tohir Saidov aktyor sifatida imkoniyati katta kelajagi porloq ijrochi ekanligini isbotladi". Falsafa fanlari doktori, professor Vera Nikolayevna Sundukova “Gamlet” spektaklida Sayyora Yunusova talqinidagi Gertruda obraziga shunday ijobiy ta’rif berdi: “Katta Gamlet Qirol o‘limidan so‘ng, uning xotini qirolicha, kichik Gamletning onasi, butun qirollikda bir o‘zi qolgan. Endi, xokimiyatni bir o‘zi boshqara olmaganligi sabab, tezlik bilan qirollikni boshqara oladigan biror bir erkakga turmushga chiqishga majbur bo‘ladi. Bu o‘ringa esa uning qayni ukasi Klavdiy to‘g‘ri keladi. Chunki, Gamlet hali yosh va talaba edi”. Agar spektaklning sahna bezagiga ahamiyat beradigan bo‘lsak, unda rassom Bobur Ismoilov yaratgan dekoratsiya sahnada tarixiy haqiqatni ko‘rsatish bilan birga, ularni falsafiy va allegorik ma’no tashuvchi unsurlar bilan boyitganligini ko‘ramiz. Sahnada bir qarashda juda oddiy, ammo falsafiy, majoziy-ramziy tasvirlarni paydo bo‘lishi, ko‘p funksiyali liboslardan foydalanishi va spektaklning asosiy yukini ularga berish, sahna bezaklarida tabiiy ashyolarni ishlatish, yoritish vositalaridan unumli foydalanish ssenografik yutuqqa erishilgan. Sahnaning o‘rtasida malikaning to‘shagi joylashgan bo‘lib, barcha voqealar ana shu to‘shak atrofida bo‘ladi, qaxramonlar hattoki to‘shakni bosib o‘tadilar. Saroy muhitini berish uchun ulug‘vorlikka, tantanavorlikka e’tibor berilishi ham bejiz emas. Musiqa ham saroy hayotini ko‘rsatishga, ulardagi yuksak didni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Rejissyor Turg‘un Azizov "Mening rejissyorlik ishlarim kitobida spektaklning ssenografiyasi haqida “Shekspirshunos olimlar rassom Bobur Ismoilov yaratgan bezaklarni mavzuga va spektaklning yechimiga juda mos tushgan, deb tan olishdi. Gollandiyalik mehmonlar esa, xozir Yevropa teatrlarida bunaqangi Shekspirona spektakllar yo‘q deyishdi” deya ta’rif keltiradi. Spektaklni tomosha qila turib, o‘tmish avlodlar tajribasiga suyangan holda, istiqbolni ko‘zlab, ijtimoiy tajriba va shaxsiy kuzatishlarni tahlil etib, tomoshabinlar o‘zlari uchun nima yaxshilik, nima yomonlik ekanligini belgilaydilar.

Turg‘un Azizov Gamlet obrazini qasoskor emas, faqat otasining o‘limi sabab qasos yo‘lini tanlagan, haqiqiy o‘zbek Gamletini olib chiqdi. U sotqinlik va xiyonatni tagiga yetishga, uni quritishga, ya’ni yo‘q qilishga intiladi. Gamlet jamiyatda sodir bo‘layotgan adolatsizliklar va nohaqliklarga qarshi kurashish uchun bel bog‘lagan zamon qahramoni timsoli sifatida sahnada jonlantirdi. Va bu bilan u o‘z oldiga qo‘ygan oliy maqsadiga erisha oldi. Bugungi kunda teatr sahnalarida g‘arb dramaturgiyasining o‘rin olishi, faol ijod qilayotgan teatrlarimiz oldiga nafaqat milliy dramaturgiyamiz, balki dunyo davlatlarining madaniyati, urf-odatlari va an‘analarining namunali tomonlarini o‘zbek milliy madaniyati orqali go‘zal insoniy estetik tarbiyani shakllantirib, targ‘ib qilishdek vazifalarni o‘rtaga qo‘yadi. O‘zbek san‘at oliygohlarida g‘arb teatr sanhalarida dramaturgiyasi va G‘arbiy Yevropa teatr rejissyorlarining ijodiy faoliyatini o‘rganish dolzarb masala ekanligini, bu esa talabalar rejissyorlik san‘atiga qadam qo‘yayotgan ijodkorlar uchun teatr sahnalarida mumtoz g‘arb va o‘zbek milliy asarlarini talqin yetishda maktab vazifasini o‘taydi.

Foydanilgan adabiyotlar

1. Azizov T. Mening rejissyorlik ishlarim. -T.: San‘at instituti bosmaxonasi, 2003.
2. Ismoilov T. Tarix va sahna. -T.: Adabiyot va san‘at. 1998.
3. Stanislavskiy K.S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi. T.Xo‘jayev tarjiması.-T.: 1965.
4. Zaxarov M. Teatr bez vranY. -M.: 2007.
5. Tursunov T. XX asr o‘zbek teatr tarixi. -T.: 2010.
6. Xushvaqtov E. ZAMONAVIY SSENOGRAFIYA MAISHIY JANR IFODASI //Interpretation and researches. – 2024. – T. 2. – №. 21. – C. 93-97.

7. Xushvaqtoʻv, Eldor. "ZAMONAVIY SSENOGRAFIYA MAISHIY JANR IFODASI." *Interpretation and researches* 2.21 (2024): 93-97.

REZYUME. Mazkur maqolada taniqli va buyuk rejissyor, pedagog, Oʻzbekiston xalq artisti professor Turgʻun Azizov sahnalashtirgan “Gamlet” tragediyasi va uning sahnaviy talqini, Yevropa va Oʻzbek teatri rejissuralari tendensiyalari, sahna asarining yaxlitligi va badiiyligi, Turgʻun Azizov izlanishlarining ijodiy oʻziga xosligi asosiy eʼtiborni qaratadi. Shuningdek, Milliy teatr sahnasida “Gamlet” asarini sahnalashtirishning zamonaviy va milliy uygʻunlashuvi haqida soʻz boradi.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена трагедии “Гамлет” в постановке известного и великого режиссёра, педагога, народного артиста Узбекистана профессора Тургуна Азизова и ее сценической интерпретации, тенденциям европейской и узбекской театральной режиссуры, цельности и художественности пьесы, исследованием Тургуна Азизова. Оригинальность это главный акцент. Также говорят о современном и национальном сочетании постановки спектакля “Гамлет” на сцене Национального театра.

SUMMARY. This article deals with the tragedy “Hamlet” staged by the famous and great director, pedagogue, People's Artist of Uzbekistan Professor Turgun Azizov and its stage interpretation, trends in European and Uzbek theater directing, the integrity and art of the play, Turgun Azizov's research. The originality is the main focus. There is also talk of a modern and national combination of staging the play “Hamlet” on the stage of the National Theater.

АКТЁР ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ИЛҲАМНЫҢ ОРНЫ

Ш.Р.Жакселиков – магистр

Ўзбекстан мамлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты

Таянч сўзлар: актёр, роль, ижодкор, сахна, театр, мусиқа, адабиёт, рассом, рақс, иқтидор.

Ключевые слова: актер, роль, творец, сцена, театр, музыка, литература, художник, танец, талант.

Key words: actor, role, performer, stage, theater, music, literature, artist, dance, talent.

Актёрлық көркем өнериниң басқа көркем өнерлерден тийкарғы паркы сонда, басқа көркем өнер ўәкиллериниң илхамлары келгенде ғана дөретиўшилик етиўи мүмкин. Бирақ, сахна актёры өз илхамын ийелеген болыўы хэм аты спектакль афишасына жазылған күни оны жарата алыўы шәрт. Бунысыз ең жетилискен сыртқы техника да, айрықша дәрежедеги ишки уқыпшылық да эззиллик етеди. Ықтыярый дөретиўшиликте ықтыярсыз дөретиўшиликке жол таба алмағанлығы ушын актёрлар ишки, руўхий техниканы қабыл етпейтуғын қәўипли пикирге келеди. Олар сыртқы сахналық өнерде қатып қалып, курғақ актёрлық кейпиятын хақыйқый илхам деп қабыллайды.

Актёр пүткил денеси менен пьесаға берилип кетсе, буннан жақсы нәрсе жоқ. Бундай пайытта ол өз қәлеўинен

тысқарыда, қәйтип атқарып атырғанын сезбеген ҳалда, не ислеп атырғанын ойламаған жағдайда рольдиң өмири менен жасай баслайды хэм хәммеси өз-өзинен ықтыярсыз рәўиште шыға береді. Бирақ, өкинишлиси, бундай дөретиўшилик барлық ўақытта да бизиң еркимизде бола бермейди. Гейде биз басы туйық көшеге кирип қалғанға уқсаймыз, бирақ, хәр сапары илхамланып атқарыўымыз керек, лекин буны ықтыярсыз түрде орынлаўымыз лазым екен, биз болса буған уқыпшы емеспиз, буның илажы бар ма? Бахтымызға буның илажы бар. Бул жол сананың ықтыярсызлыққа тиккелей емес, туўры тәсир көрсетиўинде. Актёрдың жоқары шеберлиги, оның бай, тәсиршең қәбилети, нервларының турақласқанлығы, терең сезим-туйғылары өмирди толық қабыллаўды билиўинде. [1] Егер актёр өзін сахнадағы орталық шараятында

тәбийғый хәм әдеттеги жағдайда, хәтте жүдә әпиўайы формада, инсан тәбиятының барлық нызамлары тийкарында жүз берип атырғанын аңлай алса хәм буны толық сезинсе, сонда ғана ол ықтыярсыз дәретиўшиликтиң терең сырларын әсте-ақырын түсинип алады хәм бизге бийтаныс болған сезимлер де әне усыннан шығып келеди. Олар бизди қысқа мүддетке яки бираз ўақытқа шекем қамтып алады, кеўлимизге айырымлар буйрық берген тәрәпке жетеклеп кетеди. Бул басқарыўшы күшлерди билмегенимиз ушын оны, актёр тили менен айтқанда, әпиўайы етип “тәбият” деп атаймыз. Ықтыярсыз дәретиўшиликти оятыў, илхамның йош берийи ушын артисттиң ишки өмирине реализм да, хәттеки натурализм да зәрүр. Ең әўеле биз саналы хәм туўры дәретиўшиликти етиўимиз тийис. Бул болса дәретиўшиликти етиўге хәм илхамға ең қолай орталықты таярлайды. Хош неге усындай? Себеби, саналы хәм туўры дәретиўшиликти ҳақыйқатты жаратады, ҳақыйқат болса исеним оятады, солай екен, тәбиятымыз инсан денесинде жүз берип атырған аўхалға исенер екен, өзи де кирисип кетеди. Оның арқасынан ықтыярсыз дәретиўшиликти иске түсип, илхам да келеди. Сезимлерди еслеп қалыў қәбилети пайда болып, бирден қәлбимизде жанланған пайытта, бул ишки көринислерди сизге бағышлағаны ушын өзиңизге оғада жоқары баха берип жибермең хәм пүткиллей жоқ болып кеткен сезимди қайтарыўды әрман етпең. Ертеңине қандай да бир басқа нәрсе есиңизге түседи. Кешегини күтип отырмаң, бүгингисине қанаат ете бериң. Хәр сапары бүгинги күн ушын аталған жаңа илхамның пайда болыўына хәрекет етиң. Оның кешегиден әзирек болыўының әҳмийети жоқ. Сонысы жақсы, ол бүгинги, ол тәбийғый, дәретиўшилигинизди жалынлатыў ушын, бир мәўритке қәлбиңиз аўлақ жеринен өз-өзинен шығып келген. Буның үстине, ҳақыйқый илхамның дәретиўшиликти көтерилиўиниң жақсы яки жаманлығын ким анықлап береди. Булардың хәммеси өзинше гөззал, хеш болмағанда соның ушын, олар илхам деп аталады. Бирақ, сахнада кешетуғын

сезимлеримиздиң барлығы да тәкирар емес шығар? Хеш бир пайыт ҳақыйқый өмирде басымыздан кеширмеген сезимлер сахна да биринши мәрте кирип келгени жақсы ма яки жаман ба? Дәслепки сезимлер жүдә хәм кеўилдеги нәрсе. Олар шын кеўилден, күшли, хәр қыйлы реңли, лекин, олар сиз ойлағаныңыздай яғный узақ дәўир ишинде, пердениң басынан аяғына шекем даўам ететуғын болмайды. Мейли, олар бизге тез-тез келип турсын хәм дәретиўшилигимизде барлық нәрседен қәдирли болған эмоциялардың ҳақыйқыйлығын күшейтсин. Дәслепки сезимлерден жасырынған күтилмегенлик, өзинде артист ушын қайтарып болмайтуғын қозғатыўшы күшти жетеклеп келеди. Лекин, буның ашынарлы тәрәпи де бар. Дәслепки кеширмели мәўритлерге биз ҳүкимдар емеспиз, бәлки олар бизге үстем болады. Сонлықтан да, мәселени тәбияттың өзине таслап қойыўдан басқа илажымыз жоқ хәм өз-өзимизге, егер дәслепки сезимлер өзлерине керек болған пайытта пайда болады екен, өзлери келе берсин. Тек пьеса хәм рольге қарама-қарсы келмесе болды. Демек биз ықтыярсыз сана хәм илхам мәселелеринде ғана әззи екенбиз дә? Бизиң көркем өнеримиз хәм оның техникасы дәслепки сезимлерден ибарат па? Олар тек ғана сахнада, өмирдиң өзинде де кемнен-кем ушырап турады. Сезимлерди еслеп қалыў, қәбилетимиз айтып туратуғын тәкирарланатуғын сезимлер бар. Оларды бизиң түсинийимиз аңсатырақ. Айырым ўақытлары актёрлық шеберлиги сабақларында «илхам» ды көзабаға, өнимсиз қыйнаў арқалы жаратып атырғанларды гүзетийимизге туўра келеди. [2] Турған гәп, тосаттан келген ықтыярсыз илхам адамды өзине тартады. Ол бизиң арзыўымыз. Лекин, бундай сезимлерди саналы еслеп қалыў, қәбилетимиздиң қайталанатуғын еслеўлердиң әҳмийетин кемситий керек деген шешимге келип қалыўы керек емес. Керисинше, сиз оларды сүйийиңиз лазым. Себеби, тек солар арқалы илхамға бираз тәсир өткерий мүмкин. Өтирик, жасалма ойын, штамп, бийәдеплик етиў хеш қашан илхамды пайда етпейди. Соның ушын туўры дәретиўшиликти етиўге талпының хәм

илхамға тийкар таярлаўды үйрениң. Исенимиңиз беккем болсын, илхам усы исиңиз себепли ғана сиз бенен келисимге келеди.

“Усы пайыт басым айланып кетти. Мен-өзи қай жердемен, образын жаратып атырған шахсым қай жерде билмей қалдым. Кейин не болғаны есимде жоқ. Сол есимде, маған алдыннан ҳеш қандай таярлық көрместен сахнада образ атқарыў макул хэм қолайлы болды. Денем де, тап бир ертеkte болғанындай, сыйқырлы өзгериў жүз берди. Алдынлары, мен этюдим жаратқан өмирде жасалма түрде жасар едим, онда да менде нелер жүз берип атырғанын ақырына шекем түсинбес едим. Енди болса, “кеўлим көзи” ашылғандай болды хэм мен барлығын ақырына шекем түсинип жеттим. Сахнадағы хэм рольдеги хәр бир майда нәрсе де мен ушын өзгеше әхмийет пайда етти. Мен рольдиң хэм жеке өзимниң сезимлеримди, қыялымды, пикирлеўимди хэм ишки көриўимди билип алдым. Буның мәниси сол, сиз өзиниңди рольде хэм рольди өзиниңде сезип атырсыз”, - дейди Торсов. Биз сахнада ҳақыйқый реал ўақыядан алынған сезимлерди еслеп қалыў өними менен жасаймыз. Олар минутлар даўамында тап ҳақыйқый өмирдегидей дәрежеге көтериледи. Адам өзін рольде толық, үзликсиз умытыў дәрежесине көтерилиўи хэм сахнада өтип атырған ўақыяға толық исеним жаратылса да, лекин бул жүдә кемнен-кем ушырасады. Биз бундай жағдайлардың сийрек даўам еткен мәўритлерин билемиз. Басқа ўақытларда болса образы жаратылып атырған роль өмиринде шын, ҳақыйқатқа уқсаслық, исеним, исенимге уқсаслық пенен алмасып турады. Сиз бәлким, ықтыярсыз дөретиўшилиқ жоллары-үзликсиз яки артист сахнада тап бир өмирдегидей сыяқлы жасайды, деп ойларсызлар? Егер де тап усындай болса, адамның руўхый хэм физикалық организми көркем өнер қойған талапларға төтепки бере алмас еди. Руўхый өмиримизди хәрекетлендириўшилерди нелер қозғата алыўы туўралы ойлаң, ишки сахналық жағдай, руўхланыў, жоқары мақсет, жетекши хәрекет ҳаққында,

қулласы сананың күши жететуғын барлық нәрселер туўралы ойлаң. Олардың жәрдеми менен тәбиятымыздың ықтыярсыз иси ушын тийкар таярлаўды үйрениң. Бирақ, ҳеш қашан илхам пайда етиў ушын туўрыдан-туўры илхамға тиккелей мүрәжат етиўди ойламаң хэм оған умтылмаңда. Бул бәркулла физикалық күш жумсаўға хэм кери нәтийжелерге алып келеди. Биз таң қалатуғын нәрсени әжайып атлар менен яғный даналық, талант, илхам, жоқары саналылық хэм бахытлылық, парасат деп атайды. Лекин, олар бизиң қай жеримизде орналасқанын айта алмайман, оларды өзгелерде, гейде өзимизде сеземиз.

Техника актёрларға ақыл менен, избеизлик пенен, логикалық жақтан ойнаўға көмек береді. Биреўи екиншисинен келип шығыўын көрип қуўанасаң. Хәммеси анық, түсиникли, ақылға уғрас. Барлығы шын кеўилден жыллылық берилген хэм тастыйықланған бундай актёрларды көриў хэм еситиў қандай заўықлы!

Қандай әжайып көркем өнер! Қандай жетискенлик! Бундай үлкен көркем өнерге жалғыз маманлық, техника жәрдемінде ерисип болмайды. Бул актёрлық сезими менен де емес, бәлки адамгершилиқ сезимлери менен шын кеўилден жылытылған ҳақыйқый дөретиўшилиқ. Талпыныўымыз лазым болған нәрсе тап мине усы. Бирақ, бул ойында бир нәрсе: мени тәсирлендиретуғын, хайран қалдыратуғын, күтилмеген тосаттан болғанлық жетиспейди. Ол бақлаўшының аяғы астындағы тирепбердини тартып алады-да, ол ҳеш қашан турмаған, лекин өзиниң талғамы, зейни, парасаты менен айрықша дәрежеде билетуғын басқа тирепбердини қойып қояды. Ойлаўға барыў хэм сынға алыўдың илажы жоқ. Бул гүмансыз, себеби әне усы тосаттан болғанлық органикалық тәбиятымыздың ең терең жерлеринен келгенликтен актёрдың өзи де лал болып қалады. Гейде, бундай қәпелимде келетуғын ишки пәт артистти рольдиң туўры жолынан тайдырып да турады. Бул жүдә ренжитеди. Егер де, ишки пәт рольдиң жолынан атлығып келсе, жүзикке қас қондырғандай болады. Қарсыңызда сиз театрда тамаша

етпекши болған сол тири адам көз алдыңызда пайда болады. Бул былайынша тулға емес, ал урпақларына карап бир жерге топланған, барлық тулғалар жыйындысы есапланады. Бул инсаний хәўеслик. Актёр техниканы, даўысты, сөйләўди, хәрәкетти қай жерден алады? Ол ебетейсиз еди, енди болса, гөззаллық тымсалына айланды. Әдетте ол сөйлегенде тартынып, уялып сөйлер еди, лекин хәзир, оның тили шешен, заўықлы, даўысы болса тап музыкадай жаңлайды. Бундай ойын әдеттеги гөззаллыққа салыстырғанда өзиниң исенимли дыққатсызлығы менен мақтаўға мүнәсип. Бул ойын, биринши мысалымызда бизге унап қалған сол логика хәм избе-изликке пүткиллей уқсамайтуғынлығы менен күшли. Ол өзиниң логикасызлығы менен гөззал. Әдеттегидей аўхалы, руўхыятты бийкарлаўы менен руўхый жақтан тәсирли болады. Жигерлилиги менен күшли. Қалаберсе, монографиядағы нызам-қағыйдаларды бузады.

Өне усылайынша жақсы хәм күшли. Соның ушында К.С.Станиславский өзиниң тәлийматында мынадай деген еди: «терең саналы мәнәўий техника арқалы, айрықша талантлы дөретиўши актёр жүзеге шығады». [3.355] Интуицияға хәм илхамға сүйенип дөретиўшилик ислеитүғын актёрлар, йошлы тамашагөйлериниң бирден хәўиж алыўына исенип, өз режелерин парасат хәм сезимлерге жүклейди. Сахнаға көтерилиўи менен-ақ, олар ең әўеле соларды, садық жолдасларын хәм жол көрсетиўшилерин излей баслайды. Лекин, бул садық

жолдаслар, парасатсыз, барып турған ынжық хәм турақсыз екенлигин умытып қояды. Олар буйрыққа кулақ салмайды, керисинше өз мейиллери дурысырақ айтқанда өз қызығыўшылығы бойынша келеди. Хәммеден де көре ишки хәм сыртқы хәрәкетке болған исеним, сезимлерди заўықландырады.

Егер бүгин сизиң кейпиятыңыз жақсы болса, илхамыңыз келген болса, техниканы умытың да сезимге берилиң. Актёр бир нәрсени, илхам тек ғана байрам күнлери келетуғынын умытпасын. Соның ушын актёр өзин басқара алатуғын, атқара алатуғын хәм өзи ушын сыналған қандай да бир жол керек. Актёр аңсат ийелей алатуғын хәм белгилей алатуғын жол, бул тек физикалық хәрәкетлердиң бағдары болып табылады.

Артист жоқары саналылық хәм илхам хәкқында ойлаўдан алдын, сахнада жақсы кейпият жаратыўды бир өмирге сондай меңгерип алыўдың илажын етсин. Барлық техникалық усылларды сондай етип өзлестирсин, олар актёрдың екнши түп нусқасына (оргиналына) айлансын. Қаламасына рольдиң берилген шараятлары да оның өзиники болып қалсын. Мине сонда ғана нәзик талғамлы яғный илхам еркинликке шығыўға қарар қабыл етип, дөретиўшилик етиўдиң барлық басламасын өз қолына алады. Бирақ, азмаз болса да хәкыйқат хәм исенимди өлтиретуғын зорлықты яки шәрттиликти сезгени мәттал, жоқары талант, өзиниң панадағы сарайына қайтып кирип кетип, жети қабат дийўал артына жасырынып алады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Кнебель М.О. О Некоторых вопросах методологии Вл. Немировича-Данченко. -М.: Искусство, 1954.
2. Станиславский К.С., Немирович-Данченко Вл. Об Искусстве актёра-певца. -М.: Искусство, 1973.
3. Станиславский К. С. Актёрдың өз үстинде ислеўи. –Т.: Көркем әдебият, 2010.

РЕЗЮМЕ. Актёрлик махорати техникасини ургатиш жараёнида, талабанинг ички дунёсини бойитиш, дунёқарашларини кенгайтириш, сахнанинг бор имкониятларидан фойдаланишга ургатади. Қолаверса рол ижроси вақтида ижоткорнинг илохомига хам куп нарса боғлик эканлиги борасида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В процессе обучения актёрскому мастерству он обогащает внутренний мир ученика, расширяет его мировоззрение, побуждает его использовать все возможности сцены. Кроме того, говорится, что многое зависит от бога-творца во время исполнения роли.

SUMMARY. In the process of teaching acting techniques, students are taught to enrich their inner world, broaden their worldview, and make full use of the stage's possibilities. Moreover, it is discussed that much also depends on the artist's inspiration during the performance of a role.

RUBAP SAZ ÁSBABÍN SHERTIW USÍLLARÍ HÁM SHÍĠARMA ÚSTINDE ISLEW

Joldasbaeva Tamara Baltabaevna – oqıtıwshı
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutu Nókis filiali

Tayanısh sózler: rubap áspabınıń atqarıw usılları, shtrixları, onıń pastanovkası, mediatorsı qalay uslaw kerekligi, shıġarmanı qalay atqarıw, onıń ústinde islew, ritmin, dinamikalıq belgilerin islew h.t.b.

Ключевые слова: способы игры на инструменте рубаб, его штрихи, постановка, как держать медиатор, как исполнять произведение, работа над ним, ритм, динамические знаки и.т.д.

Key words: methods of playing the rubab, its strokes, pastanovka, how to hold the mediator, how to perform the piece, how to work on it, how to create rhythm, dynamic signs, etc.

Ulıwma plektorlıq saz ásbabları haqqında oqıwshılarga jeke túsinikler beriledi. Sonıń ishinde rubap sazınıń kelip shıġıw tariyxı, onıń qanday metaldan soġılatuġını tarlardıń dúzilisi, forması perdeleri, onıń atqarıwshıları haqqında h.t.b. oqıwshılarga maġlıwmatlar beriledi. Sonıń ishinde rubap sazın qalay uslaw - onıń qol shep qoldaġı jaġdaylar onıń otırıp hám turıp shertiw ushın qolaylı ekenligi, onıń qolda mediator (plastinkadan islingen bolıp bas barmaq penen birinshi barmaq arasında qısıp uslap turatuġını haqqında túsendire kelip, oqıtıw oqıwshınıń qızıġıwshılıġın oyatıw maqsetinde ózi rubap ásbabında jaġımlı bir namanı shertip atqarıp kórsetedi. Qashqar rubabı ansambl ha'm orkestrde otırıp shertken waqtında otırǵıshqa súyenbesten qaddin tik uslaġan halında shertip atqaradı.

Rubap shıġanaġı kift penen onıń qol pánjesi arasına jaylasadı. Bunda onıń qol denege tıǵılıp turmawı kerek, kistler durıs erkin turıwı kerek. Rubap dástesi shep qoldıń bas barmaġı menen pa'njesi ortasında uslanıp erkin turıw háreketine iye bolıwı kerek. Barmaqlar tarlar ústinde erkin turıwı kerek. Qashqar rubabı saz hám tanburdıń tiykarǵı atqarıw usılları

a) Bir tardı mediator menen tómen qaġıw

b) Tardı mediator menen jogarıǵa hám tómenge almastırıp shertiw

v) Tardı mediator menen tómenge hám joqarıǵa tez-tez qaġıp úzliksiz ses shıġarıw

g) Tardı bas barmaqtań tómen shertiw shımtıp shertiw-pitstsikato usılı. Almasıp turatuġın siyrek qaġıydalarga mediatorsıń bir taqilette sırǵanatıp shertiw. Ádette takttı kúshli úlesi tómenge qaġıw (p) al kúshsiz úlesi bolsa joqarıǵa qaġıw (v) menen atqarıladı. Mine bunday dawıslar (sesler) shıġarıw usılına tremolo ushın tayarlıq delinedi. Tremolo payıtında mediator qaġılıw tezligi jaġınan hám kúshi jaġınan bir halatta bolıwı kerek. Onı uslaw onıń qolda mediator menen hár qıylı shtrixlar ústinde klasslar oqıtıwshınıń kórsetpelerin oqıwshı óz betinshe tayarlanǵanda esapqa alıp dıqqat penen ózin-ózi baqlap turıwı kerek, sebebi otırıw turıp rubap sazın atqarıw (postanovkaǵa) durıs meńgerip almasa onda, sońǵı oqıwshıǵa qıyınshılıq tuwdıradı. Sonıń ushın ásirese onıń qolda mediatorsı uslap shertiw ondaġı ápiwayıdan-quramalıǵa ótiw usılları arqalı hám oqıwshı bul jerde joqarıda aytqanımday muġalimniń klasstaġı jeke sabaqtaġı anıq óz kúyinde, shtrixlardı da erinbesten berilgen kórsetpeler tiykarında sistemalı túrinde kúnine 5-6 saat shamasında

óz betinshe waqıtlar bolıp kóp islewler natiyjesinde oqısa úlken natiyjeli jeń islerge erisedi. Sebebi sazdı hár qanday saz ásbabınan ózine tán meńgeriwdegi qıyınshılıǵı boladı. Berilgen muzikalıq shıǵarmalardı ondaǵı ayırım qıyın shertiwge túsiniksiz jerlerin kóbinese islew yaǵnıy, miynet processinde tabısqa erisetuǵın ámeliy is protsessinen esaplanadı. Rubap saz ásbabı hám onıń toparları (semeystvosı) 1940-jılları Tashkent Mámleketlik Konservatoriyası janında ilimiy eksperimental saz ásbabları hám olardı qayta islew isleri qolǵa alınıp, onı professor A.Petrosyanc qolǵa alıp, milliy saz áspabların qayta islep olardı kóp orkestrge nota sistemasına juwap beretuǵın halatında perdelerin ulıwma saz ásbabınıń barlıq diapozonın tembrlik ózgesheliklerin texnikalıq atqarıwlıqtaǵı imkaniyatların esapqa alǵan jaǵdayında qayta islep shıqtı. Mısalı: rubaptıń túrlerin rubap prima eń joqari ses beriwshi hám atqarıwshıǵa (shertiwge) qolaylı kishkene dástesi bolıp, perdeleri diapozon skripka diapazonına shamalas bolıp kvintaǵa sazlanadı. 1-mi. Iya. sol. re tarlı bolıp rus balalaykasın elesletedi. Orkestrde o'z aldına tembr o'zgesheligi boyınsha o'z aldına partiyası bolıp atqarıwshılıqta júda texnikalıq sheberliklerdi talap etedi. Rubap prima saz áspabı mediator menen onıń da atqarıw shertiw waqtında qollanatuǵın priemları-tremolo-(tremolo) stakkato (staccato). bas barmaq arqalı (oń qolda) pizzicato-(pizzicato) shtrix priemları arqalı atqarıladı. Rubap prima saz áspabının aplikaturası milliy saz áspablarınan girjek saz áspabına jaqın bolıp keledi. Rubap prima saz áspabında akkordlar tuwra júda qolaylı etip islengen. Rubap prima saz-áspabı xalıq orkestrinde o'ziniń tembrlik hám texnikalıq imkanı jaǵınan da jetekshi ses beriwshi saz áspabı bolıp esaplanadı. Rubap prima orkestr menen jeke (silnoy) muzikalıq shıǵarmalar atqarıwshılıǵında óz aldına (soliruyushiy) etiwshi saz áspabı bolıp tabıladı. Muzikalıq shıǵarmanıń xarakteri, tonlıǵı kórkem obrazlıq jónelisin, kulminatsiyası ham ulıwma dúzilisin durıs tańlap, alıw atqarıwshı ushın úlken járdem beredi. Bulardı anıqlap alıwda mugallimniń járdemi zárúr boladı. Shıǵarma teoriyalıq jaqtan ózlestirilgennen keyin onıń ameliy atqarılıwına ótemiz. Muzikalıq

shıǵarmanı úyreniwdi shártli 3-4 basqıshqa bóliwge boladı. Shıǵarma menen aldın ala tanısıw boladı. Bul basqıshqa oqıwshı shıǵarmanıń ulıwma súlderin korip biledi. Eger shıǵarmanı oqıwshı sherte almasa onda mugallim shertip beriwi tiyis. Oqıwshınıń anaǵurlim rawajlangan dáwirinde shıǵarmanı tez kóz benen oqip tanısıp onıń ulıwma esitiliwin ishki (qiyaliy esitiw arqalı elesletiw) kerek. Bul uqıptı mugallim kishkene úzindiler ústinde islew arqalı úyretip barıwı tiyis. Shıǵarma menen ulıwma tanısıwdan keyin onı bóleklep tallaw jumısı baslanadı. Onıń ushın oqıwshı shıǵarmanı júda aqırın tempte sherte baslaydı. Texnikalıq qıyın jerlerinde toqtap. olardı ózlestiredi. Shıǵarmanıń qıyın jerlerinin tekstin tuúsiniw ushın onıń ritmikalıq sesler bálentligi dinamikalıq, fakturalıq ózgesheliklerine itibar beriwi kerek. Jumıstıń bul bóliminde oqıwshı nota tekstin jaqsı úyrenip shıǵarmanıń qurılısın anıqlawı zárúr. Eger shıǵarma úlken bolsa (sonata yamasa kontserttiń bólimi) onıń pishimin anıqlap bas hám qosımsha partiyaların orınların bilip alıwı melodiyalıq, garmoniyalıq ózgesheliklerin, tsezuraların hám basqa da qásiyetlerin anıqlap alıwı júda paydalı boladı. Reshitativ yamasa improvizatsiyalıq sıpattaǵı shıǵarmalarda (mısalı: kadentsiyalarda) óz qálewinshe degen belgiler bar jerde oqıwshı dıqqat penen usı materialdıń ha'm pesanıń o'z-ara baylanısın shıǵarmadan shıǵıp ketpegen halda atqarıw kerek. Jumıstıń bul dáwirinde aplikatura (barmaqlardıń jaylasıwı) júda áhmiyetli boladı. Eger shıǵarmada barmaqlardıń ornı belgilengen bolsa olardı anıqlaw kerek. Sebebi bir oqıwshıǵa qolaylı bolǵan aplikatura ekinshi bir oqıwshıǵa qolaylı bola bermeydi. Shıǵarmanı jıynaqlı shertip onı tallap onnan keyin shıǵarmanıń ústinde islewdiń ekinshi basqıshı baslanadı. yaǵnıy texnikalıq jaqtan bezew baslanadı. Shıǵarmanı úyreniwde jumıslardı bunday basqıshlarǵa bóliw shártli boladı. Sebebi jumıs protsessinde bir qatar ózgerisler bolıp shıǵarmanıń belgili bólimine ayrıqsha itibar beriliwi múmkin. Shıǵarmanı texnikalıq jaqtan bezew waqtında mugallim hám oqıwshınıń bas wazıypası bul dóretiwshiniń oy pikirini texnikalıq usıllar arqalı tıńlawshıǵa jetkeriw bolıp esaplanadı. Oqıwshıǵa shıǵarmanı taktpe-takt yadlatıǵa bolmaydı.

Sebebi sóylemlerdiń (frazalardin") bası taktiń basına tuwri kele bermeydi. Sonıń ushın oqıwshıǵa shıǵarmanı frazalarga bólip yadlatsaq jaqsı boladı. Shıǵarmadaǵı ayırıqsha qıyın jerlerin yaǵnıy, passajlardı ózlestiriw ushın hár qıylı variantlar usılın qollanıwǵa boladı. Misalı: Ritmikalıq, dinamikalıq, shtrixlıq ht.b.

Shıǵarmadaǵı bul passajlardı ózlestiriw ushın oqıwshı júdá aqırında tesiz toqtamastan shertip úyreniwi kerek. Shıǵarmanıń qıyın jerlerin tolıq ózlestirgennen keyin hám tolıq túsingennen keyin yadlawǵa boladı. Shıǵarmanı yadlap bolǵannan keyin oqıwshı onıń bóleklerin notaǵa qarap shertip turıwı kerek, yadlangan shıǵarma kóp waqıt yadta qalıwı ushın onı qayta shertiw hám onıń aqırın tempte shertiw, qıyalıy túrde shertip, yaǵnıy onıń esitiliwin hám notaların kóz

aldında elesletip ótiwi kerek. Bunday shertiwler shıǵarmanıń shala yadlangan jerlerin anıqlawǵa járdem beredi. Muzikalıq shıǵarmanıń ústinde islewdiń juwmaqlawshı dáwirinde dóretiwshiniń oy-pikirlerine hám shıǵarmanıń mazmunına tereń túsiniw talap etiledi. Bunı iske asırıw ushın muzıkanı dıqqat penen tırlap notadaǵı kórsetpelerdi tolıǵı menen orınlaw kerek boladı. Bul jumslardı iske asırıwda shıǵarmanı áste-aqının ham qıyalıy yaǵnıy, oy menen shertip shıǵıwı úlken járdem beredi. Eger oqıwshı dóretiwshiniń oy-pikirlerin tolıq kórsete alsa shıǵarmanıń ústindegi jumıs juwmaqlanadı dep aytıwǵa boladı. Bunday nátiyjege erisiw ushın oqıwshı óz muzikalıq áspabınıń barlıq múmkinshiliklerinen tolıq paydalanıp, barlıq atqarıwshılıq uqıpların hám sezimlerin iske salıwı kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Odilov A. O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik tarixi. Toshkent. 1995.
2. Ayekeev K. Duwtar shertiw usılları. Nókis. 1996.

REZYUME. Bul maqalada rubap saz áspabınıń atqarıw usılları, shtrixları, onıń pastanovkası, shıǵarma ústinde islew, ritmin, dinamikalıq belgilerin islew aytiladı.

РЕЗИОМЕ. В данной статье рассматриваются техники игры на рубабе, его штрихи, пастановка, работа над произведением, ритм и динамические знаки.

SUMMARY. This article discusses the playing methods of the rubab, its strokes, tuning, working on the piece, rhythm, and dynamic symbols.

MILLIY MUZIKA - XALIQTIN MANAWIY QADIRIYATI SIPATINDA

Ruslan Kudenov – oqıtıwshı

ÓzMKÓMI Nókis filiali, “Folklor hám etnografiya” kafedrası

Tayanış sózler: milliy muzıka, ruwxıy qádiriyat, xalıq qosıqları, estetikalıq tárbiya, ruwxıy miyras, tariyxıy estelik, milliy maqtanısh, muzikalıq mádeniyat, globallasıw, ózlikti añlaw.

Ключевые слова: национальная музыка, духовные ценности, народные песни, эстетическое воспитание, духовное наследие, историческая память, национальная гордость, музыкальная культура, глобализация, самосознание.

Key words: national music, spiritual values, folk songs, aesthetic education, spiritual heritage, historical memory, national pride, musical culture, globalization, self-awareness.

Milliy muzıka hár bir xalıqtıń mádeniy turmısı, tariyxıy esteligi hám ruwxıy dúnyasınıń ajıralmas bir bólegi bolıp esaplanadı. Ol xalıq qálbiniń hawazı, arızıw-niyetleri, qayǵı-táshiwishleri, quwanışı hám maqtanıshı menen suwǵarılǵan bolıp,

áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan biybaha ruwxıy miyras bolıp esaplanadı.

Ózbekstan xalıq ásirler dawamında bay muzikalıq mádeniyatqa iye bolıp kelgen. Maqamlar, xalıq nama - qosıqları, qosıqlar hám sazandelik kórkem óneri xalıqtıń ishki

dúnyasın, ádep-ikramlılıq kózqarasların hám estetikalıq talgámın sáwlelendirip kelmekte. Ásirese, xalıq nama - qosıqları ápiwayı insanlardın turmısı, miyrim - shápáát, watan súyiwshilik, sabır - qanaat sıyaqlı joqarı pazıyletlerdi sáwlelendiredi. [1.1] Milliy muzıka tek gána kewil ırğağı emes, al tárbiyalıq kúshke ie bolğan mádeniy qural bolıp esaplanadı. Áne sol sebepli, onı jaslar tárbiyasında nátiyjeli qollanıw oğada áhmietli. Muzıka arqalı oqıwshılardıń júreginde gózzallıqqa umtılıw, milliy maqtanısh, ózlikti ańlaw sezimleri qáliplesedi.

Búgingi globallasıw dáwirinde kóplegen sırt el mádeniyatlarınń tásirinde qalmaw, ruwxıy immunitetti saqlap qalıw ushın milliy muzıkanı úgit - násiyatlaw, onı jas áwladqa súyiw áhmietli wazıypaǵa aylanbaqta. Sonlıqtan, mekteplerde hám bilimlendiriw mákemelerinde milliy muzıkanı úyretiw, xalıq qosıqları hám namaların úgit-násiyatlaw arqalı jaslardı Watanǵa, milliy qádiriyatlarǵa mehir - muhabbat ruwxında tárbiyalaw múmkin. [1.2]

Milliy muzıkamız - bul biziń tariyxımız, bul biziń qálbimiz, bul biziń ar-namısımız. Onı qásterlep saqlaw, rawajlandırıw hám keleshek áwladqa jetkeriw hár birimizdiń minnetimiz.

Ruwxıy – ádep - ikramlılıq tárbiya hár bir jámiyettiń turaqlı rawajlanıwında úlken áhmietke iye bolıp, jas áwladtıń milliy ózligin ańlawında tiykarǵı faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Usı kózqarastan, milliy muzıka hám xalıq qosıqları ózbek, qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy dúnyasın sáwlelendiriwshi hám jaslardı joqarı ádep – ikramlılıq - málimleme qádiriyatlarına baǵdarlawshı kúshli qural sıpatında tán alınadı. Milliy muzıka tek gána kórkem óner emes, al xalıqtıń tariyxıy tájiriybeleri, ruwxıy dúnyası hám kózqarasın sáwlelendiretuǵın ruwxıy miyras bolıp esaplanadı. Búgingi globallasıw sharayatında milliy muzıka tárbiyada áhmietli orın ielep, jaslardıń watansúyiwshilik, miyrim - shápáát, sabır - taqat sıyaqlı pazıyletlerin qáliplestiriwde áhmietli qural sıpatında xızmet etpekte. Bul maqalada milliy muzıkanın xalıq mánawiyatındaǵı ornı hám jaslar tárbiyasındaǵı áhmietini tallanadı. [1.3]

Zamanagóy globallasıw dáwirinde túrli mádeniyatlar tásirine qarsı turıw, milliy

qádiriyatlardı qásterlep saqlaw wazıypası aldımızda turǵan áhmietli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, milliy muzıkanı tárbiyalıq proceste jedel qollanıw, oqıwshılardı bul mádeniyat penen tanıstırıw tek gána olardıń estetikalıq talgámın rawajlandırıwǵa emes, al ruwxıy jetiklikke jeteklewge xızmet etedi. Bul milliy muzıkanın xalıq ruwxıyılıǵındaǵı ornı, onıń tárbiyalıq áhmietini hám jas áwladtı ruwxıy jaqtan bayıtıwdaǵı roli tallanadı.

Xalqımız tariyxında qıyın hám sınaqlarǵa tolı dáwirler kóp bolğan. Qaǵıydalar hám sociallıq sheklewler insannın óz shegarasınan shıǵıwına múmkinshilik bermegen, mádeniyat hám turmıs turmısının rawajlanıwına tosqınlıq etken. Ásirler dawamında xalqımız tárepinen jaratılğan bay mádeniy hám ruwxıy miyras kóplegen basqınshılar tárepinen ielengen yamasa joq etilgen. Qılısh hám zorlıq kóplegen qádiriyatlarımız, úrp-ádet hám dástúrlerimizdiń joǵalıwına sebep bolğan.

Soǵan qaramastan, xalqımızdıń bahalı mádeniy miyrası onlaǵan tariyxıy asırımlardan ótip, búgingi kúнге shekem jetip kelgen. Bul - biziń úlken baylıǵımız, ata - babalarımızdan qalğan biybaha gáziyemiz. Gárezsizlik jıllarında mine usı miyrastıń áhmietini jáne de arttı. Gárezsiz, azat hám abat mámleketimizdiń dóretiwshilik procesinde milliy mádeniyatımızǵa, tariyxımızǵa hám ruwxıy qádiriyatlarımızǵa qaytıw zárúrligi júzege keldi. [1.4] Búgingi kúnde aldımızda turǵan eń áhmietli wazıypa – milliy - ruwxıy altın gáziyemizdi tereń úyreniw, izertlew hám onnan jas áwlad tárbiyasında nátiyjeli paydalanıw bolıp tabıladı. Xalqımızdıń tariyxıy tájiriybeleri, úrp - ádetleri, mádeniy miyrası - bul tek gána ótken dáwirlerdiń esteligi emes, al keleshek áwladtı qáliplestiriw ushın biybaha dárek bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da milliy qádiriyatlarımızdı qásterlep - saqlap, olardı tárbiyalıq processke keńnen engiziw arqalı jaslardı ruwxıy barksamallıqqa jeteklewimiz kerek. Gárezsizlik dáwiri bizge óz mádeniyatımız hám tariyxımızǵa jańa kózqaras penen qaraw, onı rawajlandırıw hám saqlap qalıw imkaniyatın berdi. Usı jol menen biz ózligimizdi bekkemlep, milliy mádeniyatımız hám mánawiyatımızdı jáne de joqarılatıwımız múmkin.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Jo'rayev O. O'zbek musiqa madaniyati tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010. – 245 b.
2. Teshaboyev B. Milliy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2015. – 112 b.
3. Qodirov A. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent: Fan, 2007. – 178–185 b.

REZYUME. Milliy muzika - xalqning ruwxiy dunyasini saqlaydigan, uning ruwxiy mirasini saqlaydigan biybaha qadriyatlardan biri. Ol jas avlading ahmiyatli qadriyatlaridan biri. Estetiklik ham vatandushilik sezimlerin qalplestirishde ahmiyatli qadriyat bolip xizmet etadi. Globallash davirinde milliy muzikani qadirlaw, onni keennen ugit - nasiyatlaw arqali ozligimizni saqlap qalalaymiz.

РЕЗЮМЕ. Национальная музыка - одна из бесценных ценностей, отражающая духовный мир народа, выражающая его духовное наследие. Она служит важным инструментом в формировании нравственных, эстетических и патриотических чувств молодого поколения. В эпоху глобализации мы можем сохранить свою идентичность, ценя и широко пропагандируя национальную музыку.

SUMMARY. National music is one of the priceless values that reflects the spiritual world of the people and expresses their spiritual heritage. It serves as an important tool in the formation of moral, aesthetic, and patriotic feelings of the younger generation. In the era of globalization, we can preserve our identity by valuing and widely promoting national music.

UDK: 78.071.1:37

EVROPA VOKAL MEKTEPLERINIŇ VOKAL TÁLIMINE TÁSIRI

Kulambetova Janil Arzimbetovna – docent w.w.a

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: vokal ta'limi, Yevropa vokal maktablari, Bel Canto, pedagogika, metodika, vokal ijro.

Ключевые слова: вокальное образование, европейские вокальные школы, белканто, педагогика, методика, вокальное исполнительство

Key words: vocal education, European vocal schools, Bel Canto, pedagogy, methodology, vocal performance.

Evropa vokal mektepleri áyyemnen professional vokal bilimlendiriwiniń tiykarǵı dereklerin birini bolip esaplanadı. Izertlewshilerdiń pikirinshe, Bel Canto mektebi XVII-XIX ásirlerde qaliplesip, vokal texnikası hám bayanlawdıń jetik usılların jaratqan [1]. Usı mektep pedagogikalıq principleri arqalı tek Evropa emes, al, dúnyanıń basqa mámleketlerinde vokal bilimlendiriwine tásir kórsetken. I.R. Titzenin aytıwınsha, Bel Canto qatnasıwı oqıwshınıń dawıs diapazonı, tembri hám dem alıw imkaniyatların esapqa alıp, dawıstıń tábiyiy rawajlanıwın támiyinleydi [2]. Miller bolsa, evropalıq vokal metodikası studenttiń

individual dawıs dúzilisin esapqa alǵan halda texnikalıq shınıǵıwları tańlawǵa itibar beriwın atap ótedi [3]. Evropa vokal mektepleri metodikası tek ǵana texnikalıq hám dóretiwshilik jaqtan emes, al pedagogikalıq hám psixologiyalıq jaqtan da studenttiń vokal rawajlanıwına tikkeley tásir etedi. Bel Canto hám basqa mektepler qatnası Ózbekstan vokaldı jetilistiriwinde ahmiyatli orın iyelep, zamanagóy vokal pedagogikasınıń metodikalıq tiykarlarınan birini esaplanadı. Sol sebepli, evropasha kózqarasları úyreniw hám engiziw pedagoglar hám studentler ushın zárúr. Evropada vokal kórkem óneri ásirler

dawamında rawajlanıp, hár qıylı pedagogikalıq mekteplerdiń qáliplesiwine sebep bolǵan. Atap aytqanda, XVII-XIX ásirlerde Italiya, Franciya hám Germaniyada professional vokal bilimlendiriw sistemaları rawajlandı. Bul mektepler tek ǵana texnika emes, al vokal bayanlaw hám dóretiwshilik qatnaslardı da sistemalı túrde qáliplestirdi.

Bel Canto mektebi Evropa vokal kórkem óneriniń eń áhmiyetli pedagogikalıq orayı esaplanadı. Bul mektep pedagogikalıq principleri arqalı oqıwshınıń dawıs diapazonı, tembri hám dem alıw imkaniyatların esapqa alıp, dawıstı tábiyǵıy qáliplestiriwge itibar beredi. Sol sebepli Bel Canto metodi tek Italiyada emes, al basqa Evropa mámleketlerinde de keń tarqaldi. Ózbekıstan vokal tárbiyasında evropasha metodikalıq jaqınlasıwlardıń qollanıwı XIX-XX ásirlerde baslanıp, zamanagóy pedagogikalıq processte de nátiyjeli qollanıladı [4]. Bul jantasıw, ásirese, klassikalıq vokal hám opera atqarıwshılıǵı ushin zárúr bolǵan texnika hám ańlatıwdı qáliplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı.

Italiya vokal mektepleri XVII ásirde baslap professional vokal pedagogikasınıń tiykarın jaratqan. Bel Canto (ital. "gózzal jırlaw") usılı studenttiń dawıs texnikası, intonaciya anıqlıǵı hám emocionallıq kórsetiwiniń úlestirgen. Shınıǵıwlar dem alıwdı basqarıw hám rezonatorlardan nátiyjeli paydalanıw principine tiykarlangan. Italiyanıń XIX ásir vokal pedagogikalıq mektepleri operanıń rawajlanıwına da tikkeley tásir

kórsetti. Usı dáwirde pedagoglar dawıstıń tábiyǵıy rawajlanıwın saqlaǵan halda texnikani jetilistiriwge itibar qaratqan. Franciya vokal mektepleri tiykarınan opera hám lirikalıq vokal atqarıwshılıǵına baǵdarlangan bolıp, olardıń pedagogikalıq qatnası dawıstıń emocionallıq sáwleleniwini hám saxna mádeniyatın rawajlandırıwǵa tiykarlangan. Bul mektepler vokal shınıǵıwların sistemalı túrde basqıshpa-basqısh qáliplestirgen hám klassikalıq repertuardı jetik úyretiwge áhmiyet bergen. Bel Canto hám Franko-Italian mektepleriniń qatnasları Ózbekistan hám Oraylıq Aziya vokal pedagogikasında da qollanıladı. Usı qatnaslar arqalı studentlerde dawıstıń tábiyǵıy rawajlanıwı, intonaciya anıqlıǵı, saxna mádeniyatı hám dóretiwshilik kórsetiw qáliplesedi. Pedagogikalıq tájiriybeler sonı kórsetedi, Evropa vokal mektepleriniń metodikası tek ǵana texnikalıq emes, al psixologiyalıq hám dóretiwshilik rawajlanıwǵa da tikkeley tásir etedi. Bul mekteplerdiń jantasıwların úyreniw hám engiziw zamanagóy vokal pedagogikası ushin áhmiyetli. Evropada vokal mektepleriniń rawajlanıwı vokal pedagogikasınıń zamanagóy sisteması qáliplesiwinde tiykarǵı rol oynadı. Bel Canto hám basqa Evropa mektepleri metodikası oqıwshınıń individual dawıs ózgesheliklerin esapqa alıp, dóretiwshilik hám texnikalıq rawajlanıwǵa xızmet etedi. Sonıń ushin Evropa vokal mektepleriniń pedagogikalıq principlerin úyreniw hám qollanıw hár bir vokal pedagog ushin zárúr esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Dmitriev L.B. Osnovy vokalnoy metodiki. Moskva: Muzyka, 2004.
2. Miller R. The Structure of Singing: System and Art in Vocal Technique. New York: Schirmer Books, 1996.
3. Titze I.R. Principles of Voice Production. Iowa City: National Center for Voice and Speech, 2000.
4. McKinney J.C. The Diagnosis and Correction of Vocal Faults. Illinois: Waveland Press, 2005.

REZYUME. Maqolada Yevropa vokal maktablarining vokal ta'lim tizimiga ta'siri ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Bel Canto va boshqa yevropa maktablarining pedagogik tamoyillari o'rganilib, ularning O'zbekiston vokal pedagogikasiga tatbiqi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, yevropacha metodik yondashuvlarning zamonaviy vokal ta'limida qo'llanishi va pedagogik samaradorligi yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается влияние европейских вокальных школ на систему вокального образования. Изучены педагогические принципы Белканто и других европейских

школ, их применение в узбекской вокальной педагогике. Также анализируется использование европейских методических подходов в современном вокальном обучении и их педагогическая эффективность

SUMMARY. The article examines the influence of European vocal schools on the vocal education system. The pedagogical principles of Bel Canto and other European schools are studied, along with their application in Uzbek vocal pedagogy. The use of European methodological approaches in modern vocal training and their pedagogical effectiveness are also analyzed.

TEATR SAN'ATIDA CHOLG'U MUSIQASINING DRAMATURGIK FUNKSIYALARI VA ESTETIK TA'SIR MEKANIZMLARI

Kurbanova Mukammalxon Mamurovna – dotsent v.v.b.
Qo'qon davlat universiteti

Tayanch so'zlar: cholg'u, musiqa, kompozitor, teatr san'ati, an'ana, aktyor mahorati, sahna, sintez, dramaturgiya, tragediya.

Ключевые слова: инструмент, музыка, композитор, театральное искусство, традиция, актёрское мастерство, сцена, синтез, драматургия, трагедия.

Key words: instrument, music, composer, theatre art, tradition, acting, stage, synthesis, dramaturgy, tragedy.

Bugungi kunda mamlakatimizda madaniyat va san'at sohasini rivojlantirish, jahon miqyosidagi ilg'or tajribalar asosida zamonaviy madaniyat va san'at muassasalari barpo etish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ijodkor ziyolilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalalariga davlatimiz tomonidan har tomonlama imkoniyat va sharoitlar yaratilib kelinmoqda. Yoshlarning madaniy saviyasini yuksaltirish, yosh avlodni milliy va umumbashariy madaniyatning eng yaxshi namunalaridan bahramand etish, shu bilan birga ularni ma'naviy yetuk, barkamol qilib tarbiyalash, iste'dodli yoshlarning qobiliyati va salohiyatini ro'yobga chiqarish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Teatr insoniyat madaniyatining eng qadimiy va qudratli san'at turlaridan biri bo'lib, unda dramatik matn, aktyorlik mahorati, sahna bezagi va, ayniqsa, musiqa singari unsurlar o'zaro uyg'unlashgan holda xizmat qiladi. Teatr sahnasida cholg'u vositalaridan foydalanish, ya'ni musiqa elementlarini dramaturgik jarayonga integratsiyalash – tomoshabin qalbida kuchli emotsional rezonans uyg'otishning samarali usullaridan biridir. Bu sintez – ya'ni musiqa va dramaturgiyaning uyg'unligi – sahna asarining semantik qatlamlarini

chuqurlashtirib, obrazlar mazmunini kengaytiradi.

Teatr san'atida musiqa elementlaridan foydalanish qadimdan mavjud bo'lib, yunon tragediyalarida xor a'zolari musiqiy hamrohligida faoliyat olib borganlar. O'rta asrlarda diniy dramalarda cherkov musiqasi teatrning ajralmas qismiga aylangan.

O'rta Osiyoda esa qiziqchi-masxaraboz va qo'g'irchoqboz hamda teatr tomoshalari ham musiqa bilan ijro etilgan. Kompozitorlik san'ati rivoji natijasida teatr musiqasi yangi pog'onaga ko'tarildi, erkin almashinuvchi musiqiy lavhalar o'rniga muayyan spektakllarga maxsus musiqa asarlari yozila boshlandi.

19-20-asrlarda musiqa-teatr (opera, balet, musiqali drama) janrlarining shakllanishi bu sintezni yanada mukammallashtirdi. Zamonaviy teatrdan esa musiqa nafaqat fon sifatida, balki dramaturgik vosita – dramatik to'qnashuvni kuchaytiruvchi element sifatida ishlatilmoqda.

Teatr musiqasi sahna raqs harakatlarini ifodalovchi, dramatik holatlarga izoh beruvchi, ramziy yoki majoziy ma'noga ega lavhalar, shuningdek, qahramonlarning ichki his-tuyg'ularini bayon etuvchi epizodlardan iborat bo'ladi. Ayni paytda, u asar sahnalarini o'zaro bog'lab, dramaturgik vazifalarni ham

bajaradi. “O‘zbekistonda Hamza Hakimzoda, Xurshid, G.Zafariy va boshqa dramaturglar o‘z spektakllarida o‘zbek musiqa merosidan keng foydalanganlar. Dastlab professional (maxsus yaratilgan) Teatr musiqasi namunalari 1940-yillar oxiri – 1960-yillarda paydo bo‘lgan (“Alisher Navoiy”, M. Burhonov 1948; “Yo‘lchi yulduz”, I.Akbarov, 1957; “Hamza”, 1960, “Mirzo Ulug‘bek”, 1964, M.Leviyev va boshqalar). Keyinchalik, A.Malaxov (“Varshava kuyi”, “Sevgi uchun 10 kecha-kunduz”, 1968), Feliks Yanov-Yanovskiy (“Iztirob va umid kunlari”, 1974), A.Berlin (“Otello”, 1972), 1980—2000-yillarda A.Ergashev (“Ufq”, 1995, “O‘tgan kunlar jangnomasi”, 2003), A.Ikromov (“QiroLir”, 1998), D.Yanov-Yanovskiy (“Malikai Turandot”, 2000, “Rezina sotuvchilar”, 2004), A.Kim (“Iso va Yaxuda”, 2002) va boshqa kompozitorlar teatr musiqasi sohasida samarali ijod qilib, yuksak ijodiy muvaffaqiyatlarga erishgan.” [1]

O‘zbek musiqali teatrining tarixi uzoq o‘tmishga ega. U qadimiy maqom san‘ati, xalq ijodiyoti va XX asrning boshlaridan shakllanish jarayonini o‘tab professional davlat teatri darajasiga ko‘tarilgan milliy madaniyatimizni o‘z ichiga oladi. An’anaviy o‘zbek musiqali teatri tushunchasiga xalq turmushi va madaniy hayotida musiqa va taqlid qilishga oid unsurlardan tortib, asrlar davomida shakllanib yashab kelgan masxarabozlik, hofizlik va baxshichilik san‘ati kiradi.[2] O‘zbek musiqali teatrining uzoq tarixiy taraqqiyoti teatr san‘atida cholg‘u musiqasining dramaturgik funksiyalari va estetik ta’sir mexanizmlarini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Qadimiy maqom san‘ati, xalq ijodiyoti hamda XX asr boshlarida professional sahna madaniyatining yuzaga kelishi jarayonida cholg‘u musiqasi nafaqat jo‘rnavorlik vazifasini bajargan, balki dramatik harakatni boshqaruvchi, mazmuni chuqurlashtiruvchi va obraz xarakterini ochib beruvchi vosita sifatida namoyon bo‘lgan.

An’anaviy o‘zbek musiqali teatrida — masxarabozlik, hofizlik va baxshichilik san‘atida — cholg‘u ijrosi sahnaviy voqelikning ichki ritmini belgilagan. Baxshichilikda dutor yoki gijjak jo‘rligida kuylanadigan dostonlar dramatik syujet

rivojini musiqiy ohanglar orqali kuchaytirgan; masxarabozlikda esa cholg‘u vositalari komik effekt, keskin burilish yoki kulminatsiyani ta’kidlashga xizmat qilgan. Bu jarayonda musiqa voqea rivojini tezlashtirish, pauza va sukunatni mazmunan boyitish, tomoshabinning hissiy idrokini yo‘naltirish kabi dramaturgik funksiyalarni bajargan. Cholg‘u musiqasining estetik ta’sir mexanizmlari milliy lad-ohang tizimi, ritmik tuzilma va tembr bo‘yoqlari orqali amalga oshadi. Maqom yo‘llaridagi ohangdorlik, kuylarning ruhiy holatni ifodalash imkoniyati sahnadagi dramatik vaziyatni yanada ta’sirchan qiladi. Natijada musiqa tomoshabinning hissiy kechinmalarini uyg‘otadi, empatiya jarayonini kuchaytiradi va sahnaviy obrazlar bilan ruhiy bog‘lanish hosil qiladi.

“Shu o‘rinda madaniyat va san‘at sohasining muhim tarmoqlaridan biri hisoblangan teatr san‘atining eng muhim tarkibiy qismi – aktyorlik mahorati va unda qo‘llaniladigan musiqa san‘at turi haqida gapirar ekanmiz, o‘z-o‘zidan bu ikki soha bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekanligini his qilamiz. Teatr san‘atida rejissor uchun harakatlanuvchi aktyor xom-ashyo vazifasini bajaradi. Rejissor u orqali tomoshabin qiziqish bilan kuzatadigan spektakldagi g‘oyaviy kurashuv jarayonini keltirib chiqaradigan ziddiyatlarni ochib beradi.” [3]

Teatr san‘atining ichki mexanizmi nihoyatda aniq ifodalangan: aktyorlik mahorati va musiqa – bu nafaqat yordamchi vositalar, balki spektaklning semantik va emotsional qatlamini shakllantiruvchi asosiy unsurlardir. Teatrni sintez san‘ati sifatida anglash an’anasi qadimdan shakllangan bo‘lib, bu g‘oya nazariy jihatdan ham chuqur asoslangan. Konstantin Stanislavski aktyor ichki kechinmalarining ishonchligini sahnaviy haqiqatning poydevori sifatida talqin qilgan bo‘lsa, Vsevolod Meyerhold aktyor plastikasini va ritmini sahnaviy ifodaning markaziga olib chiqqan. Har ikkala yondashuvda ham musiqa ichki yoki tashqi ritmni belgilovchi omil sifatida muhim o‘rin tutadi. Musiqa san‘ati esa bu jarayonda ikki xil vazifani bajaradi: birinchidan, dramatik harakatning ritmik asosini belgilaydi; ikkinchidan, obrazning psixologik

chuqurligini kuchaytiradi. Musiqa sahnadagi konfliktni sezilarli darajada intensivlashtirishi yoki, aksincha, ichki dramatismni sokin, ammo teran ohang orqali ifodalashi mumkin. Shu bois teatrda musiqa – bu shunchaki fon emas, balki dramaturgik komponentdir.

Teatr san'atining asosiy ustunlaridan biri — dramaturgiya bo'lib, u voqea rivoji, obrazlararo ziddiyat, kulminatsiya va yechimni ifoda etadi. Musiqa esa ushbu dramatik qurilmani chuqurroq anglatish vositasi sifatida xizmat qiladi. Dramaturgiya esa insoniy konfliktlar, ichki kurashlar va ruhiy holatlarning adabiy-sahnaviy ifodasidir. Ushbu ikki element teatrda bir-birini to'ldiruvchi, ba'zan esa birini ikkinchisi orqali ifodalovchi qudratli vositalardir. Teatr sahnasida qo'yiladigan har bir dramatik asar voqealarini tomoshabinga ochib berishda, albatta, musiqa ijrochiligining roli beqiyosdir. Musiqa sahnadagi harakatni psixologik jihatdan sharhlab beradi — bu sahnadagi har bir harakat, imo-ishora va so'zlar ortidagi his-tuyg'ularni tomoshabinga to'liq yetkazish imkonini beradi.

Sahnada musiqa cholg'ulari o'ziga xos quyidagi vazifalarni va holatni bajarish uchun xizmat qiladi.

1) Cholg'u orqali sahnadagi voqelikning ruhiy muhitini yaratish mumkin. Tragedik sahnalarda chuqur torli cholg'ular, dramatik klaymaklarda esa keskin zarbli ritmlar ishlatiladi.

2) Belgilangan obrazga xos musiqa timsollari (leitmotif) yaratilib, u orqali obrazning holatlari, kayfiyat o'zgarishlari ifodalanadi.

3) Musiqa orqali sahna vaqtini (tong, kech, urush, tantana) yoki makon (bozor, masjid, maydon, bog', qamoqxona)ni eslatish mumkin.

4) Ko'pincha aktyorlarning ichki kechinmalari aynan musiqa vositasida tomoshabinga yetkaziladi. Qahramonning tushkun yoki ko'tarinki kayfiyati, quvonchi kabi ichki tuyg'ulari.

5) O'zbek teatr san'ati tarixiga nazar tashlasak, unda cholg'u musiqasi dramaturgik tuzilmaning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanganini ko'ramiz. Jadid davri ijodkorlari sahna asarlarida musiqani g'oya,

xarakter va dramatik konfliktni ochib beruvchi vosita sifatida qo'llaganlar. Bu holat teatr san'atida cholg'u musiqasining dramaturgik funksiyalari va estetik ta'sir mexanizmlarini yaqqol namoyon etadi.

Abdulla Qodiriy asarlarida milliy ruh va tarixiy muhitni yaratishda maqom ohanglari hamda an'anaviy cholg'u kuylaridan foydalanish sahnaviy talqinlarda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. "Baxtsiz kuyov" dramasi sahnalashtirilganda xalqona kuy va lapar ohanglari orqali ijtimoiy muhitning ichki ziddiyatlari kuchaytirilgan.

Bu yerda cholg'u musiqasi dramatik vaziyatni belgilovchi fon emas, balki konfliktni chuqurlashtiruvchi estetik qatlam vazifasini bajaradi. Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodida esa musiqa bevosita dramaturgiyaning harakatlantiruvchi kuchiga aylangan.

Uning "Maysaraning ishi" asarida xalq kuy-qo'shiqlari va jo'rnavoqlik unsurlari komik vaziyatlarni kuchaytiradi, obrazlarning xarakterini ochadi va sahnadagi ritmni boshqaradi. Bu yerda doira, dutor kabi cholg'ular sahnaviy harakatning dinamikasini belgilab, tomoshabinning hissiy reaksiyasini yo'naltiradi.

Abdulla To'qay ijodida ham musiqa va teatr sintezi muhim o'rin tutgan. Uning dramatik asarlari sahnalashtirilganda milliy kuy va folklor ohanglari orqali obrazlarning ruhiy kechinmalari ifodalangan. Bu holatda cholg'u musiqasi estetik ta'sir mexanizmi sifatida tomoshabinning emotsional idrokini faollashtiradi va sahnaviy voqelikni yanada ishonarli qiladi.

Maqom, folklor cholg'ulari (doira, dutor, gijjak) teatr spektakllarida nafaqat atmosfera yaratishda, balki dramatik harakatni rivojlantirishda ham faol ishlatilgan.

Bu an'ana bugungi kunda ham davom etib, "jonli teatr" yo'nalishlarida cholg'u san'atkorlari sahna harakatining bevosita ishtirokchisiga aylanmoqda. Sahnada harakat va musiqaning muvofiqligi sahnaning ta'sirchanligini oshiradi. Agar aktyorlar harakati cholg'u bilan uyg'unlashsa, u holda sahnadagi ritmik uyg'unlik hosil bo'ladi. Bu esa asar syujeti tomoshabinda kuchli taassurot qoldirishiga sabab bo'ladi.

Xulosa

Bugungi kunda har bir teatrda musiqa va dramaturgiyaning bir-biriga chambarchas bog‘liq holda faoliyat olib borayotganligi hamma ma‘lum. Sahnaga qo‘yilayotgan har bir spektakl mahoratli bastakor va rejissyorning ijodiy hamkorligi mahsulidir. Musiqa va dramaturgiya teatrda bitta tilga — dramatik tilga birlashadi. Cholqu orqali bu dramatik til zamon va makonni bildiradi, psixologik zo‘riqishni kuchaytiradi, obrazlar orasidagi ziddiyatlarni ifodalaydi hamda tomoshabinning hissiy holatini boshqaradi.

Boshqacha aytganda, cholqu — sahna orqasida emas, sahna yuragida joylashgan.

Cholg‘u orqali teatr sahnalarini jonlantirish – bu nafaqat musiqiy bezak, balki dramaturgik tuzilmaning uzviy qismi hisoblanadi. Musiqa orqali voqealar chuqurlashtiriladi, obrazlar jonlantiriladi, tomoshabinning ichki kechinmalariga bevosita ta‘sir o‘tkaziladi. Teatr san‘atining kelajakdagi rivoji aynan shu sintez – musiqa va dramaturgiya uyg‘unligining yangi shakllarini izlab topishga bog‘liq bo‘lib, bu boradagi izlanishlar davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Teatr_musiqasi
2. N. Sayfullayev. Musiqali teatr san‘ati: milliy an‘analar va zamonaviy innovatsiyalar uyg‘unligi. “Musiqali teatr san‘ati ta‘limida aktyorlik va rejissura san‘ati muammolar” Respublika ilmiy-amaliy anjuman to‘plami/ 2025.4 bet
3. H. Qobilov. Teatr san‘atining rivojlanishida musiqa san‘atining o‘rni . "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal / 2023. 2-бет
4. Mirzaqosimova G. O‘zbek teatrda musiqa san‘ati. – Toshkent, 2001.
5. Stanislavskiy K. Aktyorning ichki dunyosi. – Moskva, 1938.
6. Karimov A. Teatr va zamonaviy musiqa. – Toshkent, 2019.

REZYUME. Ushbu maqolada teatr san‘atida cholg‘u (musiqa) vositalaridan foydalanish orqali sahnaviy obrazlar, dramatik konflikt va emotsional holatlarni chuqurlashtirish masalalari yoritiladi. Musiqa va dramaturgiya sintezi teatr tomoshabiniga kuchli estetik ta‘sir ko‘rsatish vositasi sifatida tahlil qilinadi. Maqola, shuningdek, milliy teatr an‘analarida cholg‘u vositalarining o‘rni, zamonaviy teatrda jonli musiqa uslublari, aktyorlik va kompozitorlik hamkorligining ijodiy mexanizmlari bilan bog‘liq nazariy hamda amaliy jihatlarni qamrab oladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы углубления сценических образов, драматического конфликта и эмоциональных состояний посредством использования музыкальных инструментов в театральном искусстве. Анализируется синтез музыки и драматургии как средство оказания сильного эстетического воздействия на театральную аудиторию. В статье также рассматриваются теоретические и практические аспекты, связанные с ролью музыкальных инструментов в национальных театральных традициях, стилями живой музыки в современном театре, а также творческими механизмами актерской игры и композиционного сотрудничества.

SUMMARY. This article examines the deepening of scenic images, dramatic conflict, and emotional states through the use of musical instruments in theatrical art. It analyzes the synthesis of music and drama as a means of exerting a strong aesthetic impact on theater audiences. The article also examines theoretical and practical aspects related to the role of musical instruments in national theatrical traditions, styles of live music in contemporary theater, as well as the creative mechanisms of acting and compositional collaboration.

QASHQAR RUBABÍNÍN XALÍQ SAZLARÍ ORKESTRINDEGI ORNÍ

Qalmuratov Ańsatbay Dosanovich – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: qashqar rubobi, xalq cholg‘ulari orkestri, cholg‘u asboblari, tembr, orkestr fakturası, xalq cholg‘u san’ati, musiqa an’anasi.

Ключевые слова: кашгарский рубаб, оркестр народных инструментов, исполнительские инструменты, тембр, фактура оркестра, народное музыкальное искусство, музыкальная традиция.

Key words: kashgar rubab, folk music orchestra, percussion, timbre, orchestral texture, folk musical art, musical tradition.

Xalıq saz-ásbabları orkestrleriniń jedel rawajlanıwı sharayatında dástúriy milliy saz-ásbapların akademiyalıq orkestr ortalığına integraciyalaw mashqalalarına qızıǵıwshılıq artıp barmaqta. Sonday saz-ásbaplarınan biri qashqar rubabı bolıp, ol óziniń ayqın tembr ózgesheligi hám turaqlı atqarıw dástúrlerine iye bolǵan shertiletuǵın tarlı saz-ásbabı esaplanadı. Qashqar rubobı xalıq muzıka ámeliyatında úlken áhmiyetke iye bolıwına qaramastan, házirgi kúnge shekem xalıq saz-ásbabları orkestrinde qollanıw máseleleri jeterli dárejede úyrenilmegenligi usı jumıstıń áhmiyetin belgilep beredi.

Qashqar rubabı uyǵır xalqı muzıka mádeniyatınıń eń áyyemgi saz-ásbaplarınan biri bolıp esaplanadı. Ol ásirler dawamında vokal hám saz janrları menen birgelikte, tiykarınan, jeke hám ansambl qosıqshılıǵında qollanıǵan. Dástúriy atqarıw túrlerinen orkestr atqarıw túrlerine ótiw xalıq saz-ásbab óneriniń professionallasıw procesleri hám iri atqarıwshı jámáátlerdiń qalıplesiwi menen baylanıslı boldı. Qashqar rubobınıń orkestr quramına kirgiziliwi onıń atqarıwshılıq imkaniyatların rawajlandırıw hám kórkemlik sheńberin keńeytiwde áhmiyetli basqısh boldı.

Qashqar rubobınıń dúzilisi, yaǵnıy pútin aǵashtan islengen korpus, uzın grif, nama hám jańǵırıtq tarlar sisteması onıń ózine tán jańlawın belgilep beredi.

Saz tembri - oberton quramınıń jumsaqlığı, tereńligi hám toyǵınlığı menen xarakterlenedi. Usı sıpatları rubabtıń xalıq sazları orkestrinin tembr palitrasına organikalıq sıyılıwına, sonıń menen birge individual ses reńin saqlap qalıwına imkaniyat beredi. Orkestr ámeliyatında qashqar rubabı bir qatar wazıypalardı atqaradı. Birinshi gezekte, ol tiykarǵı tematikalıq sızıqtı anıq hám tásirli júrgize alatuǵın jetekshi muzıka-ásbabı

sıpatında qollanıladı. Sonday-aq, rubab kóbinese solo funkciyasın atqarıp, milliy-uslubiy intonaciyalardıń tasıwshısı esaplanadı. Kóp dawıslı orkestr fakturasında-ásbab garmoniyalıq fon hám ornament sızıqların payda etiwde qatnasıp, ulıwma jańlawdıń tembrli bayıwına járdem beriwı múmkin. Qashqar rubabın orkestr atqarıwshılıǵına beyimlestiriw bir qatar wazıypalar menen baylanıslı bolıp, olar dúzilisti birlestiriw, diapazonın keńeytiw, ansambl atqarıwshılıǵınıń ózine tán usılların islep shıǵıwdan ibarat. Zamanagóy kompozitor hám aranjirovshılar saz-ásbaptıń imkaniyatlarına kóbirek itibar qaratıp, muzıkalıq pikirlewdiń dástúriy hám akademiyalıq principlerin birlestiriwge baǵdarlanǵan shıǵarmalar jaratpaqta. Bul bolsa atqarıwshılıq mektebiniń jáne de rawajlanıwına, qashqar rubobınıń orkestr ámeliyatındaǵı ornın bekkemlewge xızmet etedi. Qashqar rubabı xalıq saz-ásbabları orkestriniń áhmiyetli bólegi bolıp, úlken kórkem hám mádeniy wazıypalardı atqaradı. Onıń tembr tásirshenligi hám universallığı orkestr ses palitrasın keńeytiw, muzıka materiallarınıń milliy ózgesheligin kórsetiw imkanın beredi. Qashqar rubobınıń orkestrdegi rolin úyreniw xalıq saz ónerinde dástúr hám zamanagóyliktiń óz ara tásirini proceslerin tereńirek túsiniwge járdem beredi.

Qashqar rubabı xalıq saz-ásbabları orkestriniń áhmiyetli bólegi bolıp, úlken kórkem hám mádeniy wazıypalardı atqaradı. Onıń tembr tásirshenligi hám universallığı orkestr ses palitrasın keńeytiw, muzıka materiallarınıń milliy ózgesheligin kórsetiw imkanın beredi. Qashqar rubobınıń orkestrdegi rolin úyreniw xalıq saz ónerinde dástúr hám zamanagóyliktiń óz ara tásirini proceslerin tereńirek túsiniwge járdem beredi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Abdurahmonov A. A. Markaziy Osiyo xalq cholg'ulari. - Tashkent: Fan, 2015. - 212 b.
2. Karimov R. X. Uyğur aňnaviy musiqasi va cholg'ulari. - Almatı: Óner, 2018. - 185 b.
3. Nurmuxamedov S. J. Orkestr narodnıx instrumentov: istoriya i sovremennost. - Tashkent: "Muzika," 2016. - 198 b.
4. Xamrayev M. K. Tembroye osobennosti щıpkovıx instrumentov Vostoka // Muzikalnoe iskusstvo. - 2019. - No 2. - S. 45-52.
5. Yusupov I. B. Rubob ijrochiligi aňanalari. Dushanbe, "Irfon," 2020. - 160 b.

REZYUME. Maqolada zamonaviy ijrochilik va orkestr amaliyotida qashqar rubobining xalq cholg'ulari orkestrida tutgan o'rni haqida so'z boradi. Orkestr tarkibiga cholg'u asbobini kiritishning tarixiy-madaniy asoslari, cholg'uning konstruktiv, tembrik va badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Qashqar rubobining cholg'u va yakkaxon cholg'u sifatidagi funksional xususiyatiga, ko'p qismli orkestr fakturasiga moslashish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Qashqar rubobi xalq cholg'ulari asboblari orkestrining milliy-uslubiy o'ziga xosligini shakllantirishda, musiqa madaniyati an'alarini saqlab qolishda muhim bo'lgan, degan xulosaga kelinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается роль кашгарского рупаба в оркестре народных инструментов в современной исполнительской и оркестровой практике. Обсуждаются историко-культурные основы включения музыкального инструмента в состав оркестра, а также его конструктивные, тембровые и художественные особенности. Особое внимание уделяется функциональным особенностям кашгарского рупаба как музыкального и сольного инструмента, а также его адаптации к многочастной оркестровой фактуре. Сделан вывод о том, что кашгарский рупаб сыграл важную роль в формировании национально-стилистического своеобразия оркестра народных инструментов и сохранении традиций музыкальной культуры.

SUMMARY. The article discusses the role of the Qashqar rubob in contemporary performance and orchestral practice within the folk instrument orchestra. The historical and cultural foundations of incorporating musical instruments into the orchestra, as well as the instrument's structural, timbral, and artistic features, are analyzed. Special attention is being paid to the functional characteristics of the Kashgar rubab as a musical instrument and a solo instrument, as well as its adaptation to the multi-part orchestral texture. It is concluded that the Kashgar rubab played an important role in shaping the national-stylistic identity of the folk instrument orchestra and preserving the traditions of musical culture.

EKSPERIMENTAL TEATR IMKONIYATLARI

(O'zbekiston va Qoraqalpog'iston teatr san'ati misolida)

Qazaqbaeva Ramuza Perdebaevna – o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: eksperimental teatr, badiiy ifoda, sahna tajribasi, aktyorlik san'ati, rejissyorlik izlanishlari, zamonaviy teatr.

Ключевые слова: экспериментальный театр, художественное самовыражение, сценический опыт, актерское искусство, режиссерские исследования, современный театр.

Key words: experimental Theatre, artistic expression, stage experience, acting arts, direction studies, contemporary theatre.

Teatr san'ati jamiyat ma'naviy hayotining muhim bo'g'ini bo'lib, u doimiy izlanish va yangilanish jarayonida rivojlanadi. Zamonaviy davrda teatr san'atida an'anaviy shakllar bilan bir qatorda eksperimental yo'nalishlar ham faol rivojlanmoqda.

Eksperimental teatr san'atkorlarning badiiy tafakkuri, sahna imkoniyatlari va tomoshabin bilan muloqot usullarini kengaytirishga xizmat qiladi. [1] Ayniqsa, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston teatrlarida so'nggi yillarda eksperimental sahna tajribalari sezilarli

darajada kuchaydi. Eksperimental teatr — bu an’anaviy dramaturgiya, sahna makoni va aktyorlik uslublaridan chekinib, yangi badiiy ifoda vositalarini sinovdan o’tkazishga qaratilgan teatr shaklidir. Teatrshunos olim P.Brook ta’kidlaganidek: “Teatr tirik san’atdir, u doimiy tajribani talab qiladi. Tajriba bo’lmasa, teatr o’z hayotiyiligini yo’qotadi”. [2.15] Mazkur fikr eksperimental teatrning mohiyatini ochib beradi. Ushbu yo’nalishda sahna bezagi, aktyor harakati, nutq, musiqa va yorug’lik yagona badiiy g’oyaga bo’ysundiriladi. [3] Eksperimental teatrning eng muhim xususiyati — badiiy ifoda vositalarining kengligi va erkinligidir. Unda: sahna makoni an’anaviy chegaralardan chiqib ketadi; aktyor nutqdan ko’ra plastik harakat va ramziy ishoralarga tayanadi; yorug’lik va musiqa mustaqil badiiy unsur sifatida qo’llaniladi; tomoshabin passiv kuzatuvchi emas, balki sahna jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. [4] Teatrshunos A.Karimov bu borada shunday yozadi: “Eksperimental teatr tomoshabinni tayyor xulosaga olib kelmaydi, balki uni mustaqil fikrlashga majbur etadi”. [5.42] O’zbekiston teatr san’atida, xususan, O’zbek Milliy akademik drama teatri va Yoshlar teatri eksperimental spektakllar sahnalashtirilmoqda. Bu sahna asarlarida klassik asarlar zamonaviy talqinda, ramziy va metaforik usullar orqali namoyon etiladi. Rejissyorlik yechimlarida minimalistik sahna bezagi, aktyor improvizatsiyasi va ochiq sahna makonidan foydalanish kuzatiladi. [6]

Rejissyor B.Yo’ldoshevning fikricha: “Bugungi teatr tomoshabin bilan teng muloqotda bo’lishi kerak. Eksperiment esa ana shu muloqotning eng samarali yo’lidir”. [7.27] Berdaq nomidagi qoraqalpoq davlat akademik musiqali teatri va Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri ham eksperimental yo’nalishdagi izlanishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Milliy folklor, mifologik obrazlar va zamonaviy sahna texnikalari uyg’unligi ushbu teatrning o’ziga xos jihatlaridan biridir. Ayrim spektakllarda dialogdan ko’ra harakat, musiqa va sahna plastikasiga urg’u berilishi eksperimental teatrga xos belgidir. [8] (Misol: Jorj Samuyel Kleysonning “Vavilonning eng boy odami”, A.Ismaylovning “Terbenbes jurekler”, M.Awezovning “Qorakoz”, A.Valodinnig “Qiymayman” v.b spektakllar). Qoraqalpoq teatrshunoslaridan biri shunday ta’kidlaydi: “Eksperimental sahna izlanishlari milliy teatrni yo’qotmaydi, aksincha, uning ichki imkoniyatlarini ochib beradi” [9.58]

Xulosa qilib aytganda, eksperimental teatr zamonaviy teatr san’atining muhim va ajralmas qismiga aylanib bormoqda. U badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, aktyor va rejissyor ijodiy erkinligini ta’minlaydi hamda tomoshabin tafakkurini faollashtiradi. O’zbekiston va Qoraqalpog’iston teatrlarida amalga oshirilayotgan eksperimental izlanishlar milliy teatr san’atining zamon bilan hamnafas rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brook P. (1996). *The Empty Space*. London: Penguin Books.
2. Grotowski J. (2002). *Towards a Poor Theatre*. New York: Routledge.
3. Fischer-Lichte, E. (2008). *The Transformative Power of Performance*. London: Routledge.
3. Karimov A. (2015). *Zamonaviy teatr san’ati va sahna izlanishlari*. Toshkent: San’at.
4. Yo’ldoshev B. (2012). *Rejissyorlik va zamonaviy sahna tafakkuri*. Toshkent: G’afur G’ulom nashriyoti.
5. Jumaniyazov R. (2016). *Qoraqalpoq teatr san’atining rivojlanish bosqichlari*. Nukus: Qoraqalpog’iston.
6. Allambergenov K. (2014). *Qoraqalpoq dramaturgiyasi va sahna talqini*. Nukus: Bilim.

REZYUME. Mazkur maqolada eksperimental teatr tushunchasi, uning vujudga kelish sabablari, zamonaviy teatr san’atidagi o’rni hamda badiiy ifoda imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, eksperimental teatrning an’anaviy teatr shakllaridan farqli jihatlari va tomoshabin bilan muloqotdagi yangicha yondashuvlari yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется понятие экспериментального театра, причины его возникновения, роль в современном театральном искусстве, а также возможности художественного выражения. Также освещаются отличия экспериментального театра от традиционных театральных форм и новые подходы к общению со зрителем.

SUMMARY. This article analyzes the concept of experimental theater, the reasons for its emergence, its place in modern theater art and the possibilities of artistic expression. It also highlights aspects of experimental theatre that are different from traditional theatrical forms, and new approaches in dialogue with the viewer.

ZAMONAVIY ESTRADADA VOKAL IJROCHILIGI TEXNIKALARI

Nuratdinov Timur – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: zamonaviy estrada vokali, vokal texnika, nafas olish, rezonans, ovoz apparati, vokal pedagogika.

Ключевые слова: современный эстрадный вокал, вокальная техника, дыхание, резонанс, голосовой аппарат, вокальная педагогика.

Key words: modern pop vocals, vocal technique, breathing technique, resonance, vocal apparatus, vocal pedagogy.

Zamonaviy musiqa san‘ati rivojida estrada vokali alohida o‘rin egallaydi. Bugungi globallashuv sharoitida estrada ijrochiligi milliy madaniyat chegaralaridan chiqib, jahon miqyosida keng tarqalgan san‘at turi sifatida shakllanmoqda. Estrada vokali nafaqat ommaviy madaniyatning mahsuli, balki murakkab texnik, fiziologik va estetik tamoyillarga asoslangan professional ijrochilik yo‘nalishidir.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, estrada vokali akademik (klassik) vokaldan o‘zining texnik erkinligi, ovoz ranglarining xilmaxilligi, improvizatsiyaga moyilligi va mikrofon texnologiyasi bilan chambarchas bog‘liqligi bilan farqlanadi. Shu bois zamonaviy estrada vokal texnikasi alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qaralmoqda. Richard Miller estrada vokali va klassik vokal o‘rtasidagi farqlarni quyidagicha izohlaydi: “Akademik vokal qat‘iy texnik me‘yorlarga asoslangan bo‘lsa, zamonaviy estrada vokali ovoz apparatining tabiiy imkoniyatlaridan erkin foydalanishga tayanadi” [1. 354b].

XX asrning ikkinchi yarmida estrada musiqa janrlarining (jazz, pop, rock, soul, R&B) rivojlanishi vokal texnikasida yangi yondashuvlarni shakllantirdi. An‘anaviy bel canto texnikasi estrada ijrochiligining barcha talablariga javob bera olmasligi sababli, vokal pedagogikasida yangi metodlar ishlab chiqildi. Ushbu jarayonda ovoz apparatining fiziologiyasi, akustik qonuniyatlar va psixofiziologik omillar chuqur o‘rganila boshlandi. Ingo Titze o‘z ilmiy izlanishlarida ovoz ishlab chiqarish jarayonini ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilib, quyidagi fikrni bildiradi:

“Ovoz – bu mushaklar harakati, havo bosimi va akustik rezonansning murakkab o‘zaro ta‘siri natijasidir”[2-320b].

Zamonaviy estrada vokalida xonandaning texnik tayyorgarligi uning ijro davomiyligi va ovoz sog‘lig‘ini bevosita belgilaydi. Noto‘g‘ri vokal texnika ovoz bog‘lamlarining zo‘riqishiga, ovoz yo‘qolishiga va professional faoliyatning erta yakunlanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli estrada vokalini ilmiy asosda o‘rganish va tizimli o‘qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Jo Estill tomonidan ishlab chiqilgan vokal nazariya va amaliyotga asoslangan tizimda bu masala alohida urg‘u bilan ko‘rsatiladi: “Ovoz apparatini ongli boshqarish estrada ijrochisi uchun nafaqat san‘at, balki kasbiy zaruratdir”[3-289b]. Bugungi kunda estrada vokali nafaqat ijrochilik faoliyati, balki ta‘lim tizimining muhim yo‘nalishiga ham aylangan. Ko‘plab musiqa akademiyalari va san‘at institutlarida estrada vokali bo‘yicha maxsus yo‘nalishlar ochilgan. Bu esa mazkur yo‘nalishni ilmiy-metodik jihatdan chuqur o‘rganishni talab qiladi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — zamonaviy estrada vokal texnikasining nazariy va amaliy asoslarini ilmiy adabiyotlar tahlili orqali yoritish, vokal texnikaning fiziologik, pedagogik va ijrochilik jihatlarini kompleks tarzda o‘rganishdan iboratdir. Tadqiqot jarayonida jahon vokal pedagogikasining yetakchi mutaxassislari asarlariga tayaniladi hamda estrada vokalining o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Estrada vokal texnikasining nazariy asoslari sifatida estrada vokal texnikasi inson ovoz apparatining anatomik-

fiziologik imkoniyatlariga asoslangan murakkab tizim hisoblanadi. Ovoz hosil bo'lish jarayoni nafas olish tizimi, hiqildoq (laringks), ovoz bog'lamlari va rezonator bo'shliqlarning o'zaro muvofiqlashgan faoliyati natijasida yuzaga keladi. Ilmiy tadqiqotlarda ushbu jarayon "ovoz ishlab chiqarish mexanizmi" sifatida tavsiflanadi. Principles of Voice Production asarida Ingo Titze ovoz hosil bo'lishini akustik va biomekanik jarayon sifatida talqin qilib, quyidagi fikrni ilgari suradi: "Ovoz sifati nafas bosimi, ovoz bog'lamlarining tebranish tezligi va rezonator tizimining moslashuviga bevosita bog'liq"[4-2b] Estrada vokalida akademik vokaldan farqli ravishda ovoz apparatining nisbatan erkin holati saqlanadi. Hiqildoqning haddan tashqari past yoki yuqori pozitsiyasi emas, balki tabiiy, moslashuvchan holati ustuvor hisoblanadi. Bu esa ovoz tembrining tabiiy va tinglovchiga yaqin bo'lishini ta'minlaydi. The Structure of Singing muallifi Richard Miller estrada vokal texnikasini quyidagicha tavsiflaydi: "Zamonaviy estrada ijrochiligida asosiy maqsad – ovoz apparatini majburlamasdan, uning tabiiy imkoniyatlarini maksimal darajada ishga solishdir"[5-410b]. Nazariy jihatdan estrada vokali ko'krak (chest voice), bosh (head voice) va aralash (mixed voice) registrlar o'rtasidagi muvozanatga tayanadi. Aynan ushbu muvozanat estrada ijrochisiga keng diapazon, kuchli dinamika va ifodaviylikni ta'minlaydi. Nafas texnikasi va ovoz barqarorligi bugungi zamonaviy estrada vokal texnikasining eng muhim komponentlaridan biri – to'g'ri nafas olish texnikasidir. Ilmiy adabiyotlarda nafas "ovoz energiyasining manbai" sifatida talqin qilinadi. Diafragmal–qovurg'aviy nafas olish turi estrada vokalining asosiy talabi hisoblanadi.

Singing for the Stars asarida Seth Riggs nafas va ovoz o'rtasidagi bog'liqlikni quyidagicha izohlaydi: "Nafasni to'g'ri boshqarmagan xonanda ovozini uzoq muddat sog'lom saqlab qola olmaydi" [6-260b]. Estrada vokalida nafas bosimini haddan tashqari kuchaytirish tavsiya etilmaydi. Aksincha, barqaror va nazorat qilinadigan havo oqimi ovoz bog'lamlarining erkin tebranishiga yordam beradi. Amaliy mashqlarda "s-s", "z-z", "v-v" kabi undoshlar orqali nafasni boshqarish keng qo'llaniladi.

Nafas texnikasining to'g'ri shakllanishi xonandaning uzoq konsert faoliyati davomida ovoz charchashining oldini oladi va professional barqarorlikni ta'minlaydi.

Rezonans va tembr shakllanishida estrada vokal texnikasida tembr boyligi va ovoz kuchini oshiruvchi asosiy omillardan biridir. Rezonatorlar sifatida og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, halqum va ko'krak bo'shlig'i xizmat qiladi. Ilmiy manbalarda rezonans ovozni "kuchaytiruvchi va rang beruvchi akustik tizim" sifatida ta'riflanadi. Jo Estill rezonans masalasiga alohida e'tibor qaratib, shunday yozadi: "Rezonatorlarni ongli boshqarish xonandaga ovoz ranglarini erkin o'zgartirish imkonini beradi"[7-458b]. Estrada vokalida "twang" texnikasi rezonansni kuchaytirishning muhim vositasi hisoblanadi. Ushbu texnika ovozni yorqin, aniq va mikrofonisiz ham eshitiladigan qiladi, biroq noto'g'ri qo'llanganda ovoz zo'riqishiga olib kelishi mumkin. Amaliy mashqlar va pedagogik yondashuvlarda zamonaviy vokal pedagogikasi estrada vokalida individual yondashuvni ustuvor deb biladi. Har bir xonandaning ovoz diapazoni, tembr va fiziologik imkoniyatlari farqlidir. Shu sababli universal mashqlar bilan cheklanib qolish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Amaliy mashg'ulotlarda quyidagi mashqlar keng qo'llaniladi:

- siren mashqlari (glissando),
- aralash registri rivojlantiruvchi mashqlar,
- rezonansni faollashtiruvchi burun tovushlari,
- artikulyatsiyani rivojlantiruvchi mashqlar.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, to'g'ri tanlangan mashqlar vokal texnikaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi va ovoz kasalliklarining oldini oladi.

Zamonaviy estrada vokal texnikasi bugungi musiqa san'atida mustaqil, murakkab va ko'p qirrali ijrochilik tizimi sifatida shakllanganligini ushbu tadqiqot natijalari yaqqol ko'rsatadi. Estrada vokali nafaqat ommaviy madaniyat doirasida, balki professional musiqiy ta'lim va ilmiy izlanishlar kontekstida ham chuqur o'rganilishi zarur bo'lgan san'at yo'nalishidir. Mazkur maqolada ko'rib chiqilgan nazariy va amaliy jihatlar estrada vokalining tasodifiy yoki faqat iste'dodga asoslangan faoliyat emasligini, balki ilmiy asoslangan vokal texnikalar majmuasi ekanligini tasdiqlaydi.

Estrada vokal texnikasining poydevori ovoz apparatining anatomik-fiziologik qonuniyatlariga tayanadi. Nafas olish, ovoz bog‘lamlarining tebranishi, hiqildoq holati va rezonator tizimining o‘zaro uyg‘unligi estrada vokalida ovoz sifati va barqarorligini belgilovchi asosiy omillardir. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ovoz ishlab chiqarish jarayonini ongli boshqarish xonandaning professional faoliyatida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Principles of Voice Production muallifi Ingo Titze tomonidan ilgari surilgan ilmiy qarashlar estrada vokalini akustik va biomekanik jarayon sifatida tushunish zarurligini asoslab beradi. Ushbu yondashuv estrada ijrochilarining ovoz sog‘lig‘ini saqlash va texnik imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ilmiy poydevor vazifasini bajaradi. Xulosa qilish mumkinki, estrada vokalida to‘g‘ri nafas texnikasi markaziy o‘rin egallaydi. Diafragmal–qovurg‘aviy nafas olish usuli ovoznıng barqarorligini ta‘minlab, ovoz bog‘lamlariga ortiqcha bosim tushishining oldini oladi. Nafasni ongli boshqarish estrada xonandasiga uzoq vaqt davomida yuqori ijro sifatini saqlab qolish imkonini beradi. Bu jihat Seth Riggs tomonidan ishlab chiqilgan metodik yondashuvlarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Singing for the Stars asarida ilgari surilgan g‘oyalar estrada vokal texnikasining amaliy samaradorligini tasdiqlaydi va pedagogik jarayonda keng qo‘llanishi mumkin bo‘lgan ilmiy-metodik asoslarni taqdim etadi. Shuningdek, maqolada rezonans va tembr shakllanishi masalasi alohida tahlil qilindi. Rezonator tizimining ongli boshqarilishi estrada vokalida ovoz ranglarining boyligi, ifodaviylik va dinamik imkoniyatlarning kengayishiga xizmat qiladi. Zamonaviy estrada ijrochiligida “twang”, “mix voice”

kabi texnikalar ovoznıng yorqin va eshitiluvchan bo‘lishini ta‘minlaydi, biroq ularni noto‘g‘ri qo‘llash vokal zo‘riqish va funksional buzilishlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli mazkur texnikalarni ilmiy-metodik asosda o‘rgatish dolzarb masala hisoblanadi.

The Structure of Singing muallifi Richard Miller estrada vokal texnikasida tabiiylik va ovoz apparatiga ehtiyotkor munosabat ustuvor bo‘lishi lozimligini ta‘kidlaydi. Ushbu fikr zamonaviy vokal pedagogikasining asosiy tamoyillaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Amaliy jihatdan olib qaralganda, zamonaviy estrada vokalini o‘qitish jarayonida individual yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir xonandaning ovoz diapazoni, tembri, fiziologik imkoniyatlari va psixologik xususiyatlari farqlidir. Shu sababli universal metodlar bilan cheklanib qolmasdan, shaxsga yo‘naltirilgan mashg‘ulot tizimini ishlab chiqish ilmiy va pedagogik jihatdan eng to‘g‘ri yondashuv hisoblanadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy estrada vokal texnikasi klassik vokal an‘analaridan oziqlangan holda, yangi ilmiy, texnologik va estetik yondashuvlar asosida rivojlanmoqda. Estrada vokalini ilmiy asosda o‘rganish va o‘qitish nafaqat ijro sifatini oshiradi, balki xonandalarning vokal sog‘lig‘ini saqlash, professional umrini uzaytirish va sahnaviy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, zamonaviy estrada vokal texnikasi musiqashunoslik, vokal pedagogikasi va ijrochilik san‘atining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ilmiy-amaliy tizimdir. Uni chuqur o‘rganish va rivojlantirish zamonaviy musiqa ta‘limining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Titze I. R. Principles of Voice Production. — New Jersey: Prentice Hall, 1994. — 354 p.
2. Miller R. The Structure of Singing: System and Art in Vocal Technique. — New York: Schirmer Books, 1996. — 320 p.
3. Riggs S. Singing for the Stars: A Complete Program for Training Your Voice. — Los Angeles: Alfred Publishing, 1987. — 289 p.
4. Estill J. Estill Voice Training System. — Pittsburgh: Estill Voice International, 2005. — 2 vols.
5. McKinney J. C. The Diagnosis and Correction of Vocal Faults. — Nashville: Genevox Music Group, 2005. — 410 p.
6. Vennard W. Singing: The Mechanism and the Technic. — New York: Carl Fischer Music, 1967. — 260 p.

7. Chapman J. L. Singing and Teaching Singing: A Holistic Approach to Classical Voice. — San Diego: Plural Publishing, 2012. — 458 p.
8. Sundberg J. The Science of the Singing Voice. — DeKalb: Northern Illinois University Press, 1987. — 235 p

REZYUME. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy estrada vokal texnikasining nazariy va amaliy asoslari keng qamrovda tahlil qilinadi. Tadqiqotda estrada vokalining anatomik-fiziologik xususiyatlari, nafas olish texnikasi, ovoz hosil bo'lish mexanizmi, rezonans va tembr shakllanish jarayonlari ilmiy adabiyotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy vokal pedagogikasida qo'llanilayotgan metodik yondashuvlar, individual o'qitish tamoyillari va estrada vokalining akademik vokaldan farqli jihatlari tahlil etilgan. Maqolada jahon vokal pedagogikasi namoyandalarining ilmiy qarashlariga tayangan holda, estrada vokalini sog'lom va barqaror rivojlantirish masalalari asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье рассматриваются теоретические и практические основы современной эстрадной вокальной техники. В исследовании освещаются анатомо-физиологические особенности эстрадного вокала, дыхательная техника, механизмы голосообразования, процессы формирования резонанса и тембра на основе научной литературы. Особое внимание уделяется методическим подходам современной вокальной педагогики, принципам индивидуального обучения и отличительным особенностям эстрадного вокала по сравнению с академическим пением. На основе трудов ведущих специалистов в области вокальной педагогики обосновываются вопросы сохранения вокального здоровья и устойчивого профессионального развития исполнителей.

SUMMARY. This scientific article examines the theoretical and practical foundations of modern pop vocal technique. The study analyzes the anatomical and physiological characteristics of pop singing, breathing techniques, mechanisms of voice production, and the processes of resonance and timbre formation based on scholarly literature. Special attention is given to contemporary vocal pedagogy methods, principles of individual instruction, and the distinctive features of pop vocals in comparison with classical singing. Drawing on the works of leading vocal pedagogues, the article substantiates approaches to maintaining vocal health and ensuring sustainable professional development of singers.

МЕКТЕПКЕ SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE MUZÍKALÍQ TÁLIM

Omarova Anar – oqıtıwshı

Bekbaulieva Feruza

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanış sózler: muzıka, bilimlendiriw, texnologiya, tárbiyashı, muzıkalıq iskerlikler, qábiilet, pedagogika.

Ключевые слова: музыка, образование, технология, воспитатель, музыкальная деятельность, талант, педагогика.

Key words: music, education, technology, educator, musical activity, talent, pedagogy.

Bilimlendiriw sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriw, talabalardıń bilim potencialın arttırıw, kásiplik hám korrupciyasız bilimlendiriwge ótiw, joqarı bilimlendiriwde qarjılıq hám akademiyalıq erkinlik beriw hám basqarıwdı jetilistiriw boyınsha búgingi sistemada bir qatar reformalar izbe-iz ámelge asırılmaqta.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevtiń 2020-jıl 24-yanvardaǵı Joqarı Májliske Múrajáátinde jańa kásiplik bilimlendiriw sistemasına ótiw, kadrlar tájriybeliligini xalıqaralıq talaplarǵa maslastırıw maqsetinde milliy tájriybe sistemasın islep shıǵıw boyınsha taraw qánigelerine áhmiyetli wazıypalardı belgilep berdi. Jańa professional bilimlendiriw

sisteması ilimiy-izertlew orayları, zamanagóy úskenelengen auditoriyalar, ushrasıw hám simpoziumlar ótkeriw ushın imkaniyat, málimleme texnologiyaları menen qurallanğan málimleme resurs orayları, zamanagóy qurallar menen úskenelengen kompyuter xanaları, bilimlendiriw resursları orın alğan onlayn platforma, sonıń menen birge zamanagóy, tereń bilimli, óz ústinde tınımsız isleytuǵın professional kadrlardı jetistiriwden ibarat. "Mektepke shekemgi tálimde muzıka oqıtıw metodıkası" pánin ózlestiriwge qoyılatuǵın Mámleketlik bilimlendiriw standartlarına muwapiq, talabalar mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde bul pándi ózlestiriw procesinde ámelge asırılatuǵın máseleler sheńberinde ulıwma muzıka tálimi hám tárbiyası teoriyası hám metodıkasın, muzıka tálimindegi zamanagóy texnologiyalar hám metodlardı, muzıka tálimi hám tárbiyasın rawajlandırıwda zamanagóy, ilimiy, metodikalıq qollanbalardı tayarlawdı, rawajlanğan mámleketler bilimlendiriw sistemasın, shaxs mádeniyatı haqqında túsiniwke iye bolıwı, muzıka tálimi boyınsha tálim-tárbiya proceslerin rejlestiriwi, zamanagóy muzıkalıq pedagogikalıq principler boyınsha muzıka mádeniyatı sabaqların ótkeriwdi, ámeliyatta muzıkaǵa baylanıslı pedagogikalıq texnologiya metodların qollana biliwi zárúr.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2019-jıl 13-maydaǵı "Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleriniń jumısın bunnan bılay da jetilistiriw ilajları haqqında"ǵı 391-sanlı qararınıń orınlanıwın támiyinlew hám de Mektepke shekemgi bilimlendiriw ministrligi tárepinen usınıs etilgen "Ilk qadam" mámleketlik oqıw baǵdarlamasın ámeliyatqa engiziwge kómeklesiw, mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde muzıka baǵdarı boyınsha jumıs hújjetlerin tártipke salıw maqsetinde normativlik hújjetlerdi júrgiziw boyınsha usınıs berildi. [1]

"Muzıkalıq kórkem óner menen tárbiyalaw" muzıkalıq tálim iskerligi bala tárbiyasına kompleksli jantasıw hám onı hár tárepleme bárkamal rawajlandırıw imkaniyatın beredi, qalaberse, gáp pánler sanında emes, al ámelge asırılıp atırǵan

muzıkalıq tálim barısınıń sapası bolıp esaplanadı. Metodikanıń tiykarǵı principleri materialdı usınıwda intellektuallıq hám emocionallıq tiykarlarınıń óz-ara baylanısı, kórkem óner (Muzıka, ayaq oyın, ádebiyat, ertekler tiykarında teatrlastırılǵan saxnalıq kórinisler) túrleri tiykarına qurılǵan bárkamal rawajlanıw ortalıǵın qalıplestiriw bolıp esaplanadı. Mektepke shekemgi bilimlendiriw sisteması tarawındaǵı reformalar, ósip kiyatırǵan jas áwladtıń ruwxıy-mádeniy sezimi hám intellektiniń qalıplesiwde muzıkanıń roli artıp barıwı menen birge, bilimlendiriw tarawınıń insanıylıq procesi muzıka basshısına-pedagogtıń kásiplik kompetentligine bir qansha jańa wazıypalardı qoymaқта. Usı tarawdaǵı arnawlı muzıkada ómirge muhabbat bolıwı sıyaqlı, balada Watandı súyiwshilik, insanıylıq sezimlerin tárbiyalay alıwdı biliwi kerek. Muzıkalıq kórkem óner ata-babalarımız tárepinen jaratılǵan dóretiwshilik elementlerin úyreniw, házirgi dáwir jańalıqları menen bayıtıw hám keleshek áwladqa jetkeriw wazıypasın atqaradı. Dóretiwshilik qábleti rawajlandırıwdıń maqseti qábleti, erkinlikti, belsendilikti, umtılıwshań bolıwı, bunda qorshaǵan álemdi tereń túsiniwi, onıń emocionallıq qábletin rawajlandırıwı, jámiyette oyanıw procesinde óziniń biytákirarlıǵın saqlap qaladı. Metodika bala dóretiwshiligin rawajlandırıw, estetikalıq hám kórkem tárbiyaǵa tiyisli zamanagóy psixologiyalıq-pedagogikalıq koncepciyalarǵa tiykarlanadı. 2019-jıl 8-maydaǵı PQ-4312-sanlı "Ózbekstan Respublikası mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasın tastıyqlaw haqqında"ǵı Prezident qararı bolıp, onda tómendegi tiykarǵı maqsetler belgilengen:

2030-jılǵa shekem mektepke shekemgi bilimlendiriwge qamtıp alıwdı 80 procentten arttırıw;

- Mámleketlik-jeke menshik sheriklik tiykarında mámleketlik emes bilimlendiriw mákemeleriniń sanın kóbeytiw hám olardıń úlesin 75 procentke jetkeriw;

- Zamanagóy pedagogikalıq qatnaslardı engiziw hám mektepke shekemgi bilimlendiriw baǵdarlamaların xalıqaralıq standartlarǵa beyimlestiriw;

- Mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemeleriniń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew hám innovaciyalıq texnologiyalar menen támiyinlew;

- Pedagog kadrlardıń mamanlıgın arttırıw hám jańa bilimlendiriw metodların engiziw;

Ózbekstan Respublikası mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın 2030-jılğa shekem rawajlandırıw koncepciyasında "Mektepke shekemgi jastağı balalardı hár tárepleme intellektuallıq, ádep-ikramlılıq, estetikalıq hám fizikalıq jaqtan rawajlandırıw ushın sharayatlar jaratıw, mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasına innovaciylardı, aldınğı pedagogikalıq hám málimleme-kommunikaciya texnologiyaların engiziw" [2] sıyaqlı tiykarǵı wazıypaları belgilengen. Bul wazıypalardı ámelge asırıw mektepke shekemgi jastağı balalardı mámleket talaplarına muwapıq tárbiyalaw hám muzikalıq bilim beriw baǵdarlamaların islep shıǵıw jáne tárbiyalanıwshılardıń muzikalıq dóretiwshiligin qalıplestiriw texnologiyaların kompetenciyalıq qatnas tiykarında jetilistiriw zárúrligin kórsetpekte.

Muzıka iskerliginiń dıqqat orayında balalar ushın oqıw baǵdarlamasın jaratıw áhmiyetli bolıp, baǵdarlama balalar sanasına muzıkanı (milliy namalar járdeminde) síndiriw, muzıkanı aytıw, tıńlaw yáki oynaw, muzıkanı sın kózqarastan bahalawdı óz ishine alıwı kerek. Muzikalıq aktivlik balada kórkem-estetikalıq sananı rawajlandırıw, ózin-ózi bildiriw, ózin-ózi rawajlandırıw hám qádirlewge baǵdarlaydı.

Shet el dereklerindegi maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda muzıka balanı tez rawajlandırıp, ózin kórsetiw usılların ózlestiriwge, ishki sezimlerin kórsetiwge, shaxs sıpatında kórsete alıw qábiletin ósiriwge xızmet etedi. [3] Sonday-aq, Qubla Avstraliyada muzıka baǵdarlamasınıń arnawlı baǵdarları bolıp, olar bilimlendiriw mekemelerinde izertlew sıpatında ótkeriwge ruxsat etilgen bolıp, onda oqıwshılar hám talabalar óz sheberliklerin óz betinshe túrde kórsetiwge imkaniyat jaratılǵan. [4] Muzıka barlıq dáwirlerde de balanıń ulıwma rawajlanıwınıń zárúr shárti bolıp kelgen. Bala tuwılmastan-aq, hámile dáwirinde-aq muzıka seslerine múnásibet bildire alıwı ilimpazlar tárepinen tán alınadı. Bolajaq ana tıńlaytuǵın muzıka ósip atırǵan

balanıń rawajlanıwına unamlı tásir kórsetip, onıń talǵamın da tárbiyalaydı. Bul pikirlerden juwmaq shıǵarıw múmkin, mektepke shekemgi jas dáwirinde balanıń muzikalıq mádeniyatı qalıplesiwi ushın shárayát jaratıw júdá áhmiyetli másele. Kishkene balanı muzıka menen tanıtırdı imkanı barınsha erte baslaw, muzikalıq rawajlandırıw shınıǵıwların keshiktiriw kerek emes. Bunda balanıń sensitiv dáwirin ótkerip jiberiw menen birge, bul qábiletler rawajlanıwınıń artta qalıwına sebep bolıw qáwpi bar. Muzikalıq rawajlanıw balanıń uluwma rawajlanıwına júdá kúshli tásir kórsetedi: emocional tarawı qalıplese, erkin pikirlew kónlikpesi jetilisedi, bala gózzallıq hám kórkem ónerge sezgir bolıwdı úyrenedi. Túrli qurallar arqalı emociyalar, talǵamdı tárbiyalaw menen balanı muzikalıq mádeniyatqa jaqınlastırıw, onıń muzikalıq qábiletlerin ashıw múmkin. Muzikalıq tárbiya menen shuǵıllanǵanda altın fondımız, atap aytqanda, ata-babalarımızdan miyras bolıp qalǵan mádeniy dereklerde úyreniw áhmiyetli. Bul baǵdarda ullı alım Farabiydiń ilimiy koncepciyasın, onıń muzıkaǵa qatnasın, ruwxıy aqılıy mashqalalardı úyreniw hám jas áwladqa úyretiw zárúr. Farabiy óz shıǵarmalarında "Sahawatlı qaladaǵı ádep-ikramlılıq hám estetikalıq joqarı maqsetlerdiń eń jaqsı úlgerinde jámlestiriwge uqıplı bolǵan kórkem ónerdiń roline" ayrıqsha itibar qaratadı, onıń pikirinshe kórkem óner insannıń tárbiyası hám onıń jetilisiwine úlken tásir etiwshi kúsh. [5]

Muzıka tárbiyası mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri hám ulıwma bilim beriw mekteplerinde ámelge asırıladı. Balada dóretiwshilik qábiletin qalıplestiriw maqsetinde muzıka mádeniyatın tárbiyalaw hám muzıka tájiriybelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan arnawlı shólkemlestirilgen pedagogikalıq process. Muzıka tárbiyasınıń wazıypaları: balaǵa muzıkanı súyiw hám túsiniwdi úyretiw, onıń muzıkanı esitiw qábiletin muzıkaǵa háwesin rawajlandırıw, oǵan eń ápiwayi atqarıw sheberliklerin síndiriw (qosıq aytıw, ritmik háreketler islew, nama tıńlaw, saz ásbaplarda shertiw) arqalı ámelge asırıladı.

Milliy mádeniyatımızdıń ullı tulǵası Abu Nasır Farabiy «Bul tek deneniń sawlıǵı ushın

paydalıdur» degen edi. Babamız Shayx Sadiy bılay degen edi. «Muzika adam ruwhınıń joldasıdur». Muzika insanga tez tásir etiwshi emotsional kúshiti aktiv rawajlandırıwshı qural bolıp esaplanadı. Insan qosıq penen ananıń háyiwi arqalı tanısıp, bir ómir qosıq namadan zawıqlanadı hám kúsh aladı.

Dóretiwshilik rawajlanıw shaxstıń barlıq individual ózgesheliklerin esapqa alǵan halda shólkemlestirilgen process bolıp, onıń maqseti balanı óz betinshe seslerdi ayırıw, tuńlaw, muzikalıq saz ásbaplardı tuńlaw arqalı ajırata biliw, siyaqlı baǵdarlawdan ibarat. Muzikalıq dóretiwshiliktiń ózine tán ózgesheligi sonda, ol bir tárepten insannıń turmıs tárizine tásir kórsetedi, basqa tárepten bolsa usı turmıs táriziniń nátiyjesi muzıka dóretiwshiliginde óz kórinisin tabadı. [6]

Muzikalıq dóretiwshilik quramın anıqlaw balanıń ol yamasa bul muzikalıq iskerlik túri

menen shuǵıllanıwında júdá zárúr bolatuǵın muzikalıq qábiiletlerdi anıqlaw imkanın beredi. Muzikalıq qábiiletlerdi qalıplestiriw hám rawajlandırıwdıń tiykarǵı tárepleri adamnıń individual ózgesheliklerindegi tiykarǵı sıpat bolıp esaplanadı. Mine, usı qábiiletler insannıń shaxs sıpatında qalıplesiwin belgileydi hám onıń individuallıq dárejesin arttırıwda óz kórinisin tapqan. Demek, muzıka pedagogıkası tálimi tek respublikamızda emes, al shet el muzıka tálimi sistemasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri tárbiyalanıwshılarında muzıka qábiletin rawajlandırıw mashqalasınıń teoriyalıq hám ámeliy táreplerin islep shıǵıwdı talap etedi, sonday-aq, onıń áhmiyetli túsiniqlerin anıqlaw menen baylanıslı processlerge jol ashadı hám izertleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ministrler Kabinetiniń 2019-jıl 13-maydaǵı "Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleriniń jumısın bunnan bılay da jetilistiriw ilajları haqqında"ǵı 391-sanlı qararı.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 1-maydaǵı NK 4312-sanlı "Ózbekstan Respublikası mektep bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasını tastıyıqlaw haqqında"ǵı qararı Ózbekstan Respublikası Nızam hújjetleri toplamı T., 2014-6.39
3. Music Arts education teacher guidelines Dublin 2000.
4. Music for a world class education/ Music oducanon strategy 2019 to 2029 South Australia 2019.
5. Rejаметова N.I. Maktabgacha ta'limda musiqa o'qitish metodikasi. "Bookmaniy nashriyoti. Toshkent 2020.
6. Ulikpanova A., Omarova A. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı muzikalıq tálim arqalı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw. International scientific journal «Modern science and reserch» volume 3/ISSUE 2/UIF:8.2/ MODERNSCIENCE.UZ.

REZYUME. Bul maqlada mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde muzikalıq tálim jumısları, balalardı muzikalıq jaqtan tárbiyalawdıń maqset hám wazıypaları haqqında haqqında sóz etilgen.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается работа по музыкальному образованию в дошкольных образовательных учреждениях, а также цели и задачи музыкального воспитания детей.

SUMMARY. This article discusses the work on music education in preschool educational institutions, as well as the goals and objectives of children's musical education.

БАЯН АТҚАРЫҰШЫЛЫҚТА САБАҚТЫҢ НӘТИЙЖЕЛИЛИГИНЕ ЕРИСИҰДЕ АКТЁРЛЫҚ ШЕБЕРЛИКТИҢ ТӘСИРИ

М.Палуаниязов – доцент ў.ў.а

С.Хожамуратов

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: актёрлық шеберлик, баян үйретиў, музыкалық педагогика, импровизация, оқыўшылардың қызығыўшылығы, эмоционаллық тартылыў, оқытыў усылы.

Ключевые слова: актерское мастерство, обучение изложению, музыкальная педагогика, импровизация, интерес учащихся, эмоциональное вовлечение, метод обучения.

Key words: acting skills, presentation training, music pedagogy, improvisation, student interest, emotional involvement, teaching method.

Кирисиў. Баян шертиўди үйретиў хэр қандай музыка эспабында болғаны сыяқлы, техникалық көнликпелерди өзлестириў менен бирге, оқыўшының эмоционал хэм дөретиўшилик қәбилетин раўажландырыўды талап етеди. Дәстүрий оқытыў усыллары көбинесе нота оқыў хэм шынығыўлар менен шекленип, әсиресе, балалар, жас өспиримлерде мотивацияның төменлеўине алып келеди. Бул мақалада дөретиўшилик шеберлиги элементлерин баян сабақларына интеграциялаў сыяқлы инновациялық усыл ҳаққында сөз барады. Импровизация, мимика, пантомима, рольли ойындар сыяқлы актёрлық усыллар сабақ процесин жанлы, ойынлы хэм сезимлерге бай етиўге, сабақтың сазенде шахсын қәлиплестириўге тәсирин күшейтиўге имкан береді. Изертлеўдиң мақсети - баян атқарыў материалын өзлестириў сапасы хэм оқыўшылар мотивациясына актёрлық шеберликтин тәсирин анықлаўдан ибарат. Теориялық тийкарлар. Педагогикалық курал сыпатындағы актёрлық шеберлиги К.С.Станиславскийдиң дөретиўшилигине сүйенеди, көркем өнерде "тәсирлениў"диң әхмийетин атап өткен. Музыкалық педагогикада бул усыл Д.Б.Кабалевский, Н.А.Ветлугина сыяқлы авторлар тәрәпинен раўажландырылып, музыканы "эмоционал-образлы" атқарыў усыныс етиледи. Баян - халық саз эспабы болып, оның тәсир етиў

мүмкиншилиги жүдә көп, бирақ оны үйретиў көбинесе курғақ болады. Актёрлық интеграциясы төмендегилерге жәрдем береді: Музыкада сезимлерди жеткеріў ушын мимика хэм хәрәкетлерди раўажландырыў. Ролли сценария арқалы қатнасыўшылықты арттырыў (мәселен, "ертекти баянлаўшы"). Тәжирийбе базасы: мектептерде 30 оқыўшысы (8-12 жас), олар қадағалаў (дәстүрий сабақлар) хэм тәжирийбе (актёрлық элементлер менен) топарларына бөлинген. Эксперимент усылы тәжирийбе топарында сабақлар төмендеги схема бойынша дүзилди:

1. Шынығыў-импровизация (5-7 мин): Оқыўшылар пантомима менен баянға "жанландырыў" береді ("балалайка кийген самал" сүўрети).
2. Ролли ойын (10 мин): пьесаны образ (халық ойыншысы, ертеқ қахарманы) көринисинде орынлаў.
3. Эмоционал сәўлелениў (5 мин): музыка тәсиринде пайда болған сезимлерди театр анализи элементлери жәрдеминде талқылаў.
4. Техникалық ислеў (20 мин): көркемликке итибар қаратыў.

Қадағалаў топары стандарт бағдарламаға әмел етти.

Баҳалаў: техникалық тестлер (тезлик, анықлық), мотивация сораўнамалары (Ликерт шкаласы), атқарыўлардың аудиожазыўлары (эксперт баҳасы).

Изертлеу нәтижелери

Көрсеткиш	Бақлау топары (%)	Тәжирийбе топары (%)	Айырмашылығы (%)
Шынығыу мотивациясы	65	92	+27
Атқару техникасы	72	85	+13
Эмоционаллық тәсирлилик	58	84	+26
Импровизация дәрежеси	45	78	+33

Мағлыұматлар тастыйықлайды: актёрлық усыллар сабақтың нәтижелилигин 20-30% ке асырады. Эксперименталлық топар оқыўшылары көбирек қызығыўшылық көрсетти, сабақларға аз қатнасты, пьесалардың характерин жақсы көрсете алды (мысалы, И.Дунаевскийдің "Кадрилли" пьесасы).

Әмелий усыныслар: стандарт баян сабағына 15-20% актёрлық элементлерин киргизиў; "Ертекте Баян," "Мимикалар арқалы сезимлер" сценариялары менен методикалық қолланба таярлаң. Педагогларға актёрлық шеберлиги тийкарларын үйретиў (қысқа семинарлар). Хәр қыйлы жасларға бейимлестириў: киши жастағылар ушын - ойынлар, үлкен жастағылар ушын - драмалық талқылаў.

Актёрлик шеберлиги академик музыка дүньясынан узақта болыўына қарамастан, баян сабағының нәтижелилигине үлкен унамлы тәсир көрсетиўи мүмкин. Бул тәсир бир неше тийкаргы тәрәплерде көринеди:

1. Сезимлерди түсиниў хәм жеткерип бериўди жақсылаў: Эмоционаллық тереңлик: музыка, әсиресе халық музыкасы көбинесе сезимлерге - қуўаниш, қайғы, мухаббат, меланхолияға бай болады. Актёрлық шеберлик усы сезимлерди билиўге, жасаўға хәм жеткерийге үйретеди. Оқыўшы актёрлық техникасын өзлестириў арқалы ноталарды шертиўди емес, бәлким баян сестине тийисли руўхый жағдайды киргизиўди үйрениўи мүмкин. Тыңлаўшы менен байланыс: музыкант, актёр сыяқлы, аудитория алдында шығып сөйлейди (ол тек гана оқытыўшы болса да). Контакт орната билиў, атқарылып атырған шығармаға өзиниң мүнәсибетин тыңлаўшыға жеткерий - бул актёрдың

сахнада ислейтуғын жұмысы. Бул атқарыўды және де жанлы хәм исенимли етиўге жәрдем береди. Интерпретация: актёрлик шеберлик тексттен (бул жағдайда - музыкалық тексттен) излеў, талқылаў қәбилетин раўажландырады. Бул оқыўшыға композитор идеясын тереңирек түсиниў, өзине тән атқарыў усылын табыў имканиятын береди.

2. Сахна мәдениаты хәм исенимин раўажландырыў: Шығып сөйлеў алдында қорқынышты жеңиў: Сахна қорқынышы кең тарқалған машқала. Дем алыў шынығыўлары, дене менен ислеў, дыққатты бир жерге қойыў сыяқлы актёрлық усыллар оқыўшылардың толқынланыўын басыў хәм шынығыў ўақтында өзин исенимли сезиўине жәрдем бериўи мүмкин. Сахналық көрсетиў: актёрлық ойын вербал емес қуралларға көп итибар береди: жест, мимика, поза. Мейли, баянист белсендилик пенен хәрәкет етпесин, бирақ өз денесин саналы басқарыў, тәбийий қәдди-қәўмет, сахнада "өзин тута билиў" - булардың барлығы сахнада унамлы тәсир қалдырыўшы фактор есапланады. Концентрация хәм дыққат-итибар: Актёрлар шалғытыўшы факторларға қарамастан, өз ролине дыққат-итибарды қаратыўи керек. Дыққат-итибардың бул қәбилети баян шертиў процесине туўрыдан-туўры тийисли болип, оқыўшының дыққат-итибарын музыка, техника хәм баян етиўге қаратыўға жәрдем береди.

3. Мотивация хәм қатнасыўды арттырыў: Ойын көзқарасы: Актёрлик шеберлиги көбинесе ойын элементин өз ишине алады, бул болса оқыў процесин және де қызықлы хәм бир тегис емес етиўи мүмкин. Өзин музыка сәйкес келетуғын қахарман сыпатында көрсетиў ямаса

музыка астында кишкене "саҳналар"ды көрсетиў - булардың барлығы қызығышылықты арттырыўы мүмкин. Креативликти раўажландырыў: Актёрлық дөретиўшилик пикирлеўди хошаметлейди. Оқыўшы актёрлық усылдан пайдаланып, сес, динамика, артикуляция менен тәжирийбе өткеріўди баслаўы, эсбаптың жаңа тәсирли имканиятларын излеўи мүмкин. Тереңирек кирип барыў: оқыўшы музыкаға тарийх ямаса диалог сыпатында "қатнас жасай басласа," оның оқыў процесине кирип барыўы терең хэм мазмунлы болады. Актёрлық шеберлигин баян сабағина қалай киргизиў: Музыка материалы менен ислеў: Оқыўшыға атқарылып атырған пьесаға қандай қахарман, қандай жағдай ямаса қандай кейпийт сәйкес келетуғынын көз алдына келтириўди усыныў. "Гүрриң айтып бериў". Оқыўшыдан хәр түрли сезим хэм ўақыяларды сеслер арқалы жеткерип бериў арқалы "гүрриң айтып бериўин" сораў. Диалог: Музыканы саз эсбаплары арасындағы ямаса сазенде хэм тыңлаўшы арасындағы диалог деп көз алдына келтириў. Дене менен ислеў: Дем алыў шынығыўлары: Даўыстың таянышын жақсылаў, кыйыншылықты сапластырыў ушын терең хэм басқарылатуғын дем алыўдың актёрлық усылларынан пайдаланыў. Қәдди-қәўмет хэм булшық ет күшлениўи менен ислеў: Беккемлениўдиң алдын алыў хэм хәрекет еркинлигин жақсылаў ушын денени босастырыў хэм аңлаў ушын шынығыўларды қолланыў. Аңлатпа менен ислеў: Мимика: оқыўшыға "жүз бенен ойнаў"ды усыныс етиў, кейин оны баян ойыны арқалы жеткерип бериўге хәрекет етиў. Концентрация: оқыўшының музыка хэм техникада жақсырақ дыққат аўдарыўына жәрдем бериў ушын дыққатты жәмлеў шынығыўларынан пайдаланыў.

Әхмийетлиси: Мақсет - баян сабағын театр дөгерегине айландырыў емес, бәлки музыкалық түсиник хэм атқарыў шеберлигин тереңлестириў ушын айрықша усыллардан пайдаланыў. Индивидуал жантасыў: барлық оқыўшылар бундай усылларды бирдей қабыл етпейди. Индивидуал өзгешелик хэм қәлеўлерди есапқа алыў әхмийетли. Өз ўақтында

орынланыўы: Оқыў процесинде актёрлық элементлерди бирлестириў логикалық хэм тийкарлы болыўы керек. Актёрлық усылларды, әсиресе, анық баян етиў ямаса характерге ийе шығармалар менен ислесиўде қолланыў нәтийжели болыўы мүмкин. Мысалы, фольклор намалары ямаса романтикалық балладалар тийкарындағы пьесаларды үйрениўде оқытыўшы оқыўшыға өзін музыка айтып беретуғын ўақыяның қахарманы деп таныстырыўын усыныс етиўи мүмкин. Бунда оның мотивациясын, руўхий жағдайын, егер композицияда нәзерде тутылған болса, басқа "қахарманлар" менен қатнасықларын ислеп шығыў болыўы мүмкин. Бундай усыл әпиўайы механикалық ойын шеңберинен шығып, атқарыўға тыңлаўшыны тәсирлендире алатуғын жанлы, органикалық сес бериў имканиятын береді. Буннан тысқары, актёрлық шеберлик еситиў хэм ритм сезимин раўажландырыў процесин революция қылыўға укыплы. Хәр түрли интонацияларды, хәрекетлерди, хәттеки мимикаларды билиў хэм еслетиў бойынша шынығыўлар арқалы оқыўшы музыка тилиниң өзгешеликлерин нәзирек сезиўди үйренеди. Бул өз гезегинде, оның баян тембрин, динамикасын хэм артикуляциясын басқарыў қәбилетинде өз көринисин табады. Солай етип, актёрлық инструментар шалғытыўшы емес, ал көбирек тәсирли хэм мазмунлы жаңлаўға ерисиўдиң күшли куралына айланады. Импровизаторлық көнликпелерди раўажландырыўды актёрлық шеберлик элементлери жәрдемінде де хошаметлеў мүмкин. Мысалы, оқытыўшы оқыўшыға белгили бир кейпийтты "шертиўди" ямаса музыкалық сөзге "жуўап бериўди" усыныс етип, оны дөретиўшилик излениўге шақырады. Театр импровизациясын еслетиўши бул шынығыў заманағей музыканттың әхмийетли бөлеги болған спонтанлық, тез жуўап бериў хэм стандарт емес музыкалық шешимлер қабыл етиўге үйретеди. Соны айрықша атап өтиў керек, актёрлық шеберликтің интеграциясы баянисттиң драма театры артистине айланыўын нәзерде тутпайды. Бунда музыкалық образлардың және де толық

ашылыўына, эмоционал тәсирлениўдин раўажланыўына, исенимли сахналық көрсетиўдин қәлиплесиўине жәрдем беретугын айырым усыллардың нәзик қолланылыўы ҳаққында сөз барады. Бул үйрениў процесин байытады, оны көп қырлы ҳәм қызықлы етеди, нәтийжеде, жас баянисттиң улыўма шеберлигин арттырады, оның әпиўайы атқарыўшы емес, ал ҳақыйқый музыканы талқылаўшы болыўына имканият жаратады.

Жуўмақлап айтқанда актерлик шеберлиги баян сабағын әдеттегиден дәретиўшилик процесине айландырып, баланың раўажланыўына тәсирин

күшейтеди. Бул усыл тек көнликпелерди раўажландырып қоймастан, ал өзін-өзи эмоционал жақтан көрсете алатугын шахсты тәрбиялайды. Келешектеги изертлеўлер усылды басқа да қуралларға кеңейтиўи мүмкин. Актёрлик шеберлиги баян оқытыўшысы арсеналында баҳалы қурал болыўы мүмкин. Ол оқыўшыларға тек ғана техникалық көнликпелерди өзлестириўге емес, ал музыкада "жасаў"ды үйрениўге, оның эмоционаллық байлығын жеткерийге, тыңлаўшылардың кеўлинен шығыўға жәрдем береді. Бул билим алыў процесин терең, мазмунлы ҳәм нәтийжели етеди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Станиславский К. С. *Моя жизнь в искусстве*. М.: Искусство, 2000. - 456 с.
2. Кабалевский Д. Б. *Как рассказывать детям о музыке*. М.: Просвещение, 1980. - 208 с.
3. Ветлугина Н. А. *Методика музыкального воспитания в дошкольном детстве*. М.: Просвещение, 1986. - 287 с.
4. Гозенпуд А. А. *Баян и аккордеон: история и современность*. Л.: Музыка, 1975. - 320 с.
5. Медведев В. И. *Педагогическая импровизация в музыкальном образовании*. СПб.: Лань, 2015. - 180 с.
6. Зимняя И. А. *Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании*. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. - 42 с.

РЕЗЮМЕ. Мақалада актёрлық шеберлик усылларының баян оқытыў мотивациясы ҳәм нәтийжелилигине тәсири үйренилген. Жумыста музыка сабақларында актёрлық техникасын (импровизация, эмоционаллық тартыў, рольли ойындар) үйретиўдин психологиялық-педагогикалық тәрәплери талқыланады. 30 оқыўшы менен өткерилген эксперимент тийкарында оқыўшылардың пәнге қызығыўшылығы 25-30% ке артыўы, атқарыў техникасы ҳәм музыканы эмоционаллық қабыл етиўи жақсыланыўы анықланды. Балалар музыка мектеплери баян үйретиў бағдарламасына актёрлық элементлерин киргизиў бойынша әмелий усыныслар берилген.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается влияние методов актерского мастерства на мотивацию и эффективность обучения изложению. В работе анализируются психолого-педагогические аспекты обучения актерской технике на уроках музыки (импровизация, эмоциональное вовлечение, ролевые игры). Эксперимент, проведенный с 30 учащимися, показал, что интерес учащихся к предмету увеличился на 25-30%, а их исполнительская техника и эмоциональное восприятие музыки улучшились. Даны практические рекомендации по включению элементов актёрского мастерства в программу обучения баянному искусству в детских музыкальных школах.

SUMMARY. The article examines the influence of acting techniques on motivation and the effectiveness of teaching presentation skills. The work analyzes the psychological and pedagogical aspects of teaching acting techniques in music lessons (improvisation, emotional involvement, role-playing). An experiment conducted with 30 students showed that their interest in the subject increased by 25-30%, and their performance technique and emotional perception of music improved. Practical recommendations are given on incorporating elements of acting skills into the bayan art training program in children's music schools.

BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHILARÍNÍN INDIVIDUALLÍGÍN QÁLIPESTIRIWDE TEATRLARDÍN ORNÍ

Pirimbetova Nazira – *docent*

Ernazarov Nurlanbek – *oqıtıwshı*

Muratbaeva Gúlnara – *magistr*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: masuliyatlik, tartib intizom, madaniy bilimdonlik, o‘qishga bo‘lgan motivatsiya, o‘zini namoyon qila olish, tolerantlikni rivojlantirish, jismoniy rivojlanish, nizolarni hal qilish ko‘nikmalari, ta‘lim olish faoliyatini rag‘batlantirish, psixologik barqarorlikni mustahkamlash, jamoaviy natija uchun mas‘uliyatni shakllantirish.

Ключевые слова: ответственность, дисциплина, культурные знания, мотивация к учебе, умение самовыражаться, развитие толерантности, физического развития, навыков разрешения конфликтов, стимулирование учебной деятельности, укрепление психологической устойчивости, формирование ответственности за коллективный результат.

Key words: responsibility, discipline, cultural knowledge, motivation to study, ability to express oneself, development of tolerance, physical development, conflict resolution skills, stimulation of educational activities, strengthening of psychological stability, and formation of responsibility for collective results.

Házirgi kúnde mádeniyat hám kórkem óner tarawı xalıqtıń aynası, onıń mádeniyatı hám keleshegi ekenligi sır emes. Mádeniyat hám kórkem ónerdi siyasiy dárejege shıǵarǵan mámleketler ózligin hám tariyxın joypawı anıq. Sonlıqtan da Prezidentimiz “ Mádeniyat hám kórkem óner tarawın jáne de rawajlandırıwǵa qaratılǵan qosımsha ilajlar ” [1] haqqında Prezident qararın shıǵarıp, mádeniyat hám kórkem óner tarawına kóplegen imkaniyatlar berip kelmekte. Bul imkaniyatlardan paydalanıp, keleshegimiz girewi bolǵan balalardı tárbiyalawda, teatrlardıń ornı haqqında maqala jazıwdı jón kórdik. Maqalamızda tiykarınan jas tamashagóyler hám quwırshaq teatrı repertuarında saxnalastırılatuǵın saxna oyınlarınıń balanıń minez-qulqına tásiiri haqqında tómendegishe maǵlıwmatlardı berip óttiik. Juwappershilik hám tártip intizamdı qáliplestiriw: Saxna oyınlarında qatnasıw balalarǵa toparada óz rolı ushın juwappershilikti hám tayarlıq waqtında intizamlı bolıwǵa úyretedi. «Saxnalıq kórinis hár bir qatnasıwshıǵa baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli, hár bir bala óz wazıypasın orınlawǵa úles qosadı» [9,50]. Mısal: Spektaklǵe tayarlanıw balalardan wazıypalardı waqtında orınlawdı talap etedi (tekstlerdi eslep qalıw, repeticiyalarǵa óz waqtında keliw).

Mádeniy bilimdi rawajlandırıw: Saxna oyınları arqalı balalar mádeniy qádiriyaqlar, milliy dástúrler, xalıq ertekleri hám tariyxıy waqıyalarǵa tiykarlangan saxna dóretpeleri

arqalı tanıadı. Bul mádeniy miyraslarǵa húrmetti qáliplestiriwge járdem beredi. «Teatr iskerligi, ásirese folklorlıq syudjetler arqalı balada mádeniy ayırıqshılıqtı qáliplestiriwge járdem beredi» [2,313]. Oqıwǵa bolǵan motivaciyanı bekkemleydi: Saxna oyınları dóretywshilik iskerlik arqalı mektep pánlerine qızıǵıwshılıqtı asırıp oqıw procesin qızıqlı ótkeriwge sebep bola aladı. «Saxna oyınları balalardıń oqıwǵa bolǵan ishki motivaciyanı kúsheytiredi, onı emocionallıq tárepten bayıtadı» [4,89]. Mısal: Ádebiyat sabaǵında oyın oynaw yaǵnıy balalar shıǵarmadaǵı waqıyalardı saqnada oynaw arqalı temanı jaqsı ózlestiriwge járdem beredi. Óz-ózin kórsete alıw kónlikpelerin rawajlandırıw: Saqna oyınlarında qatnasıw balalarǵa ózlerin tamashagóyler aldında kórsetiwdi úyretedi, ózlerine bolǵan isenim hám ǵalabalıq sóylew kónlikpelerin rawajlantıradı. «Teatr balanı ózi menen tanıstırıwǵa hám kórkem ónerdi iyelewge járdem beredi. Bul bolsa sociallıq biyimlesiw ushın zárúrli bolıp tabıladı». Mısal: Bala ózin kórsetiw ushın atqaratuǵın rolin improvizaciya arqalı orınlaǵanda yamasa baslawshı yáki tiykarǵı roldi atqarǵanda óz pikirin erkin jetkerip bere alıwına kónlikpe payda boladı. Hár túrliliklerge (tolerantlıq) hám húrmetti qáliplestiriw: Saxna oyınları, ásirese rol oynaw arqalı, balalarǵa túrli kózqaraslardı qabıllawdı hám basqalardıń shaxsın húrmetlewdi úyretedi. «Teatr oyınları social ayırmashılıqlardı talqılaw hám tolerantlıqtı qáliplestiriw ushın qawipsiz

mákan jaratadı» [3,78]. Saxna oýınları balalarga túrli mádeniyatlar, insanlardıń individual ayırmashılıqları, kelip shıǵıwı hám dúnyaǵa kózqarasları menen tanısıw imkaniyatın beredi. Bul bolsa olardı tolerantlıqqa hám túrli mádeniyatlardı húrmet etiwge úyretedi. «Teatr iskerligi balalarga basqa mádeniyatlarga ashıqlıq sezimin qalıplestiriw arqalı mádeniyatlar aralıq qádiriýatlardı túsiniwine járdem beredi» [2,237]. Mısal: Ayrıqsha mádeniyatlardan (mısalı ózbek hám orıs) bolǵan qaharmanlar menen dórelgen saqnalıq kórinis, mádeniyatlar ara qarım-qatnası úyretiw menen olarda tolerantlıq qalıplestiredi. Forum - teatr, bul jerde balalar qaramaqarsılıqtı kórsetiw hám onı sheshiw jolların tabıw menen birge túrli pikirlerdi húrmetlewdi úyrenedi. Fizikalıq rawajlanıwdı xoshametleydi: Háreketler, oýınlar hám ishara-belgilerdi óz ishine alǵan saqna oýını balanıń dene koordinaciyasın, qol motorikasın hám dene sezine alıwın rawajlantıradı. «Teatr iskerligi háreket dóretiwshilik integraciyası arqalı balalardıń fizikalıq rawajlanıwına járdem beredi» [5,41]. Quwırshaq penen háreketleniw anıq háreketlerdi talap etedi, bul bolsa motorikalıq sezıwshenlik hám háreketlerdi rawajlandıradı. Konfliktlerdi sheshiw kónlikpelerin rawajlandırıw: balalar kelispewshilik jaǵdaylarında dostana kelisimge keliw hám kelispewshilikti konstruktiv qarım-qatnasqa aylandırıw jolların úyrenedi. Bul konstruktiv qarım-qatnas kónlikpelerin rawajlandırıw ushın zárúrli. «Saxna oýınlarındaǵı waqıyalar balalar ushın konfliktli mashqalalardı sheshiw hám tájriybe payda etiw ushın qáwipsiz ortalıq jaratıp beredi» [3,78]. Mısal: Saxna qahraman rolin atqarıwda, qahramanlardıń óz ara tartıs básekisi hám kelispewshiliklerin de óz ara kelisimlerdi izlewde kónlikpe payda boladı. Saxnada jasalma kelispewshilik payda etip, balalar sol jaǵdaydan improvizaciya arqalı shıǵıp ketiwi bolsa konfliktlerdi sheshiw kónlikpeleri rawajlanadı.

Bilim alıw iskerligin xoshametleydi: Saxna oýınları balalardı gúrrinlerdegi qaharmanlar hám tariyxıy kontekstlerdi úyretedi, bul bolsa

izleniwge hám bilim alıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı asıradı. «Teatr oýınları bilimlerde dóretiwshilik arqalı integraciyalaw arqalı tálim alıwǵa qızıǵıwshılıqtı xoshametleydi» [10,156]. Mısal: Ayyemgi Samarqanddaǵı turmıs haqqındaǵı tariyxıy saxnanı saxnalastırıw (ózbekshe kontekst ushın) balalardı tariyxni úyreniwge úndeydi.

Psixologiyalıq turaqlılıqtı bekkemlew: Saxna oýınlarına qatnasıw balalardıń psixikalıq turaqlılıǵın rawajlandırıp, tınıshsızlanıw hám stress penen gúresiwge járdem beredi. «Teatrda balalardıń rol atqarıwı arqalı emociya hám sezimlerin basqarıwdı úyretedi» [6,93]. Quwırshaq teatrı arqalı qol motorikasın hám qol háreketlerin muwapıqlastırıwdı rawajlandırıw: Quwırshaq teatrı, saqna oýınıń bir túri retinde, qoldıń mayda motorikaları menen háreketlerdi muwapıqlastırıwdı rawajlantıradı. Sebebi, balalar quwırshaqlardı basqaradı, saxna dekoraciýalar hám rekvizitlardı óz qolları menen jaratadı. «Quwırshaq teatrı fizikalıq aktivlikti dóretiwshilik menen birlestirib, motor kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi» [7,67]. Mısal: quwırshaq teatırında quwırshaqtı basqarıw arqalı, qol háreketin muwapıqlastırıp anıq háreketlerdi basqarıwdı úyretedi. Toparlıq nátiýje ushın juwapkershilikti qalıplestiriw: Saxna oýınları balalarga ózleriniń ulıwma iskerligindegi ornıń hám juwapkershiligin ańǵarıwdı úyretedi. «Teatr iskerligi juwapkershilikti qalıplestiredi, sebebi saxnalastırıwdıń nátiýjeligi hárbir qatnasıwshınıń úlesine baylanıshı» [11,112].

Hárbir bala óz roli ushın juwapker bolǵan spektaklǵa tayarlanıw (aktyor, dekorator, bayanatshı), intızamdı tárbiyalaydı. Saxna oýınları balalar ushın óz sezimlerin shıǵarıw hám qáweterdi jeńe alatuǵın qáwipsiz ortalıq «Saxna oýınları stres dárejesin páseýtirip, bala ózin mektep ortalıǵında qolaylı seziniwine járdem beredi» [8,456]. Mısal: Quwırshaq oýınında qatnasıw uyalshaq balalarga ózlerin quwırshaqlar arqalı ańlatıwǵa imkaniyat beredi. Bul bolsa balaǵa basqa shaxs tárepinen baha beriw qáweterin azaytadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.02.2022 yildagi PQ-112-son
1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 237
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и

- Ренессанса. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 312
3. Боал А. Театр угнетенных. — М.: Прогресс, 2006. — С. 78.
  4. Занков Л.В. Обучение и развитие. — М.: Педагогика, 1975. — С. 89.}
  5. Караманенко Т.Н., Караманенко Ю.Г. Кукольный театр — дошкольникам. — М.: Просвещение, 1982. — С. 41
  6. Кнебель М.О. Слово в творчестве актера. — М.: ГИТИС, 2000. — С. 93.
  7. Образцов С.В. Моя профессия. — М.: Искусство, 1981. — С. 67.
  8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — М.: Учпедгиз, 1989. — С. 456
  9. Сац Н.И. Дети приходят в театр. — М.: Искусство, 1961. — С. 50.
  10. Слостенин В.А. Педагогика. — М.: Академия, 2002. — С. 156.
  11. Товстоногов Г.А. О профессии режиссера. — М.: ВТО, 1965. — С. 112.

REZYUME. Ushbu maqolada qo'g'irchoq teatrining boshlang'ich sinf o'quvchilariga pedagogik va psixologik ta'siri haqida so'z yuritilgan. Bolalarda shaxsiy individual xususiyatlari bo'lgan mas'uliyat, tartib intizomni shakllantirish, xilma-xillikka (tolerantlik) shakllantirish, nizolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, o'zini namoyon qila olish ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'g'irchoq teatrining o'rni haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о педагогическом и психологическом воздействии театра кукол на младших школьников. Даны сведения о роли кукольного театра в формировании у детей ответственности, дисциплины, толерантности к разнообразию (толерантности), развитии навыков разрешения конфликтов, умения самовыражаться, имеющих свои индивидуальные особенности.

SUMMARY. This article describes the pedagogical and psychological effects of puppet theater on younger schoolchildren. Information is given about the role of the puppet theater in the formation of children's responsibility, discipline, tolerance for diversity (tolerance), the development of conflict resolution skills, and the ability to express themselves, which have their own individual characteristics.

ХОРЕОГРАФИЯ КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЕ НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

*Сапарбаева Севара Абатбаевна – базовый докторант
Государственная академия хореографии Узбекистана*

Tayanch so'zlar: xoreografiya, raqs, harakat madaniyati, san'at pedagogikasi, korporativlik, fanlararo yondashuv.

Ключевые слова: хореография, танец, двигательная культура, педагогика искусства, телесность, междисциплинарный подход.

Key words: choreography, dance, movement culture, art pedagogy, corporality, interdisciplinary approach.

Танец и хореография сопровождают человечество с древнейших времен, выполняя ритуальные, коммуникативные и эстетические функции.

В современном научном дискурсе хореография рассматривается не только как форма художественного выражения, но и как сложная система двигательной деятельности, влияющая на формирование личности, социализацию психофизическое здоровье человека. Искусство играет большую роль в жизни людей, занимая при

этом особое место. Обобщая, перерабатывая и в особой манере, свойственной определённому виду искусства, отражая через художественные образы саму жизнь, искусство становится неисчерпаемым источником познания. Только искусство, благодаря своей уникальной способности влиять на человека, дает необыкновенную возможность проявлять творческие порывы и раскрывать дарования и способности. Хореографическое искусство

признается одним из лучших творческих проявлений, позволяющих переживать богатейшую гамму эмоций и чувств человека. Хореография отражает действительность в образно-художественной форме через движения и мимику танцора. За тысячелетия этот вид искусства выработал свою систему выразительных приемов. Еще древние люди использовали ритмичные движения для общения с окружающей природой. Отношение к танцу трансформировалось вместе с изменением социального строя и условий жизни.

Данный вид искусства предполагает выражение чувств и переосмысление действительности без использования речи. На первый план выходят движения, мимика, жесты. Хореографическое искусство в современном понимании того, насколько глубоки корни истории танца в жизни людей, начало формироваться в определенной степени в XIII-XV веках у западноевропейских мастеров. «Хореография» это сочетание греческих слов хорео-танец и графо - письмо, обозначающее, во-первых, искусство создания танцев и танцевальных представлений, а во-вторых, запись последовательности танцевальных движений с помощью условных знаков. В 1699 году французский учитель танцев Р.Фейе в книге «Хореография или искусство записи танца» мы можем понять свидетельство того, что хореография была впервые сведена к науке, и с тех пор общее танцевальное искусство стало называться хореографией.

В XVI-XVII веках первоначально в Италии, позднее в Германии и других странах Европы зародилось возникновение музыкальных обществ, объединявших оркестры, ансамбли, певцов, музыкантов и их постоянных любителей. Музыкальные общества поставили перед собой главную цель, чтобы некоторые из музыкальных и танцевальных искусств и их видов все еще обучались и совершенствовались. Создание таких обществ положило начало расцвету и развитию хореографии во многих странах Европы, начиная с XVIII века, когда симфонические оркестры, камерные оркестры и ансамбли создавали для них крупные произведения искусства, оперные и балетные постановки,

музыкальную культуру. Хореографическое искусство постоянно развивается, впитывает в себя многообразие танцевальных культур многочисленных этносов. Хореографическое искусство рассматривается в качестве искусства сочинения, сценической постановки танца. Сам термин «хореография» появился примерно в 1700 годах. Для названия системы описания (стенографирования) танцев, позднее это понятие стало применяться к танцевальному искусству в целом. Хореографическое искусство – комплексное явление, включающее балета, бальные танцы, народные танцы, современные танцы и т.д. Зарождение искусства хореографии произошло в глубокой древности, когда сам танец выполнял ритуальные функции культовые и религиозные церемонии, охотничьи и др. обряды. Танец существовал и существует в культурных традициях всех человеческих существ и обществ. За долгую историю человечества он изменялся, отражая культурное развитие. В настоящее время хореографическое искусство охватывает и традиционное народное, профессионально-сценическое. Танцевальное искусство присутствует в той или иной степени, форме в культуре каждого этноса народа. И это явление не может быть случайностью, оно носит объективный характер, ибо традиционная народная хореография занимает первостепенное место в социальной жизни общества как на ранних этапах развития человечества, так и сейчас, когда она выполняет одну из функций культуры, является одним из своеобразных институтов социализации общества, а также выполняет и ряд других функций, присущих культуре в целом. В нашей стране очень любят хореографическое искусство. Хореография как научное понятие включает в себя систему принципов организации движений в пространстве и времени. Теоретические основы хореографии формируются на стыке эстетики, теории искусства и двигательной активности. Исследователи отмечают, что танец представляет собой особый «язык тела», способный передавать смыслы без вербальных средств коммуникации. С точки зрения педагогики, хореография рассматривается как средство целенаправленного обучения

двигательным навыкам, развития координации, ритмичности пластичности. В культурологическом аспекте танец отражает национальные традиции, исторический контекст и ценностные ориентиры общества. Научные исследования в области физиологии подтверждают, что занятия хореографией оказывают комплексное воздействие на организм человека. Танцевальная деятельность улучшает работу сердечно-сосудистой и дыхательной систем, способствует развитию мышечной силы и гибкости, а также формированию правильной осанки. Особое внимание уделяется нейрофизиологическим аспектам танца. Координация сложных движений под музыку активизирует различные зоны головного мозга, включая области, отвечающие за память, внимание и эмоциональную регуляцию. Таким образом, хореография может рассматриваться как эффективный инструмент нейропластичности. С позиции психологии хореография выступает средством самовыражения и эмоциональной разрядки. Танец способствует снижению уровня стресса, развитию уверенности в себе и формированию позитивного образа тела. В детском и подростковом возрасте хореография играет важную роль в социализации и развитии коммуникативных навыков. В педагогической практике хореография используется как метод гармоничного воспитания личности. Современные образовательные программы все чаще интегрируют элементы хореографии в систему общего и дополнительного образования. «Важное значение в развитии сферы имеет принятый Закон «О культурной деятельности и организациях культуры». В целях сохранения и

обогащения наших национальных традиций созданы искусства и культуры. Также налажена деятельность более 20 учреждений, таких как ансамбль танца «Бахор», Государственная филармония, Государственный симфонический оркестр. В целом объем государственной поддержки сферы культуры и искусства по сравнению с 2017 годом увеличился в 5 раз, в 2023 году на эти цели направлены средства в размере свыше 712 миллиардов сумов. Стали традиционно проводиться такие международные фестивали, как «Маком», «Искусство бахши», ремесленничества, «Лазги». Проведены на высоком уровне Дни культуры Узбекистана в 24 зарубежных странах, в частности, соседних государствах. Научное изучение хореографии опирается на комплекс методов: наблюдение, видеоанализ движений, педагогический эксперимент, биомеханический и психологический анализ. Использование цифровых технологий позволяет более точно исследовать параметры движения, ритм и пространственную организацию танца. Междисциплинарный подход является ключевым в исследованиях хореографии, так как он позволяет рассматривать танец одновременно как художественное, физическое и социальное явление. Хореография в современном научном контексте представляет собой многогранное явление, выходящее за рамки сценического искусства. Она является эффективным средством физического развития, психологической поддержки и культурной идентификации личности.

Дальнейшие исследования в области хореографии открывают перспективы для ее более широкого применения в образовании, реабилитации и социальной практике.

Список литературы

1. Энциклопедический музыкальный словарь. Гос науч. Издательство Москва 1959г. Стр 293/
2. <https://president.uz/ru/lists/view/6941>
3. Барышникова Т.А, Абдурахимов Б. Художественная культура Узбекистана: XX век. Т.: Узбекистан, 2000.
4. Авдеева Л.А. Из истории узбекской национальной хореографии. – Т.: 2005.

REZYUME. Ushbu maqolada xoreografiya fanlararo ilmiy soha sifatida ko‘rib chiqiladi, uning funktsiyalari, tadqiqot usullari va shaxsning jismoniy, kognitiv va hissiy rivojlanishi uchun ahamiyati tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается хореография как междисциплинарное научное направление, анализируются ее функции, методы исследования и значение для физического, когнитивного и эмоционального развития личности.

SUMMARY. This article examines choreography as an interdisciplinary scientific field, analyzing its functions, research methods, and significance for the physical, cognitive, and emotional development of the individual.

VOKAL SAN’ATI – INSON ICHKI DUNYOSINING BADIY IFODASI

Kamar Seytjanova - dotsent

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: vokal, san’atshunoslik, estetik ifoda, ovoz, ijro mahorati, musiqiy obraz.

Ключевые слова: вокал, искусствоведение, эстетическое выражение, голос, исполнительское мастерство, музыкальный образ.

Key words: vocals, art history, aesthetic expression, voice, performance skills, musical image.

Vokal musiqiy tovushlarning inson ovozi orqali badiiy ifoda topishidir. Unda ijrochining mahorati, nafas nazorati, diktsiya, ovoz rangi, diapazon, hissiy ohang bir butunlikda uyg‘unlashadi. Vokal san’ati musiqiy ijrochilikning eng qadimiy va eng tabiiy turi bo‘lib, u orqali inson o‘z tuyg‘ularini, quvonch va iztiroblarini, muhabbat va orzularini ifoda etadi. San’atshunoslik nuqtayi nazaridan vokal inson ruhiyatining ovoz orqali badiiy tahlilidir. Vokal san’ati nafaqat musiqa, balki teatr, kinematografiya va adabiyot bilan uzviy bog‘liq san’at turidir. Inson ovozining tembri, diapazoni, dinamikasi orqali har bir ijrochi o‘z badiiy obrazini yaratadi. Shu bois vokal ijrosi san’atshunoslik tahlilida sahnaviy obraz yaratish vositasi sifatida o‘rganiladi. Masalan, qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarida ayollar ijro etadigan lirika janrlarida vokal nafaqat musiqa, balki ruhiy holat va milliy ohangdorlikni aks ettiradi. Bu esa vokalni milliy madaniyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarashga asos bo‘ladi. Vokal san’atining badiiy qiymati asosan uch omilga tayanadi: ovoz tembri va texnikasi, ijrochi hissiy holati, musiqiy matn va sahna ifodasi. Ijrochining ovozi bu san’atdagi “rangsiz bo‘yoq”, ammo mahorat orqali u rangga kiradi, tovush orqali hislar uzatiladi. Shu bois san’atshunoslikda vokalni “hissiyot estetikasi” deb ham atash mumkin. Vokal san’ati insonning ichki dunyosini tovush, ohang va so‘z orqali ifodalovchi eng

murakkab badiiy jarayonlardan biridir. San’atshunoslik tahlilida vokal, faqat musiqa emas, balki estetik obraz yaratish, madaniy kodni ifodalash, milliy ruhni tovushda gavdalantirish jarayonidir.

Vokal san’atining tahlili inson ovozining badiiy imkoniyatlarini, hissiyot uzatish mexanizmini va madaniy kontekstini chuqur o‘rganishni talab qiladi. San’atshunoslik tahlili odatda uch bosqichda olib boriladi, struktur tahlil ijroning texnik va formal tomonlarini (diapazon, nafas, artikulyatsiya, tembr) o‘rganadi. Semantik tahlil, vokal orqali uzatilgan ma’no, his-tuyg‘u va badiiy mazmunni tahlil qiladi. Kontekstual tahlil vokal asarini tarixiy, milliy, madaniy muhitda o‘rganadi. Bu uch yondashuv birgalikda vokal san’atining mazmuniy qatlamlarini ochadi.

Vokal san’atining o‘ziga xosligi, unda inson ovozi bir vaqtning o‘zida musiqa asbobi ham, ifoda vositasi ham bo‘lib xizmat qiladi. Ovoz tembri shaxsning ruhiy holatini ochuvchi vositasi hisoblanadi. Ohang va ritm hissiyotning dinamik oqimini belgilaydi. So‘z va musiqaning uyg‘unligi badiiy obrazni shakllantiradi. San’atshunoslik tahlilida vokal ijrosi “inson ruhining ovozidagi shakli” sifatida qaraladi. Har bir ijrochi o‘z ovozi orqali o‘z shaxsiy dunyoqarashini aks ettiradi. Vokal san’ati har bir xalqning milliy estetik qarashlari bilan bog‘liq. Masalan, Italiya vokal maktabi, bel canto (chiroyli kuylash) uslubi bilan, Rossiya vokal maktabi, dramatik chuqurlik va emotsional kuch bilan,

Qoraqalpoq vokal ijodi, tabiiy ohangdorlik, lirizm va dard orqali ajralib turadi. Qoraqalpoq ayol vokalchilari ijrosida hissiy tozalikka va soʻz ohangdorligiga urgʻu beriladi. Ularning kuylari koʻpincha xalqona lirizm bilan uygʻunlashgan boʻladi. Bu esa milliy vokalning estetik mohiyatini chuqurlashtiradi. Bugungi sanʼatshunoslikda vokal tahlili quyidagi yangi yoʻnalishlarda olib borilmoqda, texnologik tahlil vokalni mikrofon, ovoz yozish va ovoz qayta ishlash vositalari orqali baholash, psixologik tahlil ijrochining hissiy holati, ichki energiyasi, sahnaviy xarizmalari, multimedia tahlili vokalning video, sahna harakati, yorugʻlik va tasvir bilan uygʻunligi hisoblanadi. Demak, vokal endi nafaqat musiqiy, balki koʻp qirrali sanʼat shakli sifatida qaralmoqda.

Sanʼatshunoslik tahlilida vokal sanʼati, inson ruhining musiqiy ifodasi, badiiy tajriba vositasi va milliy estetik dunyoqarashning

ifodachisidir. Vokal ijrochiligining tahlili texnik mukammallikdan tashqari, ijrochining ichki dunyosini, his-tuygʻu kuchini, madaniy ildizlarini ham oʻz ichiga oladi. Shuning uchun vokal sanʼati sanʼatshunoslikda inson estetik tabiati va ijodiy energiyasining eng sof koʻrinishi sifatida oʻrganiladi. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda raqamli texnologiyalar, studiya yozuvlari, mikrofon akustikasi vokal sanʼatining yangi bosqichini yaratdi. Ammo shunga qaramay, tirik ovoz ijrosi, sahnadagi tabiiy vokal hali ham sanʼatning eng sof shakli deb eʼtirof etiladi. Vokal sanʼati, inson qalbining ovozidagi ifodasi. U musiqiy shakl orqali badiiy mazmunni yetkazadi, milliy madaniyatni ifodalaydi va estetik tarbiya vositasi sifatida xizmat qiladi. Sanʼatshunoslik tahlilida vokalni faqat texnik jarayon emas, balki inson ruhining sanʼatdagi ovozi sifatida baholash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A. Musiqa sanʼati nazariyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston sanʼat akademiyasi, 2019.
2. Qodirova M. Vokal madaniyati va ijro sanʼati. – Toshkent, 2021.
3. Nurimbetova S. Qoraqalpoq xalq qoʻshiqlarida lirizm va vokal ifoda. – Nukus, 2020.
4. Kuznetsova L. Vokalnoye iskusstvo: istoriya i sovremennost. – Moskva, 2018.

REZYUME. Mazkur maqolada vokal sanʼatining sanʼatshunoslikdagi oʻrni, uning badiiy va estetik mohiyati, shuningdek, inson hissiyotlarini musiqiy tovush orqali ifodalashdagi oʻziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье анализируется роль вокального искусства в искусствоведении, его художественная и эстетическая сущность, а также особенности выражения человеческих эмоций через музыкальный звук.

SUMMARY. This article analyzes the role of vocal art in art history, its artistic and aesthetic essence, as well as its specific features in expressing human emotions through musical sound.

ITTIFOQ DAVRIDAGI QORAQALPOQ MADANIYATI VA SANʼATINING RIVOJLANISHI: TEATR, MUSIQIY JANRLAR VA INSTITUTSIONAL SHAKLLANISH

Qalbay Turdiev – dotsent

Oʻzbekiston davlat sanʼat va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch soʻzlar: qoraqalpoq teatri, filarmoniya, simfonik orkestr, opera, balet, repertuar siyosati, professionalizatsiya, institutsionalizatsiya.

Ключевые слова: каракалпакский театр, филармония, симфонический оркестр, опера, балет, репертуарная политика, профессионализация, институционализация.

Key words: karakalpak theater, philharmonic, symphony orchestra, opera, ballet, repertoire policy, professionalization, institutionalization.

Sovet modernizatsiyasi sharoitida Oʻrta Osiyo respublikalari madaniy hayoti keskin ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlarga moslashish

jarayonida yangicha institutlar, sanʼat maktablari va mafkuraviy yoʻnalishlar tizimi orqali qayta shakllandi. 1920-1930 – yillarda

amalga oshirilgan siyosiy-ma'naviy islohotlar, xususan, madaniy qurilish siyosati ("kul'turnoye stroitel'stvo") mintaqalarning xalqlarining an'anaviy san'at shakllarini davlat nazorati ostidagi yangi, "sotsialistik mazmundagi" professional madaniyat tizimiga kiritish jarayonini boshlab berdi. Ushbu davrda xalq san'ati endilikda faqat milliy qadriyatlar ifodachisi emas, balki yangi sotsialistik dunyoqarashning tashuvchisi sifatida talqin qilina boshladi. Qoraqalpog'iston ham bu madaniy o'zgarishlarning faol subyekti bo'lib, 1930-yillardan boshlab havaskorlikdan professional san'at tizimiga bosqichma-bosqich o'tdi. Ayniqsa teatr, musiqa va tasviriy san'at sohalarida yangi ijodiy muhit vujudga keldi: xalq tomosha san'ati professional teatr sahnasiga ko'tarildi, xalq qo'shiqlari va kuy-ashulalari zamonaviy orkestrlashtirish orqali qayta ishlana boshlandi, dramaturgiya va sahna madaniyatida esa yangi estetik me'yorlar shakllandi. Bu jarayon bir tomondan markaziy Sovet madaniyat siyosatining tazyiqi ostida kechgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, qoraqalpoq xalqining o'z milliy o'zligiga sodiq qolish, uni yangi tarixiy sharoitda qayta talqin etish istagini ham aks ettirdi. Mazkur maqola siz taqdim etgan tarixiy-ma'lumotnoma matnlari, davriy matbuot materiallari va xotira-nazira tipidagi manbalar (masalan, A.Abdiyevning san'at tarixiga oid maqolalar to'plami hamda Q. Kamalovning memuar parchalaridan keltirilgan iqtiboslar)ga tayangan holda, 1930-1950-yillar oralig'ida Qoraqalpoq san'atining teatr va musiqiy yo'nalishlarida kechgan sifat o'zgarishlarini tizimli tahlil qiladi. Shuningdek, sovet modernizatsiyasi kontekstida mahalliy estetik qadriyatlarning qanday tarzda yangi ideologik modelga singdirilganini aniqlash maqsad qilingan.

Tadqiqotda tarixiy-solishtirma, kontekstual tahlil va repertuar tipologiyasi metodlari qo'llanib, Qoraqalpoq madaniyatining sovet davri bosqichida kechgan o'zgarishlar nafaqat institutsional, balki estetik-g'oyaviy va ijtimoiy-ma'naviy jihatdan ham ko'p qirrali jarayon sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuv qoraqalpoq san'atining XX asr o'rtalaridagi modernizatsion dinamikasini, ya'ni an'anadan modernlik sari o'tishning

madaniy-tarixiy mexanizmlarini aniqlashga xizmat qiladi. 1930-yillar ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan birga madaniy siyosatning faol bosqichiga aylandi. Havaskorlar olimpiadalari (To'rtko'l, Toshkent, Moskva) ommalashtirilib, xalq ijodiyati professional sahnaga uzatildi; grammofon yozuvlari orqali milliy qo'shiqlar kanonlashtirildi (J. Shamuratov, E. Qo'spolatov, I. Patullayev, Q. Axmetov, 1939). Xalq kuylarini qayta ishlash, yangi matn-ohangdagi "Komsomol", "Yangi dehqon", "Pioner" singari qo'shiqlarning paydo bo'lishi ideologik optimizm ohangini sahna estetikasi bilan uyg'unlashtirdi.

1926-yil 11-aprel qarori bilan "Tong nuri" qoraqalpoq milliy drama truppasi tuzildi; 1930-yilda u Qoraqalpoq davlat teatriga aylantirildi. A.O'tepov rahbarligida dramaturgiya-rejissura-musiqa sintezi yo'lga qo'yildi; J. Shamuratov, A.O'tepov kabi ijodkorlar ommaviy qo'shiqlar va pyesalarga kuy tanlash amaliyotini yo'lga qo'ydi. Repertuarda milliy pyesalar bilan birga, qardosh xalqlar va jahon klassikasi - Xurshidning "Layli va Majnun"i, G. Musrepovning "Qo'zi Ko'rpach - Bayan suluv"i, U. Gadjibekovning "Arshin mol alan" singari asarlar paydo bo'ldi. 1934-1939 yillarda Moskvadagi Lunacharskiy nomli institutdagi qoraqalpoq studiyasi orqali professional aktyor-rejissyorlar avlodi yetishib chiqdi; 1939-yilda teatnga K.S. Stanislavskiy nomi berildi - bu Stanislavskiy tizimi asosida sahna madaniyatining institutsional qabul qilinishidan darak berardi.

Ulug' Vatan urushi yillari teatr va baxshijirovlar jamoalari front va ichki front o'rtasida ko'prik vazifasini bajardi: yuzlab konsertlar, targ'ibot chiqishlari, tushumlarning himoya fondlariga o'tkazilishi madaniyatning fuqaroviy funksiyasini ko'rsatdi. "Alpomish" musiqali dramasi (premyera 1942) nafaqat estetik, balki axloqiy-siyosiy ruh beruvchi spektakl bo'ldi; ijodkorlar davlat mukofotlari va faxriy unvonlar bilan taqdirlandi. Repertuarda yuksak patetika, kollektivistik pafos va vatanparvarlik semantikasi ustuvor bo'ldi. 1945-yilda Chimboyda Qoraqalpoq davlat filarmoniyasi tashkil etilib (1950-yildan - Berdaq nomidagi filarmoniya), 1956-1970 yillar oralig'ida "Qo'shiq va o'yin"

(bugungi “Ayqulash” folklor ansambli), “Xalq sozlari” orkestri, “Amudaryo to‘lqini”, “Qirq qiz” ansambllari shakllandi. Lizaxonim Petrosova, Ali Ardobus kabi baletmeysterlar milliy raqs plastikasini sahnaviy dramaturgiya va kompozitsiya bilan boyitdi; sahna uslubi va kostyumografiya professional andozalarga ko‘tarildi. Bu davrda gastrol tizimi va madaniyat kunlari (o‘n kunlik/dekada) konsert faoliyatini institutlashtirdi.

Q.Kamalov rahbarligi davrida (madaniyat siyosatida) sahna infratuzilmasi, texnik bazalar, kostyum-cholg‘u fondlari yangilandi; kadrlar siyosati bo‘yicha Toshkent teatr va rassomlik san‘ati institutida maxsus qoraqalpoq guruhi, Nukus musiqa bilim yurti (1960), Madaniyat texnikumi (1971) ochildi. 1974-yil yakunida yangidan qurilgan teatr binosi (keyinchalik akademik maqomli) ochildi: katta orkestr chuquri, zamonaviy sahna texnikasi murakkab musiqali-dramatik asarlar uchun sharoit yaratdi. Repertuar jahon klassikasi (Shekspir, Gogol, Goldoni, Gorkiy va b.) hamda mahalliy dramaturgiya (S. Xo‘janiyozov, J. Aymurzayev, T. Seytjanov, I. Yusupov va b.) sintezi bilan kengaydi. Rejissyor Quvvatboy Abdireymov sahna estetikasiga psixologik va poetik tejamkorlik, texnik intizom va dramaturgik yangilanish olib kirdi; Shekspirning “Otello”si qoraqalpoq sahnasida muhim bosqich bo‘ldi. 1978-yil 16-maydagi qaror bilan Qoraqalpoq davlat Yosh tomoshabinlar teatri ochildi; K. Raxmanovning “Egallangan bahor”i bilan sahna hayoti boshlandi. B.Matjanov va N.Ansatbayev rahbarligida teatr bolalar-o‘smirlar uchun estetik tarbiya maydoniga aylandi; 1980–1990-yillar davomida turli janrlardagi sahna asarlari, festival yutuqlari va mukofotlar orqali yoshlar auditoriyasida teatr resepsiyasi (qabul qilish madaniyati) shakllandi.

1981-yilda Berdaq nomidagi filarmoniya qoshida katta simfonik orkestr tuzildi; xorijiy cholg‘ular xaridi, dirijyorlar va ijrochilar tarkibining mustahkamlanishi operaviy-balet repertuariga tayyorgarlik ko‘rdi. 1987-yilda I. Yusupov librettosi va N. Muhammeddinov musiqasi asosida birinchi milliy opera - “Ajiniyoz” sahnalashtirildi; 1989-yilda teatr “Musiqali teatr” maqomini oldi, orkestr to‘liq teatr tarkibiga o‘tkazildi. 1996-yilda T.

Xo‘jasov libretto-qarashlari bilan “Ayjamal” - birinchi milliy balet namoyish etildi. N. Muhammeddinovning bastakorlik, dirijyorlik va tashkilotchilik faoliyati Qoraqalpoq musiqiy sahnasining “yirik shakllar” bosqichini legitimlashtirdi.

Qoraqalpoq san‘atining Sovet davridagi taraqqiyoti estetik, institutsional va ijtimoiy jihatdan murakkab ko‘p qatlamli jarayon bo‘lib, uning rivojlanishini quyidagi oltita asosiy vektor orqali tahlil etish mumkin: janriy diversifikatsiya, repertuar siyosati, professionalizatsiya, institutsionalizatsiya, madaniy siyosat ta’siri va estetik qiyofo.

Janriy diversifikatsiya. Sovet davrida Qoraqalpoq san‘ati havaskorlik bosqichidan professional bosqichga ko‘tarilib, to‘liq sahna ekotizimini yaratdi. 1930-yillarda xalq ijodi asosida shakllangan havaskor to‘garaklar 1940-yillarga kelib davlat teatri, filarmoniya, ansambllar va keyinchalik simfonik orkestr, opera va balet sahnalari bilan boyidi.

Bunday kengayish - san‘at shakllarining janriy differensiallashuvi va funksional diversifikatsiyasi sifatida namoyon bo‘ldi. Natijada qoraqalpoq sahna madaniyati xalq ijodi, akademik musiqa, teatr dramaturgiyasi, raqs va vokal janrlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida rivojlandi. Bu jarayon madaniy tizimni murakkab, o‘zaro ta’sirli badiiy makonga aylantirdi. Repertuar siyosati. Qoraqalpoq teatrining repertuar siyosati milliy dostonchilik va xalq ijodiyotini jahon klassikasi bilan sintez qilishga qaratilgan edi. “Alpomish” va “Qirq qiz” singari dostonlar asosida yaratilgan musiqali dramalar xalqning tarixiy o‘zligini ifodalagan bo‘lsa, Shekspirning “Otello”si, Molierning “Tartyuf”i, Gogolning “Revizor”i kabi jahon dramaturgiyasi namunalarining sahnaga olib chiqilishi qoraqalpoq teatrini universal estetik me‘yorlarga bog‘ladi. Bu sintez milliy identitetning badiiy ifodasini xalqaro teatr an‘analari bilan uyg‘unlashtirib, qoraqalpoq teatrini O‘zbekiston va butun Markaziy Osiyo sahna madaniyatida o‘ziga xos fenomen sifatida shakllantirdi.

Professionalizatsiya. Qoraqalpoq san‘ati rivojida professionalizatsiya - ya’ni ijodkor shaxsning mutaxassislik darajasida tayyorlanishi va o‘z sohasida yuqori kompetensiyaga ega bo‘lishi - asosiy o‘rin

tutdi. Moskvadagi Lunacharskiy nomidagi teatr institutida maxsus qoraqalpoq studiyasining ochilishi (1934–1939), Toshkentdagi teatr va rassomlik san'ati institutida qoraqalpoq guruhi, Nukusdagi Musiqa bilim yurti va Madaniyat texnikumining tashkil etilishi san'atda kadrlar vertikalini shakllantirdi. Bu ta'lim tizimi aktyorlik, rejissura, kompozitorlik, dirijyorlik, xoreografiya va musiqashunoslik kabi yo'nalishlarda barqaror professional avlodni yetishtirdi. Natijada qoraqalpoq sahna maktabi endilikda havaskorlik emas, balki akademik me'yorlar asosida faoliyat yurita boshladi. Institutsionalizatsiya. Qoraqalpoq san'atining yuksalishida madaniy institutlar tizimining shakllanishi muhim rol o'ynadi. Yangi teatr binosi (1974), Berdaq nomidagi davlat filarmoniyasi, Yosh tomoshabinlar teatri (1978), "Ayqulash" folklor ansambli, simfonik orkestr va opera-balethona - bularning barchasi bir butun madaniy infratuzilma sifatida ishladi. Institutsionalizatsiya jarayoni san'atning ijtimoiy maqomini mustahkamlab, uning iqtisodiy, tashkiliy va ijodiy barqarorligini ta'minladi. Natijada Qoraqalpog'iston nafaqat respublika, balki butun ittifoq madaniyat makonida o'zining mustaqil professional teatr markaziga aylandi. Sovet davridagi madaniyat siyosati san'atning rivojlanish yo'nalishini belgilab berdi. Davlat homiyligi, mukofot tizimi, "dekada" va gastrol an'analari, xalq artistlari unvonlari san'atni ijtimoiy e'tirof doirasiga olib kirdi.

Madaniyat siyosatining bu ko'rinishi ikki tomonlama natija berdi: bir tomondan san'atni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatladi, ikkinchi tomondan uni ideologik nazorat ostida ushlab turdi. Shunga qaramay, aynan shu tizim orqali teatr va musiqa sohalarida yuzlab yangi ijodkorlar yetishdi, xalq ijodi va professional sahna o'rtasidagi masofa qisqardi. San'at endilikda ijtimoiy ongini shakllantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ldi. Qoraqalpoq sahna

san'atining estetik qiyofasi ko'p qatlamli sintez natijasida shakllandi.

Stanislavskiy tizimining psixologik tahlil va ichki holatga asoslangan usullari, poetik-dramatik kompozitsiya, milliy raqs plastikasining sahnaviylashtirilishi, xalq kuylarining simfonik ishlovlar bilan boyitilishi — bularning barchasi qoraqalpoq teatr-musiqa maktabining uslubiy kodini yaratdi. Bu estetik model xalq an'analari sotsialistik modernizm bilan uyg'unlashtirib, sahnada yangi "milliy-realistik" uslubni shakllantirdi. Unda xalq ruhiyati, tarixiy xotira va zamonaviy dramatism uyg'un holda ifodalandi. Qoraqalpoq teatrining bu estetik o'ziga xosligi nafaqat mintaqaviy, balki Markaziy Osiyo sahna madaniyatida ham betakror hodisa sifatida e'tirof etiladi.

Mazkur san'atshunoslik vektorlarining o'zaro ta'siri qoraqalpoq san'atining to'laqonli madaniy tizim sifatida shakllanishini ta'minladi. Janriy ko'lam, professional tayyorgarlik, institutsional barqarorlik, davlat siyosati va milliy estetik o'ziga xoslik uyg'unlashgan holda bu davrni qoraqalpoq madaniy uyg'unlashning eng sarmahsul bosqichiga aylantirdi.

Sovet davrida qoraqalpoq san'ati havaskorlikdan professional institutsional tizimga ko'tarildi: teatrning Davlat maqomiga o'tishi, repertuar siyosatining milliy va jahon klassikasi negizida yo'lga qo'yilishi, filarmoniya va ansambllarning shakllanishi, simfonik orkestr, opera va baletning paydo bo'lishi — bularning barchasi sahna san'atining "yirik shakllar"ga tayanch bo'lgan barqaror ekotizim yaratganini ko'rsatadi. Bu ekotizim kadrlar siyosati (ta'lim), infratuzilma (binolar, texnika), repertuar (janrlar xilma-xilligi) va madaniy siyosat (mukofotlar, dasturlar)ning uyg'unligida yuzaga kelgan. Natijada qoraqalpoq sahna san'ati mintaqaviy ko'lamdan chiqib, respublika va ittifoq miqyosida tan olingan professional maktabga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdiev A. Qoraqalpoq madaniyati va san'ati — betakror. // Qoraqalpog'iston madaniyati gazetasi, 2021 yil 20 noyabr, №47; 1 dekabr, №49–50; 18 dekabr, №51; 15 dekabr, №52; 2022 yil yanvar sonlari.
2. Kamalov Q. El xizmatida. – Nukus: Qoraqalpog'iston nashriyoti, 1998. – 214 b.

3. Yusupov I., Muxammeddinov N. “Ajiniyoz” — Qoraqalpoq milliy operasi. – Nukus: Qoraqalpog‘iston davlat musiqali teatri, 1987. – 97 b.
4. Ansatbaev N. Sahna va zamon. – Toshkent: San‘at, 1995. – 188 b.
5. Aralov M. Teatr va xalq san‘ati an‘analari. – Nukus: Madaniyat nashriyoti, 1975. – 132 b.
6. Otepov A. Qoraqalpoq teatri tarixi haqida xotiralar. // San‘at va hayot jurnali, 1972, №3, – B. 45–53.
7. Shamuratov J. Qoraqalpoq xalq qo‘shiqdari. – Nukus: Qoraqalpog‘iston nashriyoti, 1958. – 154 b.
8. Petrosova L. Milliy raqs plastikasi va sahna dramaturgiyasi. // O‘zbekiston san‘ati, 1979, №6. – B. 22–26.
9. Abdireymov Q. Teatr estetikasi va rejissyorlik tajribasi. // Qoraqalpog‘iston madaniyati, 1985, №4. – B. 13–18.
10. Abdullaev B. Sovet davrida milliy teatr maktablarining shakllanishi. – Toshkent: Fan, 1982. – 196 b.
11. Sharipov Y. Qoraqalpoq xoreografiyasi tarixi. – Nukus: San‘at, 1989. – 148 b.
12. Matjanov B. Yosh tomoshabinlar teatrining estetik vazifalari. // Sahna va madaniyat, 1983, №2. – B. 31–36.
13. Muxammeddinov N. Qoraqalpoq simfonizmida milliy an‘analar. // O‘zbekiston musiqashunosligi masalalari, Toshkent, 1992. – B. 44–57.
14. Sovet xalq artistlari haqida ma‘lumotnoma. – Moskva: Iskusstvo, 1984. – 327 b. Qoraqalpoq davlat musiqa teatri arxivi: Repertuar hujjatlari (1941–1996). – Nukus, fond 7, ro‘yxat 5, ish 21.
15. Karakalpak State Philharmonic Society. Historical Reports 1945–1989. – Nukus, Archive Department of Culture, inv. № 25/17.
16. Xojasov T. Balet “Ayjamal” librettosi va sahna kompozitsiyasi. – Nukus: Teatr arxivi, 1996.
17. Ardobus A. Qoraqalpoq baletining shakllanishi haqida. // San‘at tarixi to‘plami, 1997, №1. – B. 61–67. Petrov V. The Soviet Cultural Policy and Regional Theaters of Central Asia. – Moscow: Nauka, 1988. – 234 p.
18. UNESCO. Performing Arts in Central Asia: Historical Overview and Modern Development. – Paris, 2003. – 118 p.

REZYUME. Maqola 1930–1990-yillar oralig‘ida Qoraqalpog‘iston madaniyati va san‘ati taraqqiyotini teatr, musiqa, xoreografiya hamda institutsional tizimlar nuqtai nazaridan tahlil qiladi. “Tong nuri” milliy drama truppasidan Qoraqalpoq davlat musiqali drama va komediya teatriga o‘tish, urush yillaridagi mobilizatsion repertuar, filarmoniya va ansambllar tizimining shakllanishi, Yosh tomoshabinlar teatri (1978)ning ochilishi, katta simfonik orkestrning tuzilishi, birinchi milliy opera — “Ajiniyoz” (1987) va birinchi milliy balet — “Ayjamal” (1996)ning sahnalashtirilishi jarayonlari faktologik materiallar asosida yoritiladi. Tadqiqot san‘atshunoslik mezonlari — janrlar diversifikatsiyasi, repertuar siyosati, professionalizatsiya, milliy-jahon an‘alarining sintezi va madaniy siyosatning ta‘siri orqali olib boriladi. Xulosalarda Qoraqalpoq sahna san‘ati maktabining shakllanishi va professional ta‘lim-infratuzilma bilan uzviy aloqasi asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется развитие культуры и искусства Каракалпакстана в период с 1930 по 1990 годы с точки зрения театра, музыки, хореографии и институциональных систем. На основе фактологических материалов освещены процессы перехода от национальной драматической труппы "Тонг нури" к Каракалпакскому государственному театру музыкальной драмы и комедии, формирования мобилизационного репертуара военных лет, системы филармоний и ансамблей, открытия Театра юного зрителя (1978), создания Большого симфонического оркестра, постановки первой национальной оперы - "Ажинияз" (1987) и первого национального балета - "Айжамал" (1996). Исследование проводится на основе критериев искусствovedения - диверсификации жанров, репертуарной политики, профессионализации, синтеза национально-мировых традиций и влияния культурной политики. В заключениях обосновывается формирование

Каракалпакской школы сценического искусства и ее неразрывная связь с профессиональной образовательной инфраструктурой.

SUMMARY. The article analyzes the development of culture and art of Karakalpakstan in the period 1930-1990 from the point of view of theater, music, choreography, and institutional systems. The transition from the national drama troupe "Tong nuri" to the Karakalpak State Musical Drama and Comedy Theater, the formation of the mobilization repertoire, philharmonic and ensemble systems during the war years, the opening of the Young Spectators Theater (1978), the formation of a large symphony orchestra, and the staging of the first national opera "Ajiniyaz" (1987) and the first national ballet "Ayjamal" (1996) are highlighted based on factual materials. The research is conducted according to the criteria of art history - genre diversification, repertoire policy, professionalization, synthesis of national and world traditions, and the influence of cultural policy. The conclusions substantiate the formation of the Karakalpak school of performing arts and its close connection with professional education and infrastructure.

РЕЖИССЁР – ПСИХОЛОГМИ? САХНА ЖАРАЁНИДА АКТЁР РУХИЯТИНИ БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯЛАР

Уразбаев Дамир Сарсенбай улы – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: режиссёр психологияси, актёр рухияти, сахна жараёни, эмпатия, ҳиссий бошқарув, мотивация, визуализация методлари, стрессни бошқариш, ижодий жараён, театр ва кино санъати.

Ключевые слова: психология режиссёра, психология актёра, сценический процесс, эмпатия, эмоциональное управление, мотивация, методы визуализации, управление стрессом, творческий процесс, театральное и киноискусство.

Key words: virector's psychology, actor's psychology, stage process, empathy, emotional control, motivation, visualization methods, stress management, creative process, theatre and film arts.

Замонавий театр ва кино санъати тобора мураккаблашиб бораётган ижодий тизимга айланмоқда. Бугунги кунда сахна ёки экран маҳсули нафақат эстетик дид ва техник мукамалликни, балки чуқур психологик асосланган ижронини ҳам талаб қилади. Шу жиҳатдан режиссёр шахси алоҳида аҳамият касб этади. Анъанавий қарашларга қўра, режиссёр спектакль ёки фильмнинг бадиий концепциясини ишлаб чиқувчи, мизансаҳна ва сахна ҳаракатларини белгиловчи раҳбар сифатида талқин қилинади. Бироқ замонавий ижодий жараён шуни кўрсатмоқдаки, режиссёрнинг вазифаси бундан анча кенгдир. У ижодий жамоанинг психологик мувозанатини таъминловчи, актёр рухий ҳолатини бошқарувчи ва мотивацион муҳит яратувчи марказий фигурага айланмоқда.

Актёрлик санъати инсон рухиятига бевосита боғлиқ фаолиятдир. Актёр образ яратиш жараёнида ўзининг шахсий тажрибаси, ҳиссий хотиралари ва ички кечинмаларидан фойдаланади. У маълум вақт давомида бошқа шахсининг характерини, дунёқарашини ва ҳис-туйғуларини ўзида мужассамлаштиради.

Бу эса оддий ижро эмас, балки психологик трансформация жараёнидир. Трансформация давомида актёр ўз “мени” билан образ “мени” ўртасида мувозанат сақлаши зарур. Агар бу мувозанат бузилса, ижро сунъийлашади ёки аксинча, шахсий ҳиссиётлар назоратсиз кучайиб кетади. Айнан шу нозик жараёнда режиссёрнинг роли муҳим аҳамият касб этади.

Репетиция жараёни ижодий изланиш ва рухий зўриқиш уйғунлигидан иборат мураккаб босқичдир. Ҳар бир янги сахна,

хар бир драматик вазият актёрдан ички сафарбарликни талаб қилади. Баъзан актёр ўз имкониятларига шубҳа қилади, баъзан эса ролнинг мураккаблиги сабабли ички қаршилик юзага келади. Агар режиссёр бу жараёни фақат буйруқ ва талаб асосида бошқарса, актёр ёпиқ ҳолатга тушиб қолиши мумкин. Психологияда маълумки, ҳаддан ташқари босим ижодий фикрлашни сусайтиради. Шунинг учун самарали режиссёрлик бошқаруви психологик ёндашувни талаб этади. Ижодий муҳит тушунчаси сахна санъатида ҳал қилувчи омиллардан биридир. Соғлом психологик муҳит мавжуд бўлган жамоада актёр ўз фикрини эркин билдиради, таклиф киритади ва ижодий тажриба қилишдан кўрқмайди. Аксинча, танқид устувор ва кўркув ҳукмрон бўлган муҳитда ижодий эркинлик чекланади. Режиссёрнинг вазифаси танқидни конструктив шаклда етказиш, актёрни шахс сифатида эмас, ижро жараёни нуқтаи назаридан таҳлил қилишдир. Масалан, “Бу роль сенга мос эмас” деган фикр ўрнига “Образнинг ички мотиватсиясини янада аниқлаштирсак, сахна таъсирчанлиги ошади” каби ифода актёрни ҳимоя ҳолатига ўтишдан сақлайди. Бундай ёндашув ижодий ишончни мустаҳкамлайди. Мотиватсия режиссёр фаолиятининг муҳим таркибий қисмидир. Актёр доимо илҳом ҳолатида бўла олмайди. У инсон сифатида чарчайди, рухий тушкунликка тушади ёки ташқи омиллар таъсирида диққатини йўқотади. Режиссёр актёрни ички мотиватсия манбаларига йўналтириши зарур. Ролнинг ғоявий аҳамиятини тушунтириш, образнинг ижтимоий ёки маънавий мазмунини очиб бериш актёрда ички кизиқиш уйғотади. Ички мотиватсия шакланганида, актёр ташқи рағбатларсиз ҳам юқори натижага эриша олади. Сахна кўркуви ва ҳаяжон актёрлик касбининг ажралмас қисмидир. Премьера олдидан кучли ҳаяжон сезилиши табиий ҳолат. Бироқ бу ҳаяжон назорат қилинмаса, ижрога салбий таъсир кўрсатади. Режиссёр репетицияларни тизимли ташкил этиш, мураккаб сахналарни кичик қисмларга ажратиш ишлаш ва актёр билан индивидуал мулоқот қилиш орқали

психологик барқарорликни таъминлаши мумкин. Энг муҳими, актёр ўзини ёлғиз ҳис қилмаслиги керак. Жамоавий қўллаб-қувватлаш ҳисси ички ишончни мустаҳкамлайди. Ижодий жараёнда конфликтлар ҳам учраб туради. Турли талқинлар ва қарашлар тўқнашуви ижодий изланишнинг табиий натижасидир. Муаммо конфликтнинг мавжудлигида эмас, балки уни бошқариш усулидадир. Профессионал режиссёр баҳсни бостириш эмас, балки уни конструктив йўналтириш йўлини танлайди. Очiq мулоқот ва ўзаро ҳурмат тамойили сақланса, конфликт янги ғоялар манбаига айланиши мумкин. Акс ҳолда, шахсий низолар ижодий жараёни издан чиқаради. Актёрнинг ролга кириши билан бир қаторда ундан чиқиш жараёни ҳам муҳимдир. Айниқса, фожеавий ёки психологик жиҳатдан оғир роллар актёрдан кучли эмоционал ресурс талаб қилади. Агар репетициядан сўнг ҳиссий бўшашиш таъминланмаса, образ кайфияти кундалик ҳаётга кўчиши мумкин. Шу сабабли эмоционал гигиена тушунчаси долзарб аҳамиятга эга. Режиссёр репетиция вақтини меъёрида белгилаши, танаффусларни тўғри ташкил қилиши ва яқунда ижобий рухий муҳит яратиши лозим. Бу актёрнинг рухий саломатлигини сақлашга ёрдам беради. Замонавий даврда режиссёрлик фақат эстетик дид билан чекланиб қолмайди. У инсон характери, темперамент турлари ва мулоқот психологиясини тушуниши зарур. Ҳар бир актёр индивидуал шахс бўлиб, унинг қабул қилиш усули, ҳиссий реакцияси ва ишлаш суръати турлича бўлади. Баъзи актёрлар қатъий кўрсатмалар асосида самарали ишласа, бошқалари эркин ижодий муҳитда ўзини яхши намоён этади. Режиссёр ушбу фарқларни инобатга олиб, мос бошқарув стратегиясини танлаши керак. Индивидуал ёндашув ижодий самарадорликни оширади. Шунингдек, замонавий технологиялар ривожланиши билан актёрлик жараёни ҳам ўзгариб бормоқда. Камера яқин планда инсон юзидаги энг майда эмоционал ўзгаришларни ҳам кўрсатади. Бу эса актёрдан янада нозик психологик назоратни талаб қилади. Режиссёр актёрни сунъийликдан сақлаши,

табийликни кўллаб-қувватлаши зарур. Табий ижро фақат ички ишонч ва рухий мувозанат мавжуд бўлгандагина юзага чиқади.

Хулоса қилиб айтганда, замонавий сахна ва кино жараёнида режиссёрнинг вазифаси анъанавий чегаралардан анча кенгдир. У нафақат бадиий раҳбар, балки психологик йўналтирувчи, мотиватор ва мувозанатни сақловчи бошқарувчидир. Профессional режиссёр алоҳида психолог дипломи эгаси бўлиши шарт эмас, бироқ у

инсон руҳияти қонуниятларини билиши, мулоқот маданиятига эга бўлиши ва ижодий жамоада соғлом муҳит яратиши зарур. Актёр руҳиятини тўғри бошқариш спектакль ёки фильм муваффақиятининг муҳим омилларидан биридир. Шундай экан, “Режиссёр – психологми?” деган саволга жавобан шуни айтиш мумкинки, замонавий режиссёр ижодий жараёнда психологик етакчи вазифасини бажаради ва бу унинг касбий маҳоратининг ажралмас қисмига айланган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Stanislavskiy, K. *An Actor Prepares*. London: Methuen, 1936. – Aktyor psixologiyasi va sahnaga tayyorgarlik metodlari.
2. Chekhov, M. *To the Actor*. New York: HarperCollins, 1953. – Hissiy rezonans va psixologik tasavvur metodlari.
3. Carnicke, S. M. *Stanislavsky in Focus*. London: Routledge, 2000. – Rejissyor va aktyor o‘rtasidagi psixologik jarayon.
4. Benedetti, J. *Stanislavski: An Introduction*. London: Routledge, 1998. – Teatr psixologiyasi va sahna texnikasi.
5. Zaporozhets, A. V. *Psixologiya tvorcheskoy deyatel’nosti*. Moscow: Nauka, 1981. – Ijodiy jarayon va ruhiyatni boshqarish strategiyalari.
6. Hodge, A. *Actor Training*. London: Routledge, 2000. – Aktyor tayyorgarligi va rejissyor strategiyalari.
7. Miller, A. *The Drama Workshop*. London: Methuen, 1964. – Sahnа jarayonida motivatsiya va hissiy boshqaruv metodlari.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола театр ва кино санъатида режиссёрнинг психологик роли ҳамда актёр руҳиятини бошқариш стратегияларига бағишланган. Унда сахна жараёнида актёрларнинг ҳиссий ҳолатини тушуниш, мотиватсиясини уйғотиш ва ижодий потенциални максимал даражада намоён этишдаги методлар таҳлил қилинади. Мақолада ишончли ва хавфсиз муҳит яратиш, эмпатия ва ҳиссий резонанс, визуализатсия ва психологик тасаввур методлари, шунингдек, стрессни бошқариш орқали сахнадаги ижодий жараёни самарали ташкил этиш стратегиялари келтирилган. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, муваффақиятли режиссёр нафақат сахна курувчиси, балки ярим психолог сифатида ҳам фаолият юритади, чунки актёрнинг рухий ҳолати ва ижодий имкониятлари сахнадаги якуний натижага бевосита таъсир қилади.

РЕЗЮМЕ. Эта статья посвящена психологической роли режиссера в театре и кино, а также стратегиям управления психикой актера. В нем анализируются методы понимания эмоционального состояния актеров в сценическом процессе, пробуждения их мотивации и максимального проявления их творческого потенциала. В статье представлены методы создания надежной и безопасной среды, эмпатии и эмоционального резонанса, визуализации и психологического воображения, а также стратегии эффективной организации творческого процесса на сцене посредством управления стрессом. Результаты исследования показывают, что успешный режиссер действует не только как сценический конструктор, но и как полупсихолог, поскольку психическое состояние и творческие возможности актера напрямую влияют на конечный результат на сцене.

SUMMARY. This article is dedicated to the psychological role of the director in theater and cinema, as well as the strategies for managing the actor's psyche. It analyzes the methods of understanding the emotional state of actors in the stage process, awakening their motivation, and

maximizing their creative potential. The article presents methods for creating a reliable and safe environment, empathy and emotional resonance, visualization and psychological imagination, and strategies for effectively organizing the creative process on stage through stress management. The research results show that a successful director acts not only as a stage designer but also as a semi-psychologist, as the actor's mental state and creative capabilities directly influence the final result on stage.

DÍQQAT - DÓRETIWSHILIK MATERIAL TOPLAWDÍN QURALÍ SÍPATÍDA BAQLAWDÍ ÚYRENIW

R.J.Usnatov – «Muzikalı teatr óneri» kafedrası baslıǵı, professor w.w.a
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti

Tayanış sózler: aktyor, dıqqat, baqlaw, oyshań, albıraw, kórkem óner, saxna, tekst, háreket, waqıya, hádiyse, minez-qulq, qásiyet.

Ключевые слова: актёр, внимание, наблюдение, задумчивый, растерянный, играющая дуга, сцена, текст, действие, событие, инцидент, поведение, черта.

Key words: actor, attention, observation, thoughtful, confused, performing arc, stage, text, action, event, incident, behavior, trait.

Aktyor basqa kúndelik shınıǵıwlar menen bir qatarda dıqqat penen baqlawshılıqtı ózinde rawajlandırıw kerek. Ol, óziniń hámde basqalardıń júris-turısında, ıqtıyarsızlıq ráwishte islengen jumislarda sawlelengen jasırın sebep hám maqsetlerdi túsinip, belgilep alıwı kerek.

Baqlawshılıq bolajaq aktyor ushın dıqqattı rawajlandırıw sıpatında hámde dóretiw ushın materialdı toplawǵa kerek. «Ómirde baqlawda-degen edi, Stanislavskiy - aktyor átirapında ápiwayı esinen ayrılǵan adam bolıp emes, yaki tek ǵana esap maǵlıwmatlardı toplaytuǵın buxgalter bolıp emes, bálki-adamlardıń sharayatınan kelip shıǵıp isleytuǵın jumısların, qılmısların túpten gúzetip, dıqqat penen úyreniwı lazıw. Bul haqıyqıy qızıǵıwshı dóretiwshige tán». [1.125] Pedagog baqlawshılıqtı tamasha sıpatında emes, bálki olardı háreketdey túsiniwleri kerek ekenligin studentlerden talap etiwı kerek. Yaǵnıy, qızıqlı hádiyselerdi baqlawı, ómirdegi waqıyalardı, adamlardıń minez-qulıqların úyrenip, olardı tıńlap, baha berip, óz jumısında paydalanıwdı úyretiwı kerek. Dıqqat hám baqlawshılıq shınıǵıwlarında pedagog turaqlı túrde studentler qıyalın rawajlandırıp, olardıń dıqqatın hár qıylı gáp satıwdan azat etip, hárekette parasatlı sezimlerde iyelewege baǵdarlaw kerek. Studentler, átirapdaǵı

waqıya-hádiyselerdi baqlaw, olardı kórip túsiniw, olardıń tek ǵana sırtqı jaǵdayın emes, bálki ishki obyektiv nızamlıqların túsine biliw, baqlanıp atırǵan adamnıń minez-qulqın anıqlaw, tereń talqılap, onıń kásiplik ádetlerin tolıq úyreniw sıyaqlı áhmiyetli máselelerge barlıq itibarın beriwı lazıw. [2] Shınıǵıwlar waqtında studentler, baqlaǵan adamlardıń háreketlerin, minez-qulqı qásiyetlerin kórsetedi. Bul bólimde biz studentlerden baqlaǵan adamdı «tolıq halda» emes, bálki bul basqıstıń birinshi gezeginde onıń sırtqı ózine tánligin baqlawdı úyretemiz. Eń áwele baqlanıp atırǵan adamnıń tek ǵana ózine tán xarakterli minezin tabadı. Mısalı: júris-turısı hám ózin tutıwına itibar bergin maqul. Studentler, basında uyalıp keyin shın kewli menen baqlaǵan adamların kórsetip beredi. Bizin kóz aldımızda hár qıylı adamlardıń «júrisleri, ózin tutıwları» payda boldı hám bul adamlardıń simvollarınan olardıń ishki dúń'yası kórine baslaydı. Mısalı, alıs awıldan kelgen qız. Ol, oyshań, albırawda, waqtı-waqtı menen qolındaǵı qaǵaz bólegine qarap qoyadı, qaǵazda ol baratuǵın adres jazılǵan, biraq ol, tolı qalanıń shawqımınan tınıshsızlanıp atır. Latin álipbesinde jazılǵan kósheniń atın oqıy almastan, basqa kóshege ótip ketedi. Mine endi saxnada sawlatlı ózine isengen adam payda boldı. Ol, asıqpastan uyqıǵa jatar aldınan seyil etip júr. Saxnada

bálent óksheli tuflida, bir túrdegi ritmde terbelip bir qız shıǵıp keledi. Toqtap zalǵa názer taslaydı. Óziniń názeri menen hámmeniń dıqqatın ózine qaratıwdı qáleydi. Saxnaǵa basına tabaq qoyıp alıp, shontańlap, jası ótken hayal shıǵadı. Hayal átirapqa alańlap, qay jerge barıwı kerekligin anıqlaydı. Oramalıń ushı menen júzindegi, moynındaǵı terin sıtırıp qoyadı. Kerekli orındı anıqlaǵannan soń, shıǵıp ketedi. Endi saxnaǵa jas qız juwırıp shıǵadı. Ol, zalǵa qarap toqtap qaladı hám kóz aldına vitrinaǵa ildirip qoyılǵan dizimdi kózden keshiredi. Biz bul abiturientlerdiń dizimi ekenligin túsiniп alamız. Dizimde atın taba almaǵannan keyin, qızdıń lábleri isinedi, lekin, ómir ele aldında ekenligin túsiniп, ókinbesten kúlip shıǵıp ketedi. Onnan keyin saxnaǵa bir turpayı jigit juwırıp shıǵadı, onıń kiseleri almaǵa tolǵan. Tez-tez dem alısınan onıń arqasınan birew quwǵanı bilinip tur. Ol, jan-jaǵına alańlap, heshkim artınan kelmey atırǵanlıǵına isengennen soń, jerge otırıp ráhátlenip alma jey baslaydı. Birden dıqqatı kimnińdur ayaq dawısları bóledi, jigit ornınan ushıp turıp qashıp ketedi. Onıń artınan shapkasın mijimirlap, zir-zir etip, ashıwlanıp bir bala shıǵıp keledi, onıń bası iyilgen. Ara-arasında murnın tartıp hám bir qolı menen murnın sıtırıp qoyadı. Balanıń kelbetinde urısqaq mektep oqıwshısınıń súwreti kórinip turadı. Ol, dákki jemew ushın kósheni baqlaydı hám qashıp ketiwge jol izleydi. Miyyinde sarıplaǵan pulların esaplap, magazinnen satıp alınǵan nárselerin kótergen erkek shıǵıp keledi. Ol, toqtap, qolındaǵı júklerin páske qoyıp, bir nárseni barmaqları menen esaplap kóredi. Qalǵan pulın kórmekshi bolıp, shijlan qaltasın almaqshı boladı hám birden onı kassanıń aldında umıtıp qaldırǵanı esine túsedı. Áne, endi saxnaǵa biymálel qádem taslap, qara

kózaynek taqqan, qolında mashinanıń gilti ilingen shınjırdı aylandırıp, oynap, awzında tis tazalaǵıshlı bir jigit shıǵıp keledi.

Saxnanıń aldına jaqınlaǵannan keyin, ol áste kózaynegin alıp tamashagóyler otırǵan zalǵa qarap turadı, tap bir dúkannan kerekli nársesin izlep atırǵanday. Lekin, kewline unaǵan zatin tappay, eńsesi túsip, kózaynegin taǵıp shıǵıp ketedi. Bunday shınıǵıwları orınlap atırǵanda zıyat mayda-shúyde háreketlerdi kórsetpesten, olardı alıp taslap, ózine tán minez-qulıqtıń tipikligin belgilep beretuǵın háreketlerden paydalanıw kerek. Dóretiwshi aktyor baqlap atırǵan adamlardıń ózine tán ulıwmalıqların bizge jetkizip bere alǵan jaǵdayda tamashagóy bul kelbetti aldın kórgen, tanıs yaqı bolmasa pútkilley biytanı adam dep ajratıp aladı. [3] Tómenдеgi shınıǵıw «Haywanat hám Quslar dúnyasında» dep ataladı. Sebebi shınıǵıwda haywanat dúnyası kórsetiledi.

Bul shınıǵıw aktyorda tek ǵana baqlawshılıq imkaniyatların keńeyttiredi, bálki studentlerdi qızıqtırıp, olardı oyınǵa jıynaydı. Sonıń ushında bul shınıǵıwǵa hámme teatr mekteplerinde úlken itibar qaratiladı. Bunday shınıǵıwlar studentti qısılshańlıqtan azat etedi, shınıǵıwlar júdá qızıqlı, reńlilikke hám plastikaǵa bay boladı.

Haywanlardıń psixologiyalıq jaǵdayın kórsete turıp, biz adamlardıń yumorlıq hám satiralıq minez-qulqında da kórsetiwimiz múmkin. Kórkem óner institutında studentler haywanlar minez-qulqın, háreketlerin kórsetiw arqalı olardıń adamlarǵa uqsas táreplerinde kórsetiwge háreket etedi. Adam-haywan kelbetinde payda boladı. Student, bunday shınıǵıwlar fizikalıq hámde psixologiyalıq basımnan azatlıq, studentlerdi saxnada ózlerin erkin seziwlerine járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Stanislavskiy K.C. Sobr. Soch.: v 8-mi tt.- M., 1954-1961.
2. Yershov P. «Logika slovesnix i besslovesnix deystviy»
3. K.S.Stanislavskiy. «Tanlangan asarlar». 2-jild, 125-b.

РЕЗЮМЕ. Мақаллада театр кóркem óнерinde тáрбиаланıp атırǵан jas aktyorlar dıqqat penen baqlawshılıqtı ózinde rawajlandırıw kerekligi. Sonday-aq, bolajaq aktyor ushın dıqqatı rawajlandırıw dóretiw ushın materialdı toplawǵa járdem beretuǵınlıǵı haqqında sóz júritiledi.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается важность развития внимания и наблюдательности у молодых актеров, обучающихся театральной игре. Также подчеркивается, что воспитание

внимания необходимо для будущего актера, поскольку оно помогает собрать творческий материал, необходимый для художественной работы.

SUMMARY. The article discusses the importance of developing attention and observation skills in young actors who are being trained in theatrical art. It also emphasizes that cultivating attention is essential for a future actor, as it helps in collecting creative material necessary for artistic work.

QARAQALPAQ OYÍN ÓNERI: ELIZAVETA ARTYOMOVNA PETROSOVA OYÍNLARÍDA

Yuldasheva Zuxra Salievna – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: sanʼat, raqsshunoslik, ekspeditsiya, faoliyat, jarayon, janr, nazariya, tadqiqot, tahlil, arxeologik, etnografik, adabiy maʼlumot, rejissyor, baletmeyster.

Ключевые слова: искусство, танцеведение, экспедиция, деятельность, процесс, жанр, теория, исследование, анализ, археологический, этнографический, литературная информация, режиссер, балетмейстер.

Key words: art, dance studies, expedition, activity, process, genre, theory, research, analysis, archaeological, ethnographic, literary information, director, ballet master.

Xalíqtıń kewlin kóteriń, ruwxlandırıwda, dúnyaǵa poetikalıq kózqarasları, onıń danalıǵı hám ruwxıy kúshi tek ǵana qosıqlarda emes ertekler, ápsanalar hám ańızlar arqalı sonıń menen bir qatar da, ámeliy kórkem óneriniń bay shıǵarmaları, xalıq oynıları, dástúrler, bayramǵa say máresimlerinde de óz kórinisin tapqan. Hátteki adamlardıń kúndelikli turmısında da mádeniyat, gózzallıq sezimi hám miynetkesh xalıqqa bolǵan húrmeti sheksiz. Bizge belgili, dúnyada pútkil barlıqtı úyrenetuǵın júzlegen ilimler bar. Solardıń arasında kórkem ónertanıw ilimi insannıń ruwxıy dúnyasın jáne de joqarılatıwı, dóretiwshi hám onıń dóretiwshilik úlgileri arasında ózine tán dilmash wazıypasın atqarıwı menen ayırıqsha salmaq hám áhmiyetke iye.

Oyın óneri xoreografiya ilimiy jumısları keń hám hár túrli. Úyrenilip atırǵan ayaq oyın óneri boyınsha anıq dálillerdi toplaw, olardı hár tárepleme úyreniw hám ulıwmalastırıw, ayaq oyını kórkem ónerin ekspediciyalar járdeminde ashıw, tariyxıy ayaq oynılarıdı anıqlaw, dizimge alıw hám tártipke salıw, olar haqqında maǵlıwmat toplaw, biografik hám basqa maǵlıwmatlar jaratıw, kórkem óner iyeleriniń dóretiwshilik miyrasın (eske túsiriwler, xatlar, maqalalar, dóretiwshilik jumıslar katalogı hám t.b.) basıp shıǵarıw sıyaqlılar kiredi.

Ayaq oyını sınshılıǵı xoreografiya ónerindegi zamanagóy proceslerdi, yaǵnıy baǵdar, túr hám janrların, ayaq oyını óneri ustalarınıń dóretiwshiligi hám olardıń óz aldına kórkem shıǵarmaların analiz etedi hám baha beredi. Usılar tiykarında ayaq oyın iliminiń tiykarǵı tarawları hám ádebiy janrları belgilenedi. Milliy oyın hám xoreografiya ónerine tiyisli teoriyalıq kitaplar, sabaqlıq, oqıw-metodikalıq qollanba, teoriyalıq hám tariyxıy, ulıwma hám arnawlı (monografiya) izertlewler, ilimiy maqalalar toplamları, sholıwlar, maqala hám shıǵıp sóylewler, sın kózqarastan ulıwmalastırıwlar hám salıstırmalı talıqlawlar usıların qatarına kiredi.

Kórkem ónertanıw ilimiy-izertlew institutı tárepinen 1956-1985-jıllar dawamında turaqlı túrde respublikamızdıń túrli wálayatlarına ilimiy ekspediciyalar shólkemlestirilgen. Xalıq ishindegi bilimdanlardan mádeniyat hám kórkem ónerge tiyisli maǵlıwmatlardı awızeki, jazba, foto súwretke alıw hám kino lentalarǵa túsiriw arqalı xalıq dóretiwshiligi miyrasın saqlap qalıwǵa kiristi. Bunday ekspediciyalarda muzıkatanıwshı hám teatr tanıwshı ilimpazlar menen bir qatarda ilimpaz, professor Elizaveta Petrosova da qatnasıp, hár bir ayaqtıń ózine tán folklor ayaq oyını úlgilerin kinotaspǵa jazıp alǵan, atqarıwshılar menen sawbetlesken. 1956-

1959-jillar dawamında turaqlı túrde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń barlıq rayonlarına Lizaxanum, Tatyana Litvinova menen birgelikte qatnasıp ilimiy ekspediciyalar baslaǵan. Qaraqalpaqlardıń reń-bereń, kóp janrlı dástúriy xalıq ámeliy kórkem ónerinde, xalıq teatr yamasa oyun óneri bolmaǵan. Bunıń sebebi bar: qaraqalpaq xalqınıń táǵdiri awır hám qıyın keshken. Yarım kóshpeli turmıs tárizi, basqa xalıqlar menen báhama soqlıǵısıwı, qońsılaslar menen kelispewshilikleri, tez-tezden ulıwma xalıqtıń kóship júriwleri, qáwimlerdiń qarama-qarsılıqları, aqıbetinde sheksiz gúreslerden soń Aral boyı shólistanlıqlardı hám qúdiretli Ámiwdaryanı jaǵaladı. Sonıń menen birge xalıq mádeniyatında oynlardıń joq ekenligi, bunıń eń áhmiyetli sebeplerinen biri kóshpeli túrmıs tárizi edi. Usı derekler tiykarında ilimpaz ilimiy izleniwler alıp barǵan. Lizaxanum Qaraqalpaqstanda xoreografiyanıń qaliplesiwi hám rawajlanıwına salmaqlı úles qosadı. Milliy muzika hám ayaq oyun kórkem óneri tarawında ilimiy izleniwler alıp barıw maqsetinde, 1951-jılı saxnaǵa qaraqalpaq oyunın qoyıwdı maǵan usınıs etti dep esleydi Elezavetta Petrosova, “Ózim dárhal bir sheshimge keldim, qaraqalpaq xalıq mádeniyatı júdá bay bolǵan oyınına qanday da bayramǵa say dástúrdi qoyıwǵa tezlik penen qarar ettim. “Toy” kompoziciyası tańlandı hám men bul jerde kútilmegen qıyınshılıqlarǵa dus keldim - xalıq ayaq oyınına iye emes edi, ózine say joqarı mádeniyatı, bay ámeliy kórkem óneri, awızeki ádebiyatı, sansız qosıq hám namaları bar bolǵan menen adamlar oyun oynamaǵan. Biraq, bayram dástúrleri, xalıq oyınları, hátteki kúndelikli úy-ruwzıgershilik jumısları: kóshede doslar ushırasıwı, miymanlar menen ushırasıw, jaslardıń dástúriy aqshamları tuwrı mániste obrazlı plastika menen toyıńǵan, imashara belgileri, júriwleri, turıwları, hátteki qol barmaqlarınıń háreketleri de ayrıqsha nızamlastırılǵan túrge iye bolıp, oyında obrazlıq plastikasi menen júdá jaqınlasadı. Xalıq oyunın jaratıw wazıypası meni ózine tarttı. Men adamlardıń ózine say plastikalıq háreketlerin úyreniwge hám sol tiykarda oynlar jaratıwǵa qarar ettim”. [1.13]

Kórkem ónertanıwshı ilimpaz, professor Lizaxanum 1913-jılı Fergana qalasında duniyaǵa kelgen. Jaslayınan óziniń kórkem ónerge bolǵan ıqlası hám uqııbı menen kózge tusıp, ózbek milliy oyun sániyatınıń ataqlı hám talantlı wákilleri bolǵan ustazları Usta Olim Komilov, Yusufjon qızıq Shakarjanov, ajapaları Tamaraxanum (Tamara Petrosyan), Gawhar Raximovalardan (Goar Petrosyan) sabaq alıp, milliy oyun ritmlerin úyrenge. 1928-jılı Andijan teatrında jumıs baslaǵan. 1933-36 jılları Samarqand qalasındaǵı drama teatrında balet artisti hám baletmeyster bolıp isleydi. 1936-jıldan baslap Ózbek mamleketlik filormoniyasında baletmeyster bolıp isleydi. Al, ekinshi jer júzlik urıs dáwirinde ataqlı ǵayratker Gawhar Raximova basshılıǵındaǵı ózbek hayal-qızlarınan dúzilgen Front ansamblinde oyınshı hám baletmeyster bolıp isleydi, sol jılları “Qazaqsha massalıq oyın”, “Qara shashım”, “Pamir oyını”, “Fergana bayram oyını” hám E.N. Baranovskiy menen birgelikte “Xosil bayram” atlı syujetli syutasın saxnalastıradı. 1956-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı mámleketlik filormoniyasında kórkemlik jaqtan basshı hám baletmeyster bolıp islep hám “Qaraqalpaqlar toyı”, “Qız uzatıw”, “Aq altın valsı”, – “Qırıq qız”, “Kiyiz basıw”, “Ilme Sultan”, “Balıqshılar”, “Shopanlar”, “Ámiwdarya”, “Sunday kuldım” hám “Ay qulash” qaraqalpaqsha oyınların jarattı. Sol jılları 70 den artıq oyınlar saxnalastıradı. Miynet processleriniń ayrıqsha usılların úyreniw, tábiyattıń ózine tánligin ańlaw hám kóriw ushın Petrosova alıs aymaqlarǵa sayaxat qıldı, kiyiz tayarlaw ushın arteller jumısların dıqqat penen kórip shıqtı hám óz oyınlarında miynet procesin ayqın ashıp beredi bunday oyınlarınan “Kiyiz basıw”, “Ilme Sultan” bul oyınlarda tigiwshilik hám keste tigiw illiyustrativ háreketlerin, Ámiwdarya hám Aral teńizindegi balıqshılardı gúzetti, yarım araldıń mámleketlik xojalıqlarınan birinde tor toqıwdı úyrendi hám de “Balıqshılar”, “Ámiwdarya” oyınların jáne de “Aq altın valsı”, “Ayqulash” oyınlarında jigit hám qızlardıń aydın keshtegi seyilleri hám bir birine bolǵan birinshi muxabbattıń tuwılıwı haqqındaǵı ájayıp syujetli oyınlar saxnalastırǵan.

Petrosova óz tájriybesinen paydalanıp, háreketler sistemasın áste aqırınlıq penen keńeytirgen jaǵdayda muzıkalı drama, komediyalar hám oyunlardı saxnalastıradı. Ol tárepinen dúzilgen Qaraqalpaq qosıq hám oyun ansambli 1957- jılı Jáhán jaslar hám studentlerdiń IV festivalına qatnasadı. 1959- jılı Moskvada bolıp ótken ózbek sanati hám madeniyati dekadasına qatnasadı hámde jaqsı konsertler beredi. Lizaxanum qaraqalpaq xalıq bayramların kórip shıǵıp, oyunlardı ózgesheliklerine qaray altı túrge bóledi. Eliklewshi, turmıslıq, predmetli, lirikalıq, tariyxıy hám máresimlik ayaq oyunları usılar qatarına kiredi. Ol eń dáslep jáhán oyını hám ózbek oyını kólemindegi ayaq oyunlardı talqılawǵa itibar qaratadı. Sonday-aq, qaraqalpaq xoreografiya kórkem ónerin úyreniwde, ayaq oyun ustaları Usta Olim Komilov, Tamaraxanum, qaraqalpaq shayır hám jazıwshılardan N.Dáwqaraev, A.Shamuratov, I.Yusupov, S.Xojaniyazov, D.Aymurzaev, T.Seytjanov, N.Japaqovlar hám kompozitorlardan J.Shamuratov, A.Xalimov, X.Turdıqulov, F.Nazarov,

M.Nasimov, M.Burxanov, A.Sultanovlardan qaraqalpaq mektebi wákilleriniń dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlardı aladı. Qaraqalpaq awıllarında jasawshı xalıqtıń ayaq oyun háreketlerin, dógerek usılların úyrenip shıqtı. Lizaxanum tiykargı ekspediciyalarda Tatyana Litvinova joldaslıq etti. Ótkerilgen ekspediciyalar nátiyjesinde 1976-jılı “Каракалпакский танец” kitabı dáslepki oqıw qollanbasın jarattı. Oynınıń qalıplesiwi hám ǵalabalasıw sebeplerin úyrenedi hám kitapqa bir qatar jańalıqlar kirgizedi. Bular, ulıwma massalıq atqarılatuǵın tariyxıy oyunlar, jıl máwsimleriniń almasıwı menen baylanıslı ózine tán turmıslıq máresimleri haqqında gúrriń etiwshi oyunlar bolıp tabıladı. Elezabeta Artemovna Petrosova Ózbekstan hám 1957- jılı Qaraqalpaqstan xalıq artisti, 1969- jılı Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureate. Qaraqalpaq xoreografiya kórkem ónerin puqta úyrenip, izertlep, onıń teoriyalıq tiykarların jaratıp bergen Elezabeta Artemovna Petrosova ózinen keyingi áwlad wákilleri, kórkem ónertanıwshı hám ayaq oıınshılar ushın ólmes miyras qaldırıp ketti.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. E.A.Петросова Каракалпакский танец Ташкент- Гафур Гулам 1976-г
2. Sh.Usnatdinov “Birinishi qaraqalpaq Baletmeysteri” Nókis. Qaraqalpaqstan baspası 2011
3. Kazakbayeva Z, D.Sayfullayeva “Raqs san’ati tarixi va raqs sahnalashtirish sirlari” Toshkent. 2006.
4. Z.Yuldasheva “Qaraqalpaq oyun óneri tariyxı” oqıw qollanba. Nókis 2025. “PRINT DARHAN” nashriyoti
5. Z.Yuldasheva “Qaraqalpaq kórkem óner madeniyatında ayaq-oıın ónerinin rawajlanıwı” «ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ» международный научно-образовательный электронный журнал.

REZYUME. Ushbu maqolada muallif tomonidan qaraqalpaq raqs san’ati, raqs ilmi, san’atshunos olimi E.A.Petrosova va uning ilmiy tadqiqot ishlari haqida ma’lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье автором представлена информация о каракалпакском танцевальном искусстве, танцевальной науке, искусствоведении E.A.Петросовой и ее научно-исследовательских работах.

SUMMARY. In this article, the author provides information on Karakalpak dance art, dance science, art criticism by E.A. Petrosova, and her research works.

УДК 130.2:316.77 (=112.2+512.133)

ТЕАТР КАК ПЛАТФОРМА СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Юсупов Куанышбай Балтабаевич – доцент,

доктор философии (PhD) по философским наукам

Нукусский филиал Узбекского государственного института искусств и культуры

Таянч сўзлар: театр, маданият, инсонпарварлик, мулоқот, ҳамкорлик, глобаллашув.

Ключевые слова: театр, культура, гуманизм, диалог, партнёрство, глобализация.

Key words: theatre, culture, humanism, dialogue, partnership, globalization.

В современных условиях глобальной взаимозависимости театр становится не только формой художественного самовыражения, но и площадкой стратегического партнёрства между культурами, объединяющей различные цивилизационные традиции и формирующей пространство доверия между народами. В эпоху глобализации, когда усиливаются процессы миграции, культурной гибридизации и цифровизации искусства, именно театральное искусство сохраняет способность создавать живое пространство человеческого общения, где встречаются разные языки, мировоззрения и ценностные системы. Поликультурное пространство Евразии требует поиска новых форм взаимодействия, основанных на принципах взаимного уважения, диалога и гуманизации. Театр в этом контексте выступает не только как эстетическое явление, но и как социально-философская система, способная способствовать формированию единого культурного поля. Через сценическое действие и символическую коммуникацию театр создает условия для осмысления общечеловеческих смыслов - добра, справедливости, красоты, духовного единства.

Современная театральная практика всё чаще воспринимается как механизм культурной дипломатии, выполняющий функции «мягкой силы» в развитии международных связей. Театр становится посредником между различными народами и культурами, укрепляя мир и согласие, раскрывая универсальные ценности через язык художественного образа. В этом

смысле сценическое искусство выходит за рамки национальных границ, превращаясь в платформу глобального диалога, где встречаются Восток и Запад, традиция и модерн, рациональное и духовное. Особая значимость театра проявляется в его воспитательной и гуманистической миссии. На сцене человек осознаёт себя частью мира, частью культуры, способной к сотворчеству и пониманию другого. Театр воспитывает эмпатию, диалогическую культуру, толерантность и чувство ответственности за общее будущее. В этом заключается его стратегический потенциал в поликультурном обществе, где каждая культура не противопоставляется другой, а обогащается через взаимное восприятие.

Таким образом, современный театр следует рассматривать как многоуровневое явление - художественное, культурное, философское и социальное одновременно. Он соединяет духовные традиции и инновационные формы коммуникации, выступая как поле культурного взаимодействия и стратегического партнёрства. Цель настоящего исследования - раскрыть театр как платформу стратегического партнёрства в поликультурном пространстве, определить его гуманистическую функцию, а также выявить философско - культурные основания театрального взаимодействия в условиях глобальных трансформаций. Театр как феномен культурного диалога. Театр исторически выполнял функцию духовного объединения и нравственного воспитания общества. С древнейших времён сценическое искусство было не

просто формой развлечения, но и способом осмысления человеческого бытия, моральных норм и общественных отношений. Через театральное действие человек учился понимать самого себя и окружающий мир, различать добро и зло, прекрасное и безобразное. В культурной истории человечества театр выступал как интегративный феномен, соединяющий религиозные, философские и художественные традиции. Он отражал духовный поиск человека, его стремление к гармонии и смыслу существования. Благодаря синтезу слова, жеста, музыки, света и движения театр превращался в универсальный язык культуры, понятный людям разных национальностей и эпох. В поликультурной среде театр приобретает особую роль посредника между народами и культурами. Его художественная природа основана на диалоге - актёр и зритель вступают во взаимодействие, создавая общее духовное пространство. Этот диалог не ограничивается рамками сцены: он становится моделью общения культур, где каждая культура узнаёт себя через «другого». Современные театральные практики подтверждают, что сценическое искусство является мощным инструментом формирования духовных ценностей и эстетического сознания личности. Театр помогает воспитать эмпатию, толерантность, способность к сопереживанию. В этом заключается его педагогическая миссия: театр способствует развитию личности, раскрытию её творческого потенциала, формированию культуры чувств и эстетического вкуса.

Кроме того, театр выполняет функцию морального и эстетического общения. В условиях глобализации, когда мир становится всё более фрагментированным, театральная сцена остаётся пространством, где возможно живое, подлинное взаимодействие между людьми. Здесь культура обретает общечеловеческое измерение - она не делит, а объединяет, превращая зрителя из пассивного наблюдателя в активного участника сотворчества. Таким образом, театр как феномен культурного диалога воплощает идею единства в многообразии. Он

соединяет прошлое и настоящее, локальное и универсальное, индивидуальное и коллективное. Через художественный образ и эмоциональное воздействие театр утверждает ценности гуманизма, добра и красоты, выступая живым посредником между культурами, народами и поколениями.

Поликультурное пространство и глобальные вызовы

Современный театр существует в условиях мультикультурализма, цифровизации и медийной конвергенции, которые радикально изменяют способы восприятия искусства. В эпоху глобализации театральное пространство выходит за пределы национальных границ, формируя новые модели культурного обмена и творческого взаимодействия. Однако одновременно с этим обостряются вопросы сохранения культурной идентичности народов, особенно тех, чья самобытная культура подвергается давлению унифицирующих процессов.

В таких условиях театр выполняет функцию культурного посредника - он создаёт поле взаимопонимания, где встречаются разные языки, традиции и мировоззрения. Театральная сцена превращается в пространство межкультурного диалога, где ценности одной культуры раскрываются через взаимодействие с другой. Особенно показателен опыт Каракалпакского театра, в котором гармонично сочетаются восточные и европейские традиции сценического искусства. Здесь национальные фольклорные мотивы переплетаются с элементами классической драмы, а постановки создаются в сотрудничестве с режиссёрами и актёрами из России, Казахстана и других стран региона. Такой формат способствует развитию трансграничного партнёрства, где театральное искусство становится инструментом культурной дипломатии и устойчивого взаимодействия между народами. Поликультурное театральное пространство демонстрирует не противопоставление, а взаимное обогащение культурных кодов. Диалог традиций Востока и Запада создаёт новую

художественную реальность, где локальные особенности обретают универсальное звучание. Театр в этом контексте становится своеобразным «зеркалом эпохи», отражающим не только социальные трансформации, но и духовное состояние общества. Важной чертой современного театра является также его открытость к инновациям.

Использование мультимедийных технологий, интерактивных форм, иммерсивных постановок позволяет сделать театральное действие не только зрелищным, но и глубоким по смыслу, вовлекающим зрителя в сотворчество. При этом сохраняется ключевой принцип - театр остаётся пространством живого человеческого общения, где сохраняется эмоциональная энергия и непосредственность переживания. Таким образом, театр в условиях глобальных вызовов не теряет своей культурной миссии. Напротив, он укрепляет свою роль как платформы диалога и партнёрства, способствующей сохранению идентичности и развитию новой модели глобальной гуманитарной коммуникации.

Театр как инструмент стратегического партнёрства

Современный театр выполняет миссию культурной дипломатии, становясь эффективным инструментом укрепления международных связей и гуманитарного взаимодействия.

Его возможности выходят далеко за рамки художественного творчества: театр формирует поле стратегического партнёрства, где совместные проекты, фестивали и образовательные инициативы превращаются в механизм культурного единства и мирного сосуществования. В рамках культурного обмена театр активно реализует идею международного сотрудничества, организуя фестивали и форумы, объединяющие представителей разных стран и театральных школ. Среди значимых примеров можно назвать фестивали «Россия-Восток», «Жемчужина Арала», где демонстрируются постановки, синтезирующие национальные традиции и современные сценические формы. Подобные мероприятия укрепляют

профессиональные связи между режиссёрами, актёрами и исследователями, создавая атмосферу творческого диалога и взаимного обогащения культур.

Одной из актуальных тенденций является развитие ко-продукций и актёрских лабораторий, где создаются совместные спектакли при участии театров из разных стран. Эти проекты формируют не только художественное, но и социальное пространство общения, способствуют обмену профессиональными практиками, педагогическим опытом, инновационными методами сценического искусства. Театр таким образом становится площадкой интеграции креативных индустрий, объединяющей образовательные, культурные и медийные ресурсы в едином гуманитарном контексте. Такие формы сотрудничества воплощают идею «мягкой силы» культуры, где искусство воздействует не через давление и идеологию, а через эмоциональное и духовное влияние. Театр, апеллируя к чувствам и эмпатии зрителя, способствует преодолению культурных барьеров, формированию доверия и устойчивого межкультурного диалога.

Это особенно важно в современном мире, где культурная дипломатия становится стратегическим инструментом укрепления международного мира и сотрудничества. В перспективе театр способен выполнять функции глобального гуманитарного посредника, объединяя народы в едином культурном поле, где главными ценностями выступают уважение, творчество и взаимопонимание.

Философско-гуманистические основы театрального партнёрства

Философско-гуманистическая природа театра заключается в его способности раскрывать глубинные смыслы человеческого бытия. Театр не только отражает жизнь, но и формирует её духовное измерение, являясь зеркалом моральных и эстетических ценностей общества. Через художественный образ, эмоциональное воздействие и символическую форму театр утверждает идеалы добра, справедливости, красоты и

человечности. В философской традиции гуманизм рассматривается как признание ценности личности, её свободы и творческого потенциала. Театр, как синтетическое искусство, реализует эти принципы в конкретной художественной форме он воспитывает эмпатию, развивает способность человека к сопереживанию и пониманию другого. Именно в этом проявляется его этическая функция, связанная с утверждением уважения, милосердия и моральной ответственности. С эстетической точки зрения театр выступает как форма постижения мира через красоту и гармонию. Он соединяет чувственное и разумное, индивидуальное и коллективное, превращая художественный процесс в акт духовного общения. Как отмечают исследователи философии культуры (М.С.Каган, Л.Н.Коган, А.Я.Флиер), искусство, и особенно театр, является не просто отражением реальности, а способом её преображения, где человек через творчество реализует своё бытие в культурном измерении. Гуманистическая миссия театра особенно актуальна в условиях современного мира, где усиливаются социальные противоречия и кризис духовных ориентиров. Театр способен стать пространством морального очищения, катарсиса, в котором зритель не просто наблюдает, а вовлекается в процесс осмысления человеческих отношений. В этом заключается его уникальная философская функция - объединение эстетического опыта с этическим сознанием.

Театральное партнёрство, основанное на гуманистических ценностях, создает возможности для формирования новой культуры диалога и доверия. В международных культурных проектах театр становится не только площадкой для художественного эксперимента, но и платформой духовного единства, где проявляется общечеловеческое стремление к пониманию, миру и гармонии. Таким образом, философско - гуманистические основы театра формируют идеологию стратегического партнёрства в поликультурном мире. Театр объединяет

эстетическое, этическое и социальное измерения человеческого существования, реализуя свою миссию - быть пространством взаимопонимания, сотворчества и духовного возрождения.

Заключение

Современный театр, пройдя долгий путь развития - от обрядовых форм и народных представлений до интеллектуальных и иммерсивных постановок XXI века - сохраняет своё главное предназначение: быть пространством человеческого общения, духовного взаимодействия и культурного согласия. Его сила заключается в способности объединять, воспитывать, вдохновлять и формировать новые смыслы бытия.

В условиях глобализации и поликультурных трансформаций театр становится не только художественной, но и социально-философской платформой, на которой происходит диалог культур и ценностей. Он объединяет людей разных национальностей, вероисповеданий и традиций вокруг универсальных идей гуманизма, добра и красоты. Через театральное действие раскрывается стратегический потенциал искусства как инструмента культурной дипломатии. Международные фестивали, совместные постановки, творческие лаборатории и актёрские обмены способствуют укреплению мира, доверию и взаимопониманию между народами. Театр тем самым выступает посредником между культурами, формируя модель партнёрства, основанную на уважении и сотрудничестве. Гуманистическая природа театра проявляется в его стремлении к истине и свободе творчества. Он помогает человеку преодолеть отчуждение, осознать свою сопричастность к судьбе мира.

Этим определяется философская миссия театра в XXI веке - служить духовной основой стратегического партнёрства в глобальном культурном пространстве. Итак, театр в поликультурном мире - это не просто вид искусства, а универсальный инструмент гуманизации, который через эмоцию, образ и слово укрепляет связи между людьми, народами и цивилизациями. Его диалогическая и

интегративная природа делает его новой гуманистической модели будущего. важнейшей платформой для формирования

Литература

1. Афанасьев Ю.Н. Может ли образование быть негуманитарным? // Вопросы философии. – №7. – М., 1984.
2. Айымбетов К. *Из истории каракалпакской советской драматургии*. – Нукус: ККГИЗ, 1956.
3. Алланазаров Т. *Каракалпакский театр*. – Ташкент: Билим, 1966.
4. Баяндиев Т. *Санъат масалалари – театриунос нигохида*. – Ташкент: УзДСИ, 2009.
5. Белинский В.Г. *О драме и театре*. – Москва: Искусство, 1948.
6. Булатов М.А. *Диалектика и культура: историко-философский анализ*. – Киев: Наука, 1984.
7. Давыдова И.С. Театральность как феномен культуры // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2007. – №40.
8. Евреинов Н.Н. *Демон театральности*. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2002.
9. Каган М.С. *Философия культуры*. – Санкт-Петербург: Петрополис, 1996.
10. Коган Л.Н. *Художественная культура и художественное воспитание*. – Москва, 1979.
11. Конрад Н.И. *Запад и Восток*. – Москва: Наука, 1972.
12. Леман Х.-Т. *Постдраматический театр*. – Москва: ABCdesign, 2013.
13. Малиновский Б. *Научная теория культуры*. – Москва: ОГИ, 2000.
14. Пигулевский В.О. *Искусство и арт-практика*. – Харьков: Гуманитарный центр, 2019.
15. Суворов Н.Н. *Воображаемое как феномен культуры*. – Санкт-Петербург: СПбГИК, 2018.
16. Шпенглер О. *Закат Европы*. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2000.
17. Юсупов К.Б. *Из истории театрального искусства Каракалпакстана*. // Вестник БГКУ им. Бердаха. – №4 (49). – Нукус, 2020.
18. Юсупов К.Б. *Маданият тарихида театр санъатининг шаклланиши ва ривожланиши*. // Материалы международной конференции по социально-гуманитарным наукам. – Нукус, 2022.

РЕЗЮМЕ. Маколада театр глобаллашув шароитида маданият дипломатия ва стратегик хамкорликнинг муҳим шакли сифатида кўриб чиқилади. Театр инсонпарварлик кадрятларини мустаҳкамлашга, халқлар ўртасида бағрикенглик ва ўзаро тушунишни ривожлантиришга қодир бўлган маданиятлараро мулоқот майдони ҳисобланади. Театрнинг маданият ўзига хосликни сақлаш ва глобал ўзаро таъсирнинг янги моделларини шакллантиришдаги роли таъкидланади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается театр как важнейшая форма культурной дипломатии и стратегического партнёрства в условиях глобализации. Театр выступает пространством межкультурного диалога, способным укреплять гуманистические ценности, развивать толерантность и взаимопонимание между народами. Подчёркивается роль театра в сохранении культурной идентичности и формировании новых моделей глобального взаимодействия.

SUMMARY. The article examines theatre as an essential form of cultural diplomacy and strategic partnership in the context of globalization. Theatre serves as a space of intercultural dialogue that fosters humanistic values, tolerance, and mutual understanding among nations. The study emphasizes the role of theatre in preserving cultural identity and shaping new models of global cooperation.

ЗВУКОВАЯ ДРАМАТУРГИЯ В КИНОИСКУССТВЕ И ЕЁ РОЛЬ В АУДИОВИЗУАЛЬНОМ ВЫРАЖЕНИИ

Абреймов Манас Бекполатович – доцент

Бисенгалиев Турсынгали Бисенгалиевич – магистрант

Нукусского филиала Узбекского государственного института искусства и культуры

Tayanch soʻzlar: kino sanʼati, ovoz dramaturgiyasi, audiovizual ifoda, ovoz rejissyorligi, kino ovozi, dramaturgiya.

Ключевые слова: киноискусство, звуковая драматургия, аудиовизуальное выражение, звукорежиссура, кинозвук, драматургия.

Key words: cinema art, sound dramaturgy, audiovisual expression, sound directing, film sound, dramaturgy.

В современном киноискусстве звук стал равноправным выразительным средством наряду с изображением. Если на ранних этапах развития кинематограф в основном опирался на визуальные выразительные возможности, то с появлением звукового кино художественный потенциал фильма значительно расширился. Звук выполняет не только функцию диалога или музыкального оформления, но и выступает неотъемлемой частью кинодраматургии, способствуя раскрытию сюжета, характера и среды. В этом контексте понятие «звуковая драматургия» сформировалось в киноведении как самостоятельная научная проблема. Известный теоретик кино С.М.Эйзенштейн особо подчёркивал взаимосвязь звука и изображения, отмечая необходимость их не механического, а драматического единства: «Звук не должен дублировать изображение, а обязан расширять его смысл» [1.112]. Данное положение является одним из ключевых теоретических оснований звуковой драматургии в киноискусстве. Целью данной статьи является раскрытие сущности звуковой драматургии в киноискусстве, анализ её роли в аудиовизуальном выражении на основе теоретических источников, а также демонстрация её практического применения на примере конкретного фильма.

В ходе исследования используются методы историко-сравнительного анализа, аналитического осмысления и обобщения. Звуковая драматургия в кино предстает как сложная художественная система, формирующая внутреннюю смысловую и

эмоциональную структуру фильма. Она проявляется через драматургическое взаимодействие диалога, музыки, шумов, акустической среды и тишины. По мнению М.К.Чурилова, «звуковая драматургия организует развитие содержания фильма во времени и пространстве посредством звуковых средств» [2.45]. Данное определение подчёркивает эстетическую, а не сугубо техническую природу звука. В теории кино проблема соотношения звука и изображения активно обсуждается с начала XX века.

В своей концепции «вертикального монтажа» С.М.Эйзенштейн утверждал, что звук и изображение должны использоваться не параллельно, а во взаимном противостоянии и дополнении. По его мнению, «звук не должен механически совпадать с изображением, а создавать новое смысловое качество» [11.12]. Такой подход заложил теоретическую основу для формирования звуковой драматургии как самостоятельного художественного пласта. Особое значение в западной теории кино имеют взгляды Мишеля Шиона. Он ввёл понятие «аудиовизии», подчёркивая, что зритель воспринимает изображение всегда в единстве со звуком. Шион определяет семантическую и эмоциональную нагрузку звука как «добавленную стоимость» (added value): «Звук привносит в изображение тот смысл, которого в нём изначально не было, и направляет восприятие зрителя» [3.5]. Данная концепция научно обосновывает ведущую роль звуковой драматургии в аудиовизуальном выражении. Одним из

важнейших компонентов звуковой драматургии является использование тишины и паузы. Р.Альтман рассматривает кинозвук не как простую совокупность звуков, а как целостную драматургическую систему, в которой тишина также несёт смысловую нагрузку: «Тишина в кино является одной из самых тонких и эффективных форм драматического воздействия» [4–67 с.]. Таким образом, звуковая драматургия формирует художественный смысл не только через звучание, но и через его отсутствие. Наряду с этим важную драматургическую роль играет пространственная организация звука — расположение, глубина и движение источников звучания. В современных кинематографических технологиях звуковое пространство становится одним из ключевых факторов погружения зрителя в экранное действие. Т. Холман подчёркивает: «Пространственный звук усиливает эффект присутствия зрителя внутри происходящего» [4–89 с.]. Для практического анализа был выбран фильм Кристофера Нолана «Дюнкерк» (2017). Режиссёр фильма Christopher Nolan, звукорежиссёр и саунд-дизайнер Richard King. Данный фильм является ярким примером звуковой драматургии в современном кино, поскольку при минимальном использовании диалогов основная драматическая нагрузка возложена на звуковую среду. Общая звуковая драматургия фильма строится вокруг идеи временного давления и психологического напряжения. Повторяющийся на протяжении фильма звук механизма часов символически отражает ограниченность времени. В теории кино такие повторяющиеся звуковые элементы трактуются как драматургический лейтмотив. Д.Сонненшайн отмечает: «Повторяющиеся звуковые мотивы формируют у зрителя состояние драматического ожидания» [5.143]. В первой части фильма, примерно в эпизодах вокруг двадцать пятой минуты, сцены на пляже практически лишены диалогов. Здесь отдалённый шум самолётов, звук ветра и моря раскрывают внутреннее состояние тревоги и неопределённости солдат. Несмотря на внешнюю визуальную статичность,

звуковая драматургия создаёт мощное психологическое напряжение.

Этот приём соответствует понятию «акустического звука». В средней части фильма, в эпизодах воздушных боёв, особое значение приобретает пространственная организация звука. Здесь звук не просто сопровождает визуальный ряд, а становится активным инструментом создания ощущения присутствия, усиливая драматическое напряжение сцены. Звуки авиационных двигателей, пулемётов и взрывов воспринимаются зрителем с разных направлений, дистанций и уровней громкости, что позволяет им не только слышать события, но и *ощутить* их физическую и эмоциональную динамику. Этот многослойный звуковой ландшафт создаёт эффект объёмного пространства, в котором зритель словно «окружён» происходящим.

Применение панорамирования, различной глубины звучания и направленного микширования в этой сцене позволяет точно передавать расположение объектов на экране, а также усиливает субъективное ощущение скорости и опасности. Более того, ритмическая структура звукового ряда в этих эпизодах синхронизирована с визуальным монтажом: моменты ускорения камерных планов сопровождаются усилением моторного гула самолётов, а затихания и паузы акцентируют внезапные опасности или напряжённые ожидания персонажей. Таким образом, звуковая драматургия в этих сценах выполняет не только поддерживающую роль, но и становится одним из ключевых выразительных элементов, формирующих восприятие времени и пространства зрителем. Она помогает аудитории глубже погрузиться в эмоциональное состояние персонажей, передаёт страх, тревогу и адреналин, создавая ощущение непосредственного участия в событиях, разворачивающихся на экране. Этот подход полностью соответствует современным теориям аудиовизуального восприятия, согласно которым звук в кино способен формировать психологический контекст сцены, дополняя и обогащая визуальные образы. В финальной части фильма, примерно в последней трети экранного

времени, через сочетание музыки, тишины и естественных шумов передаётся идея надежды и спасения. Использование низкотембровой музыки на фоне лаконичных диалогов формирует драматургическое завершение. «Управление эмоциональным состоянием зрителя посредством звука является одним из самых мощных средств киноискусства» [5.214]. Результаты проведённого теоретического и практического анализа позволяют утверждать, что звуковая драматургия в киноискусстве выполняет ключевую роль в обеспечении художественной целостности фильма, действуя в неразрывной связи с визуальной составляющей. Звуковая составляющая формирует внутренний ритм картины, задаёт темп восприятия, создаёт ощущение времени и пространства, а также управляет эмоциональной и психологической реакцией зрителя на происходящее на экране. Звуковая драматургия не ограничивается простым наложением диалогов, музыкального сопровождения и шумов; она представляет собой целенаправленную и концептуально выстроенную систему, в которой каждый звук будь то тихая деталь фона или резкий эффект выполняет художественно-смысловую функцию. Через согласованное взаимодействие этих элементов создаются драматические акценты, подчёркиваются конфликты и переживания персонажей, усиливается эффект присутствия и вовлечённости зрителя. Более того, грамотно выстроенная звуковая драматургия позволяет управлять динамикой восприятия сцены, задавать эмоциональные контрасты и формировать психологические ожидания, что делает её неотъемлемым и равноправным компонентом киноповествования, сравнимым по значимости с визуальным рядом [4.101]. На примере фильма «Дюнкерк» становится очевидно, что

посредством тщательно выстроенной звуковой драматургии возможно достижение максимального драматического эффекта даже при минимальном использовании визуальных средств.

В фильме наблюдается уникальное сочетание звукового пространства, динамических эффектов и музыкальных акцентов, которое позволяет передавать напряжение, страх и внутренние переживания персонажей без необходимости демонстрации их напрямую на экране. Данный подход подчёркивает возросшую творческую ответственность звукорежиссёра, чьё мастерство и художественный выбор оказывают решающее влияние на восприятие зрителем драматических событий. Роль звукового дизайна в современном кинематографе выходит за рамки технической функции - он становится самостоятельным выразительным средством, способным формировать эмоциональный и психологический контекст фильма. Таким образом, звуковая драматургия не только дополняет визуальный ряд, но и активно управляет нарративом, усиливая художественное воздействие на аудиторию и подтверждая значимость звукорежиссуры как ключевого элемента современного киноведения [5.21]. В заключение следует отметить, что звуковая драматургия является важнейшей составляющей аудиовизуального выражения в киноискусстве. Она управляет эмоциональным восприятием зрителя, углубляет содержание фильма и усиливает его художественное воздействие. Практика современного кино убедительно демонстрирует, что осознанный и научно обоснованный подход к звуковой драматургии способствует переходу кинематографа на качественно новый художественный уровень.

Использованная литература

1. Эйзенштейн С. М. *Вертикальный монтаж*. — Москва: Искусство, 1964. — 112 с.
2. Чурилов М. К. *Звуковая драматургия кинофильма*. — Москва: Искусство, 1980. — 45 с.
3. Chion M. *Audio-Vision: Sound on Screen*. — New York: Columbia University Press, 1994. — 5 p.
4. Altman R. *Sound Theory / Sound Practice*. — New York: Routledge, 1992. — 67 p.

5. Sonnenschein D. *Sound Design: The Expressive Power of Music, Voice and Sound Effects in Cinema*. Studio City: Michael Wiese Productions, 2001. — 214 p.
6. King R. *Interview on Sound Design of "Dunkirk"*. — 2017. — 3 p.

REZYUME. Ushbu maqolada kino san'atida ovoz dramaturgiyasi tushunchasi, uning shakllanish jarayoni va audiovizual ifodadagi o'rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ovoz film dramaturgiyasining mustaqil va teng huquqli badiiy komponenti sifatida ko'rib chiqilib, uning tomoshabin idrokiga ko'rsatadigan estetik va psixologik ta'siri ochib beriladi. Tadqiqot davomida yetakchi kino nazariyotchilarining qarashlari umumlashtirilib, aniq film misolida ovoz dramaturgiyasining amaliy qo'llanilishi tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается понятие звуковой драматургии в киноискусстве, этапы её формирования и роль в аудиовизуальном выражении. Звук анализируется как самостоятельный и равноправный художественный компонент кинодраматургии, оказывающий значительное эстетическое и психологическое воздействие на зрительское восприятие. На основе трудов ведущих теоретиков кино и анализа конкретного фильма раскрываются особенности практического применения звуковой драматургии.

SUMMARY. This article examines the concept of sound dramaturgy in cinema, its development, and its role in audiovisual expression. Sound is analyzed as an independent and equal artistic component of film dramaturgy that significantly influences the viewer's aesthetic and psychological perception. Based on the works of leading film theorists and the analysis of a specific film, the study demonstrates the practical application of sound dramaturgy.

PECULIARITIES OF THE SOUND-VIEW MONTAGE OF THE FILM "THE MAN LEAVES THE BIRDS"

Amanmuradov Shoxrat Charievich – *associate professor,
Department of "Voice Directing and Cinematography"
Uzbek State Institute of Arts and Culture*

Tayanch soʻzlar: tovush, film, musiqaning vazifalari, shovqinning vazifalari, etnik musiqa, ovoqli kino, o'zbek kinematografiyasi.

Ключевые слова: звук, фильм, функции музыки, функции шумов, этническая музыка, звуковое кино, узбекский кинематограф.

Key words: sound, film, music functions, noise functions, ethnic music, audio-visual editing, sound film, uzbek cinema.

Introduction. The contemporary history of Uzbek cinema is inseparable from the work of the renowned director, producer, and screenwriter, Honored Artist of Uzbekistan, State Prize laureate, and international film festival awardee Ali Khamraev. Ali Khamraev is the director of numerous feature films, including *Little Stories about Children* (1961), *Loves Me – Loves Me Not* (Tajikfilm, 1962), *Yer-er* (Where Are You, My Zulfiya?, 1964), *White, White Storks* (1966), *Red Sands* (co-directed with Akmal Akbarkhodjaev, 1967), *Dilaram* (the first Uzbek film opera, 1968), *Extraordinary Commissar* (1970), *Fearless* (1971), *The*

Seventh Bullet (1972), *The Admirer* (1973), *The Man Goes After the Birds* (1975), *The Woman from Mevazar* (1977), and *The Bride from Vuadil* (1984). He also directed numerous documentaries.

Literature Review. "If there is a giant who holds a dominant position in the history of Uzbek cinema," writes prominent American film critic Kent Jones, "it is Ali Khamraev, one of those rare talents comparable to Wells, Godard, or Scorsese, whose love for this art is so profound that his best films explode with overlapping streams of energy and illumination, much like fireworks breaking the sky..." [5]. Most of

Khamraev's films belong to the genre of social melodrama, combining visual spectacle with social critique. The director also masterfully explored the historical-revolutionary genre. For his film *Extraordinary Commissar*, he was awarded the Hamza State Prize of the Uzbek SSR (1971). As noted by N. Karimova, "His films tend toward poly-stylistics, a diversity of genre and visual solutions" [4, p. 146].

From the perspective of audiovisual editing, music, and sound effects, the film *The Man Goes After the Birds* (screenplay by Timur Zulfikarov; composer R. Vildanov), made in 1975, occupies a special place in the history of Uzbek cinema. The film's originality attracted the attention of Uzbek film scholars, who noted: "Khamraev's *The Man Goes After the Birds* is unusual in structure and visual design. The dramatic material represents a complex interweaving of poetry and prose, lyrical and folkloric elements. As in *The Admirer*, the cinematographer's and production designer's skill in conveying a richly detailed, dramatic atmosphere, in which the poet's youth unfolds, plays a central role." Scholars further observe that this film belongs "to the part of his work characterized by a particularly high level of contemporary cinematic thinking, maturity, and breadth, determining a unique form, style, and conceptual direction" [1, pp. 228–229].

Research Methodology. This study employs audiovisual analysis to examine the integration of music, environmental sounds, and sound effects in the film *The Man Goes After the Birds*. The main methods include: Analysis of diegetic and non-diegetic musical elements. Identification of leitmotifs in accordance with the narrative structure. Comparative references to poetic cinema, including the works of Andrei Tarkovsky. Observation of the interaction between visual imagery and auditory elements to assess their dramaturgical and emotional function.

Analysis and Results. The film introduces a novel conceptual approach to sound, noise, and music, all interacting in complex relationships with its overarching concept. It features a wealth of original and distinctive music by the talented composer R. Vildanov.

In this respect, the film recalls experiments by Russian director Andrei Tarkovsky. The film is saturated with musical innovations and sound effects, all of which relate to its multi-layered content, generalized images, and ideas. However, despite the significant presence of music, the film is not a musical; the music does not possess autonomous significance but serves to express a profound dramaturgical concept. The film's concept is multi-dimensional, poetically expressing the clash between two worldviews—the poetically inspired and the pragmatically grounded. The bearer of the first worldview is the protagonist, the young poet Farukh (D. Faiziev), who is captivated by the beauty of the world and classical Eastern poetry (quatrains, or rubaiyat, are heard in the film), entirely devoid of material interests or practical concerns. The conflict is established at the very beginning: early one morning, Farukh returns from the mountains and attempts to awaken his fellow villagers with the news that the almonds have blossomed. In response, he is beaten by several villagers, who consider him a madman, the son of an alcoholic. A wandering old man intervenes, reciting a poetic line to Farukh: "The almonds have blossomed again in the mountains, and the snow of my grays melts." This verse remains in Farukh's memory. Farukh's friend Habib shares his perspective on life, and Amadera, a young woman in love with him, lives nearby. Farukh faces hostility and misunderstanding from some villagers. After suffering misfortunes—the death of his father and the plundering of his house by indebted villagers—Farukh leaves his village with Habib. Together, they rescue a young girl named Gulcha, drifting along a river after a flood. The interactions of these three young characters reveal a rich and complex spectrum of poetic perception, highlighting the drama of confronting entrenched traditions, ignorance, and arbitrariness.

Conclusion. *The Man Goes After the Birds* exemplifies "poetic cinema." As scholar N. Karimova notes, "This is cinematography that seeks to liberate what appears on screen from everyday context. Importantly, the metaphorical level is fully justified both by daily logic and prose" [4, p. 149]. The film's

visual uniqueness is complemented by its original sound design. Natural sounds-wind, storms, winter weather-reflect the protagonist's inner turmoil. Additional environmental sounds include the river's flow, the monotonous mill, horse hooves, and birdsong. Their poetic significance is achieved through controlled duration and the "long-tone effect," compelling viewers to perceive nature's sounds as emotionally and narratively meaningful. A primary expressive leitmotif in the film is the off-screen music, reminiscent of a "Bach-like chorale" in polyphonic style. This leitmotif conveys a generalized spiritual state connected to high human values, appearing in moments such as Farukh admiring almond blossoms, his mother's childbirth and death, Amadera's confession of love, idyllic river scenes, Farukh's visions, and his departure. In contrast, on-screen traditional Eastern music accompanies narrative events-dutars, national ensembles, and wedding dances-creating two parallel musical perspectives: everyday and elevated, mundane and spiritual, prosaic and poeticized. Alongside the chorale, the composer introduces "sound spots," which often overlay or complement it. These unusual sounds-similar to the changkowuz at the film's start, nocturnal scenes with Farukh and Amadera, river bathing sequences, dutar performances, wedding processions, and more-sharpen audience perception. For example, traditional wedding music includes sur-na and doira, but unexpectedly, a string

instrument appears briefly, creating a subtle dissonance. Additionally, an inserted musical episode shows musicians on horseback playing an ancient Eastern melody in a circular formation, led by a girl with a medieval-style harp, which can be interpreted as a poetic "invitation" for Farukh to join a community of free-spirited wanderers.

Another striking episode is the winter mountain dance of a disguised performer before villagers, culminating in his murder by a local "ruler" representing evil. The dance, reminiscent of shamanistic rituals, is accompanied by flute music with archaic intonations, creating a mystical atmosphere.

The film demonstrates deep integration of all expressive means-sound, music, and noise. For instance, during Farukh's final winter encounter with Amadera, the wind fades and is replaced by distant carriage bells, layered with sound spots and the chorale, marking their final farewell.

The audiovisual editing of *The Man Goes After the Birds* is among the most remarkable phenomena in Uzbek cinema. It presents a sophisticated synthesis of expressive tools serving the artistic task of revealing the film's philosophical concept. This film's techniques merit close study and practical application by young filmmakers.

The film received high recognition, winning the Fine Arts Prize at the All-Union Film Festival in 1976 and the "Silver Peacock" for Best Direction at the 6th International Film Festival in Delhi in 1977.

References

1. Abul-Kasimova, X., Teshabayev, D., Mirzamukhamedova, M. Cinema of Uzbekistan. Tashkent: Gafur Gulyam Publishing House of Literature and Art, 1985. – 286 p.
2. Abul-Kasimova, X. Fundamentals of Cinematic Art. Tashkent, 2007. – 120 p.
3. Annotated Catalogue of Feature Films of Uzbekistan (1925–2008). [Collective authors]. / Chief Editor: S.A. Khaytmatova. Tashkent: San'at Journal Publishing House, 2009. – 242 p.
4. Karimova, N. Uzbekistan Feature Cinema. Tashkent: San'at Journal Publishing House, 2016. – 216 p..
5. Sanaeva T. Ali Khamraev – Director and Person. Part 4. – URL: <https://nuz.uz/moi-uzbekistancy/15457-ali-hamraev-rezhisser-i-chelovek-chast-4.html>

REZYUME. Ushbu maqola "Inson qushlar ortidan ketmoqda" (1975) filmi misolida ovozli montajning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan. Maqola muallifi filmni musiqiy va shovqinli bezash funksiyalarini ko'rib chiqadi. Maqolada bosh qahramonlarning musiqiy tavsifi, shuningdek, cholg'u musiqasining kadr ortidagi ijrosi tahlili keltirilgan. Maqola so'ngida muallif ushbu filmning o'zbek kinematografiyasi tarixida tutgan o'rni haqida yozadi.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена особенностям звукозрительного монтажа на примере фильма “Человек уходит за птицами” (1975). Автором статьи рассматриваются функции музыкального и шумового оформления фильма. В статье содержится музыкальная характеристика главных героев, а также анализ закадрового звучания инструментальной музыки. В заключении статьи автор пишет о значении, которое имел данный фильм в истории развития узбекского кинематографа.

SUMMARY. This article is devoted to the features of sound-visual editing on the example of the film “A Man Goes After the Birds” (1975). The author of the article considers the functions of musical and noise design of the film. The article contains the musical characteristics of the main characters, as well as an analysis of the off-screen sound of instrumental music. At the end of the article, the author writes about the significance that this film had in the history of the development of Uzbek cinema.

RADIO SPEKTAKL: AKUSTIKA VA OVOZ REJISSURASI

Sharafatdin Bawetdinov Kazimbekovich – o‘qituvchi
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: radio spektakl, akustik makon, ovoz rejissurasi, binaural audio, mikrofonlash, yaqinlik effekti, reverberatsiya, psixoakustika.

Ключевые слова: радиоспектакль, акустическое пространство, звукорежиссура, бинауральный звук, микрофонирование, эффект близости, реверберация, психоакустика.

Key words: radio drama, acoustic space, sound design, binaural audio, miking, proximity effect, reverberation, psychoacoustics.

Radio spektakl – bu insoniyat madaniy merosining o'ziga xos qatlami bo'lib, u tasvirsiz, faqat tovush vositalari yordamida badiiy obraz va voqelikni yaratish san'atidir. XX asrda "xayol teatri" (*Theatre of the Mind*) sifatida shakllangan bu janr, bugungi raqamli texnologiyalar asrida o'zining ikkinchi renessansini boshdan kechirmoqda. Podkastlar, audiokitoblar va striming platformalarining rivojlanishi radio dramaturgiyaga bo'lgan talabni qayta jonlantirdi, biroq bu jarayon endi yangi texnik va estetik talablar asosida kechmoqda.

Zamonaviy radio spektakllarni yozib olish jarayoni shunchaki aktyorlar dialogini tasmaga tushirishdan iborat emas. Bu – murakkab akustik arxitektura yaratish jarayonidir. Agar kino san'atida vizual tasvir ustuvor bo'lsa, radio spektaklda ovoz rejissyori tinglovchining tasavvurini to'liq boshqaruvchi yagona "operator" va "rassom" hisoblanadi. Ilmiy nuqtai nazardan, bu jarayon fizik akustika qonuniyatlari va insonning tovushni idrok etish psixologiyasi (psixoakustika) kesishmasida yuz beradi.

Professor B.To'rayev ta'kidlaganidek: "Radiojurnalistika va audio san'atda so'zning ta'siri bevosita texnik sifat va akustik aniqlik bilan bog'liq bo'lib, tinglovchi ongidagi tasvirni aynan ovoznining tembri va makondagi o'rni chizib beradi" [1, 48-bet]. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, an'anaviy radio eshittirish usullari bugungi yuqori sifatli (Hi-Res Audio) va immersiv (qamrab oluvchi) audio talablariga har doim ham javob bera olmaydi. Tinglovchi endi oddiy mono yoki stereo tovushni emas, balki voqea ichida bo'lish hissini beruvchi 3D (binaural) ovoz maydonini kutmoqda. Shu bois, ovoz rejissyorining oldiga qo'yilgan vazifa murakkablashdi: u nafaqat texnik sifatni ta'minlashi, balki tovush orqali masofa, hajm, harakat va hissiyotni aniq yetkazib berishi shart. Ovoz yozishga tayyorgarlik va studiya akustikasi: Radio spektaklni yozib olish jarayoni studiyaga kirishdan ancha oldin boshlanadi va bu bosqichning eng muhim qismi – akustik muhitni loyihalashdir. Ovoz yozish jarayonida xonaning fizik xususiyatlari yozib olinayotgan signalga bevosita ta'sir

ko'rsatadi va bu ta'sirni keyinchalik raqamli ishlov berish (post-production) jarayonida to'liq bartaraf etish deyarli imkonsizdir.

Akustik makon nazariyasi. Har qanday yopiq xonada tovush ikki komponentdan iborat bo'ladi: to'g'ridan-to'g'ri tovush (*direct sound*) va aks etgan tovush (*reflected sound*). Mashhur akustika mutaxassisi B.Ya.Meerzon o'z tadqiqotlarida shunday yozadi: "Mikrofon – bu shunchaki tovushni qabul qiluvchi qurilma emas, balki akustik muhitning "guvohi"dir. Agar xonaning rezonansi va reverberatsiya vaqti asar janriga mos kelmasa, eng qimmat uskunalar ham badiiy haqiqatni yarata olmaydi" [2, 112-bet]. Radio spektakl uchun ideal muhitni tanlashda rejissyor ikkita asosiy tushunchaga tayanadi:

1. "O'lik" xona (Dead room): Bu devorlari tovush yutuvchi materiallar bilan qoplangan, reverberatsiya vaqti minimal bo'lgan studiyadir. Zamonaviy radio spektakllarda ko'pincha aynan shunday "quruq" ovoz yozish afzal ko'riladi. Buning sababi shundaki, reverberatsiyadan xoli bo'lgan toza ovozni montaj jarayonida istalgan virtual makonga (masalan, g'or, sobor, tor xona yoki ochiq dala) joylashtirish osonroq.

2. "Jonli" xona (Live room): Tabiiy aks-sadoga ega bo'lgan xonalar. Ba'zi hollarda, rejissyorlar tabiiy realizmga erishish uchun maxsus akustikaga ega xonalardan foydalanadilar.

Psixoakustik omillarga keladigan bo'lsak akustika nafaqat texnik, balki psixologik vositadir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson qulog'i 50 millisekunddan qisqa vaqt ichida kelgan dastlabki aks sadolarni (*early reflections*) tahlil qilib, xonaning hajmini va devorlarning materialini aniqlay oladi.

Mikrofonlash texnikasi va ovoz perspektivasi: Radio spektaklda vizual kadrning o'rnini Ovoz Perspektivasi (*Sound Perspective*) egallaydi. Ovoz perspektivasi – bu tinglovchiga tovush manbaining (aktyor, musiqa yoki shovqin) fazodagi o'rnini, harakat yo'nalishini va tinglovchidan qanchalik uzoqligini his qildiruvchi akustik illyuziyadir. Ushbu illyuziyani yaratishning asosiy quroli – to'g'ri tanlangan mikrofonlash texnikasidir. Mikrofon turlari va tanlov: Radio dramalar uchun asosan kondensatorli

mikrofonlar ishlatiladi. Stenli Alten o'zining fundamental asarida ta'kidlaydi: "Ovoz perspektivasi tinglovchi va voqea o'rtasidagi psixologik masofani belgilaydi. Mikrofonning joylashuvi tinglovchiga uning sahnadagi o'rnini – kuzatuvchi yoki ishtirokchi ekanligini anglatadi" [3,215-bet].

Yo'nalish diagrammalari (Polar Patterns):

- Kardioid (Cardioid): Old tomondan kelayotgan tovushni oladi, orqa fonni kesadi. Bu yakkaxon dialoglar uchun standart hisoblanadi.

- Omnidirektonal (Omnidirectional): Hamma tomondan ovoz oladi. Guruh sahnalarida (masalan, bozor yoki ziyofat) tabiiy harakatni hosil qilish uchun qo'llaniladi. Ovoz perspektivasini yaratish usullari. Kino san'atidagi "Yaqin plan", "O'rta plan" va "Uzoq plan" tushunchalari radio spektaklda mikrofon va manba orasidagi masofa orqali belgilanadi:

1. Oldingi plan (Foreground): Aktyor mikrofonga juda yaqin turadi. Bu tinglovchida personaj bilan bevosita bog'liqlik hissini uyg'otadi.

2. O'rta plan (Mid-ground): Oddiy suhbat masofasi (30-60 sm).

3. Orqa plan (Background): Mikrofondan uzoqroq (1-2 metr) turish.

Masofa va yaqinlik effekti (proximity effect): Ovoz rejissurasida Yaqinlik effekti (*Proximity Effect*) deb ataluvchi fizik hodisa mavjud bo'lib, u radio spektakllarda kuchli badiiy vosita sifatida xizmat qiladi. Bu hodisa faqat yo'naltirilgan mikrofonlarga xos bo'lib, ovoz manbai mikrofonga yaqinlashgani sari past chastotalarning (baslarning) keskin kuchayishida namoyon bo'ladi.

Fizik asosi va badiiy qo'llanilishida masofa qisqarganda, ovozga "iliqlik", "to'liqlik" va "vazminlik" baxsh etiladi. Bu effekt, ayniqsa, ichki monologlar va "Xudo ovozi" (*Voice of God*) uslubidagi sahnalarda qo'l keladi. F. Rumsey va T. Makkormik o'z tadqiqotlarida bu haqida shunday deydilar: "Yaqinlik effekti ovoz manbaini sun'iy ravishda kattalashtiradi va unga hokimiyat (avtoritet) beradi. Biroq, bu effektini nazoratsiz qoldirish nutqning tushunarligini (intelligibility) pasaytirib, past chastotali g'o'ng'illashga olib kelishi mumkin" [4, 76-bet].

Texnik muammolar va yechimlar. Yaqinlik effekti kuchli badiiy qurol bo'lishi bilan birga, xavfli texnik nuqsonlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. "P", "B", "T" kabi portlovchi undoshlar (*Plosives*) mikrofondagi yaqin kelganda kuchli havo zarbasini hosil qiladi. Buni oldini olish uchun sifatli Pop-filtrlardan foydalanish va mikrofonni og'izga nisbatan biroz burchak ostida (*off-axis*) joylashtirish kerak. Masofani his qilish psixologiyasida Masofa va yaqinlik effekti tinglovchi va personaj o'rtasidagi emotsional masofani ham belgilaydi. Uzoqdagi, reverberatsiyaga boy ovoz "begonalashuv" yoki "yolg'izlik" hissini bersa, yaqin, "quruq" va bassga to'yingan ovoz "hamdardlik" va "birlik" tuyg'usini shakllantiradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki zamonaviy radio spektakllarni yozib olish jarayoni – bu shunchaki texnik amal emas, balki murakkab psixoakustik makon yaratish san'atidir. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki,

raqamli texnologiyalar davrida "xayol teatri" tushunchasi o'zgardi: endilikda asosiy urg'u faqat aktyor ijrosiga emas, balki tinglovchini voqea ichiga olib kiruvchi immersiv ovoz muhitini shakllantirishga qaratilmoqda. Xususan, studiya akustikasi va mikrofonlash texnikasi (ayniqsa, yaqinlik effekti va binaural yozuv) dramaturgik vazifani bajaruvchi asosiy vositalar ekanligi isbotlandi. Ovoz rejissyori bu vositalar yordamida nafaqat fizik masofani, balki personajlar o'rtasidagi psixologik munosabatlarni ham belgilaydi. O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti ilmiy to'plamlarida qayd etilganidek, "Milliy radio teatr an'alarini saqlab qolgan holda, jahon andozalaridagi fazoviy ovoz texnologiyalarini (Spatial Audio) joriy etish, soha rivojining garovidir" [5, 18-bet]. Kelajakda soha rivoji sun'iy intellekt va yangi audio formatlar integratsiyasi bilan bog'liq bo'lishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. To'rayev, B. *Radiojurnalistika va nutq madaniyati*. O'quv qo'llanma. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2019.
2. Meerзон, Б. Я. *Акустические основы звукорежиссуры*. Москва: "Аспект Пресс", 2004.
3. Alten, S. R. *Audio in Media* (10th Edition). Wadsworth Cengage Learning, 2013.
4. Rumsey, F., & McCormick, T. *Sound and Recording: Applications and Theory*. Focal Press, 2014.
5. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xabarлари. *Ilmiy-amaliy jurnal*. Toshkent, 2022-yil, №3 son.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqola zamonaviy media makonida radio spektakllar (audio dramalar) yaratishning texnik va badiiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar davrida ovoz rejissurasining o'zgarishi, studiya akustikasining psixoakustik ta'siri hamda mikrofonlashning zamonaviy usullari tahlil qilinadi. Xususan, tinglovchida "mavjudlik effekti"ni (*presence effect*) yaratishda akustik makonni shakllantirish, mikrofonlarning yo'nalish diagrammalari va "yaqinlik effekti" (*proximity effect*)dan badiiy maqsadlarda foydalanish masalalari yoritiladi. Maqola ovoz rejissyorlari, media mutaxassislari va talabalar uchun mo'ljallangan.

РЕЗЮМЕ. Данная научная статья посвящена изучению технических и художественных особенностей создания радиоспектаклей (аудиодрам) в современном медиaprостранстве. В исследовании анализируются изменения в звукорежиссуре в эпоху цифровых технологий, психоакустическое влияние студийной акустики и современные методы микрофонирования. В частности, освещаются вопросы формирования акустического пространства для создания «эффекта присутствия» у слушателя, использования диаграмм направленности микрофонов и «эффекта близости» (*proximity effect*) в художественных целях. Статья предназначена для звукорежиссеров, специалистов в области медиа и студентов.

SUMMARY. This scientific article is devoted to the study of the technical and artistic characteristics of creating radio plays (audio dramas) in the modern media space. The research analyzes the transformation of sound design in the digital era, the psychoacoustic impact of studio

acoustics, and modern miking techniques. Specifically, it addresses the issues of shaping acoustic space to create a "presence effect" for the listener, the use of microphone polar patterns, and the artistic application of the "proximity effect." The article is intended for sound engineers, media professionals, and students.

BALALAR HÁM ÓSPIRIMLER AUDITORIYASÍ USHÍN ARNALĠAN SPEKTAKLLERDE ESTETIKALÍQ TÁRBIYA MÁSELELERI

(“Alauaddin hám onıń sıyqırlı shıraġı” spektakli mısasında)

Darushova Darixa Kadirniyazovna – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: teatr, dramaturg, aktyor, rejissyor, spektakl, dóretiwshi, repertuar, dekoraciya

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертур, декорация.

Key words: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Shıǵıs xalqlarınıń xalıq awızeki dóretiwshiliginen toplanǵan «Mın bir tın» ertekleri hám onda sóz etiletuǵın waqıyalar kópshilikke jaqsı tanıs. Solardan biri «Alauaddin ham onıń sıyqırlı shıraġı» ertegin bilmeytuǵın adamnıń ózi bolmasa kerek. Bul ertektiń búgingi kúнге shekem bir neshe varianttaǵı filmleri, multfilmleri hám teatr sahnasındaǵı qoyımları tamashagóylerdiń názerine usınılıp kelingен. Dóretiwshilikte tınıp-tınshımaytuǵın, repertuarın ráń-báreń spektakller menen bayıtıp kiyatırǵan Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrı da shıǵıs xalıqları awızeki dóretpeleri tiykarındaǵı bul ertekti janlandırıp, sahnaǵa alıp shıqtı. Teatrdiń bas rejissyori Ómirbek Bekturǵanov tárepinen sahnalastırılǵan bul spektakl «Eh, Aladin!» atı menen xalıqqa usınıldı. Spektakldiń atı ertektiń rus tilindegi ataması ekenligi bizge belgili, biraq, teatr dóretiwshileri spektakldi nege bulay ataǵanlıǵı bizdi oylandıradı.

Ertek inscenirovkası spektakl rejissyori Ómirbek Bekturǵanov tárepinen jazılǵan bolıp, bálkim, atamanıń usılay atalıwına rejissyorda belgili bir tiykar bar bolsa kerek. Ádette spektaklge kóp sanlı tamashagóydi tartıwda onıń ataması da tiykarǵı roldi oynaydı. Atamanıń sırlı, jumbaqlı bolıwı teatr ıqlasbentlerinde spektaklge degen qızıǵıwshılıqtı oyatarı sózsiz. Júdá ǵarip shańaraqtan shıqqan Alauaddin óz aqıllılıǵı hám insaniylyq aǵla pazıyletleri menen máliykanıń kewlinen orın aladı. Eger bas qaharman baylıqqa kewil qoyǵanında ol sıyqırlı shıraqtıń qulı – Jindi azat etpegen

bolar edi. Tilekler ústine tileklerin jawdırıp, jawız Jafar sıyaqlı nápák nietlerin ámelge asırıwda onnan paydalanǵan bolar edi. Biraq Alauaddin olay etpeydi. Sıyqırlı shıraqtıń qanday kúshke iye ekenligine isenimi kámil bolsa da ol baxıtqa óz kúshi, miyneti hám hadal jol menen erisiwdi tańlaydı. Nátiyjede Jindi shıraqtıń qullıǵınan qutqarıp, jawız Jafardıń tileklerin ámelge asırmaydı. Ertek tamashagóylerge miynetsiz tabılǵan dúnyamaldıń hesh qashan baxıt alıp kelmesligin, aqıllılıq hám tuwrılıq baxıtqa qaray jol kórsetetuǵınlıǵın waqıyalar barısında túsendirip baradı.

«Alauaddin hám onıń sıyqırlı shıraġı» haqqındaǵı ertektiń motivi kópshilikke tanıs bolsa da onıń qaraqalpaq sahnasında qoyılıwı teatr ıqlasbentlerinde úlken qızıǵıwshılıq oyatqan bolıwı sózsiz. Sol sebepten de spektakl permerasına kelgen tamashagóylerdiń sanı kópshilikti quradı. Olar perde kóterilip dáslepki sahna kórinisinen-aq, ertekler álemine qaray jol aldı desek qátelespegen bolamız. Sebebi saxna bezekleri biz bilgen ertekke say, yaǵnıy shıǵıs xalıqlarınıń arxitekturalıq kórinislerin sawlenlerdirip turdı. Saray kórinisi, arab xalqına tán lipaslar, bazardaǵı sawda-satıq sahnası, sonday-aq paydalanılǵan basqa da rekvizitler spektakl waqıyalarına say keledi. Arnayı jaratılǵan sahna lipasları maqtawǵa ılayıqlı. Solardan Jafar ushın tigilgen kostyum hám onıń jılan baslı hasası júdá ájayıp islengen.

Bul miynetler spektakldiń dekoraciyasın jaratqan teatrdiń bas xudojnigi Tolıbay Shardemetovtıń dóretiwshilik izlenisleriniń

jemisi ekenin kórsetedi. Ásirese, onıń sıyqır isletken waqıtında jılanınıń kózleriniń qızarıp janıwı tamashagóylerde jawız qaharmanıń qılwalarına isenimdi payda etedi. Jafar rolindegi aktyor Pazılbek Tolegenov bul rolge tuwrı tańlanganlıǵın onıń atqarıw sheberligi hám sırtqı kelbetinen de ańlap alıw qıyın emes. Aktyorǵa islengen grim de júdá say túsken. Sonday-aq, maymıl Abu rolindegi aktyor Rahman Orınbaev óz rolin júdá sheberlik penen atqarǵan. Onıń maymılǵa say dál háreketleri isenimli hám anıq shıqtı. Aktyor ózine júkletilgen wazıypanı artıǵı menen orınlaǵanına gúwa boldıq. Máliyka rolindegi aktrisa Alima Rametullaevanıń da atqarıw qáiletine toqtap ótiw orınlı. Onıń 2021-jılı sahnalastırılǵan «Sahıpjamal hám Maqluq» spektaklindegi Bell roline salıstırmalı qaraǵanda usı spektakldegi qaharmanıń xarakterin, obrazın tolıq ashıp bere alǵanın kóriwimizge boladı. Grim arqalı aktyor saxnadaǵı qaharmanǵa "aylanadı." Jası, minez-qulqı, kásibi, sociallıq jaǵdayı tamashagóyge anıq kórinedi. Máselen, kekselik jyırıqları, sharshaw, kesellik yamasa

quwanış jaǵdayı grim menen belgilenedi. Jaqsı grim qaharmanıń ishki dúnyasın da kórsetedi. Grim - bul ápiwayı boyanıw emes, al aktyor kórkem óneriniń bir bólegi, obrazdı janlandırıwshı kúsh. "Eh Aladdin" spektaklindegi ayırım personajlar ushın grimler sheberlik penen islengen.

Ulıwmalastırıp aytqanda spektaklde dóretiwshilik kompoziciyanıń pútinligin kóremiz. Bir spektakldiń jarıqqa shıǵıwında teatrdaǵı sahna artı dóretiwshilileriniń jemisli miynetiniń bar ekenligin barlıq tamashagóyler de bile bermewi múmkin, biraq usı dóretiwshilik quramınıń birigip, tatıwlıqta hám dóretiwshilik kózqarasta bir jaǵadan bas shıǵara alǵanlıǵı ushın da usınday tabıshı spektaklderdiń payda bolıwın olarǵa jetkiziw, ańlatıw, biz teatrsınshılarınıń wazıypalarınan biri desek aljaspaǵan bolamız. Hámiyshe jańalıqqa qumar teatr jámáátiniń aldaǵı dóretiwshiliklerinde repertuardı milliy dramaturgiya dóretpeleri menen bir qatarda jáhán dúrdanalarınıń eń aǵla úgileri menen bayıtıwına isenimimiz kámil.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020.
3. Dramanıń tıp nusxası.
4. Ismaylov Ajiniyaz. "Qırol» ning yangi talqini" Journal of Culture and Art 1.3 (2023): 69-74.
5. Ismaylov Ajiniyaz Esbergenovich. «Ustoz taqdiri» spektaklida zamondosh obrazlar talSPEKTAKLIDA ZAMONDOSH OBRAZLAR TALQINI." GOLDEN BRAIN 1.13 (2023): 161-167.
6. Darushova Darixa Kadirniyazovna. "YOSH REJISSYORNING YANGI TALQINDAGI SPEKTAKLI." Oriental Art and Culture 5 (2024): 656-658.
7. Darushova Darixa Kadirniyazovna. "DOLZARBLIGINI YWQOTMAGAN ASARNING QORAQALPOQ SAHNASIDAGI TALQINI." TANQIDIY NAZAR, TAHLILYIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR 1.1 (2025): 355-358.
8. Darushova, D.K. "YAXSHI DRAMATURGIYA VA REJISSYOR YECHIMINING UYG 'UNLIGI." Inter education & global study 3 (2025): 628-635.

REZYUME. Bul maqalada Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrında sahnalastırılǵan "Eh, Aladin" spektakli hám ondaǵı rejissyorlıq sheshimniń nátiyjesi haqqında pikir bildirildi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье высказано мнение о спектакле "Эх, Аладдин" и результатах его режиссерского решения, поставленного в Каракалпакском государственном театре юного зрителя.

SUMMARY. This article discusses on the play "Aladdin" and the results of its director's decision, which was staged at the Karakalpak State Theater of Young Viewers.

ЗВУКОРЕЖИССУРА КАК ВИД ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА

Наргиза Исматуллаевна Гаппарова – и.о.доцента
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

Tayanch soʻzlar: ovoz rejissyori, san'at, ovoz, ovoz yozish, ovozli tasvir, ijodiy dizayn.

Ключевые слова: звукорежиссёр, искусство, звук, звукозапись, звукозрительный образ, творческий замысел.

Key words: sound engineer, art, sound, sound recording, visual image, creative idea.

Введение. Звукорежиссура зрелищных искусств является молодым видом художественного творчества по созданию звукоряда постановки (спектакля, фильма, концерта, эстрадного или циркового представления и т. д.) как художественного целого. Она имеет свои особенности в зависимости от решаемых задач, специфики материала, выразительных возможностей и технологии производства художественного зрелища. Следует отметить, что благодаря развитию мультимедиа-индустрии в последние годы сформировалась еще одна, новая область применения рассматриваемой профессии — звукорежиссура мультимедиа, специфические свойства которой обусловлены интерактивностью — взаимодействием зрителя с персонажами и объектами художественной среды в диалоговом режиме.

Методология исследования

Звукорежиссер зрелищных искусств

создает в сотворчестве с режиссером-постановщиком и композитором звуковую сферу аудиовизуального произведения, реализуя богатый спектр художественно-выразительных средств и возможностей современных технологий. Сообразно творческому замыслу режиссера, он формирует драматургически обоснованные звуковые акценты, контрапункты к

изображению, звуковой лейтмотив (лейттему, лейтобраз, лейттемир), конструирует звуковые мизансцены, обладающие пространственностью, фоноколористикой и громкостной динамикой, создает звуковые контрасты и наплывы, различные виды деформации звукового материала. Зачастую от таких чисто звукорежиссерских решений — на каком звуковом плане (близком, крупном, среднем, общем) помещены голос, музыка или шумы, сколь длинна пауза, в какой момент и в какой последовательности выходят на «авансцену» слухового действия различные элементы партитуры — зависят эмоционально-смысловые акценты, концепция аудиовизуального произведения. Находясь как бы на стыке искусства и техники, используя выразительные приемы, технические и акустические средства звукозаписи, звукорежиссер выступает в роли соавтора или интерпретатора идей режиссера в идейно-художественной трактовке драматургических образов. Процесс создания звукоряда спектакля, фильма, телевизионной и мультимедиа-программы складывается из двух этапов:

— формирования концептуальной модели звукозрительного образа произведения (точнее, его звуковой сферы) на основе пьесы/ литературного сценария, режиссерской разработки, изобразительного материала;

— реализации данной концепции средствами звукорежиссуры.

Разрабатываемая концептуальная модель отражает характер звуковой образности будущей полифонической ткани аудиовизуального произведения, представляющей динамическое единство многообразия звуковых элементов. Свои планы и намерения звукорежиссер

излагает в звуковой экспликации или партитуре, являющейся необходимым документом для производства и определяющей всю последующую работу над звуком. Звуковое решение должно быть теснейшим образом связано с другими компонентами произведения, поэтому очень важно, чтобы драматург и режиссер совместно со звукорежиссером прорабатывали звукозрительные образы уже на стадии работы над пьесой/сценарием, при создании режиссерской разработки. Сформировавшееся у звукорежиссера в процессе предварительной работы образное представление является в определенном смысле абстрактным. На практике оно обязательно должно быть скорректировано и дополнено отображением конкретной ситуации на сцене, в студии, на съемочной площадке, а также учитывать характер звучания в конкретных акустических и психологических условиях, содержание встречных импульсов, идущих от исполнителей.

Анализ. Реализация творческого замысла и материализация звуковой структуры аудиовизуальных произведений неразрывно связаны с существующим уровнем технологических возможностей,

акустическими условиями звукозаписи, используемыми художественно-техническими приемами звукорежиссуры, наличием необходимого фонотечного материала. Среди необходимых этапов работы со звуком в экранном творчестве можно назвать:

- запись синхронной речи и игровых шумов на съемочной площадке (синхронная звукозапись);
- проведение речевого и шумового озвучивания в тонстудии;
- запись оригинальной музыки;
- подбор фонотечного материала и создание оригинальных звуковых эффектов;
- монтаж звуковых компонентов и их окончательное сведение (соединение) под изображение в единый звукозрительный образ и др. Театральная звукорежиссура включает многие из вышеназванных видов работы со звуком. Однако главным в театре остается непосредственная, «живая» игра актёров на сцене, их исполнительская импровизация. Современная звукотехника, новейшие компьютерные технологии предоставляют разнообразные возможности в организации и технической фиксации пространственно-временных событий, позволяют наиболее точно воссоздать на сцене и на экране звукозрительные образы, возникающие в воображении звукорежиссера на этапе формирования концептуальной модели. Из исходного множества первичных звуковых сигналов, представляющих звучания голосов, разнообразных музыкальных и шумовых фактур, акустических фонов или искусственных синтезированных звучаний звукорежиссер конструирует звуковое поле, обеспечивающее полноценное восприятие зрителем-слушателем эстетической семантической информации, соответствующей зрительному образу. При этом в тракте звукопередачи происходит процесс активной творческой переработки звукорежиссером исходного множества первичных звучаний: их редактирование, динамическое, спектральное, временное преобразование различными средствами обработки. В экранных искусствах сформированная звуковая сфера произведения фиксируется на носителе и в момент демонстрации аудиовизуального произведения

воздействует совместно с изображением на зрителя-слушателя, определяя его слухозрительное восприятие. В сценических искусствах звуковая сфера аудиовизуального произведения формируется непосредственно во время ведения спектакля на основе сочетания «живого» звучания с заранее подготовленными звуковыми элементами или композициями.

Заключение. Успешное воплощение творческого замысла с помощью технических средств тракта звукопередачи возможно только в том случае, если звукорежиссер знает и учитывает в своей работе комплекс разнообразных аспектов, среди которых наиболее важными являются:

- особенности звуковой структуры аудиовизуальных произведений различных видов и жанров;
- динамические, спектральные и пространственно-временны арактеристики первичного звукового поля, а также исходного множества первичных звуковых

сигналов (речь, музыка, шумы) и искусственных звучаний, из которых формируется звуковая сфера аудиовизуального произведения;

- комплекс ощущений, свойственных естественному слушанию;
- особенности восприятия аудиовизуального произведения (эстетические и психофизиологические);
- критерии субъективной оценки качества звукозаписи;
- системы контроля и отображения звуковой информации, используемые в процессе записи, редактирования, обработки и сведения фонограмм;
- художественно-технические приемы звукорежиссуры;
- акустические свойства ателье, студий, театров и концертных залов;
- применяемые технологии звукозаписи;
- технические средства звукорежиссерской деятельности, характеристики тракта звукопередачи.

Список литературы

1. Меерзон Б.Я. Акустические основы звукорежиссуры. - М.,2004. - 205с.
2. Севашко А.В. Звукорежиссура и запись фонограмм. - М., 2004. - 432 с.
3. Садыкова Н.И. Вопросы актуальности модульного обучения в преподавании звукорежиссуры.
4. Хидирова К.С., Мирсаидова Д.И., ИСТОРИЯ РОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЕДЬМОГО ИСКУССТВА. Innovations in Technology and Science Education, 2023
5. Raximdjanov O.P., ZAMONAVIY OVOZ REJISSYORLIGINING ASOSIY TAMOYILLARI. Oriental Art and Culture, 2022.
6. Садикова Н.И., EXPLORING INNOVATIVE METHODS AND THE CHALLENGE OF MODULAR LEARNING IN SOUND DESIGN TEACHING.Международный журнал социальных наук, философии и культуры, 2022.
7. Мирсаидова Д.И., ZAMONAVIY OVOZ ISHLAB CHIQRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI. Евразийский журнал права, финансов и прикладных искусств, 2022.
8. Гаппарова Н.И. “МУЗЫКА - ОСНОВНОЙ КОМПОНЕНТ ЗВУКОЗРИТЕЛЬНОГО ОБРАЗА” International Conference on Developments in Education Hosted from Saint Petersburg, Russiahttps: econferencezone.org Oct. 23rd 2023 pp. 44-49.
9. Гаппарова Н.И. «ОРИГИНАЛЬНАЯ И КОМПИЛЯТИВНАЯ МУЗЫКА В ЭКРАННОМ ИСКУССТВЕ» «ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ ФАКУЛЬТЕТА «КИНО И ТЕЛЕВИДЕНИЕ» В СОВРЕМЕННОМ АУДИОВИЗУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ» Халқаро илмий-амалий конференция-Қозоғистон, апрель 2024,48-52 бб.
10. Гаппарова Н.И. “IMPORTANT ASPECTS OF THE WORK OF SOUND DESIGNERS IN THE CREATION OF SOUND AND VISUAL IMAGE” “Экономика и социум” Халқаро илмий-амалий журналы,№ 6(121) 2024, www.iupr.ru

11. Гаппарова Н.И. С.Халбаева “СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К СИНТЕЗУ ЗВУКА, ИЗОБРАЖЕНИЯ И АНИМАЦИИ В МЕДИАИСКУССТВЕ” “YANGI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOT” “Raқamli davrda tasvir, animatsiya va ovoznıng uyg’unlashuvi: yangi imkoniyatlar va istiqbollar” Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya, Vol. 1 No. 3 (2025).

РЕЗЮМЕ. Овоz rejissorligi badiiy ijodning bir turi sifatida ushbu maqolada hal qilinadigan vazifalar, materialning o'ziga xos xususiyatlari, badiiy tomoshani ishlab chiqarish uchun ekspressiv imkoniyatlar va texnologiyalarga qarab o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ajoyib san'at ovozi rejissorligining roli va ahamiyati ko'rib chiqiladi. Muallif spektakl, film, televizion va multimedia dasturlarini yaratish jarayoniga va uning asosiy bosqichlariga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu asar ijodiy dizaynni amalga oshirish va tovush tuzilishini moddiylashtirishning muhim jihatlarini aks ettiradi. O'zining tajribasi va faoliyatiga asoslanib, muallif ekran ijodida ovozi bilan ishlashning zarur bosqichlarini, shuningdek, ijodiy g'oyani amalga oshirishda ovozi muhandisi bilishi va hisobga olishi kerak bo'lgan turli xil muhim jihatlar majmuasini aks ettiradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль и значение звукорежиссуры зрелищных искусств, которая имеет свои особенности в зависимости от решаемых задач, специфики материала, выразительных возможностей и технологии производства художественного зрелища. Особое внимание автор уделяет процессу создания звукоряда спектакля, фильма, телевизионной и мультимедиа-программы и его основным этапам. В данной работе отражены важные аспекты реализации творческого замысла и материализации звуковой структуры. Основываясь на свой опыт и деятельность, автор отражает необходимые этапы работы со звуком в экранном творчестве, а также комплекс разнообразных важных аспектов, которые звукорежиссёр должен знать и учитывать при воплощении творческого замысла.

SUMMARY. This article examines the role and importance of sound engineering of entertainment arts, which has its own characteristics depending on the tasks being solved, the specifics of the material, expressive capabilities and production technology of an artistic spectacle. The author pays special attention to the process of creating the sound of a performance, film, television and multimedia program and its main stages. This work reflects important aspects of the realization of the creative idea and the materialization of the sound structure. Based on his experience and activities, the author reflects the necessary stages of working with sound in screen art, as well as a complex of various important aspects that a sound engineer should know and take into account when implementing a creative idea.

МЕХРИБОН УСТОЗ ЭДИ

*Ҳамидова Шоира Сотимбоевна – профессор в.в.б.
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти*

Таянч сўзлар. театр, актёрлик санъати, режиссёрлик, спектакль, сахна нутқи, телевидение, радио, профессор Абдурахим Сайфиддинов.

Ключевые слова. театр, актёрское искусство, режиссура, спектакль, сценическая речь, телевидение, радио, профессор Абдурахим Сайфиддинов.

Key words. theatre, acting, directing, performance, stage speech, television, radio, Professor Abdurahim Sayfiddinov.

O'zbekistonda teatr mutaxasislarini yetkazish sohasida boy maktab yaratilgan. Bu soha rivojiga muhim hissa qo'shgan ustozlardan biri O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, professor Abdurahmon Sayfiddinov edi. Uni hamkasb

do'stlari va shogirdlari oddiygina qilib Rahima aka deb atardilar.

Bundan qiriq yil avval men Xamza nomli akademik drama teatridan (hozirgi O'zbek Milliy akademik drama teatri) O'zbekiston davlat san'at institutiga o'qituvchi sifatida

kelib o'z faoliyatimni shu ustoz bilan bir kursda boshlaganligimdan doim faxrlanib yuraman. Rahim akaning o'z kasbiga bo'lgan e'tiqodi, o'ziga ham, talabalariga ham g'oyatda talabchanlik bilan munosabatda bo'lishi biz yosh o'qituvchilr uchun na'muna edi. Teatr pedagogikasi aktyorlik kasbidan farqli o'laroq murakkab jarayon ekanligini aynan Rahim aka darslari orqali his qila boshlaganman. Rahim aka Dastlab domla 1944 yili Yosh tomoshabinlar teatriga qo'shimcha ijodiy kuch sifatida aktyor bo'lib ishga kirgan. Spektaklda rollar ijro etish bilan birga teatr studiyasida taxsil olgan. San'at haqidagi ilk bilimlarni Javod Obidov, Ibrohim Ahmedov kabi taniqli va mohir rejissyorlardan olgan edi. 1947 yili teatrning tavsiyasi bilan Toshkent davlat teatr va rassomchilik institutining aktyorlik bo'limiga o'qishga keladi. Institutni tugatgach, 1952 yildan shu oliy dargohda avval sahna nutqi, keyin aktyorlik mahorati bo'yicha dars bera boshlaydi. Aktyorlik kasbiy ta'limi bo'yicha atoqli teatr arbobi, rejissyor Toshxo'ja Xo'jayev bilan bir kursda hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi. Aynan T.Xo'jayevning ta'siri uning teatr pedagogi sifatida shakillanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Talabalarning bitirish chog'ida ishlaydigan diplom spektakllar bo'lg'usi sahna ijodkorlarining individual ijodiy qiyofalarini ochishga qaratilgan ijodiy ish hisoblanadi. Shu ma'noda ustoz T.Xo'jayev bilan birga yaratilgan bir qator diplom spektakllar A.Sayfiddinov faoliyatida chuqur iz qoldirgan. Xususan, Nikolay Ostrovskiyning "Sepsiz qiz", Anton Pavlovich Chexovning "Vanya tog'a", Fridrix Shillerning "Makr va muhabbat" diplom spektakllari ustidagi ijodiy ishlar A.Sayfiddinovda talabalar layoqatini ochish usullarini o'zlashtirishda katta ahamiyat kasb etdi. Ustoz teatrning kuchini yanada chuqurroq angladi. Teatrning kuchini shoirlar, dramaturglar, aktyorlar, rejissyorlar, mashshoqlar, texnik xodimlar, libos ustalarining ijodiy ishida deb bildi va bular bir butun jamoa sifatidagi san'atkorlar ekanini targ'ib qildi. "Teatr san'ati san'atning boshqa turlaridan bir yo'la foydalangani bilan baribir aktyorsiz jonsiz bir narsadir. Faqat aktyorgina harakati hamda ijodiy tasavvuri bilan unga hayot baxsh etadi, tomoshabinni hayajonlantirib, uni orqasidan ergashtiradi va o'zi yashayotgan voqelikka olib kiradi. Shuning uchun ham tomoshabin teatrga

rassom tomonidan matoga chizilgan yoki sahnaning o'zida bino etilgan hashamatli qasrlar, fusunkor bog'lar, ko'rkam, kelishgan uylar, ajoyib tabiat manzaralarini, elektrotexnik tomonidan shularning barchasiga tegishli jilo berilishini yoki mohir tikuvchining qo'lidan chiqqan xushbichim kiyim-kechaklarni ko'rgani bormaydi. Asosan, aktyorlar ijodi orqali hayotda bo'lib o'tgan, bo'layotgan hamda bo'lishi mumkin voqealarning qanday jonlantirilganiligini va voqealar ichida harakat qiluvchi obrazlar siymosini ko'rish, ulardan ma'naviy oziq va estetik zavq olish, hordiq chiqarish uchun boradi" [1.3-4.]. Bu iqtiboslarni keltirib, balki domla shuning uchun ham o'z hayotini aktyor tarbiyalashga bag'ishlagandir, degan fikrlar xayoldan o'tadi. Rahim aka sahna uchun yozilgan asarlarni yaxshi tarjimoni ham edi. Tarjimada ham ilmiy uslubiy, ham badiiy jihatlariga katta e'tibor berar edi. Bo'lg'usi aktyorlar bilan ishlashda ham ana shu jihatlarining uyg'unligiga alohida e'tibor berar edi. Dars jarayonlarida faqat aktyorlik mahorati emas, san'atni tilshunoslik, adabiyotshunoslik bilan bog'lagan tarzda olib borar edi. Shu ma'noda o'nga yaqin asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilib diplom spektakliga aylantirdi. Ular orasida Nozim Hikmatning "Unitilgan odam" asari ayniqsa mashhur edi. Bu asar Hamid Olimjon nomidagi Samarqand viloyat musiqali teatrida ham qo'yildi. Rejissyor Mahkam Muhammedov bilan hamorlikda ishlagan damlari ham bo'lgan [2]. T.Jumagulovning "Qasos" asari ham Rahim aka tomonidan tarjima qilinib, Buxoro va Xorazm viloyati teatrlarida, Yusuf Azimzodaning "Nasriddinning sarguzashtlari" asari esa Hamza nomli akademik drama teatrida (hozirgi milliy teatr), shuningdek, Andijon, Buxoro, Xorazm teatrlarida sahnalashtirildi. A.Sayfiddinov sahna nutqi sohasida ham e'tiborli tadqiqotchilik ishlarini olib bordi. U kishi qoldirgan ilmiy ishlar to'plamlarida, jurnallarda, gazetalarda nashr etildi. "Og'zaki nutqning ifoda usullari", "Arus sistemasida yozilgan she'riy matn ustida ishlash", "O'zbek badiiy o'qish tarixidan lavhalar" kabi ilmiy maqolalari, "Adabiy asar va ijrochilik mahorati" nomli o'quv qo'llanma, Sahna nutqi xrestomatiyasi kabi o'quv adabiyotlari haligacha o'qituvchilar va talabalarga qimmatli manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. A.Sayfiddinov o'z darslarini o'zbek teatri amaliyoti bilan

bog‘liq holda olib bordi. Atoqli rejissyorlar Mannon Uyg‘ur, Yetim Bobojonovlarning so‘z ustida ishlash usullarini, ularning mashhur spektakllarini tahlil qilib yoritib bordi. Og‘zaki nutqda mantiqiy tahlil, nutq, sukut (pauza) intonatsion rango-ranglik kabi muammolar olimning 1966 yil nashr etilgan ”O‘zbek sahna nutqi masalalari” nomli to‘plamida chuqur tahlil etiladi. O‘zbek mumtoz she‘rlari, ayniqsa g‘azal janrida yozilgan she‘rlarni badiiy o‘qish, ijro etish muammosi dolzarb ekani ta’kidlanadi. A.Sayfiddinov bu sohada bilimni kengaytirish maqsadida Nizomiy nomidagi pedagogika institutida ham tahsil olganini alohida ta’kidlash lozim.

Maqsud Shayxzoda bilan yaqin muloqatda bo‘lib, dramaturgiyaning qonun-qoidalarini ham mukammal o‘rgangan. 1980 yili “Fan” nashriyotida uning “Adabiy asar va ijrochilik mahorati” nomli kitobining chop etilishi aktyorlik mahorati hamda sahna nutqi bo‘yicha dars beruvchi pedagoglarga metodik va ilmiy ko‘mak bo‘ldi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Nazariy va amaliy qiymatiga ko‘ra mazkur o‘quv adabiyoti aktyorlarga hamda rejissyorlarga professional dars berishda chuqur bilimga ega bo‘lishga o‘rgatdi. Ushbu kitobda birinchi bor o‘zbek teatri va teatr pedagogikasining spektakl tayyorlashda, shuningdek, aktyor tarbiyasi jarayonida badiiy so‘zni o‘zlashtirish hamda sahnada gavdalantirish borasida to‘plangan tajribalar va nutq san‘ati sohasida erishilgan muvaffaqiyatlar chuqur tahlil etib berildi. Ushbu adabiyot bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. A.Sayfiddinov uz kitobida shunday yozgan edi: “So‘z bilan hatti-harakat, avvalo, so‘zning tabiatiga bog‘liq... Dramatik aktyor oldida avtor tomonidan yaratilgan yozma nutqni og‘zaki nutqqa aylantirish vazifasi turadi. Shuning

uchun ham Stanislavskiy sahna nutqini aktyorlik san‘atidagi eng murakkab masalalardan biri ekanini e’tirof etgani holda, organik ijod qonuniyatlarini izlashda unga alohida e’tibor bilan qaragan” [3.5]. Darhaqiqat, domlarning so‘zga va nutqqa bo‘lgan talabchanligi o‘ta kuchli bo‘lgan. Chunki, teatrlarda ba’zi aktyorlarning so‘z bilan xatti-harakat qilishi borasidagi muammolar talaygina edi. Mohir ustoz radio va televideniye bilan ham doimiy aloqada bo‘lib kelgan chog‘larida orttirgan tarjibalarini ilmiy asarlarida aks ettirdi.

Adabiy-badiiy eshittirishlarda badiiy asarlarni mahorat bilan o‘qib, sohir ovozi bilan radio tinglovchilari e’tiborini qozona oldi. Bu bilan televideniye va radio rejissyorligi ta’lim yo‘nalishida tahsil oladigan talabalarga ham dars bera oldi. Ularga mikrafon oldida ishlashda nimalarga ahamiyat berish kerakligi borasida samarali saboq berib keldi.

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak, professor A.Sayfiddinov aktyorni shunchaki ijrochi emas, balki yirik ijodkor shaxs sifatida tarbiyalash yo‘llarini izladi. O‘zbekiston halq artistlari Shirin Azizova, To‘g‘on Rejemetov, Dilbar Ismoilova, Murod Rajabov, Afzal Rafiqov, Tohir Saidov singari ko‘plab teatr ijodkorlari aynan Abdurahmon Sayfiddinovning shogirdlari hisoblanadi. A.Sayfiddinov talabalariga mehribon, ularga otalardek munosabatda bo‘ldi. Umrining oxirgi damlarigacha san‘at institutining Teatr san‘ati fakultetida talabalarga aktyorlik mahorati, sahna nutqi fanlarining nazariy darslarini o‘tib keldi. Yosh pedagoglarga esa fanning sir-asrorlarini o‘rganishda maslahatchi sifatida faoliyat ko‘rsati keldi. O‘zbek san‘atining yirik namoyondasi Abdurahim Sayfiddinov xotirasi shu taxlit o‘zbek teatri tarixida muhrlanib qoldi.

Адабиётлар

1. Сайфиддинов А. Адабий асар ва ижрочилик маҳорати. –Тошкент: “Фан”, 1980.
2. *Эслатма:* Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, профессор Маҳкам Муҳаммедов кўп йиллар Ўзбекистон телевидениесига фаолият кўрсатиш билан бирга О.Хўжаев номли Сирдарё вилоят театри ва Республика Ёш томошабинлар театрида бош режиссёр вазифасида ишлаган.
3. Сайфиддинов А. Адабий асар ва ижрочилик маҳорати. –Тошкент: “Фан”, 1980
4. O.Dadamirzayev ZAMONAVIY KINOTEATRLAR VA ULARNING INSON PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI // Oriental Art and Culture. 2023. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-kinoteatrlar-va-ularning-inson-psixologiyasiga-ta-siri> (дата обращения: 07.01.2025).

5. Махмудова Хамида Ахюловна Сохранение национальной идентичности в период глобализации мировых процессов // Вестник науки и образования. 2019. №9-3 (63). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sohranenie-natsionalnoy-identichnosti-v-period-globalizatsii-mirovyh-protsessov> (дата обращения: 07.01.2025).
6. Karayeva F. IJODKOR SHAXSNING BADIYIY DID VA AXLOQIY MADANIYATI // Interpretation and researches. – 2023. – Т. 1. – №. 15.
7. Мадримов Q. и др. ИЖОДКОР ТАРБИЯСИДА ЭТИКА // Oriental Art and Culture. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – С. 656-661.
8. Qobilov X. N. AKTYORLIK MAHORATI VA REJISSURA MASALALARI // Oriental Art and Culture. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 251-255.
9. Karayeva F. REJISSYOR VA AKTYOR HAMKORLIGI // Interpretation and researches. – 2024. – Т. 2. – №. 19. – С. 18-22.
10. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati // Tafakkur qanoti" nashriyoti Toshkent-2014. – 2011.
11. Тангриева Д. КИНОДА САНЪАТИДА АКТЁРЛИК МАНОРАТИ // Oriental Art and Culture. – 2021. – №. 6. – С. 71-78.

РЕЗЮМЕ. Мақола Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, профессор, меҳрибон устоз Абдурахим Сайфиддиновнинг хотирасига бағишланади. А.Сайфиддиновнинг кўп йиллик саҳна нутқи ва актёрлик маҳорати кафедраларидаги педагогик фаолияти, илмий ва ижодий изланишларига алоҳида эътибор қаратилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена памяти Заслуженного работника культуры Узбекистана, профессора, доброго наставника Абдурахима Сайфиддинова. Особое внимание уделяется его многолетней педагогической деятельности на кафедрах сценической речи и актёрского мастерства, а также его научным и творческим изысканиям.

SUMMARY. The article is dedicated to the memory of Abdurahim Sayfiddinov, Honored Cultural Worker of Uzbekistan, professor, and caring mentor. Special attention is given to his many years of pedagogical work in the departments of stage speech and acting, as well as to his scientific and creative research.

ANIMATSION FILM ISHLAB CHIQRISH JARAYONIDA BAKALAVR KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIIY ASOSLARI

Hojimatov Doston Hamidulla o'g'li – *katta o'qituvchi*
O'zDSMI, "Kino, televideniye va rejissyorligi" kafedrası mudiri v.b.

Tayanch so'zlar: animatsion kino, bakalavriyat ta'limi, kompetensiya modeli, kadrma-kadr animatsiya, timing, vizual ritm, dramaturgiya, 2D, 3D, stop-motion, pedagogik metodologiya.

Ключевые слова: анимационное кино, бакалавриат, модель компетенций, покадровая анимация, тайминг, визуальный ритм, драматургия, 2D, 3D, stop-motion, педагогическая методология.

Keywords: animation film, undergraduate education, competency model, frame-by-frame animation, timing, visual rhythm, dramaturgy, 2D, 3D, stop-motion, pedagogical methodology.

Kirish. Animatsion kino rejissurasi zamonaviy kinematografiyada o'ziga xos metodologik va estetik pozitsiyaga ega bo'lib, u real voqelikdan farqli o'laroq sun'iy yaratilgan vizual muhit orqali hikoya va dramaturgiyani ifodalaydi.

Ushbu yo'nalish 2D, 3D, stop-motion va raqamli animatsiya kabi texnologik

platformalarda kadrma-kadr vizual konstruksiyani yaratishga qaratilgan bo'lib, talabalarning professional kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Animatsion filmning ishlab chiqarish jarayoni – bu nafaqat texnik va texnologik ko'nikmalarni o'z ichiga oladi, balki kreativ qarorlar, vizual estetika va dramaturgik tuzilmani kompleks

ravishda uyg'unlashtirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, animatsion kino bakalavriyat ta'limida nazariy va amaliy kompetensiyalarni tizimli shakllantirishning asosiy obyekti hisoblanadi.

Bakalavriyat bosqichida animatsion kino rejissurasini o'qitishning pedagogik zaruriyati talabalarga sun'iy vizual muhitni boshqarish, kadrma-kadr animatsiyani loyihalash va vizual konstruksiyani timing va ritm asosida shakllantirish imkonini beradi. Shuningdek, bu yo'nalish talabalarni estetik qaror qabul qilish, film tilini vizual yondashuvlar orqali ifodalash va texnologik jarayonlarni nazorat qilish ko'nikmalari bilan boyitadi. Shu tarzda, animatsion kino ta'limi nafaqat texnik jihatdan, balki nazariy, kreativ va metodologik asosda ham dolzarb hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bakalavriyat ta'limida animatsion kino kompetensiyalarini tizimli shakllantirish va standartlashtirish hozirgi kinematografik, texnologik va pedagogik ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Ushbu maqola bakalavriyat bosqichida animatsion kino rejissyorining kompetensiya modelini ilmiy asosda aniqlash, uning ishlab chiqarish, vizual til va pedagogik komponentlarini tasvirlash va xalqaro kino maktablari tajribasini integratsiyalash imkoniyatlarini tahlil qilishni maqsad qiladi.

Nazariy asoslar. Bakalavriyat ta'limida Thomas va Johnstonning "The Illusion of Life: Disney Animation" asaridagi "12 asosiy animatsiya tamoyili" animatsion filmning texnik va estetik jihatlarini tushunishda poydevor vazifasini bajaradi. [1.546] uksiya va dramaturgiya bilan bog'liqligini tushuntirishda ilmiy asos vazifasini bajaradi. Bu manba talabalarga filmning vizual tili, kadr ritmi va timingni o'rganish orqali o'z ijodiy qarorlarini rivojlantirish imkonini beradi, shuningdek, animatsion sahnalarni kompozitsion va dramatik jihatdan samarali shakllantirishga yordam beradi.

John Lasseterning asari 3D animatsiya va rigging asoslarini, shuningdek timing va kadr ritmini o'rganishda ilmiy asos vazifasini bajaradi. [2.127] Ushbu manba talabalarni kadrma-kadr animatsiya tamoyillarini amaliy qo'llashga o'rgatadi va vizual-harakatlarni dramatik va estetik jihatdan samarali yaratish

ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bordwell va Thompsonning "Film Art: An Introduction" asari kino tili va dramaturgik tuzilmani tushunishda ilmiy asos vazifasini bajaradi. Ushbu manba talabalarga filmning kadr kompozitsiyasi, montaj va kameraning dramatik roli orqali vizual hikoya tilini o'rganish va o'z ijodiy qarorlarini shakllantirish imkonini beradi. [3.544] Piagetning "The Psychology of Intelligence" asari talabalarning ijodiy va vizual-matematik fikrlashini rivojlantirishda ilmiy asos vazifasini bajaradi. Ushbu manba kognitiv rivojlanish va muammolarni hal qilish qobiliyatini o'rganish orqali talabalarni animatsion film yaratish jarayonida analitik va kreativ qarorlar qabul qilishga tayyorlaydi. [4.204] O'zbekiston, Rossiya, Yevropa va AQSHning animatsion kino maktablarida bakalavriyat bosqichida 2D, 3D va stop-motion yo'nalishlari alohida mutaxassislik sifatida ajratilgan. Pedagogik metodlar doirasida master-klasslar, amaliy loyihalar, simulyatsion mashg'ulotlar va xalqaro tajribalarni integratsiyalash talabalarning kreativ va texnik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kompetensiya yondashuvi nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirishni ta'minlaydi va talabalarga professional, texnologik va estetik jihatdan kompleks tayyorgarlik beradi.

Metodologiya

Bakalavriyat ta'limida animatsion kino rejissurasini o'qitish metodologiyasi nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan bo'lib, talabalarni kadrma-kadr animatsiya, timing, vizual ritm, kadr kompozitsiyasi va dramaturgik tuzilmani tushunishga o'rgatadi. Ushbu yondashuv talabalarni 2D, 3D va stop-motion animatsiya platformalarida texnik, estetik va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltiradi, vizual-matematik fikrlash, analitik qaror qabul qilish va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shuningdek, xalqaro animatsion maktablar tajribasi integratsiyalash orqali talabalarga global standartlarga mos tayyorgarlik berish va real animatsion film ishlab chiqarish jarayonida bilim va ko'nikmalarni amaliyotda

qo‘llash imkonini yaratadi. Animatsion kino rejissura kompetensiya modeli. Animatsion kino kompetensiya modeli bakalavriyat ta‘limida talabalarning professional, texnik va estetik tayyorgarligini shakllantirishga xizmat qiladi. Model uchta asosiy blokdan iborat:

- nazariy kompetensiyalar;
- amaliy/texnik kompetensiyalar;
- ijodiy/kommunikativ kompetensiyalar.

Nazariy blok kino tilining tamoyillari, vizual konstruksiya, dramaturgiya va timing konseptlarini qamrab oladi. Amaliy/texnik blok 2D, 3D, stop-motion va raqamli animatsiya platformalarida kadrma-kadr animatsiya yaratish, sahna bezagi, rigging, modeling va vizual effektlarni integratsiyalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ijodiy va kommunikativ blok esa talabalarning kreativ qarorlar qabul qilish, loyiha boshqaruvi, jamoaviy ishlash va professional etika ko‘nikmalarini shakllantiradi. Kompetensiya modeli indikatorlarga asoslangan baholash tizimini o‘z ichiga oladi, bunda har bir blok bo‘yicha talabaning nazariy, amaliy va ijodiy ko‘rsatkichlari rivojlanish rejasini ishlab chiqish va pedagogik jarayonni optimallashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, model xalqaro kino maktablari – O‘zbekiston, Rossiya, Yevropa va AQSH tajribasini hisobga olgan holda talabalarga global standartlarga mos tayyorgarlikni ta‘minlaydi. *Amaliy texnik kompetensiyalar* talabaning texnologik jarayonlarni puxta egallashi va animatsiya ishlab chiqarishning funksional bosqichlarini izchil boshqarish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. Mazkur kompetensiyalar, avvalo, 2D, 3D va stop-motion texnologiyalarida kadrma-kadr harakat yaratish tamoyillari, timing va spacing nazariyasi, kamera simulyatsiyasi, fazoviy kompozitsiya, hamda animatsion mizansenani loyihalash bo‘yicha amaliy malakalarni qamrab oladi.

Talabalar animatsiya dasturlari (Adobe Animate, Toon Boom Harmony, Blender, Maya va boshqalar) bilan ishlash, storyboard, animatik va layout jarayonlarini mustaqil ravishda amalga oshirish orqali texnik bilish darajasini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Shuningdek, texnik kompetensiyalar animatsion xarakterning harakat mantig‘ini

tahlil qilish, vizual ritmni boshqarish, kadr davomiyligini hisoblash, hamda render, light va digital compositing jarayonlarining asosiy parametrlari bilan ishlay olishni ham o‘z ichiga oladi. Pedagogik jarayonda ushbu kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni laboratoriya mashg‘ulotlari, kichik animatsion sahnalar yaratish, animatik montaji va ishlab chiqarish pipeline‘ining har bir bosqichini amaliy bajarish orqali baholanadi. Natijada talaba animatsion film rejissyori sifatida texnik jihatdan izchil, vizual asoslangan va ishlab chiqarish jarayonining barcha mexanizmlarini anglaydigan professional malakalarga ega bo‘ladi. *Ijodiy kommunikativ kompetensiyalar* talabaning badiiy fikrlash darajasini, kontseptual qaror qabul qilish qobiliyatini va professional jamoasi bilan samarali muloqot yuritish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Mazkur kompetensiyalar, birinchi navbatda, vizual konsepsiya yaratish, obrazlar tizimini badiiy asoslash, estetik tanlovlar qilish, hamda animatsion xarakterlarning dramatik funksiyasini aniqlash kabi ijodiy faoliyat elementlarini o‘z ichiga oladi. Talabalardan g‘oya ishlab chiqish, stilistik yechimlar tanlash, rang va yorug‘lik orqali kayfiyat yaratish, shuningdek, dramaturgik struktura doirasida sahnalararo izchillikni ta‘minlash kabi jarayonlarda o‘z ijodiy pozitsiyasini ifodalash talab etiladi. Kommunikativ kompetensiyalar esa animatsion ishlab chiqarishning jamoaviy xarakteridan kelib chiqadi. Talaba ssenariy muallifi, animator, dizayner, operator, montajchi va ovoz rejissyori kabi mutaxassislar bilan samarali hamkorlik qilish, o‘z rejissyorlik fikrini aniq va asosli yetkazish, loyiha bo‘yicha umumiy badiiy viziyani boshqarish va muhokamalar jarayonida konstruktiv muloqot yuritish ko‘nikmalarini egallashi lozim. Ushbu kompetensiyalar pitching, storyboard taqdimotlari, jamoaviy loyihalar va rejissyorlik ko‘rsatmalarini ishlab chiqish orqali amalda mustahkamlanadi. Natijada ijodiy/kommunikativ kompetensiyalar talabaning animatsion film rejissyori sifatida mustaqil badiiy qaror qabul qilish, jamoaviy jarayonni boshqarish va professional muhitda samarali kommunikatsiya o‘rnatish qobiliyatini rivojlantiradi.

Xulosa. Bakalavriyat ta'limida animatsion kino rejissurasining kompetensiya modeli talabalarning professional, texnik, ijodiy va estetik jihatdan kompleks tayyorgarligini shakllantirishga xizmat qiladi. Nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish orqali talabalarga kadrma-kadr vizual konstruksiya yaratish, timingni boshqarish va dramaturgik tuzilmani integratsiyalash imkoniyati beriladi. Shu tarzda, kompetensiya modeli talabalarning sun'iy yaratilgan muhit bilan ishlash qobiliyatini va vizual tilda estetik qaror qabul

qilishini mustahkamlaydi. Modelning amaliy tatbiqi master-klasslar, amaliy loyihalar, simulyatsion mashg'ulotlar va xalqaro tajribalarni integratsiyalash orqali amalga oshiriladi.

Talabalar real animatsion film ishlab chiqarish jarayonida o'z kompetensiyalarini rivojlantiradi, jamoaviy ishlash va loyiha boshqaruvi ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, pedagogik jarayon ularning individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi va kompetensiyalarni tizimli tarzda baholash imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. F.Thomas, O.Johnston. The Illusion of Life Disney animation. – New York.: Walt Disney Productions. 1981. P.546.
2. P.Wells. Understanding Animation. – London.: Routledge taylor. Francis group. 1998. P.271.
3. J.Lasseter. Toy story: the art and making of the animated film. - USA.:Hyperion. 1995. C. 127.
4. D.Bordwell. K.Thompson. Film art: an introduction. – New-York.: Incorporated. 2009. P. 544.
5. J.Piaget. The Psychology of Intelligence. – London.: La psychologie de l'intelligence first published. 1947. P.204.

REZYUME. Maqola bakalavriyat ta'limida animatsion kino rejissurasini o'qitishda talabalarning nazariy, amaliy va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodologiyasini tahlil qiladi. Taklif etilgan kompetensiya modeli 2D, 3D va stop-motion platformalarida kadrma-kadr animatsiya, timing va vizual ritmni shakllantirishga, shuningdek, jamoaviy ishlash va kreativ qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. Статья анализирует методологию развития теоретических, практических и творческих компетенций студентов при обучении режиссуре анимационного кино на уровне бакалавриата. Предложенная модель компетенций способствует формированию покaдровой анимации, тайминга и визуального ритма на платформах 2D, 3D и stop-motion, а также развитию навыков командной работы и принятия креативных решений.

SUMMARY. The article analyzes the methodology for developing students' theoretical, practical, and creative competencies in teaching animation film directing at the undergraduate level. The proposed competency model supports the creation of frame-by-frame animation, timing, and visual rhythm on 2D, 3D, and stop-motion platforms, as well as the development of teamwork and creative decision-making skills.

«117-KVARTIRA» SPEKTAKLINDE SIMVOLLÍQ OBRAZ HÁM DRAMEDIYA JANRÍNÍN SAXNALÍQ TALQÍLANÍWÍ

Ismailov Ajiniyaz Esbergenovich – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanısh sózler: teatr, dramaturg, aktyor, rejıssyor, spektakl, dóretiwshı, repertuar, dekoraciya.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертур, декорация.

Key words: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Zamanagóy teatr kórkem ónerinde janlar únlesligi hám simvolikalıq obrazlar arqalı sociallıq mashqalalardı sáwlelendiriw úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Usı kózqarastan Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrı repertuarınan orın alǵan "117-kvartira" spektakli mazmun hám forma jaǵınan dıqqatqa ılayıqlı sahnalıq shıǵarmalardan biri bolıp esaplanadı. Bul spektakldi teatrdıń ádettegi spektakllerinen ózgesherik dep aytıwǵa arızıydı. Óytkeni spektaklde jańa janrdı (dramediya) hám rejıssyor tapqırılıqtı kóriwimizge boladı. Spektakldiń tiykarǵı obrazı - "Úy adamı" (domovoy) esaplanadı. Bul personaj slavyan xalıqları folklorında keń tarqalǵan mifologiyalıq qaharman bolıp, ádette úydi qorǵawshı, tártip hám tınıshlıqtı saqlawshı ruwh sıpatında kóz aldına keltiriledi. Biraq "117-kvartira" spektaklinde bul obraz dástúriy folklor talqılawınan ózgeshe, keńirek filosofiyalıq-simvolikalıq mániste kórsetiledi. Tamashagóy aldında tábiyiy sorawlar tuwıladı: úy adamı kim, ol qalayınsha 117-kvartirada payda bolǵan hám onıń bul kvartiradaǵı wazıypası neden ibarat? Bul sorawlarǵa juwap spektakl dawamında basqıshpa-basqısh ashıp barıladı.

Perde kóterilip úy adamı sahnada kórinedi hám ol usı úydiń iyesi ekenligin málim etedi. Sonday-aq, ol muhabbat atlı sezimniń waqtınsha ekenligi, adamlardıń turmıs qurǵanınan keyin bul sezim joqqa shıǵıwın óz pikirlerinde bildiredi. Spektakl barısında úy adamı hámiyshe usı kvartiraǵa kelgen shańaraqlardıń erte ajurasıwlarına túrtki bolıp otıradı. Usı jerde spektakl ideyalıq jaqtan barlıq ayıptı úy adamına júklemeıtuǵının atap ótiw orınlı. Kerisinshe, personajlardıń ishki dúnyası, xarakteri, óz ara múnásibetlerdegi kelispewshilikler burınnan bar ekenligi kórsetiledi. Úy adamı bolsa tek ǵana jasırın haqıyqatlıqlardı tezletiwshı, sırlardı ashıp

beriwshı simvolikalıq kúsh sıpatında talqılanadı. Biraq tamashagóy "Ne ushın úy adamı shańaraqlardıń buzılıwınan mápdar?" degen soraw ústinde pikir júrgize baslaydı. Bul sorawǵa juwap spektakldiń final bóliminde berilip, úy adamınıń áyne usı kvartiraǵa baylanısp qalıw sebebi ashıp beriledi. Yaǵnıy 117-kvartiraǵa kelgen eń sońǵı shańaraqlar úy adamınıń ne ushın bul úydiń qorıqshısına aylanıp qalǵanlıǵın onıń kúndelikke jazıp qaldırılǵan táǵdirin oqıw arqalı túsindirip beredi. Usı jerde avtordıń sheberligine hám ideyasınıń joqarı ekenligine, jáne bir márte isenimimiz kámil boladı. Sebebi, usı kvartiraǵa kelgen dáslepki shańaraqlardıń barlıǵı – jas shańaraqlar hám olardıń shańaraqlıq qatnasıqlarında kemshilikti, qıyanetti hám túsınbewshiliklerdi baqlaymız. Biraq eń sońǵı kelgen shańaraq ádettegilerinen basqasha – olar jasları ádewirge barǵan erli-zayıplar. Bul shańaraq arqalı tamashagóy turmısta ushırasatuǵın qıyınshılıqlardı, oylı-biyik soqpaqlardı, qarlı-boranlı kúnlerdi erli-zayıp birgelikte, sabırlılıq hám aqıllılıq penen jeńip ótkenine isenimi kámil boladı. Óytkeni, olarda aldınǵı shańaraqlar sıyaqlı nápák isler menen aralasqanda yaki túsınbewshiliktiń, menmenliktiń qulına aylanǵanında shańaraǵı uzaq dawam etpegen bolar edi. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası - shańaraqlıq qatnasıqlardaǵı mashqalalar sırtqı faktorlar nátiyjesi emes, al adamlardıń ishki tayarlıǵı, ruwhıy juwapkershiligi hám óz-ara túsınisiw dárejesi menen baylanıslı ekenligin ashıp beriwden ibarat. Úy adamı obrazı usı ideyanı sáwlelendiriwshı simvolikalıq qural bolıp, ol ajurasıw sebepphisi emes, al adamlar arasında burınnan bar bolǵan kelispewshiliklerdi júzege shıǵarıwshı kúsh sıpatında kórinedi. Spektakl muhabbattıń óz-ózinen máńgi emesligin, onı saqlap qalıw ushın ruwhıy

jetiskenlik, sabır hám juwapkershilik zárúr ekenligin atap ótedi. Sol arqalı shıǵarma tamashagóydi neke, muhabbat hám shańaraqlıq turmısqa sanalı, sın kózqarastan hám juwapkershilikli qatnasta bolıwǵa shaqıradı. Spektaklde avtor kompoziciyalıq qurılıstı durıs dúzgenligin kóremiz hám tamashagóydi aqırına shekem uslap turıwshı sebepti tapqanın, fabulanı bir jipke dizgenin baqlaymız. Usı sebepler menen de avtor – qazaq dramaturgi Kazbek Amanjoldıń óz kásibi boyınsha sheber ekenligin ańlaymız. Ol zamanagóy shańaraqlıq qatnasıqlardıń quramalı táreplerin kórkem konflikt tiykarında ashıp beriwge erisken. Dramaturg tamashagóy dıqqatın aqırına shekem uslap turatuǵın fabula jaratıp, waqıyalardı logikalıq izbe-izlikte rawajlandıradı. Solay etip waqıyalardıń rawajlanıwı tamashagóyde qızıǵıwshılıq oyatıp, shıǵarmanıń finalına shekem dramalıq kúshleniwdi saqlap qaladı. Rejissyor Rinat Saparov saxnalıq háreket, obrazlardıń óz-ara qatnası hám janr talapların úylestirgen halda spektakldi sahnaǵa alıp

shıqqan. Onıń dáslepki dóretiwshilik jumısı sıpatında "117-kvartira" teatr repertuarın jańa ideyalıq hám estetikalıq qun menen bayıtqanın atap ótiw múmkin. Jas rejissyor Rinat Saparovtıń dáslepki dóretiwshilik miynetin joqarı baqalasaq arızıdı.

Juwmaqlap aytqanda, "117-kvartira" spektakli zamanagóy teatr kórkem ónerinde dramediya janrı imkanıyatların kórsetetuǵın áhmiyetli sahnalıq shıǵarma bolıp esaplanadı. Shıǵarmada simvolikalıq obrazlar arqalı shańaraq, muhabbat hám insan qatnasıqlarına baylanıslı quramalı máseleler kórkemlik jaqtan tiykarlı túrde sáwlelendirilgen.

Bul spektakl teatr ıqlasbentleriniń estetikalıq talapların qanaatlandırıp menen birge, zamanagóy dramaturgiya hám rejissuradaǵı dóretiwshilik izlenislerdiń nátiyjeli úlgisi sıpatında bahalanıwı múmkin. Sebebi búginniń tamashagóyi júdá ziyrek hám talapshań. Sol ushın da birdeylikten, ápiwayılıqtan zerikken teatr ıqlasbentlerin usınday ózgeshe hám biytákirar spektakller menen teatrǵa qaytara alamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020.
3. Dramanıń tıp nusxası.
4. Ismaylov Ajiniyaz. "Qiroł» ning yangi talqini" Journal of Culture and Art 1.3 (2023): 69-74.
5. Darushova D.K. "YOSH REJISSYORNING YANGI TALQINDAGI SPEKTAKLI." Oriental Art and Culture 5 (2024): 656-658.
6. Darushova D.K. "DOLZARBLIGINI YO'QOTMAGAN ASARNING QORAQALPOQ SAHNASIDAGI TALQINI." TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G 'OYALAR 1.1 (2025): 355-358.
7. Darushova, D.K. "YAXSHI DRAMATURGIYA VA REJISSYOR YECHIMINING UYG 'UNLIGI." Inter education & global study 3 (2025): 628-635.

REZYUME. Bul maqalada Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatri sahnasında qoyılǵan "117-kvartira" spektakli tallanadı. Shıǵarmada dramediya janrınıń ózine tán ózgeshelikleri, kompoziciyalıq sheshim, sonday-aq, tiykarǵı simvolikalıq obraz - úy adamınıń filosofiyalıq-estetikalıq talqılanıwı jarıtıp berilgen. Spektaklde zamanagóy shańaraqlıq qatnasıqlar, muhabbat hám neke mashqalalarınıń sahnalıq kórinisi dramaturgiya hám rejissura kózqarasınan talqılanadı.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется спектакль «Квартира 117», поставленный на сцене Каракалпакского государственного театра юного зрителя. В работе рассматриваются особенности жанра драмедии, композиционное решение, а также философско-эстетическая интерпретация центрального символического образа — домового. В спектакле с позиций драматургии и режиссуры оценивается сценическое воплощение проблем современных семейных отношений, любви и брака.

SUMMARY. This article analyzes the performance of House 117, staged at the Karakalpak State Theater of Young Spectators. The play examines the peculiarities of the drama genre, its

compositional structure, as well as the philosophical and aesthetic interpretation of the central symbolic hero - the spirit of the house. From the point of view of dramaturgy and directing, the play reveals the stage representation of modern family relationships, love, and marriage.

RAQAMLI AUDIOSTUDIYALARDA ZAMONAVIY PLAGIN TEKNOLOGIYALARINING OVOZ SIFATIGA TA'SIRI

Kurbaniyazov Rufat Karamatdin uli - o'qituvchi
O'zDSMI Nukus filiali

Tayanch so'zlar: audiostudiya, FabFilter, plugin, ekvalizatsiya, kompressiya, saturatsiya, mastering, DSP, raqamli audio.

Ключевые слова: аудиостудия, FabFilter, плагин, эквалаизация, компрессия, сатурация, мастеринг, DSP, цифровое аудио.

Key words: audio studio, FabFilter, plugin, equalization, compression, saturation, mastering, DSP, digital audio.

Kirish. Raqamli audio ishlab chiqarish sohasida so'nggi o'n yillikda DSP (Digital Signal Processing) texnologiyalarining jadal rivojlanishi audiostudiya ish jarayonini tubdan o'zgartirdi. Avvallari faqat analog qurilmalar orqali amalga oshirilgan ko'plab jarayonlar bugungi kunda raqamli muhitda yanada aniq, barqaror va moslashuvchan tarzda bajarilmoqda. Bunda audio plaginlar asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. FabFilter kompaniyasi ishlab chiqqan plaginlar yuqori aniqlikdagi filtrlar, faza-xavfsiz ishlov berish va real vaqt rejimidagi vizual tahlil imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu vositalar nafaqat texnik muammolarni hal etadi, balki ovoz rejissyori va ovoz operatorlarining ijodiy qarorlarini ilmiy asos bilan qo'llab-quvvatlaydi. Mazkur maqolaning maqsadi — FabFilter plaginlarining nazariy asoslari va amaliy samaradorligini chuqur tahlil qilish, ularning zamonaviy audiostudiyadagi o'rnini ilmiy nuqtai nazardan yoritishdir.

Nazariy asoslar. Audio signalni qayta ishlash matematik modellar va raqamli filtrlar yordamida amalga oshiriladi. Ekvalizatsiya chastota domenida signal energiyasini qayta taqsimlaydi; kompressiya vaqt domenida

dinamik diapazonni boshqaradi; limiting maksimal amplitudani cheklab, raqamli clippingning oldini oladi. Ushbu jarayonlar FFT, IIR/FIR filtrlar, faza-xavfsiz algoritmlar va nolinear modellar asosida bajariladi.

FabFilter mahsulotlari vizual spektr tahlili, adaptiv parametrlar va yuqori aniqlikdagi ichki hisoblashlar bilan ajralib turadi. Bu yondashuv ovoz rejissyoriga nafaqat eshitish orqali, balki obyektiv grafik ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish imkonini beradi. Natijada ishlov berish jarayoni tezlashadi va natija barqaror bo'ladi.

FabFilter Pro-Q: Ekvalizatsiya. Pro-Q spektral ekvalayzer bo'lib, real vaqt rejimida chastota taqsimotini ko'rsatadi. Har bir keraksiz yoki noqulay chastotalarni tog'rilashda juda kata yordam beradi. Bu ekvalayzerdan hozirgi kunda deyarli barcha professional studiyalar maksimal darajada foydalanadi. Pro Q ekvalazeri pastgi, ort ava yuqori chastotalarni tog'rilashda hozirgi kundagi eng etik plaginlardan biri bi'lib hisoblanadi. Dinamik EQ rejimi muammoli diapazonni faqat zarur paytda pasaytirib, signalning tabiiyligini saqlaydi. Bu, ayniqsa, vokal va baraban treklarida rezonanslarni aniq boshqarish imkonini beradi.

Rasm 1. FabFilter Pro-Q interfeysi

Faza-xavfsiz rejim mastering bosqichida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, stereo sahnaning buzilishini oldini oladi. Natijada tovushning makon hissi va tiniqligi saqlanadi.

FabFilter Pro-C: Kompresiya

Pro-C kompressor transiyentlarni saqlagan holda RMS energiyani tekislaydi. Clean,

Vocal va Bus kabi rejimlar turli materiallarga moslashadi.

Bu algoritmik moslashuv dinamikaning haddan tashqari yo‘qolib ketishini oldini olib, barqaror eshitish sifatini ta‘minlaydi. Ushbu plagindan ko‘pincha mastering paytida qo‘llaniladi.

Rasm 2. FabFilter Pro-C interfeysi

Yon-zanjir va ko‘p polosali boshqaruv murakkab mikslar uchun ilmiy asoslangan yechim yaratadi.

ro-L: Mastering va Limiting

Pro-L limiteri True Peak nazorati orqali raqamli clippingni oldini oladi va

translyatsiya standartlariga mos kelishni ta‘minlaydi. Bu yakuniy balandlikni xavfsiz oshirishga imkon beradi. Ushbu plagindan deyarli barcha ovoz yozish studialarda foydalaniladi. Asosan mastering qilish paytida juda yaxshi effect beradi.

Rasm 3. FabFilter Pro-L interfeysi

Mastering jarayonida ushbu vosita platformalararo moslikni ta'minlaydi va dinamikani nazorat ostida saqlaydi.

FabFilter Saturn: Saturatsiya. Saturn ko'p tarmoqli saturatsiya orqali garmonik

boyluk yaratadi. Nolinear modellar signalga yuqori tartibli garmonikalarning nazoratli qo'shilishini ta'minlab, analog qurilmalarga xos iliqlikni raqamli muhitda tiklaydi.

Rasm 4. FabFilter Saturn interfeysi

Bu vosita ijodiy rang berish bilan birga texnik barqarorlikni saqlaydi.

Amaliy qo'llash. Vokal va instrumental treklar FabFilter zanjiri orqali qayta ishlanib, spektral tozalik, shovqin darajasi va subyektiv eshitish sifati baholandi.

Dinamik EQ va adaptiv kompressiya tiniqlikni sezilarli oshirdi, limiter esa balandlikni xavfsiz chegarada ushlab turdi. Ushbu natijalar ishlab chiqarish vaqtini

qisqartirish va sifatni barqarorlashtirish imkonini berdi.

Xulosa. FabFilter plaginlari zamonaviy audiostudiyalar uchun ilmiy asoslangan, ishonchli va samarali vositalardir. Ular signalni aniq boshqarish, vaqtni tejash va yakuniy mahsulot sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kelajakda ushbu texnologiyalar sun'iy intellekt bilan integratsiyalashib, yanada aqlli tizimlarga aylanishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pohlmann, K. C. Principles of Digital Audio. McGraw-Hill.
2. Zölzer, U. Digital Audio Signal Processing. Wiley.
3. FabFilter Documentation.

REZYUME. Ushbu maqolada zamonaviy audiostudiyalarda FabFilter kompaniyasining professional audio plaginlaridan foydalanish masalasi ilmiy asosda yoritiladi. Ekvalizatsiya, dinamik ishlov berish, saturatsiya va mastering jarayonlarida Pro-Q, Pro-C, Pro-L hamda Saturn plaginlarining DSP algoritmlari, funksional imkoniyatlari va ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siri tizimli tahlil qilinadi. Amaliy tajribalar asosida ushbu vositalar audio tiniqligini oshirish, shovqinlarni kamaytirish va ish jarayonini optimallashtirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligi ko'rsatib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье на научной основе рассматривается использование профессиональных аудиоплагинов компании FabFilter в современных аудиостудиях. Системно анализируются DSP-алгоритмы, функциональные возможности и влияние плагинов Pro-Q, Pro-C, Pro-L и Saturn на процессы эквализации, динамической обработки, сатурации и мастеринга.

SUMMARY. This paper scientifically examines the use of FabFilter's professional audio plugins in modern audio studios, analyzing the DSP algorithms, functional capabilities, and production impact of Pro-Q, Pro-C, Pro-L, and Saturn.

ZAMANAGÓY KINO HÁM MULTIMEDIA TARAWÍDA AUDIO POST-PRODAKSHN

Qdirbaev Islambek Qutlibaevich – oqituvshi

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayaniş sózler: audio post-prodakshn, mikserlew, premiks, interaktiv audio, oyn dvigateli, psixoakustika, mastering, dinamikaliq diapazon.

Ключевые слова: аудио пост-продакшн, микширование, премикс, интерактивный аудио, игровой двигатель, психоакустика, мастерство, динамический диапазон.

Key words: audio post-production, mixing, premix, interactive audio, game engine, psychoacoustics, mastering, dynamic range.

Zamanagóy kinematografiya hám multimedia texnologiyalari rawajlanıwı shárayatında audiovizual shıgarmanıń kórkem tásir kúshin belgilewshi tiykarǵı faktorlardan biri bul – joqarı sapalı dawıs dizaynı hám onıń texnikalıq atqarılıwı bolıp tabıladı. Professional iskerlikte "post-prodakshn" (ingl. Post-production) dep atalıwshı juwmaqlawshı basqısh, film epizodların súwretke alıw jumısları tamamlanǵannan soń baslanatuǵın, kino hám video materiallardı qayta islew, kompyuter grafikası obyektlerin tayarlaw, montaj qılıw, dawıs beriw hám qayta islew sıyaqlı kóp qırlı proceslerdi qamtıp alıwshı quramalı dáwir esaplanadı. Dástúriy jergilikli terminologiyada bul basqısh montaj hám tonlaw dáwiri yamasa film ústinde islew

studiyaǵa ótken waqıtta montaj hám dawıs beriw dáwiri dep atalıp, joybardıń kólemi hám quramalıǵına qaray ortasha eki aydan altı ayǵa shekem dawam etiwı múmkin. Bul process tek ǵana texnikalıq manipulyaciya emes, bálkim túrli tarawdaǵı qánigelardıń – rejissyor, prodyuser, ses rejissyori, dawıs dizayneri, kompozitor hám montajshılardıń jaqın sherikligin talap etetuǵın dóretiwshilik sintez bolıp tabıladı. Haqıyqıy audio-post-islep shıǵarıw hám qanday janrdaǵı audiovizual ónim ushın studiya shárayatında dawıslardı qayta jaratıw hám qayta jazıw procesi bolıp, ol tariyxıy jaqtan súwretke alıw basqıshında jazıp alınǵan fonogrammanıń dawıs sapasın qadaǵalaw hám texnikalıq imkaniyatlar payda bolǵanda onı jaqsılaw

zárúriyatı sebepli qalıplesken gárezsiz taraw esaplanadı. Kino dawısının eń názik hám áhmiyetli qatlamı bul – aktyorlardıń sóylewi, yaǵnıy dialoglar bolıp tabıladı. Súwretke alıw basqıshında jazılǵan dialoglardı tahrirlew qánige dialog redaktori tárepinen ámelge asırıladı. Ol eń jaqsı dubllerdı tańlaydı, dawıs hám súwrettiń sinxronlıǵın tekseredi, aktyorlardıń dialogları hám replikaların juwmaqlawshı aralastırwǵa tayarlaw ushın kerek emes shawqım hám fon jazıwların tazalaydı. Eger súwretke alıw maydanshasındaǵı "dóreki dawıs" júdá shawqımlı bolsa yamasa dawıs túsiniksiz bolsa, buzılıwlar hám dúzetip bolmaytuǵın texnikalıq kemshilikler bar bolsa, dawıslar hám dialoglardı qayta jazıw (tonlaw) talap qılınıwı múmkin. Texnikleri menen birgelikte súwret montaj qılınǵannan soń studiyada aktyorlardı qayta jazıp aladı. [2]

Film atmosferasını jaratıwda dawıs dizaynı hám sinxron shawqımlar ayrıqsha orın tutadı. Dawıslı shawqım effektlerin analizlew hár qıylı túrdegi shawqım fakturaların tańlaw hám ornatawıdı óz ishine aladı. Muzikalıq dizayn hám muzıkanı jazıw kompozitor hám muzıka redaktorınan arnawlı sheberlik hám talantı talap etetuǵın quramalı jumıs bolıp tabıladı. Jarqın muzikalıq temalardı jaratıw kompozitorǵa personajlardı jánede esten ketpes hám ekrandaǵı háreketlerdi jánede tásirsheń qılıw imkaniyatın beredi. Filmlerge dawıs beriwde muzıkanı jazıwdıń úsh tiykarǵı usılı bar. Birinshi usıl aldınnan dawıs beriw (pre-scoring) dep ataladı, bunda dawıs súwretti alıwdan aldın jazıladı hám ol tiykarınan súwretti muzıka menen anıq sinxronlastırıw ushın, atap aytqanda, muzikalıq filmler hám animaciya qollanıladı. Ekinshi usıl sinxron dawıs beriw bolıp, bunda dawıs súwretti jazıp alıw menen bir waqıtta jazıladı; usı usıl hújjetli filmlerde hám telekórsetiwlerde keń tarqalǵan. Úshinshi hám eń kóp tarqalǵan usıl keyingi dawıs beriw (post-scoring) dep ataladı, bunda muzıka tayar súwretti esapqa alǵan halda film montajınan keyin jazıladı. Bul usıl kórkem filmlerdiń kóp ǵana bólegin súwretke alıwda qollanıladı, sebebi súwretke alıw maydanshasındaǵı shawqımlar sebepli taza muzikalıq jazıwdı alıwdıń imkaniyatı bolmaydı. Audio post-prodakshnnıń eń joqarı

shıńı – bul juwmaqlawshı aralastırıw (Mixing yamasa Rerecording) basqıshı bolıp tabıladı. Ornataw hám tonlaw dáwiri tawsılǵanǵa shekem fonogramma úzindilerin yamasa bólek bólimlerdi saqlaytuǵın audio trekler sanı bir neshe múnǵa jetiwi múmkin hám olardıń barlıǵın bir úlgili fonogrammaǵa birlestiriw kerek. Aralastırıw degende túrli treklerde jazılǵan yamasa túrli dereklerden alınǵan dawıs signallarınıń belgili qatnaslarında aralastırıw procesi túsiniledi. Bul processtıń maqseti ásbaplar, dawıslar, effektlerdiń dawıs bálentligi dárejeleriniń optimal teńsalmaqlılıǵın ornatawıdan ibarat.

Dawıs estetikasında balans hám dinamikalıq diapazon máselesi aktual esaplanadı. Ataqlı ses rejissyori Rendi Tom atap ótkenindey, jaman islep shıǵarılǵan audio trekler kóbinese "qorqınshılı dárejede bálent" boladı hám hesh qanday dinamikalıq zapasqa iye bolmaydı. Tamashagóydi dinamiklerden tınımsız ayqaydı tırlawǵa májbúr qılatuǵın rejissyorlar tek dawıs filmde islemey atırǵanlıǵı nátiyjesin aladı. Jańa sanlı kinoteatrlardıń texnikalıq imkaniyatları rejissyorlarǵa "aqıllı" yamasa "aqmaq" usılda paydalanıwı múmkin bolǵan kúshli tásirsheń quraldı usındı. Onıń pikirshe, jumıstıń tiykarǵı qıyınshılıǵı jańa dawıslardı sintez qılıwda emes, bálkim san-sanaqsız dialoglar, muzıqa hám effektler arasınan eń jaqsısın tańlap, dinamikalıq diapazondı saqlaǵan halda "qıyın sheshimler qabıllaw"da edi.[2] Zamanagóy texnologiyalar rawajlanıwı menen audio post-prodakshn jumısları tek ǵana kinoda emes, bálkim multimedia hám internet-joybarlarda, atap aytqanda, kompyuter oınlarında da keń qulash jaydı. Kinofilmdegi dawıs hám kompyuter oınındaǵı dawıs dizaynı arasındaǵı eń áhmiyetli ayırmashılıq sonda, kinoda dawıslardı tákirarlaw izbe-izligi qatań anıqlanǵan (sızıqlı), kompyuter oınında bolsa dawıs randomizaciyalanǵan, yaǵnıy paydalanıwshı háreketlerine baylanıslı boladı. Video oınındaǵı dawıs hesh qanday súwretke qatań baylanbaǵan, ol oın dawamında belgili jaǵdaylarǵa qaray túrli jollar menen atqarılıwı múmkin hám bul process ses rejissyori tárepinen emes, bálkim programma támiynatı kodı hám dawıs mexanizmi tárepinen belgilenedi. Kompyuter

oyınlarında real waqıtta programmaliq audio aralaspasınan paydalanıladı; bunday aralastırıw tek ǵana dawıs bálentligin ózgerıwdı, bálkim panning, ekvalizaciya hám fazalıq islov berıwdı (reverb) de óz ishine aladı. Joybardıń barlıq dóretiwshilik hám texnikalıq procesleri "Mastering" basqıshı menen juwmaqlanadı. Mastering – bul aralastırılǵan audio trektiń juwmaqlawshı analizi bolıp, onda barlıq chastotalar standartlarǵa muwapıqlastırıladı, dawıs kúsheyiledi hám trekler kerek emes shawqımlardan tazalanadı. Stereo jazıwdı aralastırıwdıń tiykarǵı maqseti onı CD, DVD yamasa sanlı platformalar sıyaqlı standart ǵalaba xabar qurallarında tákirarlaw ushın

mas bolǵan formaǵa keltiriwden ibarat. Mastering procesi keyinirek kóbeytiriletuǵın hám satıwǵa shıǵarılatuǵın "úlgili fonogramma"nı jaratıwdı ańlatadı. Bul process tamamlanǵannan soń ǵana joybardıń dawıs beriw jumısları tolıq juwmaqlanǵan esaplanadı hám ónim tarqatıw, kórsetiw yamasa tákirarlaw ushın tayar boladı.

Juwmaqlap aytqanda, audio post-prodakshn tarawı fizika, psixoakustika, kórkem óner hám ilǵar kompyuter texnologiyalarınıń úylesiminen ibarat bolıp, ol zamanagóy media óniminiń sapasın hám tamashagóy yamasa paydalanıwshıǵa tásirin belgilewshı eń áhmiyetli qural bolıp xızmet qıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Звукъ в эфире – А.Эфимова Москва
2. SH.Amanmurodova – Ovoz rejissyorligi mahorati Tashkent 2022
3. Звуковой дизайн кинематография и мультимедия -А.А.Деникин Москва
4. Закревский Ю. Звуковой образ в фильме. М.Искусство, 1970.

REZYUME. Bul ilimiy-ámeliy maqala zamanagóy audiovizual kórkem ónerde, atap aytqanda, kórkem kino hám interaktivli multimedia sistemalarında audio post-prodakshn (dawıstı qayta islew) procesiniń quramalı arxitektonikasın izertleydi. Jumıstıń maqseti ses rejissyorlıǵı tarawında texnikalıq standartlar hám kórkem dóretiwshilik arasındaǵı teńsalmaqlılıqtı ilimiy tiykarlawdan ibarat.

РЕЗЮМЕ. Данная научно-практическая статья исследует сложную архитектуру процесса аудиопостпродакшна (обработки звука) в современном аудиовизуальном искусстве, в частности, в художественном кино и интерактивных мультимедийных системах. Целью работы является научное обоснование баланса между техническими стандартами и художественным творчеством в области звукорежиссуры. Данная научно-практическая статья исследует сложную архитектуру процесса аудиопостпродакшна (обработки звука) в современном аудиовизуальном искусстве, в частности, в художественном кино и интерактивных мультимедийных системах. Целью работы является научное обоснование баланса между техническими стандартами и художественным творчеством в области звукорежиссуры.

SUMMARY. This scientific and practical article examines the complex architecture of the audio post-production (sound processing) process in contemporary audiovisual art, particularly in feature films and interactive multimedia systems. The purpose of the work is to scientifically substantiate the balance between technical standards and artistic creation in the field of sound production.

QARAQALPAQ KINO KÓRKEM ÓNERINIŇ TÚRLERI HÁM JANRLARI

Madiyorov Baxtiyor Smetovich – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: film, tema, janr, ideya, xronika, komediya, scenariy.

Ключевые слова: фильм, тема, жанр, идея, хроника, комедия, сценарий.

Key words: film, theme, genre, idea, chronicle, comedy, script.

Kórkem filmler hár qıylı dáwirlerde súwretke alınğan. 1990-jılı kinostudiya tariyxında birinshi kórkem film «Gúm-gúm» (scenariy avtorı M.Tuychiev, O.Abdiraxmanov, postanovkashı rejissyor J.Dawletov, operatori V.Allamyarov) Amerikanıń San-Francisko qalasındaǵı xalıqaralıq kinofestivalǵa qatnastı. Usı jetiskenliklerdiń biri Qaraqalpaqstanda óz aldına kinostudiya ashıwǵa múmkinshilik jarattı. Solay etip, qaraqalpaq kinoiskusstvosınıń bunnan bılay da rawajlandırıw maqsetinde 1990-jılı “Ózbekstan hújjetli hám ilimiy-kópshilik filmler kinostudiyasınıń Qaraqalpaqstan filiali bazasında “Qaraqalpaqfilm” kinostudiyası dúzildi. Bul qaraqalpaq kinodóretiwshileriniń hár qıylı janrlarda dóretiwshilik kúshin sinap kóriwine múmkinshilik jarattı. “Qaraqalpaqfilm”de dáslepki qısqa metrajlı kórkem filmler, “Tıǵın” (1990, rejissyor T.Qálimbetov), “Qaytıw” (1992, rejissyor B.Nizamatinov) súwretke alındı.

Filmniń ataması – bul tamashagóylerdi tartıw hám olardı uzaq dawam etetuǵın kinonıń sheshimine shekem uslap turatuǵın tartıw kúshi sanaladı. Sonıń ushın da scenariy avtorları ádebiy, biraq mánissiz temalardan paydalanbaydı. Máselen, “Gúm-gúm”, “Tıǵın”, “Qaytıw” kórkem filmlerine tańlanǵan tema kino atamasına qoyılatuǵın talaplar tiykarında sheberlik penen tańlanǵan.

Tabıslı qoyılǵan tema shıǵarmanıń áhmiyetli elementin – xarakterin, qubılıstı, temanı yamasa janrdı kórsetip beredi. Eń jaqsı temalar kóbinese bir waqıttıń ózinde barlıq kino elementlerin óz ishine qamtıydı. «Scenariy kompoziciyası ideyaǵa say bolıwı ushın waqıyanıń túyini, rawajlanıwı, kulminaciyası, sheshimi sıyaqlı barlıq principlerge ámel etiliwi kerek». [1] Eger kompoziciya qurlısı buzılsa, ol jaǵdayda

shıǵarma(scenariy)daǵı ideya málim dárejede ashılmay qaladı.

Kino – bul kórkem ónerdiń bir túri. Adamǵa estetikalıq zawıq beriw menen birge insan tárbiyasında asa úlken rol oynaydı. Solay eken qaraqalpaq kino óneriniń ózine tán ózgesheligi degende birinshi náwbette milliyligine itibar qaratamız. Milliylik kino qaharmanıń ústindegi kiyimi emes álbette, xalqımızǵa tán pazıyletti, atadan balaǵa miyras bolıp kiyatırǵan úrp-ádeti, mehirmúriwbet penen sıylasıqtı, eldegi awızbirshilik penen xalıqtıń keń peyilligin milliylik dep túsinemiz. Mine kino óneri usınday milliylik penen suwǵarılsa onıń ómirsheńligi mángilik boladı. Qaysı dáwir bolsa da keleshek áwladqa aytar sózi menen salmaqılı pikiri bar bunday dóretiwshilik miynet qunın joytpaydı. Bizniń qaraqalpaq kinosında ele ashılmay atırǵan tıń temalar kóp. Qaraqalpaq milliy dástanları ishinen tek bir ǵana «Qırıq qız» dástanın alıp saxnalastırǵanımdıń ózinde qızlarımızdıń gózzallıǵı, batırlıǵı, aqıllılıǵı, qullası hayal zatına tán bolǵan ishki sulıwlıq penen sırtqı sulıwlıqtıń uyǵınlıǵın kóre alamız. Demek, dástanlardı ekranlastırsaq, qanshama milliy kinonıń kelbeti kelip shıǵadı. Kino óneriniń janrları ádebiyat táseri astında qalıplesken hám rawajlanǵan. «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyasında islep shıǵarılǵan filmler túrli janrlarda islengen. Yáǵnıy, bul teoriyadan kóre ámeliyattan kelip shıqqan desek jáne de tema, ortalıq, roller, waqıyalar hám úrp-ádet, qádriyatlardaǵı ózgesheliklerge tiykarlanadı. Kino tarawı ilimpazları túrli janrlar ústinde pikir júritpekte, biraq keń jámiyetshilik te kino janrları boyınsha qanıgelerdey pikirley aladı. Kino tamashagóyleriniń janrlardı bóliwdegi bilim dárejesi scenariy avtorı aldına qıyın wazıypa qoyadı. Adamlar qandayda bir filmde tamasha etiw ushın (kinoteatrlarǵa) kelgende

túsinik dúnyasında tereń qalıplesken hám keskin pikirler menen qurallanğan halda keledi. Tamashagóylerdiń keskin pikirleri kórkem film premeralarında jiyi-jiyi qaytaladı. “Bazı janlardı megajanr dep ataw múmkin, óytkeni olar júdá úlken hám quramalı bolıp, kóplegen kishi janlardı óz ishine aladı”. [2.456] Komediya – kino óneriniń belgili janlarınıń biri. Onıń wazıypası tamashagóylerdi mashqalalardan alıslatıp, keypiyatın kóterip, júzinde kúlki payda etiw. Tiykarınan barlıq waqıyalar, xarakterler kúlki fonında sáwlelendiriledi. «Kurort» kórkem filminen mısıl keltirip ótemiz. «Bas qaharman jigit Tashkent qalasındaǵı dem alıw ornınan qayıp kiyatır. Bir máhál telefonı shırıldaydı. Usı qońıraw sebepli avtobustı toqtatıp, onıń nomerini jerge túsip kóredi hám telefondaǵı adamǵa aytadı». Tamashagóyler bunı qalay qabıladı? Film premerasında zalda júdá jaqsı kúlki payda etti, biraq jáne bir basqa tereń pikirlewshi tamashagóyler «biziń xalqımız sonday-aq sada ma?» degen sorawdı ortaǵa qoyadı. Tamashagóylerdiń usı pikirine qánige sıpatında kózqaraslarımı bildirmekshimen. Angliyalı komik akter Rouen Sebastyan Atkinson jaratqan Mister Ben obrazınan pútkil angliya xalqın sada dewden awlaqpız. Qansha qaytalap kórseń de jalıqpaysañ. Kino iskusstvosınıń basqa da janların shette qaldırmay kino túsiriw zárúrligi búgin júdá sezilip atır. Hár bir kinoscenarist óz jumısın qaysı janra jazajaq ekenligin anıqlap alıwdan keyin baslawı hám onıń tiykarǵı qaǵıydaların úyreniwı kerek. Eger janrdı tolıq túsiniw jetpey jazılǵan scenariy kino ekranına uzatılса tamashagóyden «qanatlandırarsızlıq» bahasın aladı. Komediya janındaǵı filmlerge “Urı” tolıq metrajlı kórkem filmi, “Kurort” kórkem filminin atap ótiw múmkin. “Qaraqalpaqfilm” kinostudiyasında islep shıǵarılǵan kórkem filmlerden “Tanka”, “Qońsılar” filmleri aralas janrlarda súwretke alınǵan. Bul filmlerde hámme janlardıń elementleri sintezlengen. Biografiyalıq filmlerge “Eshan baqsı”, “Qaysar” kórkem filminin atap ótsek boladı. Bul filmlerde dáwirge emes, insańǵa itibar qaratıladı.

Jáne bir nársenge itibar beriwimiz kerek, biografiyalıq filmlerde waqıyalar xronikasına aylanıp qalmawı kerek. Bunda faktler tallanıwı, sol qaharmanıń ómirindegi eń áhmiyetli táreplerin ashıp beriwge qaratıladı.

Milletler tatıwlıǵın kórsetip beriwshi “Margiya” (“Mehrigiyo”) kórkem filmi eki jastıń muhabbatı menen baslanıp, syujet liniyası eki millettiń tatıwlıǵı menen dawam etedi. 2013-jılı súwretke alınǵan “Qorgan” kórkem filmi áskeriy Watan súyiwshilik temasında jaratıladı. Kino qaharmanı Nazira ismli telejurnalisttiń qorgandıy miytin erk-qırarı menen talpınısları tamashagóy názerin jawlap aladı. Qaraqalpaqstanlı kino dóretiwshiler tárepinen 2014-jılı “Ústirtke jol” kórkem filmi túsirilgen, bul film zamanagóy film janrına kiredi. Kino janrında jas óspirimlik syujeti yaki ulǵayıw dáwirin sóz etiw máselesi ózine say ózgeshelik penen kórsetilip beriledi. 2017-jılı Qaraqalpaqstanlı kinodóretiwshileri “Oqılmaǵan xat” tolıq metrajlı kórkem filmin islep shıǵardı. 2019-jılı “Dengiz”- (“Tengiz”) tolıq metrajlı kórkem filmi 2019-jılı ekran júzin kórdi. Bul kórkem film hújjetli drama janrına tiyisli bolıp, ómir jolı mártliklerge tolı film qaharmanı Teńiz ismli qızdıń basınan keshirgen turmıslıq waqıyaları bayanlanadı.

Juwmaq ornında ayıp ótiwimiz tiyis, qaraqalpaq kórkem filmlerinde janrlıq máseleleri ele jeterlishe úyrenilmey atır. Tereńirek tallap pikir júritsek, qaraqalpaq kinematografiyası tarawınıń janrları anıq bir klassifikaciyaǵa iye emes. Hár bir kinoscenarist óziniń dóretiwshilik qábiletin kóbirek qaysı janra kóre alsa, sol baǵdardı anıqlap hám onıń tiykarǵı qaǵıydaların úyreniwı kerek. Álbette, eń dáslep kino janrı hám onıń rawajlanıwı ushın ilimiy izlenisler alıp barılıwı zárúr. Bul máseleler sheshim tapsa kino tarawı janrlıq, tematikalıq jaqtan nıǵayadı. Qaraqalpaq kinosı da búgingi rawajlanıw basqıshına ayaq qosıp, bir qatar janr (vestern, dedektiv, drama, mistik triller, tariyxıy kórkem filmler, fantastikalıq)larda filmler ushın scenariyeler jazılıp, erteńgi kún kinematografiya tarawın rawajlandırıw ushın úles bolıp qosıladı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Muxammed X. Senariyst sheberligi. - T., TDSI. 2007-jil
2. H.Abulqosimova. «Kino sanati asoslari». Toshkent, 2010 y.
3. Makki R. Istoriya na million dollarov: Master-klass dlya scenaristov, pisateley i ne tolko / Robert Makki ; Per. s angl. — M.: Alpina non-fikshn, 2008. — 456 s.
4. D.Teshabaev, A.Abul-Qosimova, S.Hayitmatova, M.Mirzamuhamedova. Annotirovanniy katalog xudojstvennogo kino Uzbekistana 1925-2008.-T.: "San'at". 2009 g.- 239 s.

REZYUME. Maqalada qaraqalpaq kino óneriniń janrlıq ózgeshelikleri menen birge kino janrların rawajlandırıw barısındaǵı máseleler sóz etiledi. Qaraqalpaq kórkem filmlerinde janrlıq máseleleri ele jeterlishe úyrenilmey atır. Usı áhmietli máseleler maqalada azı-kem tallap ótildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы развития жанров кино наряду с жанровыми особенностями каракалпакского киноискусства. Жанровые вопросы в каракалпакских художественных фильмах до сих пор недостаточно изучены. Эти важные вопросы были частично проанализированы в статье.

SUMMARY. The article discusses the development of film genres alongside the genre characteristics of Karakalpak cinema. Genre issues in Karakalpak feature films are still insufficiently studied. These pressing issues were briefly analyzed in the article.

METHODOLOGY FOR USING "AIR FRESH" TYPE PLUGINS IN DIGITAL SOUND DIRECTION

Nietullaev Rustam Asanovich – teacher

Nukus branch of Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanış sózler: muzıka, plagin, imkaniyat, kompressor, dawıs, plagin, akustika, jiylik.

Ключевые слова: музыка, плагин, возможность, компрессор, звук, плагин, акустика, частота.

Key words: music, plugin, opportunity, compressor, sound, plugin, acoustics, frequency.

As the music industry continues to develop, various technological solutions are being developed to improve sound quality and make it more pleasant to the listener. VST plugins play a special role in this. Each plugin differs in its function, operating mechanism, and unique sound characteristics.

Among plugins, the most commonly used are equalizer (EQ), compressor, reverber, and saturator. At the same time, there are some special plugins that help make a certain sound more clear, pleasant, and lively. The Air Fresh plugin can also be called one of such special tools.

Creation and application of the Air Fresh plugin. The "Air Fresh" plugin was developed by Slate Digital. This company is a world leader in the production of modern software for professional sound recording and arrangement. Air Fresh is not just an equalizer. It is designed for soft and musical

amplification of high frequencies. Therefore, it is widely used mainly in vocal recordings, acoustic instruments, and generally in the final stage of the music mix. Technical capabilities. The Air Fresh plugin interface is very simple and user-friendly. Its main elements are: Mid Air (Middle High Frequency) - controls sounds in the range of about 2-6 kHz. This part ensures clear and precise sound production. For example, it is very important to set this parameter so that the words in the vocals are clearly heard. High Air (Highest frequencies) - amplifies the range above 10 kHz. This part gives the sound brightness and "aeration." It is especially effective in enhancing professional vocal performance. Bypass button - allows you to compare whether the plugin is working or disabled. This allows you to clearly hear the difference in sound. Air Fresh is a convenient tool even for beginners, due to the lack of

many buttons and complex parameters in the interface. Comparison of Air Fresh and EQ. Many compare Air Fresh to a regular equalizer. In fact, although their goals are similar, their working methods and results differ slightly. EQ - allows you to lower or increase any frequency of sound. For example, if the bass is too high, you can lower it to around 100 Hz. Air Fresh, on the other hand, operates only at high frequencies and raises them in a more musical way. That is, it applies a mechanism of natural brightness to the voice, and not a simple amplification. Therefore, if you only need to "air" the vocals or instruments in the song mix, Air Fresh will be a much more convenient tool. Examples of practical applications. The Air Fresh plugin can be used in various situations: In vocal recordings - clarity of voice, ensuring clear pronunciation of words, brightness of upper registers. The acoustic guitar makes the soft sound of the strings soft and pleasant. Piano - increases the sonority of high notes. Electronic music - gives brightness to the sounds of synthesizers or "pads." Podcasts and audiobooks - make the sound more pleasant to the listener, especially when listening with headphones.

Innovative approach in digital processing. The main strength of the Air Fresh plugin is its digital processing algorithms. Ordinary equalizer often loses the naturalness of sound along with the increase in frequency, resulting in higher ranges being heard in a "sharp" or "metallic" tone. Air Fresh allows you to amplify while maintaining harmonic balance. This plugin is based on Slate Digital's unique "smooth curve" filtering technology. It minimizes the phase of the signal when raising the frequency, making the sound more "bright but natural." Therefore, Air Fresh is used as a "transparent enhancer" at the stage of professional mixing. Air Fresh and psychoacoustics. To understand the effectiveness of the plugin, it is also important to analyze it from the point of view of psychoacoustics. The human ear is very sensitive to high frequencies (in the range of 10-16 kHz), but this range is often lost - especially in vocal or soft instruments. Air Fresh subtly "illuminates" this range, but doesn't create a sense of artificial sound.

Psychoacoustically, this creates the effects of "presence" and "airiness." As a result, the listener feels the sound more vivid, close, and natural. This is what made Air Fresh popular among professional audio engineers. In-depth analysis of technical differences with EQ. When comparing Air Fresh with EQ, their operating style is interconnected, but their philosophy is different. EQ tools operate based on multi-range settings and require user experience. Air Fresh provides intuitive processing - the user only configures "Mid Air" or "High Air," and the plugin itself selects the optimal lifting curve. In addition, Air Fresh includes harmonic saturation (soft saturation) elements. This increases the clarity of the sound, bringing the upper ranges closer to an "analog" character. Therefore, it is often considered an intermediary between the EQ and the enhancer.

Practical use in the studio. An important aspect when using the Air Fresh plugin is that it is used as the final finish at the mix stage. For example, in vocal tracks, it is possible to dramatically improve the result by mixing it at a level of 10-20%. Professional audio engineers often use Air Fresh in combination with reverb or delay, which gives the sound spacing and depth. In addition, Air Fresh is also used as a "high-end polish" in the mastering process. In most cases, it is used in combination with plug-ins such as Fairchild 670, SSL Bus Compressor, or iZotope Ozone. As a result, high frequencies in the general mix sound clearer and more professional.

Modern versions and promising directions. Slate Digital is developing an AI-assisted (using artificial intelligence) version of Air Fresh starting in 2024. This new version can analyze audio material and automatically select optimal settings. This creates great convenience, especially for novice voice directors. Also, Air Fresh is currently adapted as a multi-platform system for Windows, macOS, and iOS devices. It can be used in mobile arrangements (such as GarageBand Mobile or Cubasis). This makes the plugin's capabilities accessible to the general public. Air Fresh is not only an effective tool among voice plugins, but also a technological solution that opened a new stage in the culture of sound design.

Innovative approach to digital processing
The main strength of the Air Fresh plugin is its digital processing algorithms. Ordinary equalizer often loses the naturalness of sound along with the increase in frequency, resulting in higher ranges being heard in a "sharp" or "metallic" tone. Air Fresh allows you to amplify while maintaining harmonic balance. This plugin is based on Slate Digital's unique "smooth curve" filtering technology. It minimizes the phase of the signal when raising the frequency, making the sound more "bright but natural." Therefore, Air Fresh is used as a "transparent enhancer" at the stage of professional mixing.

Summary and practical recommendations

Today, Air Fresh directly affects the emotional component of music, unlike conventional EQ plugins. It is not technically complex, but has found its place as a professionally productive tool. For effective use of this plugin: it is advisable to use it not before mastering, but at the final stage of mixing; in vocal recordings, gently raising the range of 10-12 kHz gives the most natural result; in podcast or voice content, "High Air" should be used carefully, otherwise snorting sounds may appear.

Air Fresh is not only an effective tool among voice plugins, but also a technological solution that opened a new stage in the culture of sound design.

References

1. Slate Digital rasmiy sayti - <https://slatedigital.com>
2. Mixing Tips with Air Fresh Plugin” - SoundOnSound, 2023.
3. Professional Audio Engineers Forum - “Air Fresh vs EQ discussion”, 2022.
4. Pohlmann, K. C. Principles of Digital Audio. McGraw-Hill.
5. Zölzer, U. Digital Audio Signal Processing. Wiley.
6. Nietullaev, Rustam Asanovich. "Zamonaviy televideniye sohasida ovoz rejissorligining tutgan o'рни va mehnat faoliyatining samarali jihatlari." *Oriental Art and Culture* 4.1 (2023): 457-464.
7. Asanovich, Nietullaev Rustam. "THE ACOUSTIC SYSTEM AND ITS APPLICATION IN THE FIELD." *Oriental Art and Culture* 5.6 (2024): 842-844.

REZYUME. Bul maqalada zamanagóy dawıs jazıw hám aranjirovkada keńnen qollanılátuǵın "Air Fresh" plugini haqqında sóz boladı. Plaginniń tiykarǵı wazıypaları, texnikalıq imkaniyatları, ápiwayı ekvalayzer (EQ) menen ayırmashılıqları hám de studiyadaǵı ámeliy qollanıwı sáwlelendiriledi. Nátiyjede, muzıka menen shuǵıllanıp atırǵan jas dóretiwshiler hám ses rejissyorları bul plagindi óz jumısında nátiyjeli qollanıw imkaniyatına iye bolıwı múmkin.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о плагине "Air Fresh," который широко используется в современной звукозаписи и аранжировке. Освещаются основные функции плагина, его технические возможности, отличия от обычного эквалайзера (EQ), а также практическое применение в студии. В результате молодые авторы и звукорежиссеры, занимающиеся музыкой, смогут эффективно использовать этот плагин в своей деятельности.

SUMMARY. This article discusses the "Air Fresh" plugin, which is widely used in modern sound recording and arrangement. The main functions of the plugin, its technical capabilities, differences from a simple equalizer (EQ), and its practical application in the studio are discussed. As a result, young creators and sound engineers involved in music can have the opportunity to effectively use this plugin in their work.

DRAMA JANRINING ASOSIY VAZIFASI TOMOSHABINGA TO‘G‘RIDAN TO‘G‘RI TA‘SIR O‘TKAZISH

Asliddin O‘tayev - katta o‘qituvchi
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti
“Dramatik teatr va kino” san‘ati kafedrası

Tayanch so‘zlar: drama, xatti-harakat, oliy maqsad, yetakchi xatti-harakat, sahnaviy haqiqat, kechinma, ishonch, emotsional aloqa, ijodiy jarayon ishtirokchisi, rezonator, ommaviylik.

Ключевые слова: драма, действие, сверхзадача, сквозное действие, сценическая правда, переживание, вера, эмоциональный контакт, участник творческого процесса, резонатор, массовость.

Key words: drama, action, super-objective, through-line of action, stage truth, experience (perezhivanie), belief, emotional contact, participant of the creative process, resonator, mass character.

Kirish. Drama san‘ati insoniyat ma‘naviy hayotining ajralmas qismi bo‘lib, uning asosiy maqsadi inson ruhiyatini boyitish va jamiyatga insonparvarlik g‘oyalarini singdirishdir. Drama so‘zining lug‘aviy ma‘nosi qadimgi yunon tilida «sodir bo‘layotgan harakat» demakdir. Dramatik san‘at va aktyorlik mahorati aynan mana shu faollik va xatti-harakatga quriladi. Dramaturgiya teatrning yetakchi komponenti hisoblanib, u sahna asarining ideyno-badiiy asosini tashkil etadi.

Dramada xatti-harakat va tomoshabin munosabati Dramaning boshqa adabiy turlardan farqi shundaki, muallif o‘z qahramonlari orqali tomoshabin bilan bevosita muloqotga kirishadi. Dramada voqealar shunchaki hikoya qilinmaydi, balki tomoshabin ko‘z o‘ngida ijod qilinadi. Sahnaviy harakat – bu konfliktning dialektik rivojidir. Agar sahnada xatti-harakat bo‘lmasa, drama ham bo‘lmaydi, chunki harakat dramaning «qon tomiri» hisoblanadi. Dramatik harakat — dramaning asosi Drama so‘zi qadimgi yunon tilida «sodir bo‘layotgan harakat» demakdir,. Harakat dramaning «qon tomiri» bo‘lib, u asar syujetini ishga soluvchi qudratli richag hisoblanadi,. Drama janrining asosiy vazifasi esa tomoshabinga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir o‘tkazishdir. Sahnada sodir bo‘layotgan har bir harakat (xoh jismoniy, xoh ruhiy bo‘lsin) ma‘lum bir maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi shart. Tomoshabin — ijodiy jarayon ishtirokchisi. Teatr san‘atida tomoshabin shunchaki kuzatuvchi emas, balki ijodiy jarayonning ishtirokchisi hisoblanadi,.

Spektakl tomoshabinning bevosita ta‘siri ostida to‘liq shakllanadi. Aktyorning sahnadagi jonli ijrosi tomoshabinda kuchli qabul qilish hissini uyg‘otadi va uni qahramon taqdiriga sherik qiladi. Tomoshabin sahnadagi voqealarga astoydil ishonsa va qahramonlar bilan birga hayajonlansa, teatrning sirli san‘ati yuzaga keladi,.

Sahnaviy haqiqat va ishonch Tomoshabin sahnada faqat aktyor ishongan narsagagina ishonadi. Aktyor sahnaviy haqiqatga erishsa va o‘z kechinmalarining chinakamligiga ishonsa, bu ishonch tomoshabinga ham o‘tadi,. Agar sahnada haqiqat mezonini buzilsa yoki soxtalikka yo‘l qo‘yilsa, tomoshabin aktyordan yuz o‘giradi va asarning badiiy qiymati yo‘qoladi.

«Ommaviy yolg‘izlik» va diqqat Aktyor uchun sahnada «ommaviy yolg‘izlik» holatiga erishish muhim,. Bu aktyorning minglab tomoshabinlar qarshisida turib, bor diqqatini faqat sahnadagi obyektga qaratishi va tomoshabin zalining «dahshatli zulmatidan» chalg‘imasligidir. Aktyor diqqatini sahnadagi maqsadga qanchalik kuchli qaratsa, tomoshabin ham shunchalik berilib tomosha qiladi,.

Teatr san‘atida muhim mexanizmlardan biri — bu “yuqtirish”dir. Bu jarayonda aktyorning emotsional holati tomoshabinga psixologik darajada o‘tadi,. Tomoshabin zali aktyor uchun «rezonator» vazifasini o‘taydi: u aktyordan kelayotgan tuyg‘ularni qabul qilib, o‘z munosabati (kulgi, yig‘i, qarsaklar) bilan ijodkorga qaytaradi.

Aktyor va tomoshabinning o‘zaro ta‘siri

- Ijobiy ta'sir: Tomoshabinning qarsaklari, kulgisi yoki fojiali sahnalardagi "oh-vohlari" aktyorga kuch-g'ayrat va ilhom bag'ishlaydi,.

- Salbiy ta'sir: Tomoshabinning beparvoligi, zaldagi shovqin yoki yo'tal aktyor diqqatini bo'lishi va uni ijodiy holatdan chiqarib yuborishi mumkin,.

Xulosa qilib aytganda, dramada harakat va tomoshabin munosabati shunday qurilishi kerakki, tomoshabin oddiy kuzatuvchidan voqealarning bevosita guvohi va ishtirokchisiga aylansin. Tomoshabinga ta'sir o'tkazish jarayoni bir necha bosqichda kechadi: Tomoshabin sahnadagi voqealar va personajlar bilan tanishadi. Manbalarga asoslangan holda, dramaning ekspozitsion bosqichida sodir bo'ladigan asosiy jarayonlar va uning vazifalarini quyidagicha bayon etish mumkin: Ma'lumot berish va tayyorlash: Ekspozitsiya asardagi asosiy voqealar boshlanishiga qadar mavjud bo'lgan vaziyat haqida ma'lumot beradi. U o'quvchi va tomoshabinlarni asarning bosh voqealarini qabul qilishga tayyorlab boradi va ular uchun o'ziga xos yo'llanmalik vazifasini o'taydi. Muhit va sharoitni belgilash: Bu bosqichda voqea sodir bo'layotgan o'rin (makon), sharoit va qahramonlarning kelajakdagi niyatlari, qilinishi kerak bo'lgan ishlari hamda orzu-umidlari izhor etiladi. Tomoshabin sahnada nima bo'layotganini va sharoit qanday ekanini aynan shu bosqichda anglay boshlaydi. Qahramonlarni tanishtirish: Ekspozitsiya qahramonning xarakterini, uning ichki olamini va qanday inson ekanligini ochib berishga xizmat qiladi. Tomoshabinlar personajlarning kimligini va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni bilishga urinadilar. Voqea ichiga olib kirish: Ushbu bosqich tomoshabinning asar voqealari ichiga kirishini ta'minlaydi. Dramaturg ekspozitsion ma'lumotlar orqali tomoshabinga vaziyatning ichki harakatini tushunishga yordam beradi. Diqqatni jamlash: Ekspozitsiyada diqqatli bo'lish muhim, chunki ba'zida ikkinchi darajali, ammo go'zal ko'ringan elementlar tomoshabinni o'ziga tortib ketib, bosh voqea masalasi nazardan chetda qolishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ekspozitsiya — bu asarning badiiy tasviri boshlang'ich qismi bo'lib, u asarning tuzilishini aniqlashda va uning badiiy g'oyasi hamda mazmunini

anglashda yordam beradi. Tomoshabin asarning g'oyaviy yo'nalishiga berilib, qahramonlarning ruhiy holatini o'z tasavvuri orqali idrok eta boshlaydi. Emotsional bog'lanish (teatr san'atida ko'pincha «yuqtirish» deb ataladi) — bu aktyorning emotsional holati tomoshabinga yoki sahnadagi sherigiga (partnyoriga) o'tishi bilan kechadigan murakkab psixologik jarayondir. Manbalarga ko'ra, ushbu o'zaro ta'sir jarayonida quyidagi asosiy bosqichlar yuz beradi: Emotsional aloqaning asosiy mexanizmi — bu yuqtirish, ya'ni his-tuyg'u va kayfiyatning bir kishidan ikkinchisiga psixologik darajada o'tishidir. Aktyor sahnada o'z qahramonining hayotini chin dildan yashasa, uning samimiy tuyg'ulari tomoshabinlarga "yuqadi" va ularda javob reaksiyasini (kulgi, ko'z yoshi yoki zo'riqqan jimlikni) keltirib chiqaradi. Bu jarayonda tomoshabin zali aktyorning energiyasini qabul qilib, uni jonli aks-sado sifatida qaytaruvchi «rezonator» vazifasini o'taydi.

Aktyorlar va tomoshabinlar o'rtasidagi ichki muloqot teatr nazariyasida nur sochish va nur qabul qilish deb ataladigan ko'zga ko'rinmaydigan nurlanishlar (irradiatsiya) orqali sodir bo'ladi. Ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: Bu aktyorning irodasi va hissiyotlaridan uning ko'zlari, barmoqlari va butun tanasi orqali taraladigan ko'rinmas oqimdir. Bunday aloqa nafaqat muloqot paytida, balki sahnaviy sukut (pauza) lahzalarida ham obyektlar o'rtasida «ichki ip» hosil qilgan holda o'rnatiladi.

Samarali aloqa uchun aktyor avval o'z ichida "material" (hissiyot va fikrlar) jamlashi kerak, chunki o'zingda bo'lmagan narsani birovga berib bo'lmaydi. Emotsional bog'lanish sahnaviy haqiqatsiz mumkin emas. Tomoshabin faqat aktyorning o'zi sodir bo'layotgan voqelikning haqiqiylikiga ishonganidagina ijodiy jarayonga qo'shiladi. Agar aktyor "Men borman" holatiga erishsa (ya'ni berilgan shart-sharoitlarga to'la ishonsa), uning tabiati beixtiyor va organik ravishda ijod qila boshlaydi. Aktyor his-tuyg'ularni (masalan, rashk yoki qayg'uni) "o'ynashga" urinmasligi lozim; buning o'rniga u kerakli hissiyotning tabiiy ravishda tug'ilishiga olib keladigan mantiqiy va izchil harakatlarni bajarishi kerak.

“Ommaviy yolg‘izlik” holati

Auditoriya bilan chuqur aloqa o‘rnatish uchun aktyor ommaviy yolg‘izlik holatiga erishishi zarur. Bu paradoksal holat bo‘lib, aktyor o‘z sahnaviy obyektiga (partnyoriga yoki buyumga) qanchalik qattiq diqqat qaratsa va tomoshabin zalini “unitsa”, u tomoshabinlar e‘tiborini shunchalik kuchli jalb qiladi. Agar aktyor tomoshabinga yoqish uchun unga qarasa, aloqa buziladi va ijro hunarmandchilikka (shtampga) aylanadi. Emotsional kechinma jarayonida aktyor ongida to‘xtovsiz ravishda «ichki ko‘rish kinotasmasi» — qahramon hayotiga mos bo‘lgan tasavvurlar va obrazlar oqimi o‘tib turishi kerak. Ushbu ichki manzaralar aktyorning tuyg‘ulariga ta’sir qiladi, uning jismoniy holati va intonatsiyalari orqali tomoshabinga o‘tib, uni ham xuddi shu narsani «ko‘rishga» majbur etadi. Shunday qilib, emotsional bog‘lanish paytida energetik almashinuv sodir bo‘ladi va bu tomoshabinni passiv kuzatuvchidan sahnaviy harakatning faol ishtirokchisiga aylantiradi. Drama janrining asosiy vazifasi ham aynan mana shu — inson qalbiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir o‘tkazishdan iboratdir. Aktyorning sahnadagi jonli ijrosi tomoshabinda kuchli qabul qilish hissini uyg‘otadi va uni sodiq sherikka aylantiradi. Xatti-harakat — hissiyotning kaliti. Dramatik san’atda hissiyotlarni shunchaki o‘ynab yoki zo‘rlab chiqarib bo‘lmaydi. Psixotexnikaning asosiy qonuniga ko‘ra, harakat — sezgi va hissiyotlarni qo‘zg‘atuvchi yagona kuchdir. Aktyor sahnada ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan, mantiqiy va izchil jismoniy harakatlarni bajarishi natijasida kerakli hissiyot tabiiy ravishda, zo‘riqishsiz tug‘iladi. Stanislavskiy ta’biri bilan aytganda, jismoniy harakat hissiyotlarni ilintiruvchi «qarmoq» yoki «qopqon» vazifasini o‘taydi. Sehrli “agarda” va berilgan shart-sharoitlar Hissiyotni uyg‘otish uchun aktyor avvalo “berilgan shart-sharoitlar”ga (pyesa fabulasi, davr, voqea joyi) astoydil ishonishi kerak. Bunda “agarda” (masalan: “agar men haqiqatan ham shu vaziyatga tushib qolsam, nima qilgan bo‘lardim?”) degan sehrli so‘z aktyor tabiatini harakatga keltiruvchi turtki bo‘ladi. Aktyor sahnaviy haqiqatga qanchalik qattiq ishonsa, uning organizmida haqiqiy insoniy ehtiroslar

shunchalik tez uyg‘onadi. Hissiyotlar xotirasi (Emotsional xotira) Aktyor o‘z roli uchun kerakli hissiyotlarni o‘z hayotiy tajribasidan, ya’ni hissiyotlar xotirasidan qidirib topadi. Inson ilgari boshidan kechirgan quvonch, qayg‘u yoki qo‘rquv lahzalari vaqt o‘tishi bilan tozalanib, badiiy shakl oladi. Sahnada biror obyekt yoki holat shu eski xotirani qo‘zg‘atsa, aktyorda takroriy hissiyotlar (real hayotdagidek kuchli yoki biroz o‘zgargan holda) jonlanadi. Ichki ko‘rish kinotasmasi Hissiyotlarning uzluksiz bo‘lishi uchun aktyor ongida to‘xtovsiz “ichki ko‘rish kinotasmasi” — qahramon hayotiga mos tasvirlar oqimi o‘tishi kerak. Aktyor ichki ko‘zi bilan ko‘rayotgan bu manzaralar uning ruhiyatiga ta’sir qilib, kerakli kayfiyatni yaratadi va ijodiy kechinmani uyg‘otadi.

“Ommaviy yolg‘izlik” va diqqat Aktyor diqqatini sahnadagi aniq bir obyektga (partnyoriga yoki buyumga) qanchalik kuchli jamlasa, uning mushaklari shunchalik bo‘shashadi va ichki ijodiy erkinlik paydo bo‘ladi. Bu holat «ommaviy yolg‘izlik» deb atalib, aktyorga tomoshabin oldida tabiiy, insoniy hissiyotlar bilan yashash imkonini beradi. Muhim ogohlantirish: Hissiyotlarni sun‘iy ravishda, mexanik yoki asablarni zo‘rlash orqali chiqarishga urinish aktyorlik shtamplariga va soxtalikka olib keladi. Chinakam ijod uchun hissiyotni zo‘rlash emas, balki uni tug‘diruvchi sharoit va harakatlar haqida g‘am yemoq lozim. Sahnaviy haqiqat va «Oliy maqsad» ta’sir kuchi sifatida Aktyorning sahnadagi eng asosiy vazifasi — roldagi inson ruhining hayotini yaratish va uni badiiy ifodalashdir. Bunga erishish uchun aktyor sahnaviy haqiqatga va berilgan shart-sharoitlarga astoydil ishonishi lozim. Tomoshabin faqat aktyor ishongan narsagagina ishonadi.

Drama san’atida sahnaviy haqiqat va «oliy maqsad» tomoshabin ongi hamda qalbiga bevosita ta’sir o‘tkazuvchi eng qudratli ijodiy kuchlar hisoblanadi. Ushbu tushunchalarning mohiyati va vazifalari manbalarda quyidagicha yoritilgan:

Sahnaviy haqiqat va ishonch ta’sir kuchi sifatida

Sahnaviy haqiqat — bu aktyor tomonidan yaratiladigan badiiy voqelik bo‘lib, u tomoshabinni spektakl voqealariga

ishontirishning asosiy garovidir. Tomoshabin sahnada faqat aktyorning o'zi astoydil ishongan narsagagina ishonadi. Agar aktyor sahnada sodir bo'layotgan voqelikning haqiqiyligiga shubha qilsa, tomoshabin ham ikkilana boshlaydi va asarning badiiy ta'sir kuchi yo'qoladi. Sahnaviy haqiqat hayotdagi oddiy voqelikning aynan ko'chirmasi emas, balki badiiy umumlashtirilgan haqiqatdir. Masalan, aktyor sahnadagi qog'ozdan yasalgan xinjarning po'lat emasligini bilsa-da, uning «xaqiqiyligiga» emas, balki unga bo'lgan munosabatning haqqoniyligiga ishonishi kerak. Sahnaviy haqiqatga erishishning birdan-bir yo'li — bu har bir harakat va vaziyatni mantiqan «oqlash» dir. Aktyor «nega?», «nima uchun?» degan savollarga to'g'ri javob topsa, uning ijrosi tabiiy va ishonchli chiqadi.

«Oliy maqsad» — ijodning yuragi va yo'nalishi

Stanislavskiy ta'limotiga ko'ra, oliy maqsad — bu ijodkorning o'z g'oyasini insonlar ongiga singdirishdan ko'zlagan asosiy muddaosidir. Oliy maqsad aktyor va rejissyorlar qo'lidagi juda o'tkir va kuchli g'oyaviy qurol bo'lib, u spektaklning mag'zini tashkil etadi. U asarning barcha komponentlarini (bo'laklar, vazifalar, xatti-harakatlar) bitta tugunga birlashtiradi. Oliy maqsadsiz spektakl tarqoq bo'laklarga bo'linib ketadi va tomoshabinda yaxlit taassurot qoldirmaydi. Oliy maqsad sari intilish jarayoni yetakchi xatti-harakatni vujudga keltiradi. Bu harakat spektaklning boshidan oxirigacha o'tuvchi «qizil ip» bo'lib, ijroni hunarmandchilik va soxtalikdan himoya qiladi.

«Men borman» holati va tomoshabinga ta'sir

Sahnaviy haqiqat va oliy maqsadning uyg'unligi aktyorda «Men borman» holatini yaratadi. Bu holatda aktyor rolning hayoti

bilan to'laqonli yashay boshlaydi, uning fikr va tuyg'ulari qahramonnikini bilan qorishib ketadi. Aynan shu daqiqada teatrning sirli san'ati yuzaga keladi: tomoshabin shunchaki kuzatuvchi emas, balki ijodning bevosita ishtirokchisiga aylanadi va sahnadagi hayot girdobiga tortiladi. Xulosa qilib aytganda, sahnaviy haqiqat aktyorni ijodiy vaziyatga ishontirsa, oliy maqsad uning harakatlarini ma'lum bir g'oyaviy yo'nalishga soladi. Bu ikki omil birlashgandagina spektakl tomoshabin qalbida umrbod o'chmaydigan iz qoldiradigan qudratli tarbiya vositasiga aylanadi.

Stanislavskiy ta'limotiga ko'ra, har bir ijodkorning o'z g'oyasini insonlar ongiga singdirishdan ko'zlagan muddaosi — «Oliy maqsad»dir. Agar spektaklda oliy maqsad va yetakchi xatti-harakat aniq bo'lsa, u tomoshabinni beixtiyoriy ravishda voqealar girdobiga tortadi va unga ishontiradi. Teatr san'atida ta'sir o'tkazishning muhim mexanizmi bu «yuqtirish» dir. Bu jarayon bir kishining emotsional holatini boshqa kishiga psixologik darajada o'tkazilishini anglatadi. Sahnada bilan tomoshabin zali o'rtasida mustahkam energetik aloqa paydo bo'lishi bilan teatrning sirli san'ati boshlanadi. Tomoshabin aktyor ijrosidan shunchaki huzurlanmaydi, balki qahramon taqdirini o'z boshidan kechiradi, bu esa uning ma'naviy dunyosini boyitadi.

Xulosa. Drama janrining asosiy vazifasi — tomoshabinni oddiy kuzatuvchidan ijodiy jarayonning ishtirokchisiga aylantirishdir. Bunga faqatgina yuksak aktyorlik mahorati, maqsadli xatti-harakat va badiiy haqiqat orqali erishiladi. Spektakl tomoshabinning shuurini uyg'otishi, uni hayajonga solishi va qalbida umrbod o'chmaydigan iz qoldirishi lozim. Drama — bu inson qalbini ochib beruvchi qudratli vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qobilov X. N. AKTYORLIK MAHORATI VA REJISSURA MASALALARI //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 251-255.
2. Qobilov H. TEATR SAN'ATINING RIVOJLANISHIDA MUSIQA SAN'ATINING O'RNI //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 1. – C. 197-202.
3. Ахмедова З. А. Новые технологии в развитии театрального искусства //International scientific review. – 2020. – №. LXXIV. – C. 47-48.

4. Amirovna A. Z. THE ROLE OF THEATRICAL PEDAGOGY IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE STUDENT'S PERSONALITY //International scientific review. – 2021. – №. LXXXIII. – C. 54-56.
5. Rajabova S. et al. AKTYORLIK MAKTABIDA RAQS FANI TRANSFORMATSIYASI //Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. – 2025. – №. 2. – C. 422-428.
6. Rajabova S. S. et al. O 'ZBEK KINO SAN'ATINING RIVOJLANISH BOSQICHIDA AKTYOR SHAXSINI TARKIB TOPTIRISHGA BO 'LGAN YONDASHUVLAR //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 3. – C. 732-737.
7. Rajabova S. AKTYORLIK SAN'ATIDA TRENING MASHQLARI VA UNING AKTYOR FAOLIYATIDA TUTGAN O 'RNI //Interpretation and researches. – 2024. – T. 2. – №. 19. – C. 59
8. Utayev A. et al. AKTYORLIK MAHORATI VA UNING O 'ZIGA XOS TEXNIKALARI //Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. – 2025. – №. 2. – C. 375-382.
9. Utayev A. THE PLACE OF MAKEUP AND COSTUMES IN PUBLIC CELEBRATIONS //Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – 2024. – T. 4. – №. 12. – C. 80-86.
10. Утаев А. РОЛЬ Сценарного мастерства в анимации //Eurasian Journal of Academic Research. – 2022.

REZYUME. Ushbu maqolada drama janrining tabiati, uning sahnaviy ko'rinishi va tomoshabinga bevosita ta'sir o'tkazish mexanizmlari tahlil qilinadi. Drama san'atining asosi bo'lgan xatti-harakat, sahnaviy haqiqat va «oliy maqsad» tushunchalari orqali tomoshabin ongi va qalbiga ta'sir qilish yo'llari yoritib berilgan. Maqolada K.S. Stanislavskiy va boshqa yirik teatr arboblarning nazariy qarashlariga tayanilgan holda, dramaning ijtimoiy va badiiy funksiyasi ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется природа драматического жанра, его сценическое воплощение и механизмы непосредственного воздействия на зрителя. Освещаются пути влияния на сознание и чувства аудитории через такие основополагающие понятия драматического искусства, как действие, сценическая правда и «сверхзадача». На основе теоретических взглядов К.С. Станиславского и других крупнейших деятелей театра раскрываются социальные и художественные функции драмы.

SUMMARY. This article analyzes the nature of the dramatic genre, its stage incarnation, and the mechanisms of direct impact on the audience. It explores the ways of influencing the consciousness and emotions of the public through the fundamental concepts of dramatic art, such as action, stage truth, and the "super-objective." Based on the theoretical views of K.S. Stanislavsky and other prominent theater figures, the social and artistic functions of drama are revealed.

QARAQALPAQ ZAMANAGÓY KINO KÓRKEM ÓNERINDE BALALAR USHÍN MILLIY KONTENT JARATÍW MÁSELELERI

Tajadinova Guljaxon – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: zamonaviy kino, tarixiy filmlar, milliy kontent, qadriyat, milliy tarbiya, kino tili, tasvir.

Ключевые слова: современное кино, исторические фильмы, национальный контент, ценности, национальное воспитание, язык кино, изображение.

Key words: modern cinema, historical films, national content, values, national upbringing, cinema language, image.

Qaraqalpaq kino kórkem ónerinde zamanagóy kórkem processte tariyxıy filmler dóretiw máselelerine itibar qaratıw zárúrligi

bar. Keyingi eki jıl ishinde mámleketimizde tariyxıy filmler jaratıw ushın arnawlı qararlar qabil etilmekte. Tariyxıy filmler jaratıw

boyınsha húkimet qararları kinodóretiwshiler ushın jańa wazıypalar belgilep berdi. Ózbek kinematografiyasında sońǵı jılları súwretke alınǵan Z.Musaqov "Qorǵasın," J.Ahmedov "Islamxoja," A.Ániev "Elparvar," D.Masaidov "Qoqand samalı," M.Erkinov "Avloniy" sıyaqlı tariyxıy filmleri súwretke alındı. Qaraqalpaq milliy kinosı da usı dástúrlerdı dawam ettiriwi kerek, sebebi kino tarawında ullı shaxslardıń ómiri tiykarında tárbiyalıq áhmieti joqarı filmlerdı jaratpasa, onda milliy kontent jaratıw máselelerinde artta qalıp ketedi.

Tariyxıy filmler jaratıwda dáwirdi qayta tiklew usılları, hújjetli anıqlıq penen kórkem oylap tabıw birlestiriledi.

Dereklerdi tereń úyreniw, kiyimler hám dekoratsiyalardı qayta jaratıw, ótmishti sáwlelendiriwde biografiya hám epikalıq janrlardan paydalanıw tiykarǵı usıllar bolıp esaplanadı. Tariyxıy detallar hám dramalıq bayanlaw arasında teń salmaqılıqtı tabıw principini áhmietli esaplanadı. Tariyxıy filmler jaratıwdıń tiykarǵı usılları -tariyxıy rekonstrukciya bolıp, bunda belgili bir dáwirdiń atmosfera, turmısın, kostyumların, arxitekturasın hám texnologiyasın vizual isenimlilikke támiyinlew ushın puxta qayta jaratıw kerek.

Hújjetli dereklerden paydalanıw zárúrligi de bar. Tariyxıy hújjetler, xronikalar, xatlar hám izertlewler analizin faktologiyalıq bazanı támiyinleytuǵın scenariydi jaratıw ushın qollanıw talap etiledi. Ótken ata-babalarımız haqqında tariyxıy shıǵarmalar jazıw, olardıń xalıq ushın etken xızmetlerin tereń tallap, kórkem filmler jaratıw olardı keleshek áwladqa tanıstırıp baratuǵın óshpes estelik bolıp esaplanadı.

Ullı klassik jazıwshı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń 200 jıllıǵı húrmetine Prezident qararı menen jaratılǵan film mine usı talaptıń orınlanǵanına mısál bola aladı. Biraq, klassik shayırmız Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ullılıǵın kinoda jáne de ashıp bergende film tásirshenligi joqarı bolar edi. Aqırı tariyxshı hám ádebiyattanıwshı alımlarımızdıń ilimiy miynetlerine dıqqat awdarsaq Ájiniyaz pútkil bir millettiń milliy maqtanıshı ekenligin dálillep bere alǵanlıǵın kóremiz. Mine kórkem publicistikalıq filmde usı táreplerge itibar berilmey qaladı. Nátiyjede bul ullı shaxs

haqqındaǵı tariyxıy filmniń sátsizligine sebep bolǵan.

Qaraqalpaq kino kórkem ónerinde áhmietli máselelerden biri ullıların balalıq ómirinen alıp balalar ushın tariyxıy filmler dóretiw kún talabındaǵı wazıypa bolıp turǵanlıǵı belgili. Bunda kinodóretiwshiler itibar beriwı kerek bolǵan tárepleri Ullı babalarımızdıń balalıq ómiri, olarǵa tárbiya bergen ata-anaları, sabaq bergen ustazları haqqında gúrriń etiwshi tariyxıy filmler jaratılса, keleshekte perzentlerimizdiń tárbiyası ushın salmaqılı úles bolıp qosıladı.

"Ullılar balalıǵı" ataması menen qaraqalpaq xalqınıń dańqlı perzentleriniń ómir jolı ilimiy dárekeleler tiykarında úyrenilip, ádebiyattanıwshı ilimpazlarımızdıń pikirleri tiykarında kinossenariyer tayarlanıwı kerek. Bunda kino scenariyer qoyılatuǵın talap hám qaǵıydalar tiykarında jazılıwı kerek. "Qaraqalpaqfilm" kinostudiyası tárepinen 2016-2024-jıllar aralıǵında hújjetli tariyxıy filmler kóplep súwretke alınǵan. Usı dáwirde Qaraqalpaq milliy kinosında belgili shaxslardıń kelbeti sáwlelengen filmlerden "Aqsaqal," "Miyweli terek," "Ámiwdárya jaǵası jırshısı," "Ashıq Ayaz," "Qara úyden keń dúnyaǵa," "Xalıqtıń márt perzenti," "Xalıǵına baǵıshlangan ómir," "Qálbinde keń dúnya," "Xalıq qádirlegen talant" hújjetli filmlerinde qaraqalpaq xalqınıń dańqlı perzentleriniń ómir jolı sáwlelendiriledi. Tariyxıy hújjetli filmler ullı insanlardıń kelbetin sheberlik penen ashıp bere alǵan. Tariyxıy filmlerde xudojnik ishki kiyim hám lipaslar sheshimi ústinde sheberlik penen isley alǵan. Máselen, "Xalıqına baǵıshlangan ómir" 2 bólimli hújjetli filmi (2022-j.) Qaraqalpaq xalqınıń ullı perzenti, belgili siyasachı Allayar Dosnazarovtıń ómiri hám jumısı haqqında sóz etiledi. Filmde tariyxıy dáwirler menen lipaslardıń úylesimi bul dáwir haqıyqatlıǵın kórsetip turıptı. Hújjetli kinonıń ózine tánligi haqqında Sergey Borisov: "Hújjetli kinonıń barlıq túrleri, kórinisleri hám janrları hám soǵan sáykes ráwishte haqıyqıy, saxnalastırılmaytuǵın haqıyqatlıq kadrlarınan ibarat bolıp, bul oǵan ayrıqsha isenimlilik dárejesin beredi. Hújjetli kinonıń materialı dáslep kórkem kinodagıday qayta jaratılǵan (ekilemshı) reallıqtıń emes, al haqıyqıy turmıslıq (birlemshı) reallıqtıń izi bolıp

tabıladı. Basqasha aytqanda, hújjetli filmniń hár bir ayrıqsha kadrı yamasa birligi haqıyqıy faktografıyalıq turmıslıq haqıyqatlıqtıń úlgisine, hújjetke aylanadı, onda tek ǵana real bar bolǵan obektler, predmetler, reńler, faktorlar hám keńislikler emes, al bul obektler, predmetler, reńler, fakturalar hám keńisliklerdiń ózi avtor tárepinen arnawlı qayta jaratılmaǵan, al ǵárezsiz, ápiwayı, turmıslıq yamasa dáslep kórkem bolmaǵan turmıs penen "jasaydı." Turmıs qanday bolsa, sonday bolıp bizge hújjetli ekrannan qarap turadı hám hújjetli kinonıń tiykarǵı fenomenini áne sonda. [1] Qaraqalpaq milliy kino kórkem ónerinde balalar ushın milliy kontent jaratıw áhmiyetli másele bolıp qalmaqta. Bul baǵdarda qaraqalpaq kino dóretiwshilerine mektep kerek. Bizge belgili, bul másele sońǵı dáwirde ózbek milliy kinosında jaqsı jolǵa qoyılmaqta. Balalar kontentin rawajlandırıw orayınıń direktorı Jahongir Ahmedov "TIMS Productions" kompaniyasınıń tiykarın salıwshısı, dúnyaǵa belgili Muhtasham yuz yil“ ("Ájayıp júz jıl") serialınıń prodyuseri, "Altın palma" xalıqaralıq sıylıǵınıń iesi Timur Savji menen usı másele boyınsha ushıraıdı.

Timur Savji tek ǵana Túrkiya emes, al xalıqaralıq kinoindustriyada da óz ornına ie belgili prodyuser esaplanadı. Onıń filmografiyasınan búgingi kúнге shekem 40 tan aslam hár qıylı janr hám baǵdarlarıdaǵı

kinofilmler hám seriallar orın alǵan bolıp, olardıń arasında eń belgilisi Muhtasham yuz yil“ ("Ájayıp júz jıl") serialı bolıp esaplanadı. Bul serial 70 ten aslam mámleketke eksport etilgen. Ol Shigis Aziyadan Batis Evropaga shekem, Jaqın Shıǵıstan Latin Amerikasına shekem bolgan úlken auditoriyanı qamtıp aldı. Bul bolsa Túrkiya serial sanaatınıń dúnya kóleminde keńnen tán alınıwı boldı hám onda Timur Savjidiń úlesi úlken. 50 den aslam xalıqaralıq tańlawlarda sıylıq alǵan bul serial Túrkiyaǵa turistler aǵımınıń keskin artıwına da xızmet etken. "TIMS Productions" kompaniyasını Balalar kontentin rawajlandırıw orayı tariyxıy filmler jaratıw baǵdarında scenariy avtorları, kiyim xudojnikleri hám dekorator xudojniklerdiń mamanlıǵın arttırıw boyınsha birge islesiwge shaqırdı. Bul baslama tariyxıy filmler jaratılıwı ushın jaqsı mektep bolıp xızmet etedi.

Juwmaq sıpatında sonı aytıp ótiwimiz kerek, Qaraqalpaq kino kórkem ónerinde de tariyxıy filmleri menen dúnya ekranlarında jetekshi orınlardı ielep turǵan kino sheberleri menen birgelikte filmler túsirilip, tájiriybelerinen sabaq alıw sıyaqlı dástúrler dawam ettirilse, "Ullılar balalıǵı" atı menen qaraqalpaq xalqınıń dańqlı perzentleriniń ómir jolı kino lentalarǵa kóshedi hám balalarımız ushın milliy kontent jaratıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. X.Abulqosimova "Kino san'ati asoslari" Toshkent-2007.
2. M.Aliev "Kino asoslari" Toshkent "Oqıtuvchi", 1993
3. Borisov Sergey texnologiya sozdaniya dokumentalnogo filma. M: Aspekt press, 2018. 92 b.
4. H.Muhamedaliev. "Scenariyavislik mahorati".-Toshkent. "Musıqa". 2009 y.
5. A. Isohov. «Kinematografiya tarixi». Toshkent, 2019-y. 311-b.
6. Madiyrov, Baxtiyor Smetovich. "QORAQALPOQ FILMLARIDA XARAKTER YARATISH XUSUSIYATLARI." *Oriental Art and Culture* 6.4 (2025): 246-250.
7. Tajadinova, Guljakhan Nizamatdinovna. "THE REALITY OF THE TIME IN KARAKALPAK FILMS." *Oriental Art and Culture* 6.4 (2025): 281-284.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq zamonaviy kino san'atida tarixiy filmlarning rivojlanishi va kelajakda qilinishi kerak bo'lgan masalalar haqida fikr yuritiladi. Qoraqalpoq kino san'atida muhim masalalardan biri - buyuklarning bolalik hayoti asosida bolalar uchun tarixiy filmlar yaratishdagi dolzarb masalalarga taklif va yechimlar ko'rsatib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается развитие исторических фильмов в современном каракалпакском киноискусстве и вопросы, которые необходимо решить в будущем. Один из важных вопросов в каракалпакском киноискусстве - это предложения и решения актуальных проблем создания исторических фильмов для детей на основе детской жизни великих людей.

SUMMARY. The article discusses the development of historical films in contemporary Karakalpak cinema and issues that need to be addressed in the future. One of the important issues in Karakalpak cinema is the creation of historical films for children based on the lives of great people.

MADANIY-OMMAVIY TADBIRLARDA OVOZ REJISSYORINING KASBIY KOMPETENSIYALARI

Tilepov Quatbay Nukusbaevich – o‘qituvchi
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukis filiali

Tayanch so‘zlar: madaniy tadbir, ovoz rejissyori, akustika, fonogramma, jonli ijro, sahna texnologiyasi, ovoz muhandisligi.

Ключевые слова: культурное мероприятие, звукорежиссер, акустика, фонограмма, живое исполнение, сценическая техника, звукорежиссура.

Key words: cultural event, sound engineer, acoustics, phonogram, live performance, stage technique, sound engineer.

Bugungi globalashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda madaniy tadbirlar jamiyat ma’naviy hayotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Har qanday madaniy tadbir - u konsert, teatr tomoshasi yoki ommaviy bayram bo‘ladimi professional texnik ta’minotsiz o‘z maqsadiga to‘liq erisha olmaydi. Shu jihatdan ovoz rejissyori madaniy tadbirlarni tashkillashtirishda markaziy texnik-ijodiy shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Ovoz rejissyori nafaqat apparatura bilan ishlovchi texnik mutaxassis, balki badiiy jarayonning faol ishtirokchisi hisoblanadi. U sahnadagi ijroning mazmuni, tomoshabinning qabul qilish darajasi va umumiy estetik ta’sir uchun bevosita javobgar shaxsdir [1]. Quyida ovoz rejissyorining madaniy-ommaviy tadbirlarda kasbiy vazifalarini bir nechta misollar tariqasida ko‘rib chiqamiz.

Ovoz rejissyorining tushunchasi va kasbiy maqomi

Ovoz rejissyori - bu ovoz signallarini yozish, qayta ishlash, kuchaytirish va real vaqt rejimida boshqarish orqali sahna yoki maydondagi tovush muhitini shakllantiruvchi mutaxassisdir. Ilmiy adabiyotlarda u “ovoz muhandisi” yoki “audio rejissyor” tushunchalari bilan ham izohlanadi [2]. Madaniy tadbirlarda ovoz rejissyorining maqomi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

- texnik jarayonlarni to‘liq nazorat qilish; ijodiy guruh bilan hamkorlik;

- sahna va zal akustikasini hisobga olish;

- tomoshabin uchun sifatli va tushunarli tovush muhitini yaratish. Ovoz rejissyorining vazifalari tadbir turiga qarab farqlansa-da, asosiy funksiyalar quyidagilardan iborat:

1. Ovoz apparaturasini tanlash va sozlash;

2. Mikrofonlash tizimini to‘g‘ri tashkil etish;

3. Jonli ijro va fonogramma o‘rtasidagi muvozanatni saqlash;

4. Shovqin va akustik nuqsonlarni bartaraf etish;

5. Tadbir davomida real vaqt rejimida ovozni boshqarish [3].

1. Madaniy tadbirlarda akustik muhit va ovoz sifati

Akustika — bu tovushning tarqalishi, aks etishi va inson tomonidan qabul qilinishi qonuniyatlarini o‘rganadigan fan sohasi hisoblanadi. Madaniy tadbirlarda zal yoki ochiq maydon akustikasi ovoz sifati va tushunarligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [4]. Ovoz rejissyori quyidagi akustik omillarni hisobga olishi zarur:

- reverberatsiya vaqti;
- tovushning so‘nishi;
- aks-sado (echo) hodisasi;
- fon shovqinlar darajasi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tomoshabin madaniy tadbirni baholashda birinchi navbatda tovushning aniqligi va muvozanatiga e’tibor beradi [5]. Ovoz

rejissyorining noto'g'ri sozlamalari hatto yuqori saviyadagi ijroning ham badiiy ta'sirini pasaytirishi mumkin.

Ovoz rejissyorining ijodiy jarayondagi o'rni

Ovoz rejissyori rejissyor, dirijyor, sahna rassomi va ijrochilar bilan uzviy hamkorlikda ishlaydi. Ayniqsa teatr va musiqiy sahnalashtirishda ovoz dramaturgiyasi muhim ahamiyat kasb etadi [6]. Zamonaviy madaniy tadbi jonli ijro bilan fonogramma uyg'unligi dolzarb masala hisoblanadi. Ovoz rejissyori ushbu jarayonda texnik halollik va estetik muvozanatni saqlashi lozim. Ilmiy manbalarda fonogrammadan haddan tashqari foydalanish tomoshabin ishonchini kamaytirishi qayd etilgan [7].

Zamonaviy ovoz texnologiyalari va ularning ahamiyati

So'nggi yillarda raqamli miksher pultlari, line-array akustik tizimlari va simsiz mikrofonlar madaniy tadbirlar sifatini sezilarli darajada oshirdi [8]. Ovoz rejissyori ushbu texnologiyalarni chuqur bilishi professional faoliyatning muhim sharti hisoblanadi.

Kuchli ovoz bosimi inson salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Shu sababli ovoz rejissyori ovoz diapazoni me'yorlariga amal qilgan holda maksimal va minimal ovoz darajasini nazorat qilishi zarur [9].

Xulosa qilib aytganda, mazkur ilmiy tadqiqot davomida madaniy tadbirlarni tashkillashtirish jarayonida ovoz rejissyorining o'rni va ahamiyati har tomonlama tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ovoz rejissyori madaniy tadbirlarning texnik ta'minoti bilangina cheklanib qolmay, balki ularning umumiy badiiy saviyasi, tashkiliy mukammalligi va tomoshabinlar tomonidan qabul qilinishida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy madaniy tadbirlar sharoitida tovush sifati tadbir muvaffaqiyatining asosiy mezonlaridan biriga aylangan bo'lib, bu jarayonda ovoz rejissyorining professional faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, ovoz rejissyori madaniy tadbirlar samaradorligini belgilovchi asosiy mutaxassislardan biridir; ikkinchidan, tadbir sifatini oshirish uchun ovoz rejissyorini rejalashtirish bosqichidan boshlab jarayonga jalb etish zarur; uchinchidan, zamonaviy ovoz texnologiyalaridan samarali foydalanish va mutaxassislarning malakasini muntazam oshirib borish madaniy tadbirlar rivojining muhim sharti hisoblanadi. Mazkur xulosalar amaliyotda qo'llanilganda madaniy tadbirlar sifatini oshirishga va tomoshabinlar istagini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кузнецов А. И. Основы звукорежиссуры. – Москва: Искусство, 2018.
2. Rumsey F., McCormick T. Sound and Recording. – Oxford: Focal Press, 2014.
3. Huber D., Runstein R. Modern Recording Techniques. – New York: Routledge, 2017.
4. Everest F. A., Pohlmann K. Master Handbook of Acoustics. – New York: McGraw-Hill, 2015.
5. Toole F. Sound Reproduction: Loudspeakers and Rooms. – London: Focal Press, 2020.
6. Sonnenschein D. Sound Design: The Expressive Power of Music, Voice and Sound Effects. – California: Michael Wiese Productions, 2013.
7. Katz B. Mastering Audio: The Art and the Science. – Oxford: Focal Press, 2015.
8. Eargle J. The Microphone Book. – Oxford: Focal Press, 2012.
9. WHO. Guidelines for Community Noise. – Geneva, 2018.

REZYUME. Mazkur ilmiy maqolada madaniy tadbirlarni samarali tashkillashtirish jarayonida ovoz rejissyorining kasbiy o'rni, funksional vazifalari va ijodiy mas'uliyati ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ovoz rejissyorining texnik bilimlari, akustik muhitni boshqarish, sahna jarayonlarida ishtirokchilarning ovozi muvozanatlash, tomoshabin psixologiyasiga ta'sir ko'rsatishdagi roli aniq faktlar asosida yoritiladi. Maqolada madaniy tadbirlarning turlari (konsert, teatr tomoshalari, ommaviy bayramlar, konferensiyalar) misolida ovoz rejissyorining tashkiliy, texnologik va ijodiy faoliyati ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy ovoz texnologiyalarining rivoji va ularning madaniy tadbirlar sifatiga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье научно-теоретически и практически анализируется профессиональная роль, функциональные обязанности и творческая ответственность звукорежиссера в процессе эффективной организации культурных мероприятий. Технические знания звукорежиссёра, управление акустической средой, баланс голосов участников в сценических процессах и его роль в воздействии на психологию зрителей освещаются на основе конкретных фактов. В статье на примере видов культурных мероприятий (концерты, театральные представления, массовые праздники, конференции) раскрывается организационная, технологическая и творческая деятельность звукорежиссёра. Также на научной основе анализируется развитие современных звуковых технологий и их влияние на качество культурных мероприятий.

SUMMARY. In this scientific article, the professional role, functional duties, and creative responsibility of the sound engineer in the process of effective organization of cultural events are analyzed from a scientific-theoretical and practical point of view. The role of the sound director in influencing the technical knowledge, managing the acoustic environment, balancing the voices of the participants in stage processes, and influencing the psychology of the audience is highlighted based on specific facts. The article reveals the organizational, technological, and creative activities of the sound engineer through examples of various cultural events (concerts, theatrical performances, public holidays, conferences). Also, the development of modern sound technologies and their impact on the quality of cultural events are analyzed on a scientific basis.

TEATR OVOZ REJISSYORI FAOLIYATINING BADIY VA TEXNOLOGIK ASOSLARI

Zaretdinov Karamatdin Qurbanbaevich – dotsent

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukis filiali

Tayanch so‘zlar: teatr san’ati, ovoz rejissyori, sahna akustikasi, ovoz dizayni, texnologiya, badiiy yaxlitlik.

Ключевые слова: театральное искусство, звукорежиссёр, сценическая акустика, звуковой дизайн, технология, художественная целостность.

Key words: theatrical art, sound director, stage acoustics, sound design, technology, artistic integrity.

Teatr san’ati sintetik san’at turi bo‘lib, unda dramaturgiya, aktyorlik ijrosi, sahna bezagi, yorug‘lik va ovoz bir butun badiiy tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimda ovoz rejissyori faoliyati ko‘p yillar davomida ikkilamchi texnik vazifa sifatida qaralib kelgan bo‘lsa-da, zamonaviy teatr amaliyotida u mustaqil ijodiy kasb darajasiga ko‘tarildi. Bugungi kunda ovoz rejissyori nafaqat sahnada eshitaladigan tovushlarni boshqaradi, balki spektaklning dramatik ritmi, emotsional muhitini shakllantiruvchi muhim omilga aylanmoqda. Teatrda ovoz - bu so‘z, musiqa, shovqin, sukunat va akustik makonning badiiy uyg‘unligidir. Ushbu jarayonda ovoz rejissyori rejissyor konsepsiyasini anglab, uni tovush vositalari orqali ifodalaydi. Shu bois teatr ovoz rejissyorligi masalasi san’atshunoslik, akustika va zamonaviy

texnologiyalar kesishgan nuqtada tadqiq etilishi zarur.

Teatr ovoz rejissyorining kasbiy vazifalari va ijodiy mas’uliyati

Teatr ovoz rejissyori faoliyati ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: texnik va ijodiy. Texnik jihatdan u sahna tovush kuchaytirish tizimlari, mikrofonlar, akustik muhit, ovoz yozish va qayta ijro texnologiyalarini mukammal bilishi lozim. Ijodiy jihatdan esa ovoz rejissyori spektakl dramaturgiyasini chuqur tahlil qilib, tovush orqali obraz va holatlarni yaratadi. Ovoz rejissyori spektakl tayyorlash jarayonida dastlabki repetitsiyalardanoq ishtirok etib, rejissyor bilan birgalikda sahna yechimlarini muhokama qiladi. Musiqa tanlovi, fon shovqinlari, sahna effektlari va pauzalarning badiiy ahamiyati aynan ovoz rejissyori

ishtirokida aniqlanadi. Bu jarayonda tovush faqat eshitish uchun emas, balki tomoshabinning psixologik idrokiga ta'sir etuvchi kuchli badiiy vosita sifatida qo'llanadi. Shuningdek, ovoz rejissyori aktyor nutqining aniqligi va tabiiylikini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Noto'g'ri sozlangan akustika yoki texnik xatolar sahna nutqining ta'sirchanligini pasaytiradi. Shu sababli ovoz rejissyori sahna akustikasini hisobga olgan holda har bir spektakl uchun individual ovoz yechimini ishlab chiqadi.

Sahna akustikasi va ovoz dizaynining estetik xususiyatlari

Sahna akustikasi teatr ovoz rejissyorligi faoliyatining ilmiy asosini tashkil etadi. Teatr binosining hajmi, materiali, tomoshabin zali va sahna o'rtasidagi masofa tovush tarqalishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ovoz rejissyori ushbu omillarni inobatga olib, tabiiy va sun'iy tovush muvozanatini yaratadi. Ovoz dizayni tushunchasi zamonaviy teatrda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu nafaqat musiqa yoki effektlar yig'indisi, balki spektaklning umumiy ovoz dramaturgiyasidir. Ovoz dramaturgiyasi sahna voqealari rivojiga mos ravishda tovush intensivligi, temбри va ritmini boshqarishni nazarda tutadi. Masalan, dramatik cho'qqilarda kuchli musiqiy yoki shovqin effektlari, lirik sahnalarda esa minimalistik va sokin tovushlar qo'llaniladi. Sukunat ham ovoz dizaynining muhim unsuri hisoblanadi. To'g'ri qo'llangan sukunat tomoshabinning e'tiborini kuchaytirib, sahna voqealarining ichki dramatzimini ochib beradi. Bu jihatdan ovoz rejissyori tovush va sukunat o'rtasidagi nozik muvozanatni topa bilishi lozim.

Zamonaviy texnologiyalar va teatr ovoz rejissyorligi

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi

teatr ovoz rejissyorligi imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Bugungi kunda raqamli mikserlar, ko'p kanalli ovoz tizimlari, virtual effektlar va kompyuter dasturlari teatr sahnasida keng qo'llanilmoqda. Bu vositalar yordamida ovoz rejissyori murakkab akustik makonlarni sun'iy tarzda yaratishi, realistik tovush effektlarini sahnaga olib kirishi mumkin. Biroq texnologiyaning ko'pligi badiiy maqsadga xizmat qilmagan taqdirda, spektaklning tabiiylikini buzishi mumkin. Shu sababli ovoz rejissyori texnik imkoniyatlarni estetik mezonlar asosida tanlab qo'llashi zarur. Teatr amaliyotida texnologiya vosita, badiiy g'oya esa asosiy mezon bo'lib qolmoqda. Teatr ovoz rejissyorining kasbiy tayyorgarligida ham zamonaviy bilimlar muhim o'rin tutadi. Akustika nazariyasi, psixoakustika, musiqa dramaturgiyasi, kompyuter texnologiyalarini uyg'un o'rganish bugungi kun talabi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, teatr ovoz rejissyori sahna asarining badiiy yaxlitligini ta'minlovchi muhim ijodiy shaxsdir.

Uning faoliyati texnik xizmat ko'rsatish bilan cheklanmay, spektaklning estetik konsepsiyasini shakllantirishda bevosita ishtirok etadi.

Ovoz, musiqa va sukunatning uyg'unligi tomoshabin idrokiga kuchli ta'sir ko'rsatib, sahna asarining badiiy qiymatini oshiradi. Zamonaviy texnologiyalar teatr ovoz rejissyorligiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda, biroq ularni qo'llashda badiiy maqsad ustuvor bo'lishi lozim. Ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan ovoz yechimlari teatr san'atining rivojiga xizmat qiladi. Shu bois teatr ovoz rejissyorligi masalalarini chuqur tadqiq etish va mutaxassislar tayyorlash san'atshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K. *San'atdagi hayot*. – Moskva, 1989.
2. Alimuhamedov A. *Teatr san'ati nazariyasi*. – Toshkent, 2015.
3. Rumsey F., McCormick T. *Sound and Recording*. – Oxford, 2014.
4. Sonnenschein D. *Sound Design: The Expressive Power of Music, Voice and Sound Effects*. – Los Angeles, 2001.
5. O'zbek teatr san'ati bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent, 2020.

REZYUME. Mazkur ilmiy maqolada teatr san'atida ovoz rejissyorning o'rni, uning ijodiy va texnik faoliyati, sahna jarayonida tovushning estetik funksiyasi hamda zamonaviy texnologiyalarning teatr ovoz dizayniga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi. Ovoz rejissyori sahna asarining badiiy yaxlitligini ta'minlovchi muhim ijodiy subyekt sifatida ko'rib chiqilib, uning aktyor, rejissyor va sahna rassomi bilan o'zaro hamkorligi yoritiladi. Maqolada nazariy tahlil, amaliy tajriba va zamonaviy teatr amaliyotidan misollar asosida xulosalar beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье на научной основе анализируется роль звукорежиссера в театральном искусстве, его творческая и техническая деятельность, эстетическая функция звука в сценическом процессе и влияние современных технологий на театральный звуковой дизайн. Звукорежиссер рассматривается как важный творческий субъект, обеспечивающий художественную целостность сценического произведения, освещается его взаимодействие с актером, режиссером и художником сцены. В статье представлены теоретический анализ, практический опыт и выводы на основе примеров из современной театральной практики.

SUMMARY. This scientific article scientifically analyzes the role of the sound director in theatrical art, their creative and technical activities, the aesthetic function of sound in the stage process, and the influence of modern technologies on theatrical sound design. The sound director is considered as an important creative subject that ensures the artistic integrity of the stage work, and their interaction with the actor, director, and stage designer is highlighted. The article provides conclusions based on theoretical analysis, practical experience, and examples from modern theatrical practice.

ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ ТЕАТРЫНЫҢ БИРИНШИ ҚӘНИГЕЛИ РЕЖИСЁРЫ Т.АЛЛАЗАРОВ

З.С.Зарипова – ассистент оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: қарақалпоқ театри, режисураинг шакилланиши, истидодли режисёрлар, Т.Алланазаров ижоди, маданиятнинг ривожиди, таржимо ишлар, олий таълим.

Ключевые слова: каракалпакский театр, образование режиссуры, профессиональные режисёры, творчество Т.Алланазарова, развитие культуры, переведённые произведения, высшее образование.

Kew words: karakalpak teatr, directing education, professional directors, creativity of T. Allanazarov, development of culture, translated , works, higher education.

Театр турмысында режиссура мәселеси тийкары мәселелердиң бири болып саналады. Сахнада қойылған хәр бир спектакль режисёрдың басшылығысыз әмелге аспайды. Хәр бир дәуирде театрдың раўажланып барыўында режисёрлардың хызмети уллы. Миллий театр труппасы «Таң нуры» 1926-жылы шөлкестирилген болса да, сахнада жергиликли халық ишинен шыққан бир неше драматурглердиң пьесалары қойылғаны менен режисёр кәсиби ХХ-әсирдиң 30-жылларына шекем жоқ еди. Ол ўақытлары сахналастырылған пьесалар суфлерлар жәрдемінде ойналатуғын еди.

Драматурглер спектакллер жаратыў менен бирге хәм режисёр хәм актёр хызметлерин өзлери атқарыўларына туўра келди. Анығырақ етип айтқанда усы жылларда Қ.Әүезов, С.Мәжитов, Ж.Аймурзаев, Ә.Өтепов, А.Бегимовлар хәм сол дәуирдиң көрнекли актёры Б.Сейтов хәм көрнекли бақсы Б.Юсуповлар «Таң нуры» труппасында режисёрлық қылған [1.5]. Бириншилерден болып қарақалпақ театр тарийхына өзбек, рус хәм жәхән драматургиясының классик шығармаларын алып келген өз кәсибиниң жетик қәнигеси Т.Алланазаров 1916-жылы Қарақалпақстан Республикасының Қоңырат районы

Соркөл аўылсоветине қараслы (Қоңырат пенен Мойнақтың ортасында жайласқан) Тахтақайыр Қара жар аўылында туўылып камалға келеди. Сол 1933-жылы Төрткүл педагогикалық техникумды питкергеннен кейин Кегейли районында муғаллим болып ислейди. 1934-жылы Москвадағы А.В.Луначарский атындағы Мәмлекетлик театр өнери институтына кирип, оны 1939-жылы табыслы питкерип шығады [2.3]. Усы студентлик дәўиринде-ақ Төреш Алланазаровтың өз кәсібине болған ықласы устазларының дыққатынан шетте қалмады. Атап айтқанда ХХ әсирдің уллы режисёры Г.А.Толстогонов режисёрдың кәсібине болған қызығыўшылығын хәм талантын итибарға алып оған бир қанша жол жобалар берген [3.84]. Соның менен бирге бул дәргайда белгили устаз О.И.Пижова хәм профессор И.В.Бибиковлардан режиссура саласын терең үйрениўге миясар болады. Т.Алланазаров спектакльлерде роль атқарыўға да қызығады. 1936-жылы студия талабалары биринши диплом спектакльине француз драматурги Мольердің «Скапеннің хийлеси» комедиясын сахналастырады. Бул спектакльде Т.Алланазаров бас рольди яғный Силвестр ролин шеберлик пенен атқарып шығады. Оқыўды питкергеннен кейин қарақалпақ театрында бас режисёр хызметин атқарады. 1930-жыллардың ақырында Т.Алланазаров Х.Хәкимзаданың «Майсараның иси» спектаклин сахналастырады. Жас режиссёр бул спектакльдің сатирик хәм лирикалық еки жөнелисин ашып бериўге хәрекет етеди. Т.Алланазаров бул спектакльдің идеясын ашып бериўде өз шеберлигин көрсетеди. Ол халық ўәкиллериниң садалығы, ақылы хәм қәбилетин көрсетиўге урынды. Усы мийнетинде режисёрдың жас болсада таланты хәм өз кәсибиниң шеберлиги көзге тасланды. Т.Алланазаров бул алған билимлери менен шекленип қалмастан өз үстинде көп мийнет ислейди. Орта Азия республика театрларына қәнигели актёр, режисёр кадраларын таярлаўда 1945-жылы Ташкент қаласында ашылған Островский атындағы театр хәм көркем өнери

институтының әхмийети күтә уллы болды. Жас драматургтың режиссураға болған ықласы оны усы институтқа жетелеп келди. Ол бул дәргайда 1946-1951 жыллар аралығында режисёрлық тараўының қурамалы, машақатлы жолларын тереңирек үйренеди. Оқыўды питкерген кейин Станиславский атындағы мәмлекетлик музыкалы драма театрында бас режисёр болып ислейди. Усы дәўирде Т.Алланазаров, А.Бегимов пенен бирге «Ғәрип ашық» шығармасын (1954), Ж.Аймурзаев пенен биргеликте «Раушан» пьесасын (1956), Пирлепес Тилегеновтың «Биринши гудок» (1960) пьесаларын сахналастырды[4.60]. Бул дәўирде тек қарақалпақ театрында ғана емес дерлик барлық халықлар драматургиясында қурамалы дәўир болған еди. Себеби сол дәўирдің талабы шығармада конфликттиң орын алыўын қолламайтуғын еди. Усы «конфликтсизлик теориясы»ның ен жайыўы себепли драматурглердің мийнетлери, режисёрлардың тер төгиўлери әўметсизликке алып келе берди. Себеби, ол әдебий шығарма болсын, яки драмалық шығарма болсын егер конфликт болмаса, ол шығарманың сәтсизликке ушыраўы сөзсиз еди. Мине усындай мийнетлердің бири П.Тилегеновтың «Биринши гудок», С.Хожаниязовтың «Жас жүреклер» шығармаларын атап өтсек болады [3.60]. Т.Алланазаров жергиликли драматурглердің шығармаларын ғана сахналастырып қоймастан түркий тиллес хәм рус халқының шығармаларын аўдармалап миллий театр сахнасына алып келди. Бул шығармалар тамашагөйлер тәрәпинен жақсы қабыл етилди. Оның аўдармасындағы Максим Горькийдің «Душпанлар», «Васса Железнёва»(1941), А.Каххордың «Шайы сюзана», «Жаңа жер» (1952), Иван Франконың «Урланған бахыт» (1954), Эстон драматурги Ранеттиң «Адасқан ул», Б.Лабраневтың «Америка ҳаўазы», Б.Мүсреповтың «Қозы көрпеш-Баян сулыу», «Қыз жибек» (1950), Гусеиновтың «Семья намысы» хәм басқа да пьесалар бизиң театрымыз сахнасында жарық көрди [3.79]. Режисёрлық, актёрлық, драматург, дилмаш тараўлары менен шекленип қалмастан Т.Алланазаров

халқымызға изертлеушілік мийнетлери менен де кеңнен танылды. Оның қәлеминен дөреген 50 ден аслам хәр қыйлы очерклер, мақалалар, пикирлер хәм монографиялар, театр өнериниң кеңнен раўажланыўына салмаклы тәсирин тийгизди. Солардан атап айтканда 1965-жылы жазылған «Қарақалпақ совет театры», 1979-жылы «Театр хәм драматургия», 1967-жылы «Бизиң көркем өнеримиздиң биринши жулдызлары» атлы мийнетлери хәтте университет хәм институт оқыў программаларынан орын алғаны әлбетте мақтанышлы болды.

«Қарақалпақ театрында миллий режисураның қәлиплесиўи» атамасындағы мийнети қарақалпақ театр тарийхындағы миллий режисураның қәлиплесиўи хәм оның жетискенликлери хәққында бахалы мағлыұмат беретугын илимий мийнет саналады. Бул китап қарақалпақ миллий театры қәлиплескен дәўирлердеги режисура хәм оннан соңғы дәўирдеги режисура тараўындағы машақатлар хәм жетискенликлер бойынша дөреген мийнет болып табылады. Автор усы мийнетинде 1926-1959 жыллар аралығындағы режисураны үш дүркинге бөлип қарайды. Олар төмендегилерден ибарат: Биринши дүркин Европалық театр үлгисинде пайда болған миллий театрды қарақалпақ халқына кеңнен таратыўға хәм хәр қыйлы қәўетерден аман алып қалыўға аянбай хызмет қылған 1926-1930 жыллар аралығындағы хәўескерлер топарындағы дәслепки драматурглер хәм режисёр, хәм актёр сыпатында аянбай мийнет ислеген еди. Екинши дүркин миллий режисёрлары 1930-1939 жыллар аралығында қарақалпақ миллий театрына сахналық реализм ис усылын толық ендириў арқалы оны профессионал театрлар дәрежесине жеткерий ушын пидәкерлик мийнет ислеген жаслардан ибарат болды. Бул дүркин режисёрлары да театр искерлигиниң раўажланыўы ушын өз алдыларына талаплар қойды хәм тәртиплер орнатты. Мәселен, ең биринши сахналастырыў ушын қолға алынған хәр бир пьесаға режисёрлық жоба жазыў усылын театрлық жумыс тәжирейбесине ендирди. Соның менен бирге, актёрлар

менен таза пьесаның үстинде ислеўди стол этирапында отырып таярлықлар жүргизиўден баслаў хәм жумысқа белгили муғдарда ўақыт берий тәртибин орнатты. Усы екинши дүркин режисёрлары дәўиринде яғный 1930-жыллардың орталарында қарақалпақ театрына әмелий жәрдем көрсетиў ушын Бухара театрының режисёры Р.Файзиев, З.Қабулов, Өзбекстанлы белгили режисёр Ж.Обидов, қазақстанлы Т.Омаровлар қарақалпақ театрына келеди хәм актёрларға сахна мәдениаты, актёрлық шеберлик бойынша сабақлар өтеди [4.6]. Үшинши дүркин режисёрлары булар - Москвада хәм Ташкент қаласында ашылған театр көркем өнери тараўындағы жоқары арнаўлы оқыў орынларында белгили устазлардан кәсиплик сырларын үйренип келген қәнигели жаслар еди. Олар актёр, актрисалардың сахналық қәнигелигин жетилистирип барыў мақсетинде хәр жылы бир мәрте еки айлық оқыўлар жүргизиў, соның менен бирге тамашагөйлер менен тығыз ислесиўди қолға алды[5.4]. Қарақалпақ миллий театрының қәлиплесиў хәм раўажланыў дәўириниң гүўасы болған Т.Алланазаров миллий театрдың басып өткен машақатлы жолына илимий анализ жасады хәм 1954-жылы «Қарақалпақ театрының раўажланыў жоллары» атлы темада илимий кандидатлык жумысын табыслы қорғап шығады. Т.Алланазаровтың халқымыздың мәдениатына, әдебиятына, илимге қосқан үлеси оғада уллы. Талантлы режисёр хәм алымның ислеген мийнетлери жоқары бахаланып оған бир неше сыйлықлар хәм хұрмет белгилери инам етилди. Қарақалпақ миллий театр өнерин раўажландырыўға қосқан салмаклы үлеслери ушын оған 1944-жылы «Қарақалпақстанға мийнети сиңген артист», 1957-жылы Өзбекстан ССрына хызмет көрсеткен артист, 1959-жылы Өзбекстан хәм Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты атағына ийе болды. Т.Алланазаров режисёрлық кәсиби менен тоқтап қалмастан бир қанша лаўазымлы орынларда, соның менен бирге илим жолында да аянбай мийнет ислеген. Ол 1959-жылы 16-ноябрьден баслап 1974-

жылға шекем Өзбекстан ССР илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлімінің тил, әдебиат хәм тарийх институтында бөлім басшысы болып мийнет етеди.

Соның менен бирге Т.Алланазаров 1965-1967-жыллары Қарақалпақстан мәдениат министрлиги лаўазымында, 1974-1983 жыллары Ташкент мәдениат институтында режисура хәм актёр шеберлиги кафедрасының баслығы лаўазымында ислеиди [6]. 1983-94 жыллары ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының тарийх хәм әдебиат бөлімінде мийнет етти. Ол Искусство таныў илимінің кандидаты. Алым Қарақалпақ театрының, қарақалпақ драматургиясының тарийхы ҳаққында илимий изерлеў жумысларын алып барды. Усы темалар бойынша қарақалпақ, рус тиллеринде 7 монографиясы баспадан шыққан. Және де алымның қәлемине тийисли 200 ден аслам мақалалары жарық көрген. Т.Алланазаров 1959-жылы Ұатан алдындағы хызметлери ушын ол «Хұрмет белгиси» ордени менен сыйлықланды.

Солар менен бирге ол бир қанша Көкирек нышанлары менен, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Жоқары Кеңесиниң бир қанша хұрмет жарлықлары менен сыйлықланды.

Өзбекстан Жоқары Кеңесиниң қарары менен «Шухрат» ордени менен 1994-жылы 6-май күни сыйлықланды. [6.] Т.Алланазаров 2000-жылы 4-августта 84 жасында қайтыс болды. Солай етип, Т.Алланазаров тек ғана қарақалпақ миллий театрының раўажланыўына үлес қосып қоймастан мәдениаттың, илимниң раўажланыўында да қосқан үлеси уллы деп айтсақ алжаспаймыз. Оның пүткил өмири хәм дөретиўшилиги даўамында ислеген мийнетлери қарақалпақ режисура тараўының пайда болыўы, кәлиплесиўи, раўажланыўы бойынша мағлыўматлар беретугын кунлы материаллар болып табылады. Т.Алланазаровтың мийнетлери алымның өмир жолының қарақалпақ режисура тараўының кәлиплесиў хәм раўажланыў дәўири менен сыбайлас болыўы менен кунлы.

Пайдаланған әдебиатлар

1. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театры. Нөкис: «Билим» 2017. 5-б.
2. Т.Алланазаров Қарақалпақ театрында миллий режисураның кәлиплесиўи. 1926-1959 жж. -Нөкис:Билим,1996-ж.3-б.
3. Б.Сайфуллаев, Т.Баяндиев Қарақалпақ театр тарийхы (оқыў қолланба) Ташкент-2023, “FAN ZIYOSI”, 84-б.
4. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театры. Нөкис: «Билим» 2017. 6-б.
5. Интернет мағлыўмат. <https://share.google/gOAv6Z0uIFY9YKj3G>.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қарақалпақ театрида режисуранинг шакилланиши, ривожланиши дастлабки режисёрлар ва истедодли режисёрларнинг кирип келиши ҳақида сўз этилади. Истидодли режисёр Т.Алланазаровнинг хаёти ва ижоди, унинг қарақалпақ миллий театри, маданияти, илмидаги фаолияти ва етишган ютуқлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается формирование и развитие режиссуры в каракалпакском театре, а так же упоминается о первых режисёрах и приходе в театр профессиональных режисёров. В статье представлены жизнь и творчество талантливого режисёра Т.алланазарова, его деятельность и достижения в Каракалпакском национальном театре, культуре и науке.

SUMMARY. The article examines the formation and development of directing in the Karakalpak theatre, and also mentions the first directors and the arrival of professional directors to the theatre. The article presents the life and work of the talented director T.Allanazarov, his activities and achievements in the Karakalpak National theatre, culture and science.

MADANIYAT VA IJTIMOYIY-MADANIY FAOLIYAT: IJTIMOYIY O‘ZGARISHLAR VA YANGI MADANIY QADRIYATLARNING SHAKLLANISHI

Abatova Gúlnaz Maksetbaevna – *assistent o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukis filiali

Tayanch so‘zlar: madaniyat, ijtimoiy-madaniy faoliyat, jamiyat, ijtimoiy o‘zgarishlar, madaniy qadriyatlar, an’ana, innovatsiya, milliy identitet, madaniy meros, zamonaviylik, integratsiya, jamiyat taraqqiyoti, yoshlar, raqamli texnologiyalar, madaniyat siyosati, kreativlik, ijtimoiy birdamlik, madaniy yangilanish, ijtimoiy barqarorlik.

Ключевые слова: культура, социально-культурная деятельность, общество, социальные изменения, культурные ценности, традиция, инновация, национальная идентичность, культурное наследие, современность, интеграция, развитие общества, молодежь, цифровые технологии, культурная политика, креативность, социальное единство, культурное обновление, социальная стабильность.

Key words: culture, socio-cultural activity, society, social changes, cultural values, tradition, innovation, national identity, cultural heritage, modernity, integration, social development, youth, digital technologies, cultural policy, creativity, social cohesion, cultural renewal, social stability.

Kirish. Madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat jamiyat hayotining ajralmas qismi bo‘lib, u insonlarning ijtimoiy munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bugungi globallashtirish va texnologik taraqqiyot davrida ijtimoiy o‘zgarishlar madaniyatning dinamikasini yanada murakkablashtirmoqda, yangi madaniy qadriyatlar va shakllanish jarayonlarini tezlashtirmoqda. Shu sababli, madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur o‘rganish, jamiyatdagi barqarorlik, integratsiya va madaniy yangilanishni ta‘minlash uchun zarurdir. Ushbu maqola doirasida madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyatning jamiyatdagi o‘rni, ularning ijtimoiy o‘zgarishlar bilan o‘zaro ta‘siri, shuningdek yangi madaniy qadriyatlarning shakllanishi ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va ruhiy hayotini belgilaydi. Madaniyat nafaqat an’analar, urf-odatlar va san’at asarlaridan iborat, balki ijtimoiy qadriyatlar, e’tiqodlar va axloqiy normalarni ham o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat esa madaniyatni amalda targ‘ib qilish, yangi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va o‘zgarishlarni boshqarishda vosita vazifasini

bajaradi. Bugungi kunda global jarayonlar va raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi madaniyatning shakllanishiga yangi yo‘nalishlar beradi, an’anaviy qadriyatlar bilan zamonaviylikni uyg‘unlashtirish imkoniyatlarini yaratadi. Bu jarayonda yosh avlodning faolligi, madaniyat instituti va davlat siyosati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni chuqur o‘rganish jamiyatda barqarorlik, kreativlik va ijtimoiy birdamlikni ta‘minlash uchun zarur shartlardan biridir. Madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat bir-birini to‘ldiruvchi va jamiyatning asosiy ustunlari hisoblanadi. Madaniyat ijtimoiy hayotning ruhiy, axloqiy va estetik asoslarini yaratadi, ijtimoiy-madaniy faoliyat esa bu asoslarni amaliyotga tatbiq etib, jamiyatda o‘zaro anglashuv va hamjihatlikni kuchaytiradi. Zamonaviy davrda madaniyat doimiy o‘zgarishlarga duchor bo‘lib, yangi texnologiyalar va global muloqotlar orqali tez rivojlanmoqda. Bu jarayonlarda an’anaviy qadriyatlarni saqlab qolish va yangilarini shakllantirish muvozanatini topish muhim vazifaga aylanadi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat esa shu muvozanatni ta‘minlashda vositachi rolini bajarib, madaniy yangilanish va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shu bois, madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyatni

zamonaviy kontekstda o'rganish, ularning o'zaro ta'siri va ijtimoiy jarayonlardagi o'rni haqida chuqur tahlillar olib borish zarurdir.

Fikir va takliflar. Madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyatni rivojlantirishda an'anaviy qadriyatlarni asrab-avaylash bilan birga, zamonaviy innovatsiyalarni faol joriy etish zarur. Yoshlarni madaniyatga jalb etish, ularning ijodiy salohiyatini qo'llab-quvvatlash orqali yangi madaniy platformalar yaratish muhim ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanish madaniyatning keng ommaga yetib borishini ta'minlaydi hamda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlaydi. Davlat siyosatida madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyatga oid strategik dasturlar ishlab chiqish, mahalliy va xalqaro tajribalarni hisobga olgan holda ular o'rtasidagi muvozanatni saqlash lozim. Shu tarzda

madaniyat jamiyat taraqqiyotining barqaror va uzluksiz jarayoni sifatida yanada mustahkamlanadi.

Xulosa. Madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va rivojida muhim omil hisoblanadi. Ular o'zaro uzviy bog'lanib, an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy o'zgarishlarni uyg'unlashtirish orqali yangi madaniy muhit yaratadi. Zamonaviy texnologiyalar va global jarayonlar madaniyatni boyitib, uning rivojlanishiga yangi imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy-madaniy faoliyat jamiyatda integratsiya, kreativlik va ijtimoiy birdamlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shunday ekan, madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyatni chuqur o'rganish va ularni samarali rivojlantirish jamiyat taraqqiyotining asosiy ustunlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tursunov, B. "Ijtimoiy-madaniy jarayonlar va ularning jamiyatdagi roli." Nukus, 2018.
2. Usmonov, M. "Madaniyat va jamiyat: nazariy va amaliy jihatlar." Toshkent, 2019.
3. Qodirov, S. "Milliy madaniyat va zamonaviylik muammolari." Samarqand, 2017.
4. Yusupov, A. "Ijtimoiy integratsiya va madaniy qadriyatlar." Toshkent, 2020.
5. Raximova, D. "Yoshlar va madaniy o'zgarishlar." Nukus, 2021.
6. O'rozboyev, N. "Madaniyat siyosati va jamiyat taraqqiyoti." Toshkent, 2016.
7. Xolmirzaev, F. "Zamonaviy jamiyatda madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat", 2022.
8. Islomov, R. "Madaniyat va kreativlik: yangi yondashuvlar." Toshkent, 2023.
9. Abdurahmonov, T. "Raqamli texnologiyalar va madaniyat." Nukus, 2020.

REZYUME. Maqolada madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyatning jamiyatdagi o'rni va roli ilmiy asosda tahlil qilinadi. Jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar madaniyatga ta'sir ko'rsatib, yangi madaniy qadriyatlarning shakllanishiga sabab bo'ladi. Tadqiqotda ijtimoiy-madaniy faoliyat orqali an'anaviy va zamonaviy elementlarning uyg'unlashuvi, madaniyatning jamiyat barqarorligi va rivojiga qo'shgan hissasi ko'rsatib beriladi. Zamonaviy texnologiyalar va global jarayonlar sharoitida madaniy yangilanish va identitet masalalari o'rganiladi. Maqola natijalari madaniyatshunoslar, ijtimoiy tadqiqotchilar va siyosat ishlab chiquvchilar uchun konseptual asos bo'lib xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье научно анализируется роль и место культуры и социально-культурной деятельности в обществе. Социальные изменения в обществе оказывают влияние на культуру, способствуя формированию новых культурных ценностей. В исследовании показано, как через социально-культурную деятельность происходит гармоничное сочетание традиционных и современных элементов, а также вклад культуры в стабильность и развитие общества. Рассматриваются вопросы культурного обновления и идентичности в условиях современных технологий и глобальных процессов. Результаты статьи могут служить концептуальной основой для культурологов, социальных исследователей и разработчиков государственной политики.

SUMMARY. The article provides a scientific analysis of the role and position of culture and socio-cultural activities within society. Social changes influence culture, leading to the emergence of new cultural values. The study demonstrates how socio-cultural activities facilitate the

harmonious integration of traditional and modern elements, contributing to social stability and development. It also explores issues of cultural renewal and identity in the context of modern technologies and global processes. The findings offer a conceptual framework valuable for cultural scholars, social researchers, and policymakers.

UDK: 316.74

MAHALLA INSTITUTI VA KITOBXONLIK MADANIYATI UYG‘UNLIGI

Gulmira Bektursinova – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: mahalla instituti, kitobxonlik madaniyati, ma’naviyat, ijtimoiy muhit, yoshlar tarbiyasi, ma’rifat, ijtimoiy hamkorlik.

Ключевые слова: институт махалли, культура чтения, духовность, социальная среда, воспитание молодежи, просвещение, социальное партнерство.

Key words: mahalla institution, reading culture, spirituality, social environment, youth education, enlightenment, social cooperation.

Globalashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallashib borayotgan bugungi sharoitda jamiyatning ma’naviy va intellektual rivoji masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Ushbu jarayonda kitobxonlik madaniyati shaxsning ma’naviy yetukligi va ijtimoiy faolligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ta’lim muassasalari bilan bir qatorda ijtimoiy institutlar, xususan, mahalla institutining roli muhim ahamiyatga ega. Mahalla O‘zbekiston jamiyatida tarixan shakllangan ijtimoiy tuzilma bo‘lib, u aholi o‘rtasida tarbiya, ma’naviyat va ijtimoiy birdamlikni ta’minlovchi muhim muhit hisoblanadi. Kitobxonlik inson tafakkurini kengaytiradi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi va ma’naviy barkamollikni ta’minlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ijtimoiy institutlarning, xususan, mahalla institutining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi.

Mahalla azaldan xalqning tarbiya, ma’naviyat va ijtimoiy nazorat maskani bo‘lib kelgan. Bugungi kunda esa u jamiyatda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish va mustahkamlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mahalla instituti O‘zbekiston jamiyatida o‘ziga xos ijtimoiy tuzilma bo‘lib, u aholining kundalik hayoti, tarbiyasi, ijtimoiy faolligi va ma’naviy muhitini shakllantiradi. Mahalla - bu

faqatgina hududiy birlik emas, balki ijtimoiy tarbiya, milliy qadriyatlar va an’analarni avloddan avlodga yetkazuvchi muhim makondir. Aynan mahalla orqali yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni zararli illatlardan himoya qilish hamda ma’naviy yetuk shaxs sifatida voyaga yetkazish imkoniyati mavjud. Mahalla faollari, nuroniylar, ziyolilar va jamoatchilik vakillari orqali yoshlar ongiga ijobiy g‘oyalar singdiriladi. Shu jarayonda kitob va kitobxonlikni targ‘ib etish mahallaning ma’naviy vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Kitobxonlik madaniyati - bu shaxsning kitob o‘qishga bo‘lgan ehtiyoji, o‘qilgan asarni anglash, tahlil qilish va undan xulosa chiqarish qobiliyatidir. Kitobxonlik madaniyati yuksak bo‘lgan jamiyatda intellektual salohiyat, ma’naviy barqarorlik va ijtimoiy faollik yuqori bo‘ladi. Zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlangan sharoitda kitobxonlikka bo‘lgan e’tibor ayrim hollarda susayib borayotgani kuzatilmoqda. Shu sababli kitobxonlikni rag‘batlantirishda oila, ta’lim muassasalari bilan bir qatorda mahalla institutining ham faol ishtiroki zarur. Mahalla instituti va kitobxonlik madaniyati o‘rtasidagi uyg‘unlik, avvalo, mahalla muhitida ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish orqali namoyon bo‘ladi. Kitob taqdimotlari, adabiy kechalar, “Eng faol kitobxon” tanlovlari, yozuvchi va shoirlar bilan

uchrashuvlar mahalla doirasida o'tkazilganda, ular aholining barcha qatlamlarini qamrab oladi. Mahallalarda kutubxona burchaklari, kitob almashish tizimlari va oilaviy kitobxonlik an'analari yo'lga qo'yish orqali kitobga bo'lgan qiziqishni oshirish mumkin. Ayniqsa, yoshlar va o'smirlar orasida kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda mahalla muhitining ta'siri beqiyosdir. Mahallalarda kitobxonlikni rivojlantirishda bir qator muammolar mavjud. Jumladan, zamonaviy adabiyotlar yetishmasligi, yoshlarning raqamli axborot vositalariga haddan tashqari berilib ketishi, ota-onalarning kitobxonlikdagi faolligi pastligi shular jumlasidandir. Ushbu muammolarni bartaraf etishda mahalla faollari, ta'lim muassasalari va madaniyat tashkilotlari hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Mahalla institutining kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi roli uning tashkiliy va institutsional imkoniyatlari bilan bevosita bog'liqdir. Mahalla fuqarolar yig'ini huzurida faoliyat yurituvchi ma'naviy-ma'rifiy komissiyalar, xotin-qizlar va yoshlar masalalari bo'yicha mas'ullar kitobxonlikni targ'ib etishda muhim subyektlar hisoblanadi. Ular tomonidan rejalashtirilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar aholining turli yosh va ijtimoiy qatlamlarini qamrab olish imkonini beradi. Mahalla doirasida olib boriladigan kitobxonlikka oid faoliyatning samaradorligi, avvalo, tizimlilik va uzluksizlik tamoyillariga asoslanishi lozim. Bir martalik tadbirlardan ko'ra, doimiy ravishda tashkil etiladigan kitobxonlik klublari, adabiy muhokamalar va mutolaa mashg'ulotlari yuqori natija beradi. Bu jarayonda mahalla rahbariyati bilan bir qatorda mahallada yashovchi ziyolilar va ijodkorlarning faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Kitobxonlik madaniyatini shakllantirish ko'p bosqichli jarayon bo'lib, unda mahalla, oila va ta'lim muassasalari o'zaro uzviy hamkorlikda faoliyat yuritishi zarur. Oila kitobxonlikning dastlabki muhitini shakllantirsa, mahalla bu jarayonni ijtimoiy jihatdan mustahkamlovchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim muassasalari esa mazkur jarayonning ilmiy-pedagogik asoslarini ta'minlaydi. Mahalla tomonidan tashkil etiladigan ota-onalar yig'ilishlarida oilaviy kitobxonlik masalalariga alohida

e'tibor qaratilishi, bolalarning mutolaaga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, maktab va kutubxonalar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan loyihalar kitobxonlik madaniyatining barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar sharoitida kitobxonlik tushunchasi yangi mazmun kasb etmoqda. Elektron kitoblar, audiokitoblar va onlayn kutubxonalar mutolaaga bo'lgan imkoniyatlarni kengaytirmoqda. Mahalla instituti ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanib, raqamli kitobxonlik madaniyatini shakllantirishga hissa qo'shishi lozim.

Mahalla doirasida raqamli savodxonlikni oshirishga qaratilgan treninglar, elektron resurslardan foydalanish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar tashkil etilishi yoshlar va keksalar uchun teng imkoniyat yaratadi. Bu esa kitobxonlik madaniyatining zamon talablariga mos rivojlanishini ta'minlaydi. Mahallalarda kitobxonlik madaniyatining yuksalishi ijtimoiy barqarorlik, huquqiy ong va fuqarolik faolligining oshishiga xizmat qiladi. Kitobxon shaxs jamiyat hayotida faol ishtirok etadi, voqelikka tanqidiy yondashadi va ijtimoiy mas'uliyatni chuqur anglaydi. Shu bois, mahalla orqali kitobxonlikni rivojlantirish jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda kitobxonlik madaniyati shaxs va jamiyat rivojining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida talqin etiladi. Mashhur pedagog-olim V.A.Suxomlinskiy o'z tadqiqotlarida kitobni "insonning ma'naviy dunyosini boyituvchi asosiy manba" sifatida baholab, kitobxonlikni bolalik davridan boshlab shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, kitob bilan do'stlashgan bola tafakkuri keng, axloqiy jihatdan yetuk shaxs bo'lib voyaga yetadi. [5,44] Amerikalik sotsiolog R.Putnam ijtimoiy kapital nazariyasida jamoaviy muhitning shaxs tarbiyasidagi rolga alohida e'tibor qaratadi. Uning qarashlariga ko'ra, jamoa ichida shakllangan madaniy qadriyatlar, jumladan, kitobxonlik an'analari jamiyatda ishonch, hamkorlik va ijtimoiy faollikni kuchaytiradi. Ushbu fikrlar mahalla institutining kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi rolini ilmiy jihatdan asoslab

beradi. Sharq mutafakkirlari asarlarida ham jamoa va bilim uyg'unligi muhim o'rin egallaydi. Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyat taraqqiyoti bilimli va ma'rifatli fuqarolar faoliyatiga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ma'naviy barkamol shaxs faqatgina bilim orqali shakllanadi. Bu bilim manbalarining eng muhimlaridan biri esa kitobdir. [4,53] O'zbek olimlaridan N.Jo'raev va R.Qodirovlar ma'naviy tarbiya masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarida mahalla institutini shaxs ma'naviyatini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy muhit sifatida baholaydilar. Ularning fikricha, mahalla orqali olib boriladigan ma'rifiy ishlar, xususan, kitobxonlikka oid tadbirlar yoshlar dunyoqarashiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. [7, 61b]

Pedagogika fanida kitobxonlik shaxsning intellektual rivojlanishida yetakchi omil sifatida e'tirof etiladi. L.S.Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, shaxsning bilim va tafakkuri ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, mahalla - yoshlar uchun muhim ijtimoiy-pedagogik makon hisoblanadi. [6, 74b] Mahallada tashkil etiladigan jamoaviy mutolaa, adabiy muhokamalar va kitobxonlik klublari yoshlarning ijtimoiy faolligi va kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bu esa kitobxonlikni shunchaki individual mashg'ulot emas, balki ijtimoiy-pedagogik jarayon sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mahalla orqali kitobxonlikni rivojlantirish quyidagi konseptual asoslar orqali amalga oshirilishi lozim: tizimlilik, uzluksizlik, ijtimoiy hamkorlik milliy qadriyatlarga tayanganlik. Ushbu tamoyillar asosida tashkil etilgan faoliyat mahallada barqaror kitobxonlik muhitini yaratishga imkon beradi.

Olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda aytish mumkinki, mahalla institutining kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi samaradorligi uning ijtimoiy-pedagogik salohiyati bilan belgilanadi. Bu salohiyatdan to'g'ri foydalanish jamiyatning ma'naviy rivojlanishiga xizmat qiladi. Ilmiy manbalar va olimlar qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalla instituti va kitobxonlik madaniyati o'rtasidagi uyg'unlik tarixiy, ijtimoiy va

pedagogik asosga ega. Mahalla orqali kitobxonlikni rivojlantirish nafaqat shaxs ma'naviyatini yuksaltiradi, balki jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, mahalla institutini kitobxonlik madaniyatining faol targ'ibotchisi sifatida rivojlantirish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Ilmiy tahlillar va mavjud tajribalar shuni ko'rsatadiki, mahalla instituti imkoniyatlaridan to'liq foydalanish orqali kitobxonlik madaniyatini tizimli ravishda rivojlantirish mumkin. Shu munosabat bilan quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiqdir.

Birinchidan, mahalla fuqarolar yig'inlari huzurida doimiy faoliyat yurituvchi "Kitobxonlik kengashlari"ni tashkil etish zarur. Ushbu kengashlar mahallada kitobxonlikka oid tadbirlarni rejalashtirish, muvofiqlashtirish va monitoring qilish bilan shug'ullanishi lozim. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tashkiliy mexanizmlarning mavjudligi ma'naviy-ma'rifiy faoliyat samaradorligini oshiradi.

Ikkinchidan, mahalla hududida kichik mahalla kutubxonalari yoki "ochiq kitob javonlari" tizimini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Bunday tizim aholining kitobga erkin kirish imkoniyatini kengaytiradi va kitobxonlikni kundalik ehtiyojga aylantiradi. Xorijiy tajribada bunday amaliyotlar jamoaviy kitobxonlikni rivojlantirishda samarali natija bergani ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan.

Uchinchidan, mahalla, maktab va axborot-kutubxona muassasalari o'rtasida institutsional hamkorlikni kuchaytirish lozim. Ushbu hamkorlik asosida qo'shma loyihalar, adabiy kechalar, mutolaa marafonlari va ijodiy uchrashuvlar tashkil etilishi yoshlar kitobxonligini oshirishga xizmat qiladi. Pedagogik tadqiqotlar bunday integratsiyalashgan yondashuvning yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, mahalla doirasida oilaviy kitobxonlikni qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish zarur. Ota-onalarning shaxsiy namunasiga asoslangan kitobxonlik muhitining yaratilishi bolalarda barqaror mutolaa odatini shakllantiradi. Ilmiy tadqiqotlar oilaviy muhit kitobxonlik

madaniyatining asosiy poydevori ekanini ko'rsatadi.

Beshinchidan, zamonaviy sharoitni inobatga olgan holda, mahallalarda raqamli kitobxonlikni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslarni joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Elektron va audiokitoblardan foydalanish bo'yicha treninglar tashkil etish, raqamli platformalarga yo'naltirish yoshlar orasida kitobga bo'lgan qiziqishni oshiradi va an'anaviy kitobxonlikni yangi shakllar bilan boyitadi. Yuqorida keltirilgan ilmiy-amaliy takliflarning amalga oshirilishi natijasida mahallalarda barqaror kitobxonlik muhiti shakllanadi, yoshlarning intellektual

salohiyati oshadi hamda jamiyatda ma'naviy-ma'rifiy barqarorlik ta'minlanadi. Shuningdek, mahalla instituti zamonaviy ma'naviy tarbiya markazi sifatida o'z funksional imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, mahalla instituti va kitobxonlik madaniyatining uyg'unligi ilmiy, ijtimoiy va pedagogik jihatdan asoslangan jarayondir. Ilmiy tahlillar va ilgari surilgan takliflar mahalla orqali kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning strategik yo'nalishlarini belgilab beradi. Ushbu takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi jamiyatning intellektual va ma'naviy taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2021. - 464 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. - 592 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi — faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. - Toshkent: O'zbekiston, 2018. - 400 b.
4. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: Fan, 1993. - 320 b.
5. Suxomlinskiy V.A. Yurakdan berilgan tarbiya. - Moskva: Pedagogika, 1981. - 384 b.
6. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. - Moskva: Labirint, 1982. - 352 b.
7. Jo'raev N. Ma'naviyat asoslari. - Toshkent: Ma'naviyat, 2015. - 256 b.
8. Qodirov R. Yoshlar ma'naviyati va tarbiya masalalari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

REZYUME. Mazkur maqolada mahalla institutining jamiyatda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida kitobxonlik madaniyatining ijtimoiy mohiyati, uning shaxs ma'naviy rivojidagi ahamiyati hamda mahalla muhitining tarbiyaviy imkoniyatlari yoritilgan. Mahalla, oila va ta'lim muassasalari hamkorligining kitobxonlikni rivojlantirishdagi o'rni ochib berilgan. Shuningdek, mahalla instituti orqali kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется роль института махалли в формировании и развитии культуры чтения в обществе. В ходе исследования раскрывается социальная сущность культуры чтения, её значение в духовном развитии личности, а также воспитательный потенциал махаллинской среды. Особое внимание уделено вопросам взаимодействия махалли, семьи и образовательных учреждений в развитии культуры чтения. Кроме того, в статье разработаны научно-практические предложения, направленные на совершенствование механизмов формирования культуры чтения через институт махалли.

SUMMARY. This article analyzes the role of the mahalla institution in the formation and development of reading culture in society from a scientific and theoretical perspective. The study reveals the social essence of reading culture, its importance in the spiritual development of individuals, and the educational potential of the mahalla environment. The role of cooperation between the mahalla, family, and educational institutions in promoting reading culture is examined. In addition, scientific and practical recommendations aimed at developing reading culture through the mahalla institution are proposed.

BIR EKSPONAT TARIXI

(Qoraqalpog‘iston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyidagi arxeologik topilma bronza qozon haqida)

Bo‘ribaeva Rita Ametovna - ilmiy xodim

Qoraqalpog‘iston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyi

Tayanch so‘zlar: bronza qozon, miloddan avvalgi VI–V asr, Qoraqalpog‘iston, arxeologik topilma, metallsozlik texnologiyasi, marosimiy amaliyot, muzeyshunoslik.

Ключевые слова: бронзовый котел, VI–V вв. до н. э., Каракалпакстан, археологическая находка, технология металлообработки, ритуальная практика, музееведение

Key words: bronze cauldron, 6th–5th centuries BCE, Karakalpakstan, archaeological find, metalworking technology, ritual practice, museology.

Muzey fondlarida saqlanayotgan arxeologik buyumlarning tarixiy qiymati ko‘pincha ularning “nimaga xizmat qilgani”ni aytish bilangina ochilmaydi; buyumning tayyorlanish texnologiyasi, foydalanish izlari, topilgan konteksti va keyingi “muzey hayoti” ham birgalikda tahlil etilgandagina u real tarixiy manbaga aylanadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi tarixi va madaniyati muzeyida saqlanayotgan miloddan avvalgi VI–V asrlarga mansub bronza qozon ana shunday ko‘p qatlamli manba sifatida e‘tiborga molikdir. Mazkur maqolaning maqsadi qozon ekspонатining ilmiy tavsifini berish emas, balki uning mintaqaviy madaniyatlar chorrahasidagi o‘rnini, metallsozlik maktabi va marosimiy amaliyotlar bilan bog‘lanishini, shuningdek muzeyshunoslik nuqtai nazaridan talqin va ekspozitsiya imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Bu yondashuv O‘rta Osiyo ilk temir davri yodgorliklari bo‘yicha shakllangan tipologik va tarixiy-madaniy konsepsiyalar bilan uyg‘un holda olib borildi [1; 2]. Miloddan avvalgi VI–V asrlar O‘rta Osiyoda ijtimoiy murakkablik kuchaygan, ko‘chmanchi va o‘troq guruhlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamda madaniy almashinuv jadallashgan davr bo‘lib, metall buyumlar ayni jarayonlarning “ko‘rinadigan” dalillaridan hisoblanadi. Bronza qozonlar, ayniqsa, keng hududlarga tarqalganligi sababli, ularni bir vaqtning o‘zida texnologik bilimlar tarqalishi, marosimiy-ziyofat amaliyotlari va nufuz belgisi sifatida o‘rganish mumkin. Yevroosiyo dasht mintaqasida qozonning umumiy semantikasi “jamoviy iste‘mol” va “marosimiy taqsimot”

g‘oyalari bilan bog‘lanishi ko‘p tadqiqotlarda qayd etilgan; ammo har bir konkret nusxa mahalliy an‘ana va resurs bazasiga ko‘ra o‘ziga xos yechimlarni beradi [3]. 1980-yili Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal‘a tumani hududida, Burli qal‘a bilan Tuproqqal‘a oralig‘idagi kenglikda o‘tkazilgan gidrogeologik ekspeditsiya vaqtida ishchi A.Tawbayev tomonidan topilgan. Topilma bronzadan shar shaklida quyilgan idishni eslatadi. Uning tubi yumaloq bo‘lgani uchun yerda mahkam turishi maqsadida unga uch oyoq o‘rnatilgan. Oyoqlari bukilib turgan hayvon oyoqlarini eslatadi. Hattoki uchlarida tirnoqqa o‘xshash belgilari ham bor. Uning dastasi yilqi shaklida ishlangan. O‘lkamiz hududidan birinchi marta topilgan bu topilma bilan tanishgan arxeolog olimlar M.Mambetullayev va N.Yusupovlar uni bizning eramizgacha bo‘lgan VI-V asrlarga tegishli ko‘chmanchi qabilalarga xos buyum sifatida aniqlagan.[7] Ushbu qozonga yaqin moddalar, olimlarning aniqlashicha ilgari Qozog‘iston Respublikasining Semireche viloyati hududidan ma‘lum bo‘lgan va ular mil. avv. V-III asrlarga tegishli ekanligi, ikkinchi birlari hatto mil. avv. VI-asrga tegishli ekanligi ma‘lum. Qozon Sulton Vays tog‘i hududida mil. avv. VI-V asrlardagi ko‘chmanchi massaget qabilalariga tegishli bo‘lishi mumkin. Tarixning otasi Gerodot Orol-Kaspiy oralig‘idagi Amudaryoning quyi qirg‘oqlarida yashovchi massaget qabilalari haqida gapira turib ularning quyoshga sig‘inishini va unga yilqilarni sadaqa qilishini ta‘kidlaydi. Chindan ham islomgacha O‘rta Osiyo

ko'chmanchi qabilalari orasida turmushida yilqi markaziy o'rin egallagan. Iloji boricha idishlarida, san'at buyumlarida ot bilan qo'shib ko'mish udumi bo'lgan. Olimlarning aniqlashicha ular yilqiga ham sig'ingan. Demak biz so'z yuritayotgan qozon dastasi umuman idishning o'zi ham alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun, Qoraqalpog'iston hududidagi bronza qozonni umumiy skif-saka doirasi bilan bog'lash bilan cheklanib qolmasdan, Amudaryo quyi havzasining metallurgik xomashyosi, ustaxonalar ehtimoli, hamda foydalanish madaniyati bilan bog'lab tahlil qilish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi uch yo'nalishni birlashtiradi. Birinchisi tipologik-taqqoslash bo'lib, qozonning konstruktiv elementlari, nisbatlari va ehtimoliy tutqich yechimlari bo'yicha O'rta Osiyo va dasht mintaqasi materiallari bilan qiyoslashga tayanadi [1; 4].

Ikkinchisi texnologik rekonstruksiya bo'lib, bronza quyish, keyingi mexanik ishlov, sirtni tekislash, qirra va bo'yin qismini mustahkamlash kabi jarayonlar izlarini aniqlashga intiladi; bu yerda arxeometallurgiya bo'yicha umumiy yondashuvlar nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [5]. Uchinchi yo'nalish muzeyshunoslik tahlili bo'lib, buyumning fondga qabul qilinishi, ilmiy pasporti, restavratsiya ehtiyoji, saqlash sharoiti va ekspozitsiyadagi kommunikativ roli masalalarini qamrab oladi [6]. Ushbu uchlik yondashuv qozonni "faqat arxeologik narsa" sifatida emas, balki tarixiy xotira va ilmiy bilim aylanishiga kiritilgan eksponat sifatida ko'rishga imkon beradi. Bronza qozonning ilmiy talqinida avvalo uning funksional doirasi aniqlanadi. Ilk temir davrida qozonlar kundalik ovqat pishirish idishi bo'lishi mumkin, biroq bronza kabi qimmat materialdan yasalgan yirik idishlar ko'proq marosimiy ziyofatlar, jamoaviy yig'inlar va ijtimoiy ierarxiyani ko'rsatishga xizmat qilgan. Qozonning material tanlovi va mehnat sig'imi uning oddiy maishiy buyum emasligini kuchaytiradi: bronzani olish, eritish, qolip tayyorlash, quyish va keyin sirtni ishlash jarayonlari ko'p bosqichli bo'lib, bunday buyum ortida malakali ustalar turganini bildiradi. Odatda bunday idishlar yodgorliklardan turlicha kontekstlarda

uchraydi: qo'rg'onlarda marhum bilan qo'shib qo'yilgan nufuz buyumi, muqaddas joylarda qurbonlik-ziyofat atributi yoki aholi manzilgohlarida markaziy xonadonning obro'-e'tibor belgisi.

Qoraqalpogiston hududidagi topilmalar umumiy manzarasi shuni ko'rsatadiki, quyi Amudaryo havzasi ko'chmanchi yo'llar va o'troq sug'orma dehqonchilik vohalari o'rtasida aloqa hududi bo'lgan; bu esa qozonning funksiyasini ham "transmadaniy" jarayonlar kontekstida ko'rishga undaydi [2].

Texnologik jihatdan bronza qozonlar ko'pincha quyma usulda tayyorlangan, ayrim hollarda esa bir necha detal alohida quyilib, keyin birlashtirilgan. Bunda idish tanasining bir butun quyilishi ham, bo'yin yoki qalinlashtirilgan qirra qismlarining qo'shimcha ishlovi ham uchraydi. Qozonning og'iz qismi, ayniqsa, mexanik stressga ko'proq duch kelganligi sababli, u yerda qalinlashtirish, bukish yoki maxsus halqa ko'rinishidagi mustahkamlash elementlari qo'llangan bo'lishi ehtimol. Quyma sifati, pufakchalar izlari, sirtning notekisligi yoki aksincha puxta sayqallanganligi ustaxonadagi texnik intizomni aks ettiradi. Arxeometallurgiya bo'yicha tadqiqotlar bronza tarkibidagi qalay va qo'rg'oshin nisbatlari, shuningdek mikroqo'shimchalar buyumning xomashyo manbai va texnologik maqsadini anglashga yordam berishini ko'rsatadi; masalan, qo'rg'oshin qo'shimchasi suyuqlikni oshirib, quyishni yengillashtiradi, qalay esa qattqlikni kuchaytiradi [5]. Muzei sharoitida bunday xulosaga kelish uchun laborator tahlillar zarur bo'lsa-da, tezis doirasida texnologik rekonstruksiya asosan vizual diagnostika va analogiyalar orqali ehtimoliy sxemani tiklash bilan cheklanadi.

Qozonning madaniy-semantik talqini "ziyofat" tushunchasining o'zi bilan chegaralanmaydi. Ziyofat marosimi ko'pincha siyosiy boshqaruvning yumshoq mexanizmlaridan biri bo'lib, sovg'a berish, taqsimot, ittifoq tuzish, harbiy otryadni birlashtirish kabi vazifalarni bajargan. Demak, qozon jamoaning o'zini tasdiqlash marosimida markaziy predmet bo'lishi mumkin. Bu fikr dasht madaniyatlaridagi qozonlarning nufuz va identitet belgisi

sifatida keng tarqalganligini ko'rsatgan tadqiqotlar bilan mos tushadi [3]. Quyi Amudaryo hududida esa ushbu semantika mahalliy o'troq an'analardagi katta hajmli idishlar va ommaviy marosimlar bilan tutashishi mumkin. Natijada bronza qozon "ikki dunyo"ning, ya'ni ko'chmanchi dasht va voha madaniyatining kesishgan nuqtasini bildiruvchi eksponat sifatida talqin qilinadi. Muzeyshunoslik kontekstida mazkur qozonning ilmiy qiymati uning ekspozitsiyadagi kommunikativ imkoniyatlari bilan ham belgilanadi. Ko'plab arxeologik buyumlar ekspozitsiyada "sukutli" qoladi: ularning yonida minimal yozuv bo'ladi, tomoshabin esa buyumning texnologiyasi va ijtimoiy vazifasini tasavvur qila olmaydi. Bronza qozon kabi yirik va vizual ta'sirchan predmetda esa interpretatsiya imkoniyati ancha keng: uning yonida metall quyish jarayonini ko'rsatadigan rekonstruksiya, o'sha davr ziyofat marosimi manzarasini ilmiy asoslangan grafik tasvir, hamda qozonning tarqalish hududini ko'rsatadigan xarita berilishi eksponatning "tilini ochadi". Muзей tadqiqotlari eksponatning mazmunini ko'p qatlamli hikoya orqali yetkazish tomoshabinning tarixiy tafakkurini faollashtirishini ta'kidlaydi; bunda buyumning ilmiy pasporti, saqlash rejimi va restavratsiya etikasi ham muhim o'rin tutadi [6]. Bronza buyumlar uchun korroziya jarayonlari, xususan "bronza kasalligi" deb ataladigan xloridli korroziya xavfi mavjud bo'lgani sababli, mikroiklim nazorati va profilaktik konservatsiya ilmiy talqinning ajralmas qismiga aylanadi: noto'g'ri saqlash buyumni yo'qotish bilan birga uning tarixiy axborotini ham kamaytiradi.

Mazkur eksponatning "tarixi"ni ilmiy nuqtai nazardan to'liq anglash uchun uning arxeologik kontekstini maksimal darajada

aniqlashtirish zarur. Agar topilmaning aniq topilgan joyi, qatlam sharoiti, hamroh topilmalar va dastlabki fiksatsiya materiallari (dalolatnoma, fotosurat, dala kundaligi) mavjud bo'lsa, qozonning xronologik va madaniy mansubligi ancha ishonchli asoslanadi; aks holda, tipologik qiyoslash ustuvor bo'ladi. Ilk temir davri uchun xronologiyani aniqlashda metall buyumlar bilan birga sopol majmualar, bezak buyumlari va qurollar kompleksi muhim; chunki bronza qozonlarning ayrim formalari uzoq vaqt davomida yashab qolishi, "arxaik" ko'rinishlarning keyingi davrlarda ham uchrashi mumkin [1; 2]. Shu ma'noda, muзей fond hujjatlarini qayta ko'rib chiqish, arxiv izlanishlari va zarur bo'lsa dala materiallarini qayta tahlil qilish qozonning ilmiy tarjimai holini tiklashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpogiston Respublikasi tarixi va madaniyati muzeyida saqlanayotgan miloddan avvalgi VI–V asrlarga mansub bronza qozon bir vaqtning o'zida uch darajadagi manbadir: birinchidan, u quyi Amudaryo hududida metallsozlik bilimlari va ustachilik an'analari mavjud bo'lganini ko'rsatuvchi texnologik dalildir; ikkinchidan, u jamoaviy ziyofat va marosimiy taqsimot orqali ijtimoiy munosabatlar boshqarilgan davrning semantik belgisi sifatida talqin etiladi; uchinchidan, u muзей ekspozitsiyasida mintaqalararo aloqalar va madaniy chorrahalilik g'oyasini ilmiy asosda ochib beradigan kuchli kommunikativ obyekt bo'lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuv eksponatning "qadimiy buyum" sifatidagi passiv mavqeini yengib, uni ilmiy bilish, saqlash va ommalashtirishning yagona tizimida ko'rish imkonini beradi; natijada bitta predmet tarixidan butun bir davrning madaniy dinamika va texnologik imkoniyatlari haqida xulosalarga kelinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 324 с.
2. Вайнберг Б. И. Древний Хорезм. - М.: Наука, 1972. 256 с.
3. Rolle R. The World of the Scythians. Berkeley: University of California Press, 1989. 198 p.
4. Смирнов К. Ф. Скифы. Москва: Издательство Московского университета, 1961. 286 с.
5. Craddock P. T. Early Metal Mining and Production. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995. 310 p.

6. Boymetov B. Muzeyshunoslik: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston, 2018. 240 b.

7. Мамбетуллаев М. Юсупов Н. «Уникальная находка» 12-апрель 1984г. Газета «Советская Каракалпакия».

8. Qoraqalpog‘iston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyi katalog va akt kitoblari.

REZYUME. Ushbu maqola Qoraqalpog‘iston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyida saqlanayotgan miloddan avvalgi VI–V asrlarga mansub bronza qozon eksponatini kompleks tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda tipologik-taqqoslash, texnologik rekonstrukciya va muzeyshunoslik yondashuvlari qo‘llanib, buyumning funksiyasi, marosimiy semantikasi hamda mintaqalararo aloqalar ko‘rsatkichi sifatidagi o‘rni asoslanadi. Ilmiy yangilik qozonni lokal metallsozlik an‘analari va skif-saka doirasi bilan bog‘liq ikonografik-texnik belgilar uyg‘unligida izohlashdan iborat.

РЕЗЮМЕ. Настоящая статья посвящена комплексному анализу бронзового котла VI–V вв. до н. э., хранящегося в Государственного музея истории и культуры Республики Каракалпакстан. Используются типологическое сопоставление, технологическая реконструкция и музееведческий подходы для выявления функции, ритуальной семантики и роли предмета как индикатора межрегиональных контактов. Научная новизна состоит в интерпретации котла через сочетание локальных традиций металлообработки и признаков, соотносимых со скифо-сакским кругом.

SUMMARY. This article provides a comprehensive study of a bronze cauldron dated to the 6th–5th centuries BCE, housed in the State Museum of History and Culture of the Republic of Karakalpakstan. Typological comparison, technological reconstruction, and museological analysis are applied to clarify its function, ritual semantics, and value as evidence of interregional exchange. The novelty lies in interpreting the object through the intersection of local metalworking traditions and features associated with the Scytho-Saka horizon.

KITAPXANASHÍLÍQ ISI GÁREZSIZLIK JÍLLARÍNDÁ

G. S. Dauletbaeva – *magistr*

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
«Kitapxana iskerligi» tálim baǵdari*

Tayanch so‘zlar: kutubxona faoliyati, axborot-kutubxona sohasi, me‘yoriy hujjatlar, kutubxona islohotlari.

Ключевые слова: библиотечная деятельность, информационно-библиотечная сфера, нормативные акты, библиотечные реформы.

Key words: library activities, information and library sphere, regulations, library reforms.

Mámleketimizde málimleme - kitapxana isiniń búgingi kúndegi jaǵdaym úyreniw álbette ilim hám texnika, málimleme kommunikatsiya texnologiyaları bargan sayın rawajlanıp atırǵan házirgi kúnde oǵada aktual áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Solar qatarında, usı tarawda alıp barılıp atırǵan túpkilikli reformalardıń tiykarǵı maqseti xalıqtıń ruwxıy sanasın jetilistiriw, mádeniyatın joqarılalıw, jaslardıń bilim alıwı hám jetik insan bolıp qalıplestiriwden ibarat.

Pútkil málimleme zapasları tiykarınan kitapxanalarda jıynalǵan bolıp, paydalanıwshılar usı jerde jıynalǵan málimlemeden paydalanıwı múmkin. Málimleme hám internet texnologiyalarınıń rawajlanıwı, elektron maǵlıwmatlar bazasınıń jaratılıwı olardan erkin paydalanıwdı talap etedi. [1.5]

Prezidentimiz «Dúnyadaǵı hár bir mámleket, hár bir millet birinshi náwbette óziniń intellektual jetiskenligi, joqarı

mánáwiyatı menen qúdiretli. Bunday jeńilmes kúsh deregi bolsa kitap hám kitapxanalarda» dep atap ótti. [2.324] 1991-jılı Ózbekstan gárezsizlikke eriskennen soń jámiyettiń barlıq qatlamlarında ózgerisler júz berdi. Ótiw dáwiriniń ekonomikalıq qıyınshılıqları, mádeniyat tarawın, sonday-aq baspa hám kitapxanashılıq jumısın mámleket tárepinen finanslıq támiynlew kólemleriniń qısqarıwı, kitap baspa etiw, shet elden baspalardı valyutağa satıp alıw, kitapxanalar fondların toltırıw, olardıń materiallıq-texnikalıq támiynatı, xızmetkerlerge miynet haqı tólewge unamsız tásir kórsetti. Qárejet jetispewshiligi bárinen burın universal galabalıq kitapxanalar tarmaǵınıń jaǵdayında óz ornın taptı. Orınlarda olardıń sanı filiallardıń birlestiriliwi hám hátteki ayırım kitapxanalarardıń jabılıwı esabına ótken ásirdiń sońǵı on jıllıǵında 15-20 payızǵa kemeydi. Kitapxanalarardıń bir bólegi remontlaw jumıslarına qárejet joqlıǵı sebepli, taǵı bir bólegi imaratlardıń eskiligi sebepli jaramsız jaǵdayǵa keldi. «Hújjetlerdiń májbúriy nusqası tuwrısında»ǵı nızamınıń joqlıǵı kitapxanalardı toplawdıń jaǵdayına sezilerli dárejede tásir kórsetti. Kitapxanalarardıń texnikalıq jaǵdayın anıqlaw boyınsha ótkerilgen dáslepki tekseriwler nátiyesinde respublikamızdıń kóplegen kitapxanaları awır jaǵdayda ekenligi anıqlandı. Kópshilik kitapxanalarardıń imaratları hám qızdırıw sistemaları kapital remontlawǵa mútáj. Kitapxanalarıdaǵı úskenerler hám mebeller gónergen hám házirgi jumıs sharayatı talaplarına juwap bermeydi. Kitapxanalarardıń fondların jaylastırıw ushın mólsherlengen stellajlar jaǵdayı órtke qarsı qawipsizlik normalarına tuwrı kelmeydi. Kitapxanashılıq isin jetilistiriw tarawında tiykarǵı mashqala kitapxanadaǵı jumıs processlerin avtomatlastırıw dárejesiniń tómenligi bolıp tabıladı. Kitapxanalar tarmaǵı málimleme sistemaları menen biriktirilmegen. Bul mashqalanı sheshiwdiń bir jolı wálayatlar hám respublika dárejesinde kompyuter tarmaqların shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Respublika kitapxanalarınıń avtomatlastırıw dárejesiniń tómenligi, avtomatlastırıw strategiyası hám dástúriiniń joqlıǵı, olardıń materiallıq-texnikalıq bazası nasazlıǵı,

kompyuter úskenerleri hám dástúriy ónimlerdi satıp alıwǵa qárejetler jetispewi, kadrlar jetispewshiligi, kitapxanalarda avtomatlastırıwdı ámelge asırıw ushın juwapker strukturalardıń hám málimleme texnologiyaları boyınsha normativ bazanıń joqlıǵı menen túsindirildi». [3, 308]

2002-jılı mámleket kitapxanashılıq isi tariyxında burılıs jıl boldı. Alisher Nawayı atındaǵı Ózbekstan Mámleketlik kitapxanası hám Ózbekstan Respublikası Pán hám texnika mámleketlik komitetiniń Respublika ilimiy-texnika kitapxanası negizinde Ózbekstan Milliy kitapxanasın shólkemlestiriw názerde tutıldı. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ilimiy-izertlew iskerligin shólkemlestiriwdi jetilistiriw haqqında»ǵı 2002-jıl 20-fevraldaǵı Pármanın orınlaw maqsetinde, Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesi 2002-jıl 12-aprelde «Alisher Nawayı atındaǵı Ózbekstan Milliy kitapxanasın shólkemlestiriw haqqında» qarar qabıladı, Milliy kitapxana haqqındaǵı Nızamdı tastıyıqladı. Bul hújjetlerdiń qabıl etiliwi respublikamızdıń mádeniy turmısında ayrıqsha waqıya boldı. Qararda tiyisli keńselerge eki hújjet respublikada kitapxanashılıq jumısın rawajlandırıwdıń 2010 jılǵa shekem bolǵan dáwir mólsherlengen Kontseptsiyası hám Dástúrin islep shıǵıw hám Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesiniń talqılawına kirgiziw tapsırıldı. Kontseptsiya avtorları ózleriniń bas maqsetleri hám wazıypaların respublikada kitapxanashılıq jumısın rawajlandırıwdıń perspektivalı baǵdarlarına tiykarlaw, jámiyette hám dúnyada júz bergen ózgerislerdi esapqa alıp, tarmaqıtı shólkemlestiriw hám onıń iskerligin támiyinlewdiń strategiyalıq baǵdarların belgilewdi kórip shıqtı. Málimleme texnologiyalarınıń tez pát penen insan iskerliginiń barlıq tarawlarına kirip barıwı málimleme-kitapxana shólkemleri aldına jańa maqset hám wazıypalardı qoydı. Ásirese, húkümetimiz tárepinen málimleme-kitapxana jumısın rawajlandırıw hám zamanagóy xızmet kórsetiwdi shólkemlestiriw boyınsha bir qatar normativlik hújjetler Ózbekstan Respublikasınıń 2003-jıl 11-dekabrde «Málimlemelestiriw haqqında» ǵı Nızamı qabıl etildi. [4,172]

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2006-jıl 20-iyundegi “Respublika xalqın málimleme-kitapxana menen támiyinlewdi shólkemlestiriw haqqında”ǵı Qararınıń qabıl etiliwi, 2011-jıl 13-apreldegi «Málimleme-kitapxana jumısı haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikasınıń Nızamınıń tastıyqlanıwı mámleketimiz xalqına málimleme-kitapxana xızmetin joqarı, dúnya standartlarına say dárejede shólkemlestiriwge, taraw qániygeleriniń nátiyjeli jumıs alıp barıwları ushın huqıqiy mexanizmler menen bekkemlendi. [5,4] 2012-jıl 20-martda qabıl etken “Alisher Nawayı atındaǵı Ózbekstan Milliy kitapxanası málimleme-resurs orayı iskerligin shólkemlestiriw ilájları haqqında”ǵı Qarardıń ózi-aq bul dáwirdeń ayrıqsha qásiyetlerin hám áhmiyetin kórsetken bolsa, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 12-yanvardaǵı «Kitap ónimlerin baspadan shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın asırıw hám úgit-násiyatlaw boyınsha komissiya dúziw haqqında” ǵı PF-4789 sanlı pármanı, 2017-jıl 13-sentyabrde “Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw haqqında”ǵı PF-3271-sanlı qararı qabıllandı.

Mámleketimizde 2017-2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes nátiyjeli baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası tiykarında barlıq taraw hám tarmaqlarda úlken ózgerisler ámelge asırıldı.

Háreketler strategiyasınıń tórtinshi baǵdarı- ilim pán tarawın rawajlandırıwǵa baǵdarlanǵan bolıp, onda Prezidentimizdiń xalqımız arasında kitapqumarlıq mádeniyatın jáne de rawajlandırıw, kitap oqıwǵa keń itibar qarattıw boyınsha ámelge asırıp atırǵan isháreketleri dıqqatqa ılayıqlı bolmaqta.

2017-jıldıń sentyabr ayında oqıwshı jaslardıń ideologiyalıq immunitetin bekkemlew maqsetinde orınlarda «Men súyip oqıǵan kitap» hám «Eń jaqsı kitapqumar» tańlawları shólkemlestirildi. Bunıń ushın byudjetten tısqarı qárejetler hám qayırqomlıq qarjıları esabınan 160 million swm qarjı ajratıldı. Bunday is-ilájlar járdeminde oqıwshı jaslar túrli jat illet hám ideologiyalardan qorǵaladı, olardıń

ideologiyalıq immuniteti bekkemlenedi hám jámiyette joqarı mánawiyatlı bolıwına erisedi. [6,205] Ósip kiyatırǵan áwladtıń kitapqa qızıǵıwshılıǵın arttırıw maqsetinde Ózbekstan xalqınıń mádeniy-áǵartıwshılıq miyrası, tariyxı boyınsha ádebiyatlar shıǵarıwshı baspa orınları, baspaxanalar, shıǵarma avtorlarına salıq hám basqa preferentsiyalar usınıldı, ekonomikalıq xoshametlew sharaları kórildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiniń 2019-jıl 7-iyundegi “Ózbekstan Respublikası xalqına málimleme-kitapxana xızmeti kórsetiwdi ele de jetilistiriw haqqında”ǵı PQ-4354-sanlı qararı Respublikada social ekonomikalıq tarawdı reformalawdıń, málimleme-kitapxana iskerligin rawajlandırıwdıń maqset hám wazıypaları xalıq aralıq tájiriybege say bolıwı zárurlıǵı, milliy qadiryatlar hám dúnya mádeniyatı, ámeliy hám fundamental bilimlerden paydalanıwdı támiyinlew xalıqqa málimleme-kitapxana xızmetin kórsetiwdiń sapa tárepinen jańa sistemasın jaratıw, kitapxanalarda saqlanıp atırǵan milliy mádeniy miyraslardı saqlaw hám bayıtıw, málimleme-kommunikaciya texnologiyaların keńnen engiziw, málimleme-kitapxana mákemeleri iskerligin shólkemlestiriw, jetilistiriw ústin turatuǵın wazıypalardı aylanbaqta. [7] 2020-jılı 14-dekabrde Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesi tárepinen qabıl etilgen «2020-2025-jıllarda kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw milliy dástúri haqqında»ǵı 781-sanlı qararı shınında da, Renessans tiykarın qurıwǵa qaray qoyılǵan ámeliy qádemlerden biri. Dástúr mámleketimizde kitap oqıw mádeniyatınıń jetilisiwi ushın xalqımızdıń joqarı kórkem-estetikalıq talapları, ilimiy-intellektual talaplarına juwap beretuǵın kitaplardı joqarı sıpat penen basıp shıǵarıwdan baslap, baspaxana hám dóretiwshiler jumısına kómeklesiw, kitap sawdasın qurıw tártiplerin ápiwayılastırıw, jańa basıp shıǵarılǵan kitaplardıń óz oqıwshılarına jetip barıwın támiyinlew, málimleme dereklerin tarqatıw sistemasın jedellestiriw, elektron kitaplardı jaratıw, olardıń nusqaların kitapxanalardı tarqatıwǵa shekemgi bolǵan keń is-ilájlar kompleksin qamrap alǵanı menen ajıralıp turadı.

Dástúr úsh basqishta ámelge asırıldı, 2020-2021-jıllardı óz ishine alǵan birinshi basqishta kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw boyınsha shólkemleskenlik-huqıqıy mexanizmlerdi jedellestiriw is-ilájları kóridi;

2022-2023-jıllardı óz ishine alǵan ekinshi basqishta kitapqumarlıqqa tiyisli infrastruktura bekkemlendi;

2024-2025-jıllardan ibarat úshinshi basqishta jaslardın kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw, olardıń intellektual qábiletiniń ósiwi esabına insan kapitalı sıpatın jaqsılawǵa erisildi.

2019-2024-jıllarda Ózbekstan Respublikası málimleme-kitapxana tarawın rawajlandırıw Kontseptsiyası respublika málimleme-kitapxana tarawın rawajlandırıwdıń maqsetleri, wazıypaları, reformaları, nátiyjeli baǵdarları hám mexanizmlerin belgilewshi ideyalardıń bir ǵana pútin sistemasın ózinde jámleydi.

Kontseptsiyada: Málimleme-kitapxana orayları xızmetkerleriniń nátiyjeli jumıs alıp barıwı hám olardı jámiyetlik qollap-quwatlaw maqsetinde múnásip shárayatlar jaratıw belgilendi. Máselen: Málimleme-kitapxana oraylarınıń normal rawajlanıwına kepil beretuǵın miynetke haqı tólew dárejesin támiyinlew; Málimleme-kitapxana orayları xızmetkerlerine kóp jıllıq is stajları ushın qosımsha haqı tólewdi jolǵa qoyıw; Kásiplik dárejeler hám mámleketlik sıylıqlardı

ornatıw; «Kitapxana aǵlası» ko'kirek nıshanın beriw; Kitapxanalardıń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew jolǵa qoyıldı. Kontseptsiya eki basqishta alıp barıladı:

Birinshi basqishta (2019-2020-jıllar) tómendegiler názerde tutıldı: Aymaqlıq málimleme - kitapxana shólkemlerin keleshekte xalıq aralıq sistemalar menen integratsiyalaw ushın olardı birden-bir maǵlıwmatlar bazasına jalǵaw; Milliy ulıwma bilim elektron kitapxana orayı haqqındaǵı nızamdı islep shıǵıw hám tastıyıqlaw; Tarawǵa qánigelestirilgen joqarı bilimlendiriw orınlarında «Kitapxana-málimleme isi» baǵdarı boyınsha qabıllaw kvotaların belgilew; «Kitapxana aǵlası» kókierek nıshanın belgilew boyınsha usınıslar islep shıǵıw hám Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesine kiritiw;

Ekinshi basqishta (2021-2024 jıllar) tómendegiler názerde tutıldı: «Baspalardıń májbúriy nusqası haqqında» ǵı Nızamdı islep shıǵıw hám qabıl etiw; Kitapxanashılıq isi boyınsha doktorlıq hám kandidatlıq dissertatsiyalardı qorǵaw boyınsha qánigelesken ilimiy keńes dúziw; Resurslar almasıwı hám korporativ baylanıs isin avtomatlastırıw boyınsha korporativ tarmaqtı dúziw;

Málimleme-kitapxana isi boyınsha standartlar, metodikalıq qollanbalar hám usınıslardı islep shıǵı;

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Нормативно правовые обеспечение деятельности информационно-библиотечных центров: проблемы реализации и пути решения. Kutubxona. Uz. 2012. Стр.5-6
2. Мирзиёев Ш.М.Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари. 4-жилд. «Ўзбекистон» нашриёти. –Т.: 2020. – 324 б.
3. Охунjonov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi. Darslik 2-qism. –Т.: 2008. –308 б.
4. Axborot-kutubxona va axborot-resurs markazlari ishini tashkil etish. –Т: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.-172 б.
5. Axborot-kutubxona faoliyati to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining 2011 yil 13-aprel O‘RQ-280-son Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami .-2011.- № 15; 4-13 б.
6. 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича-Харакатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича Илмий-услубий рисола. – Т: 2017.-205 б.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida»gi Qarori // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 07.06.2019 y.

REZYUME. Maqolada mustaqillik yillarida axborot-kutubxona sohasining rivojlanishi, islohotlar va natijalar tahlil qilingan.

РЕЗИОМЕ. В статье анализируются развитие, реформы и результаты деятельности информационно-библиотечной сферы в годы независимости.

SUMMARY. This article analyzes the development, reforms, and performance of the information and library sector since independence.

QORAQALPOQ AN'ANAVIY O'YINLARINING ETNOMADANIY O'ZIGA XOSLIGI VA TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI

A.A.Eshmuratov – *stajyor o'qituvchi*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari, etnomadaniy o'ziga xoslik, folklor, chaqirmalar, sanamalar, tarqalmalar.

Ключевые слова: каракалпакские традиционные игры, этнокультурная идентичность, фольклор, заклички, перечисли, раздачи.

Key words: karakalpak traditional games, ethnocultural identity, folklore, summons, enumerations, distributions.

Kirish. Madaniyatshunoslik fanining bugungi dolzarb yo'nalishlaridan biri – an'anaviy o'yinlarning etnomadaniy tabiati va ularning transformatsiya jarayonlarini har tomonlama tadqiq etish masalasidir. Bu ayniqsa turli tarixiy sinovlardan o'tgan, ko'chmanchi va yarim o'troq turmush tarzini boshdan kechirgan xalqlarda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunday bo'y madaniy qatlamlardan birini qoraqalpoq xalqining an'anaviy o'yinlari tashkil etadi.

Asrlar davomida shakllangan qoraqalpoq xalq o'yinlari turli davrlarda goh taraqqiy etib, goh siyosiy-ijtimoiy omillar tufayli susaygan, biroq shunga qaramay, etnomadaniy kod sifatida bugungi kungacha yetib kelgan. Hozirgi kunda jismonan sog'lom, ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan bir sharoitda, qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari ham nafaqat bo'sh vaqtni mazmunli o'tkazish vositasi, balki milliy madaniy xotira va tarbiyaviy maktab sifatida qayta baholanmoqda. Shu bilan birga, davlat rahbari tashabbuslari bilan amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı madaniy-ma'rifiy islohotlar nuqtayi nazaridan bu o'yinlarning etnomadaniy qiyofasini ilmiy tahlil qilish, ularning tarixiy ildizlari va bugungi zamon

bilan uyg'unlashuvini ko'rsatib berish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari mahalliy urug' va qabila guruhlarining tabiiy, xo'jalik va tarixiy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq holda vujudga kelgan. Ko'chmanchi va yarim o'troq turmush, chorvachilik, dehqonchilik, baliqchilik, qo'shnicilik munosabatlari, shuningdek, harbiy-demokratik tuzum unsurlari o'yinlarning mazmunida, qoidalari va timsollarida o'z aksini topgan [2]. Vaqt o'tishi bilan jamiyatdagi siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy o'zgarishlar natijasida o'yinlarga yangi elementlar – yangi so'zlar, chaqiriqlar, sanamalar, harakat uslublari qo'shilgan va ular tabiiy ravishda transformatsiyaga uchrab borgan. Shunga qaramay, o'yinlarning asosiy vazifasi – bolalarda jismoniy chiniqish, mardlik, jamoaviylik, do'stlik, hozirjavoblik, badiiy tasavvur va nutqni rivojlantirish kabi sifatlarni shakllantirish – o'zgarmagan. Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari mahalliy aholining maishiy hayoti, marosim madaniyati va badiiy tafakkuri bilan uzviy bog'liq. Ular tezkor harakat, topqirlik, jismoniy chidamlilikni talab qiluvchi o'yinlardan tortib, suhbatli, dramatik, sanamali va qo'shiq-she'rlar bilan

uyg'unlashgan ko'rinishlargacha bo'lgan keng spektrni qamrab oladi [3]. Qoraqalpoq o'yinlarining etnomadaniy o'ziga xosligi XX asr boshlarida rus va boshqa xorijiy etnograflar e'tiborini tortgan. 1928–1929 yillarda Orenburglik etnograf A. Melkov boshchiligidagi ekspeditsiya Qoraqalpog'istonning Kegayli, Taxtako'pir, Chimboy kabi hududlarida bo'lib, xalqning kundalik turmushi, uy-ro'zg'or buyumlari, milliy kiyimlari, hunarmandchilik anjomlari, chorvachilik va baliqchilik bilan bog'liq buyumlar bilan bir qatorda an'anaviy o'yinlarni ham batafsil hujjatlashtirgan [4]. "Awelemen-duwelemen", "Gúres", "At-eshyek", "Qazan", "Iyt quyriq", "Arqan tartis", "Ór-teke", "Qaraqulaq" kabi o'yinlarning o'ynalish jarayoni oq-qora fotosuratlarda aks ettirilgan bo'lib, hozirda ularning ko'pi Rossiya Fanlar akademiyasining Birlashgan Antropologiya va Etnografiya muzeyida saqlanmoqda. Bu o'yinlarning katta qismi bugungi kunda ham turli variantlarda yashab kelayotgani, vorisiylik tamoyili va ajdodlar merosiga hurmat qoraqalpoq madaniyatining barqaror ustunlaridan biri ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil

Qoraqalpoq bolalar o'yinlari tarkibida mahalliy folklor, og'zaki ijod, mifologik tasavvurlar va marosim unsurlari chuqur singib ketgan. O'yinlar oddiy jismoniy mashg'ulot emas, balki xalqning badiiy tafakkuri, til boyligi, qadriyatlar va tarixiy xotirasini uzluksiz ravishda bolalar ongiga singdirib boruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. An'anaga ko'ra, bolalar o'yin maydoniga to'planishi bilan ulardan bir nafari – bilag'on, uddaburon, gapini o'tkaza oladigan bola – "o'yinboshi" (tarixan "a'gabiy", "a'gaman", "biye-ke", "sarkesh", qizlar orasida "Baya-pa", "apiya" va h.k.) saylanadi. Zamonaviy nutqda esa bu obraz ko'proq "sardor" deb atalmoqda. O'yinboshi o'yin qoidalarini tushuntiradi, guruhlarini adolatli taqsimlaydi, nizolarni hal etadi va o'yin intizomini ta'minlaydi. Ilgari uning yonida "shabarman", "tabarman" singari yordamchilar bo'lgan bo'lsa, bugun ular o'rnini "nazoratchi", "qorovul" kabi rollar

egallagan. E'tiborga molik jihat shuki, bolalarni o'yinga chorlash, o'yinni boshlash, yakunlash, ishtirokchilarni teng bo'lib olish kabi bosqichlarning barchasi maxsus aytimlar, sanamalar, qo'shiqlar va qofiyali to'rtliklar orqali amalga oshiriladi. Qoraqalpoq an'alarida bular "chaqirmalar", "sanamalar", "tarqalma" nomlari bilan yuritiladi. Har bir bosqich bolalarda ajdodlar merosini his qilish, an'anani davom ettirish, o'z etnik madaniyatiga mehr uyg'otish vazifasini bajaradi.

Natijalar. "Qazan" o'yini. "Qazan" – ayvonga yoki yerga chizilgan maxsus maydonda o'ynaladigan o'yin bo'lib, ikki guruh o'rtasida kechadi. Raqib hududiga o'tayotgan bola chiziq ustiga oyoq qo'ysa, guruhiga "upay" (ochko) olib keladi. Bu o'yin:

- hududni himoya qilish,
- jamoaviy taktika va strategiyani,
- chaqqonlik va kuzatuvchanlikni rivojlantiradi.

"Arqan tartis". Butun turkiy xalqlarda uchraydigan, biroq qoraqalpoq an'alarida o'ziga xos nom va marosimiy ko'rinishlarga ega o'yin. Ikki guruh 8–12 metrli arqonni o'z tomoniga tortadi; markaziy chiziqdan kim o'ziga ko'proq tortib olsa, o'sha g'olib bo'ladi. Bu o'yin:

- jamoaviy birdamlikni,
- kuch va chidamlilikni,
- g'alabaga intilish va kurash ruhini shakllantiradi.

"Iyt quyriq". Bu o'yinda ham bolalar ikki "kolonna" bo'lib, bir-birining belidan quchoqlab turishadi. Sardar oxirgi bolani "ushlash"ga intiladi, kolonna buzilmasligi kerak. O'yin:

- bir bo'lib harakat qilish,
- do'stlik va o'zaro ishonchni,
- jismoniy muvozanat va koordinatsiyani kuchaytiradi.

Jangavor va chavandozlik ruhidagi o'yinlar "At-eshyek" singari o'yinlar shoh–vazir, ot–eshak kabi ramzlar orqali ijtimoiy maqom, mas'uliyat va zavqli raqobatni ifodalaydi. Ba'zan bolalar tosh tashlab, chiqayotgan natijaga ko'ra "eshak", "ot", "vazir", "shoh" rolini olishadi. Bu:

- ierarxik tizimni o'yin orqali his etish,

- vazifa taqsimoti,
- rol o'ynash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Qoraqalpoq tili qipchoq-nog'ay guruhiga mansub bo'lib, undosh va unli tovushlardagi xususiy almashuvlar, сингармонизм, arab, fors-tojik, rus tillaridan kirib kelgan unsurlar bilan ajralib turadi. Bu til xususiyatlari o'yin nomlari, aytilar, sanamalar, chaqirmalarda juda yaqqol namoyon bo'ladi:

- “Dömbelek”, “Sonarshi”, “Qaqpan”, “Qora, qora – qora alpaq”, “Arpa-g'urpe”, “Qarashy-qarakshi”, “Taydirmashaq”, “Iyt-qus”, “Barmoqtartmay”, “Besikshappay” va boshqalar aynan mahalliy tilga xos fonetika va semantikani o'zida mujassamlashtiradi.

- “Angalaq” kabi o'yinlar ta'rifida ham til, ritm va harakat uyg'unligi ko'rinadi; aytilar ba'zan qo'shiq uslubida ijro etilib, bolalarning musiqiy ritmni his qilish qobiliyatini kuchaytiradi. Bu holat o'yinlarni faqat jismoniy mashg'ulot emas, balki tilni, xalqona metafora va obrazlarni uzluksiz uzatib turuvchi “tirik darslik” ekanini ko'rsatadi.

Xulosa va munozara

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari oddiy tomosha yoki bolalar mashg'ulotidan ancha yuksak darajadagi madaniy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ular xalqning tarixiy xotirasi, turmush tarzi, xo'jalik faoliyati, harbiy-demokratik qadriyatlari, til va og'zaki ijodi bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab etnomadaniy tizimdir. “Áwelemen-duwelemen”, “Qazan”, “Arqan tartis”, “Iyt quyriq”, “At-eshek”, “Gures” kabi o'yinlar orqali bolalar nafaqat jismonan chiniqadi, balki jamoada harakat qilish, o'zini tutish, adolat, mardlik, hozirjavoblik va do'stlik kabi sifatlarni amaliy tajriba orqali o'zlashtiradi. Qoraqalpoq o'yinlarining o'ziga xos jihatlardan biri – ularning tarkibida saqlanib qolgan boy og'zaki-poetik qatlamdir. Chaqirmalar, sanamalar, tarqalmalar, o'yinni boshlash va yakunlashga oid aytilar, o'yinboshini saylash marosimlari, bolalarning guruhlarga bo'linishi – bularning barchasi milliy til, ritm, metaforik tasavvur va

mifologik qarashlarni bolalar ongiga tabiiy ravishda singdiruvchi vosita vazifasini bajaradi. Shuningdek, o'yin terminologiyasi va atamalarining qoraqalpoq tilining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan uzviy bog'liqligi mahalliy tilni saqlash va rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada ta'kidlanganidek, XX asr boshidagi etnografik ekspeditsiyalar – xususan, A. Melkov tomonidan qayd etilgan fotomateriallar – qoraqalpoq o'yinlarining tarixiy holatini tiklash, ularning dastlabki shakllarini rekonstruksiya qilish va bugungi holatini baholashda ishonchli manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, V. Belinskiy va boshqa tadqiqotchilar tomonidan urf-odatlar va o'yinlar orqali xalqning xarakteri va ma'naviy fazilatlarini anglashga qaratilgan qarashlar qoraqalpoq o'yinlarining etnomadaniy mazmunini yoritishda muhim nazariy asos bo'lib kelmoqda. Raqamli madaniyat sharoitida milliy o'yinlarning ommaviyligi sezilarli darajada pasaygani, bolalarning ko'proq mobil va onlayn o'yinlarga berilib ketishi esa jismoniy faollik kamayishi, jonli muloqot va jamoaviy tajribaning qisqarishi, milliy qadriyatlarga befarqlik kuchayishi xavfini tug'diradi. Shu nuqtayi nazardan, qoraqalpoq an'anaviy o'yinlarini ilmiy jihatdan chuqur o'rganish, ularning etnomadaniy funksiyalarini aniqlash va zamonaviy ta'lim tizimiga maqsadli integratsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, qoraqalpoq an'anaviy o'yinlarini saqlash va rivojlantirish masalasi bu shunchaki “bo'sh vaqtni qanday o'tkazish” masalasi emas, balki milliy identitet, ma'naviy xavfsizlik va barkamol avlod tarbiyasi bilan bevosita bog'liq masaladir. O'yinlarni maktab va maktabdan tashqari ta'lim dasturlariga kiritish, madaniy-ma'rifiy tadbirlarda tizimli ravishda namoyish etish, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarda milliy o'yinlarni targ'ib qilish istiqbolda milliy o'zlikni asrab-avaylash hamda global sharoitda etnik madaniyatning barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Esemuratov K. Dene tarbiyası, Nukus, Bilim -1994. 66-bet.
2. Esemuratov K. Dene tarbiyası, Nukus, Bilim -199463-bet.s://uza.uz/posts/381122
3. Maxmud Yuldoshev. Urf-odatlar: tanganing ikki tomoni. –//“Tafakkur” jurnali, 2019 yil 3-son.
4. Mardonova G. O‘zbek milliy o‘yinlari Ommabop-adabiy nashr). – “Bookmany print” Toshkent, 2022, –5 bet.
5. Jahongirov. O‘zbek bolalar folklori . –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1975,-90 b.
6. Esemuratov A. Serimbetov P. Qaraqalpaq milliy hareketli oyinlarning úyreniw. Nókis, Qaraqalpaqstan – 2005. 16-bet.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq an’anaviy o‘yinlarining etnomadaniy o‘ziga xosligi va ularning tarixiy taraqqiyoti jarayonida kechgan transformatsiya holatlari tahlil etiladi. Qoraqalpoq xalqining ko‘chmanchi va yarim o‘troq turmush tarziga mos ravishda shakllangan bolalar va ommaviy o‘yinlarning mazmuni, tarkibiy tuzilishi, ijro qoidalari, o‘yinboshining o‘rni, chaqirmalar, sanamalar va tarqalmalar kabi og‘zaki poetik unsurlar xalqning etnik xotirasi va madaniy kodi sifatida talqin qilinadi. Raqamli texnologiyalar tez sur‘atlar bilan kirib kelayotgan hozirgi sharoitda milliy o‘yinlarning ommalashuv darajasining pasayib borishi, bu holatning yoshlar tarbiyasi va milliy identitetga ta’siri baholanadi hamda an’anaviy o‘yinlarni saqlash, o‘rganish va ularni zamonaviy ta’lim-tarbiya tizimiga integratsiya qilish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar keltiriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется этнокультурная идентичность традиционных каракалпакских игр и трансформации, произошедшие в процессе их исторического развития. Содержание, структурная структура, правила проведения, роль ведущего, устно-поэтические элементы, такие как заклички, перечисли и раздачи детских и массовых игр, сформированные в соответствии с кочевым и полуседлым образом жизни каракалпаков, интерпретируются как этническая память и культурный код народа. В современных условиях стремительного проникновения цифровых технологий, снижения популярности национальных игр оценивается влияние этой ситуации на воспитание молодежи и национальную идентичность, а также делаются научно-практические выводы по сохранению, изучению и интеграции традиционных игр в современную образовательную систему.

SUMMARY. The article analyzes the ethnocultural identity of traditional Karakalpak games and the transformations that have occurred in the process of their historical development. The content, structural structure, performance rules, the role of the leader, oral poetic elements such as calls, enumerations and distributions of children's and mass games formed in accordance with the nomadic and semi-sedentary lifestyle of the Karakalpak people are interpreted as the ethnic memory and cultural code of the people. In the current conditions of rapid penetration of digital technologies, the decline in the popularity of national games, the impact of this situation on the upbringing of youth and national identity are assessed, and scientific and practical conclusions are drawn on the preservation, study and integration of traditional games into the modern educational system.

MÁDENIYAT, BIBLIOGRAFIYA HÁM SOCIAL - GUMANITAR TARAWDAĞÍ JAÑA BASQÍSHLAR HÁM KREATIV IDEYALAR

Eshbaeva Gúlbahar – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanish sózler: mádeniy innovatsiya, bibliografiyalıq izertlewler, sotsial-gumanitar pánler, kreativ texnologiyalar, interdisciplinarlıq, sanlı gumanitar pánler.

Ключевые слова: культурная инновация, библиографические исследования, социально-гуманитарные науки, креативные технологии, междисциплинарность, цифровые гуманитарные науки.

Key words: cultural innovation, bibliographic research, social sciences and humanities, creative technologies, interdisciplinarity, digital humanities.

XXI ásir jáhán civilizaciyasınıń zárúrli ózgesheliklerinen biri mádeniyat, pán hám texnologiyanıń tereń integratsiyası ekenligin bilemiz. Bunnan tısqarı, “zamanagóy globalizatsiya sharayatında sotsial-gumanitar pánler óziniń dástúriy paradigmaların qayta kórip shıǵıw hám jaña metodologiyalıq jantasıwları engiziw zúrliǵı menen ushırasıp atır.” Biraq bul process tek ǵana ilimiy izertlew metodlarınıń ózgerisin emes, al mádeniy miyrasımızdı saqlaw, úgıt-násiyatlaw hám rawajlandırıwdıń jaña usılların da talap etedi. Sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikasında ámelge asırılıp atırǵan keń qamıtıwshı reformalar mádeniyat hám gumanitar pánler tarawına ayrıqsha itibar qaratilǵanlıǵın kórsetedi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev atap ótkende, “Mádeniyat millet ruwxın kórsetedi hám jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwınıń tiykarǵı faktorı esaplanadı.” Bul kontekstte mádeniy processlerdi úyreniw, bibliografiyalıq izertlewdi zamanagóylestiriw hám sotsial-gumanitar pánlerdi innovatsiyalıq tiykarda rawajlandırıw áhmiyetli wazıypa retinde kózge taslanıp atır. Joqarıdaǵı maǵlıwmatlardan kelip shıǵıp, izertlewdiń maqseti – mádeniyat, bibliografiya hám sotsial-gumanitar tarawdaǵı zamanagóy tendentsiyalardı tallaw hám kreativ ideyalar menen birge olardı ámeliyatqa engiziwdiń nátiyjeli mexanizmlerin kórip shıǵıwdan ibarat. Sonıń menen birge, izertlewdiń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

Bibliografiyalıq izertlewlerdiń zamanagóy metodologiyasın tallaw;

Mádeniy innovatsiyalar hám kreativ texnologiyalardıń imkaniyatların bahalaw;

➤ Ameliy usınıslar hám keleshek baǵdarların belgilew.

Izertlewde bibliografiyalıq izertlewlerdiń zamanagóy metodologiyası, innovatsiyaları haqqında sóz barǵanda, bibliografiya páni óziniń dástúriy funkciyaların saqlap qalǵan halda, jaña texnologiyalıq imkaniyatlar hám

metodologiyalıq jantasıwlar menen bayımaqta ekenligin aytıw kerek. Sonıń menen bir qatarda zamanagóy bibliografiya tek ǵana dereklerdi dizimge alıw emes, al ilimiy baspalardı bahalaw, izertlewshilerdiń ilimiy belsendiligin ólshew hám ilimiy baǵdarlardı monitoring qılıwdı da óz ishine aladı.

Tiykarǵı bibliometriyalıq kórsetkishler:

➤ H-indeks – alımnıń ilimiy jumıslarınıń sapası hám muǵdarın kórsetiwshi kórsetkish

➤ Impact Factor – jurnaldıń tásir etiwshi faktorı

➤ Sitatatsiya tallawı – ilimiy jumısqa siltemeler sanı hám dinamikası

➤ Sheriklik tarmaqları tallawı – qospa baspalar hám xalıqaralıq integratsiya dárejesi

Házirgi waqıtta zamanagóy mádeniyat rawajlanıwında texnologiyalıq innovatsiyalar hám kreativ jantasıwlar áhmiyetli orın tutpaqta. Atap aytqanda, virtual reallıq (VR), keńeytilgen reallıq (AR) hám aralas reallıq (MR) texnologiyaları mádeniy miyras, muzeyler hám kórkem óner tarawında revolyutsiyalıq ózgerislerge sebep bolmaqta. Tómede immersiv texnologiyalardıń qollanıw tarawların birge kórip shıǵayıq:

➤ Virtual muzeyler hám mádeniy miyras obyektleri boylap sayaxat

➤ Interaktiv teatr hám spektakller

➤ Mádeniy tálím hám treningler

➤ Arxeologiyalıq tabılmaların vizualizatsiyalaw

Texnologiyalıq innovatsiyalar rawajlangan sayın, bizden bunnan da kóbirek tájiriyebe hám kreativlik talap etedi. Biraq biz bul boyınsha xalıqaralıq tájiriyeberdi tereń úyrenip, onı jergilikli kontekstke maslastırılğan halda qollanıwımız úlken ózgerisler hám joqarı jetiskenliklerge sebep boladı. Ótkizilgen izertlew mádeniyat, bibliografiya hám sotsial-gumanitar pánler tarawında túpten paradigma ózgerisleri júz berip atırǵanlıǵın kórsetti.

Sanlı transformatsiya, interdisciplinarlıq jantasıwlar hám kreativ texnologiyalar bul

tarawlarda jańa imkaniyatlar jaratpaqta. Bunnan tısqari, zamanagóy sotsial-gumanitar pánler klassikalıq metodologiyadan sanlı gumanitar pánlerge, teoriyalıq izertlewlerden ámeliy joybarlarǵa, monosotarawlı jantasıwdan interdisciplinarlıq integratsiyasına ótpekte.

Juwmaq ornında sonı atap ótiw kerek, mádeniy innovatsiyalar hám kreativ texnologiyalar dástúriy mádeniy qádiriyatlardı joytpaydı, kerisinshe olardı saqlap qalıw, zamanagóylestiriw hám keń auditoriyaǵa jetkeriwdiń nátiyjeli quralları esaplanadı. Virtual muzeyler, sanlı arxivler, immersiv tájiriyeberdi mádeniy miyrasımızdı hár qanday jerden hám qálegen waqıtta úyreniw imkaniyatın beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Anderson, P., & Chen, L. (2022). Sotsiallıq Pánlerdegi Paradigma Ózgerisleri: Sanlı Transformatsiya hám Interdisciplinarlıq Izertlew. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). Jańa Ózbekstan strategiyası. Tashkent: Ózbekstan.
3. Harris, M., & Williams, R. (2021). Gumanitar Pánlerdegi Metodologiyalıq Pluralizm: Pozitivizmnen Konstruktivizmge. Gumanitar Izertlewler Jurnalı, 18(4), 567-589.
4. Johnson, K., & Taylor, S. (2023). Kreativ Industriyalar hám Mádeniy Ekonomika: Global Perspektivalar. London: Routledge.
5. Karimov, A.S., & Yusupova, N.M. (2024). Ózbekstanda sanlı gumanitar pánlerdi rawajlandırıw: mashqalalar hám sheshimler. Ózbekstan tariyxı, 1(87), 45-58.
6. Kumar, R., & Patel, S. (2023). Ámeliy Gumanitar Pánler hám Sotsiallıq Kóship-qonıw: Universitet Bilimlendiriwiniń Hindistan Modeli. Aziya Sotsiallıq Pánler Jurnalı, 29(2), 234-251.

REZYUME. Bul maqalada zamanagóy mádeniyat, bibliografiya hám social-gumanitar pánlerdiń rawajlanıw basqıshları hám bul tarawdaǵı kreativ jantasıwlar talqılanadı. Izertlewde sanlı transformatsiyanıń mádeniy processlerge tásiiri, virtual muzeyler hám sanlı arxivlerdiń áhmiyeti analizlengen. Avtor social-gumanitar pánlerdi modernizatsiyalaw hám mádeniy miyraslardı zamanagóy texnologiyalar járdeminde saqlaw boyınsha strategiyalıq usımslar beredi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются современные этапы развития культуры, библиографии и социально-гуманитарных наук, а также внедрение креативных подходов в эти сферы. Анализируется влияние цифровой трансформации на культурные процессы, роль виртуальных музеев и цифровых архивов. Автор предлагает стратегические направления по модернизации социально-гуманитарных наук и сохранению культурного наследия с использованием современных технологий.

SUMMARY. This article examines the modern stages of development in culture, bibliography, and social-humanitarian sciences, emphasizing the integration of creative approaches. The research analyzes the impact of digital transformation on cultural processes, including the importance of virtual museums and digital archives. The author provides strategic recommendations for modernizing social-humanitarian sciences and preserving cultural heritage through contemporary technological tools.

SANLÍ TRANSFORMACIYA SHÁRAYATÍNDÁ MÁDENIYATTÍŇ EVOLYUCIYASÍ: MASHQALALAR HÁM PERSPEKTIVALAR

Madreymova Nasiba Madreymova – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanısh sózler: sanlı texnologiyalar, mádeniy miyrastı, virtual platformalardıń, transformaciya perspektivalardı, sociallıq tarmaqlar, jasalma intellekt, milliy, mádeniy.

Ключевые слова: цифровые технологии, культурное наследие, виртуальные платформы, перспективы трансформации, социальные сети, искусственный интеллект, национальный культурный.

Key words: digital technologies, cultural heritage, virtual platforms, artificial intelligence national cultural.

Kirisiw. XXI ásir basınan baslap insaniyat turmısına tereń kirip kelgen sanlı texnologiyalar mádeniyattıń qalıplesiwi, rawajlanıwı hám uzatılıw processlerin tıp-tiykarınan ózgertip jiberdi. BMSH Bilimlendiriw, ilim hám mádeniyat shólkemi (UNESCO) maǵlıwmatlarına bola, sońǵı on jıllıqta mádeniy jumıstıń 60 procentten aslamı sanlı platformalar arqalı ámelge asırılmaqta; bul bolsa mádeniy processlerdiń global kólemdegi transformaciyanı tezlestirgen faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Sanlı texnologiyalar, atap aytqanda, jasalma intellekt, metamaǵlıwmatlar (big data), virtual haqıyqat (VR) hám blokcheyn sistemaları tek ǵana mádeniy miyrastı saqlaw mexanizmlerin jetilistirip qoymastan, al mádeniy tutınıwdıń jańa túrlerin de júzege keltirmekte. Sanlı transformaciya mádeniy proceslerge tikeleý áser etip, mádeniy mirastıń sanlı formada saqlanıwı, taratıwı hám qayta interpretaciyanıwına alıp kelmekte. Bul proces mádeniy identikliktiń jańa formalarınıń payda bolıwına, sonday-aq dástúriy mádeniy qımmatlıqlardıń transformaciyasına sebepshi bolıp tabıladı. [1]

Búgingi kúnde internet-mádeniyat, sociallıq tarmaqlar hám sanlı kommunikaciya sistemaları jámiyettiń ádep-ikramlılıq normaları, estetikalıq kózqarasları hám identifikaciya processlerine sezilerli tásir kórsetpekte. Izertlewler sonı kórsetedi, global sanlı mákanda qalıplesip atırǵan jańa mádeniy kodlar milliy mádeniyatlar menen óz-ara quramalı integraciya procesine kirgen. Nátiyjede, mádeniy hár túrlilikti saqlaw hám zamanagóy texnologiyalardan nátiyjeli

paydalanıw arasındǵı teń salmaqlılıq áhmiyetli máselelerden birine aylanbaqta.

Usı kózqarastan, sanlı transformaciya shárayatında mádeniyattıń evolyuciyasın tereń úyreniw, onıń tiykarǵı tendenciyanı anıqlaw, házirgi mashqalalardı tallaw hám keleshek perspektivaların belgilew ilimiy hám ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye. Bul maqala sanlı mádeniyattı qalıplestiriwshi faktorlardı ilimiy qatnas tiykarında tallap, mádeniy turaqlılıqtı támiyinlew ushın jańa strategiyalıq baǵdarlardı usınıs etiwge qaratılǵan.

Sanlı texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı mádeniyattı úyreniw boyınsha zamanagóy ilimiy paradigmalarǵa sezilerli dárejede tásir kórsetpekte. Búgingi kúnde mádeniyattıń qalıplesiwi, tarqalıwı hám tutınıwı dástúriy sociallıq institutlar sheńberinen shıǵıp, sanlı ekosistemalar arqalı ámelge asırılmaqta. Máselen, 2023-jılǵı Global Digital Report maǵlıwmatlarına bola, dúnya xalqınıń 64 procentten aslamı jedel sanlı paydalanıwshılar bolıp, bul bolsa mádeniy kommunikaciyanıń tiykarǵı maydanı sıpatında internettiń ústin statusın tastıyıqlaydı. Bul proces mádeniyattıń mazmunı, strukturası hám sociallıq tásir mexanizmlerin qayta kórip shıǵıwdı talap etpekte. Sanlı transformaciya shárayatında mádeniyattıń evolyuciyası tek ǵana texnologiyalıq faktorlar menen emes, al sociallıq-psixologiyalıq, kognitivlik hám ekonomikalıq faktorlar menen de tıǵız baylanıslı. Óz-ara baylanıslılıqtıń bunday kólemde kúsheyiwı mádeniy processlerdiń "sanlı tezlesiwı" fenomenin júzege shıǵarmaqta. Sonıń menen birge, sanlı

ortalıqtıń ózine tán ózgeshelikleri - informaciyanıń joqarı tezlikte almasıwı, algoritmlik filtrlew, onlayn dóretiwshiliktiń demokratiyalasıwı - mádeniy qádiriyatlardıń qalıplesiwine jańa ólshemler qospaqta. Sonday-aq, ilimiy izertlewler sanlı transformaciya mádeniy miyrastıń saqlanıwı, qayta isleniwı hám global kólemde tarqalıwına unamlı tásir kórsetetuǵın kórsetpekte. Biraq, sanlı disporciya, málimleme qáwipsizligi, algoritmlik táreplemelik sıyaqlı mashqalalar mádeniyattıń turaqlı rawajlanıwına qáwip tuwdırıwshı faktorlar sıpatında bahalanbaqta. Sol sebepli, sanlı ortalıqtıń mádeniy dinamikaǵa tásirin kompleksli, sistemalı hám ilimiy tiykarda izertlew áhmietli ilimiy wazıypalardan biri esaplanadı. Bul maqala sanlı transformaciya procesinde mádeniyattıń evolyuciyalıq ózgeriw mexanizmlerin tallaw, bar mashqalalardı ilimiy kózqarastan bahalaw hám keleshekтегі rawajlanıw baǵdarların anıqlawǵa qaratılǵan.

1. Sanlı transformaciya procesiniń mádeniyatqa tásir etiwshı teoriyalıq tiykarları.

Sanlı transformaciya mádeniyattanıwda jańa ilimiy qatnaslardı qalıplestirip atırǵan kompleksli sociallıq qubılıs sıpatında talqılanbaqta. Zamanagóy izertlewler (Castells, Jenkins, Floridi teoriyaları) mádeniy proceslerdiń "sanlı strukturalasıwı" túsinigin alǵa súredi. Bul process mádeniyattıń qalıplesiwi hám tarqalıwında kommunikaciyanıń tiykarǵı quralı sıpatında sanlı platformalardıń ústinligi menen baylanıslı. Sanlastırıw nátiyjesinde mádeniy ónimler (tekstler, muzıkarlar, súwretlew óneri úlgileri, miyras obektleri) materiallıq formadan maǵlıwmatlar aǵımı kórinisine ótpekte. Bul bolsa mádeniyattıń mazmunlıq ózgeriwı, saqlanıw mexanizmleriniń jańalanıwı hám tutınıw procesiniń keńeyiwı ushın tiykar jaratadı. Sonday-aq, "sanlı mákan"tıń ózine tán ózgesheligi - algoritmlik basqarıw - mádeniy processlerdiń selektiv (tańlap tásir etiwshı) mexanizmler arqalı basqarıwın kúsheytpekte. Sociallıq tarmaqlar hám media-platformalar tárepinen qollanılauǵın algoritmler paydalanıwshı minez-qulqın boljawǵa tiykarlangan bolıp, bul processte mádeniy qádiriyatlar algoritmlerdiń

ózine tán filtrlerinen ótedi. Nátiyjede, sanlı mádeniyat texnologiyalıq qurallar menen qalıplesetuǵın jańa mádeniy sistema sıpatında kórinedi. Sanlı texnologiyalar mádeniy miyrastı saqlaw, úgit-násiyatlaw hám ǵalaba en jaydırıwda áhmietli qural bolıp, virtual platformalar arqalı mádeniy baylıqlardıń keń auditoriyaǵa jetip barıwın támiyinlemekte. [2]

Dúnya kóleminde sanlastırıwdıń mádeniy miyrastı saqlawda strategiyalıq áhmietke iye ekeni ilimiy ádebiyatlarda keńnen sawlelendirilgen. Virtual muzeyler, 3D modellestiriw, blokcheyn tiykarındaǵı avtorlıq qorgaw sıyaqlı texnologiyalar miyras obyektleriniń qayta tikleniwın hám global auditoriyaǵa usınılıwın támiyinlemekte. Máselen, kóplegen mámleketler mádeniy miyras obyektlerin tolıq sanlı arxivler túrinde saqlawǵa ótken bolıp, bul qatnas miyrastıń joǵalıw qáwpin keskin azaytadı hám ilimiy izleniwler ushın jańa imkaniyatlar jaratadı. Sanlı mákanda mádeniy ózliktiń qalıplesiwi júdá dinamikalıq process bolıp, ásirese jas áwlad sanasında jańa "sanlı identifikaciya" modellerin júzege keltirmekte. Sociallıq tarmaqlar, global kontent aǵımları, ǵalaba mádeniyat ónimleri milliy identifikaciyanıń kúsheyiwi yamasa hálsirewine tikkeley tásir kórsetedi. Ilimiy izertlewler sonı kórsetedi, sanlı mákanda mádeniy tásirlerdiń intensivligi milliy mádeniyattı ózlestiriw processlerin qıyınlastıradı hám kóp qatlamlı mádeniy identifikaciya formasın júzege keltiredi. Sanlı transformaciya processleri mádeniyattıń mazmunlıq, funkcionallıq hám kommunikativlik strukturasınıń ózertip atırǵan quramalı sociallıq hádiyse bolıp tabıladı. Zamanagóy ilimiy ádebiyatlarda atap ótiliwinshe, sanlı texnologiyalardıń rawajlanıwı mádeniyattıń dástúriy túrlerin sheklep qoymastan, kerisinshe, olardı jańa málimleme aǵımları, dóretiwshilik processler hám interaktiv platformalar menen bayıtpaqta. Búgingi kúnde insan iskerliginiń derlik barlıq tarawları - kórkem óner, bilimlendiriw, ǵalaba xabar quralları, sociallıq baylanıslar hám hátteki kúndelikli turmıs ámeliyatı - sanlı qurallarǵa súyenbekte. Bunday sharayatta mádeniyat óziniń tariyxıy evolyuciyasında burın baqlanbaǵan dárejede texnologiyalıq faktorlarǵa baylanıslı bolıp barmaqta.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. (Raqamli jamiyat, madaniy siyosat va modernizatsiya masalalari yoritilgan)
3. Yo‘ldoshev Q. *Madaniyatshunoslik asoslari*. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
4. Xolmatov A., Islomov Z. *Axborot jamiyati va madaniyat*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
5. Abdullayev R. *Globalashuv va milliy madaniyat*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2017.
6. Jo‘rayev B. *Zamonaviy madaniy jarayonlar va raqamli muhit*. – Toshkent: Innovatsiya, 2020.
7. Karimova D. Raqamli texnologiyalar ta’sirida madaniy qadriyatlarning transformatsiyasi *Madaniyat va san’at jurnali*. – 2021. – №3.
8. Ismoilov S. Raqamli madaniyat: muammolar va rivojlanish istiqbollari // *Ijtimoiy-gumanitar fanlar jurnali*. – 2020. – №4.
9. Raxmonov U. Axborotlashgan jamiyatda madaniy identifikatsiya masalalari // *Falsafa va huquq jurnali*. – 2019. – №2.
10. To‘xtayeva M. Yangi media va madaniy ong evolyutsiyasi // *O‘zMU ilmiy axborotnomasi*. – 2022. – №1.
11. Castells, M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell Publishers, 2010.
12. Yo‘ldoshev B. Madaniy meros va zamonaviy jamiyat. – Toshkent: Akademnashr, 2020.

REZYUME. Bul maqalada sanli transformaciya processleri shárayatında mádeniyattín evolyuciyasi, onín tiykarǵı baǵdarları, mashqalaları hám keleshek perspektivaları tallanadı. Sanli texnologiyalar, atap aytqanda, jasalma intellekt, internet-mádeniyat, socialliq tarmaqlar hám virtual platformalardıń mádeniy processlerge kórsetip atırǵan tásiiri ilimiy tiykarda úyreniledi. Izertlewde milliy mádeniy identifikaciya, mádeniy miyrastı sanlastırıw hám sanli mádeniyattín jámiyetlik sanaǵa tásiiri sıyaqlı máseleler sáwlelendiriledi. Maqala sanli transformaciya shárayatında mádeniyattín turaqlı rawajlanıwı ushın zárúr bolǵan qatnaslar hám perspektivalardı kórsetip beredi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается эволюция культуры в условиях цифровой трансформации, анализируются её основные направления, проблемы и перспективы развития. Особое внимание уделяется воздействию цифровых технологий — искусственного интеллекта, интернет-культуры, социальных сетей и виртуальных платформ — на культурные процессы. Исследование охватывает вопросы национальной культурной идентичности, цифровизации культурного наследия и влияния цифровой культуры на общественное сознание. Статья определяет ключевые подходы и перспективы устойчивого развития культуры в эпоху цифровых преобразований.

SUMMARY. This article examines the evolution of culture in the context of digital transformation, focusing on its main trends, challenges, and future prospects. The impact of digital technologies—such as artificial intelligence, internet culture, social media, and virtual platforms—on cultural processes is analyzed from a scientific perspective. The study addresses issues of national cultural identity, the digitalization of cultural heritage, and the influence of digital culture on social consciousness. The article outlines essential approaches and strategic prospects for ensuring the sustainable development of culture in the digital era.

ZAMONAVIY MADANIYAT VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA

Majitova Bibinaz Baxadirovna – magistr

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna – dotsent

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: transformatsiya, madaniyat, zamonaviy, texnologik, san’at, raqamli transformatsiya.

Ключевые слова: трансформация, культура, современный, технологический, искусство, цифровая трансформация.

Key words: transformation, culture, modern, technological, art, digital transformation.

XXI asrning eng muhim belgilaridan biri bu – raqamli transformatsiyadir. Bugungi kunda jamiyatning deyarli barcha jabhalari, jumladan, madaniyat sohasi ham raqamli texnologiyalarning ta’siriga tushmoqda. Raqamli transformatsiya nafaqat axborot almashinuvini tezlashtirdi, balki madaniy merosni saqlash, tarqatish, yangidan yaratish usullarini ham tubdan o‘zgartirdi. Ayniqsa, pandemiya davrida onlayn madaniyat va virtual san’at shakllari keng ommalashdi. Ushbu maqolada raqamli transformatsiyaning zamonaviy madaniyatga ko‘rsatayotgan ijobiy va salbiy ta’sirlari ko‘rib chiqiladi. Raqamli transformatsiya – bu raqamli texnologiyalar yordamida iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy tizimlarni tubdan qayta qurish jarayonidir. Bunga sun’iy intellekt, “bulutli” texnologiyalar, IoT (Internet of Things), katta ma’lumotlar (Big Data), AR/VR texnologiyalari kiradi. Madaniyat sohasi ham bu jarayondan mustasno emas. Endilikda muzeylar, kutubxonalar, teatrlar o‘z xizmatlarini raqamli platformalar orqali taqdim etmoqda. Bu esa madaniyatni yanada ommaviylashtirishga xizmat qilmoqda. Madaniyat - bu insoniyat jamiyati tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy boyliklarning yig‘indisi, shuningdek, insonlarning o‘zaro munosabatlari, turmush tarzi, axloqiy me’yorlari, san’ati, ilm-fani, urf-odatlar va qadriyatlarini o‘z ichiga olgan keng tushuncha hisoblanadi. Madaniyatning asosiy jihatlari:

1. Moddiy madaniyat – insonlar tomonidan yaratilgan moddiy narsalar: binolar, texnologiyalar, kiyim-kechak, transport vositalari va boshqalar.

2. Manaviy madaniyat – inson aqliy faoliyatining mahsuli bo‘lib, bu san’at, ilm-

fan, axloq, din, urf-odat, til, qadriyatlar va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Zamonaviy madaniyat - bu hozirgi davrda jamiyatda shakllanayotgan, kundalik hayotda namoyon bo‘ladigan, texnologik taraqqiyot, globallashuv, va ijtimoiy o‘zgarishlar ta’sirida rivojlanayotgan madaniyat shaklidir. U turli xalqlar madaniyatlarining o‘zaro aralashuvi, internet va ommaviy axborot vositalari orqali tez tarqalishi bilan ajralib turadi. Zamonaviy madaniyatning asosiy xususiyatlari:

1. Globallashuv ta’siri:

Har xil mamlakatlardagi odatlar, kiyinish uslubi, musiqa va kino kabi madaniy elementlar bir-biriga singishmoqda.

2. Texnologiyaning roli:

Internet, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy madaniyatni shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Raqamli san’at, virtual moda, onlayn konsertlar — bular zamonaviy madaniyatning bir qismi.

3. Ommaviy madaniyat:

Kino, musiqa, moda, sport, blogerlar, mashhurlar orqali keng tarqalgan madaniyat.

Ommaviy madaniyat ko‘pincha yoshlar orasida tez tarqaladi.

4. Individualizm va erkin ifoda:

Zamonaviy madaniyatda shaxsiy fikr, individual ko‘rinish, tanlov va hayot uslubiga katta e’tibor beriladi.

Har kim o‘zini qanday istasa, shunday ifoda etishga harakat qiladi (masalan, kiyinish uslubi, ijod, fikrlar).

5. Madaniy xilma-xillik:

Turli millatlar, dinlar va e’tiqodlarga ochiqlik kuchaymoqda. Tolerantlik (bag‘rikenglik) zamonaviy madaniyatning muhim qadriyatlaridan biri. Zamonaviy madaniyatga ta’siri raqamli transformatsiya

madaniyatga quyidagi asosiy yo‘nalishlarda ta‘sir ko‘rsatmoqda:

1. Madaniy merosni raqamlashtirish– qadimiy qo‘lyozmalar, asarlar, san‘at durdonalari elektron shaklga o‘tkazilib, keng ommaga yetkazilmoqda.
2. Onlayn san‘at va musiqiy platformalar – Spotify, YouTube, Netflix kabi platformalar orqali san‘at asarlarini yaratish va tarqatish imkoniyati kengaydi.
3. Ijodiy erkinlik va interaktivlik– raqamli vositalar yordamida har bir shaxs ijod mahsulini yaratib, osongina tarqata oladi.
4. Madaniy identitetga ta‘siri – global axborot oqimi mahalliy madaniyatlarni siqib chiqarishi xavfi mavjud.

O‘zbekistonda raqamli madaniyatning rivoji

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida madaniyat sohasi

ham raqamlashtirilmoqda. Masalan: Milliy kutubxonada 100 mingdan ortiq adabiy asarlar raqamlashtirildi.

- O‘zbekiston madaniy merosi UNESCO portallariga joylashtirilmoqda.

- Onlayn teatr va konsert platformalari paydo bo‘ldi. Shuningdek, yosh ijodkorlar uchun bloglar, podkastlar, TikTok va Instagram sahifalari orqali o‘zini namoyon qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

Xulosa

Raqamli transformatsiya zamonaviy madaniyatning rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon orqali madaniyat yanada ochiq, ommabop va interaktiv tus olmoqda. Shu bilan birga, raqamli axborot oqimida milliy madaniyatning o‘ziga xosligini saqlab qolish dolzarb vazifadir. O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni madaniyatga to‘g‘ri integratsiya qilish orqali milliy merosni asrash va rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. “Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch”. – T.: Ma‘naviyat, 2008.
2. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – T.: 2020.
3. Castells, M. “The Rise of the Network Society”. – Wiley-Blackwell, 2010.
4. Jenkins, H. “Convergence Culture: Where Old and New Media Collide”. – NYU Press, 2006.
5. UNESCO Digital Heritage Reports – 2022.

REZYUME. Ushbu maqolada raqamli transformatsiyaning zamonaviy madaniyatga ta‘siri yoritilgan. Texnologik rivojlanish natijasida madaniyat sohasida yuz berayotgan o‘zgarishlar, ayniqsa, raqamli vositalarning san‘at, adabiyot, ommaviy axborot va kundalik madaniy hayotga kiritayotgan yangiliklari tahlil qilingan. O‘zbekiston misolida raqamli madaniyatning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli transformatsiya madaniyatni global darajada rivojlantirishga xizmat qilmoqda, biroq bu jarayon ayrim muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается влияние цифровой трансформации на современную культуру. Анализируются изменения, происходящие в сфере культуры в результате технологического развития, в частности, инновации, которые цифровые медиа приносят в искусство, литературу, средства массовой информации и повседневную культурную жизнь. Этапы формирования и развития цифровой культуры рассматриваются на примере Узбекистана. По результатам исследования, цифровая трансформация способствует развитию культуры на глобальном уровне, но этот процесс может также вызывать некоторые проблемы.

SUMMARY. This article examines the impact of digital transformation on modern culture. The changes taking place in the field of culture as a result of technological development are analyzed, in particular, the innovations that digital media bring to art, literature, mass media, and everyday cultural life. The formation and development stages of digital culture are examined using the example of Uzbekistan. According to the results of the study, digital transformation serves to develop culture at the global level, but this process can also cause some problems.

KITAPXANA PAYDALANÍWSHÍLARÍNÍN TALAP HÁM QÍZÍGÍWSHÍLIQLARÍN ANALIZLEW

Mambetova Ayxan – magistr

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: kitap, kitapxana, málimleme xizmati, kitapxan, kitapxanlar qızıgıwshılıgı.

Ключевые слова: книга, библиотека, информационная служба, библиотека, библиотечные интересы.

Key words: book, library, information service, library, library enthusiasm.

2011-jıl 13-aprel kúni “Málimleme – kitapxan iskerligi haqqında”gı Ózbekstan Respublikasınıń Nızamınıń qabıl etilgenligi kitapxanashılıq jumısı rawajlanıwında zárúrli áhmiyetke iye waqıya boldı. Kitapxanashılıq jumısınıń nátiyjeli sheshiliwi tiyis bolğan máseleleri nızam arqalı muwapıqlastırıladi. Ózbekstan Respublikasınıń “Málimleme – kitapxana iskerligi haqqında”gı Nızamında keltirilgen málimleme – kitapxan tarawı aldındağı zárúrli wazıypalardan biri bul – paydalanwshılardıń oqıw mádeniyatın hám málimleme – kitapxana resurslarınan paydalanıwın támiyinlew bolıp tabıladi. Málimleme – kitapxana iskerligi dóretiwshilik qábiletke iye, erkin pikirleytuğın, intellektuallıq potencialğa iye bárkámal áwladtı tárbiyalawğa qaratılğan bolıp, bul jámiyettiń kelesheginde jáne de azat hám erkin bolıwına, mámleketiń siyasiy tárepten rawajlanıwğa alıp keledi. Málimleme-kitapxana mákemelerinde jaslar tárbiyası ushın zárúrli bolğan ruwxıy – etikalıq ortalıqtı payda etiw, kitapxanıń qızıgıwshılıqların úyreniw, sociallıq-siyasiy, ruwxıy tárbiyalıq tárepten aktual másele bolıp, onı milliy hám ruwxıy, tariyxıy qádiriyatlarımızdan paydalanğan halda sheshiw bul mákemeler aldında turğan zárúrli wazıypa bolıp tabıladi.

Málimleme – kitapxana iskerliginde kitapxan qızıgıwshılıgın, talabın, zárúriyatın úzliksiz hám maqsetli úyrenip barıw, olar menen jumıstı shólkemlestiriw, bunda kompyuter hám tele-kommunikatsiya texnologiyalarınan paydalanıw málimleme-kitapxana xizmetinde tiykarǵı jónelislerden biri. «Kitapxanatanıwshılıq» páni rawajlanıwda kitapxanıń logikalıq oylaw processleri analiz hám sintez qılıw, salıstırıw, ulıwmalastırıw, klassifikaciyalaw,

kitapxanıń ilimiy izertlewin (izertlewshilik), iskerligi nızamlıqların — mashqalalı jaǵday, biliwge qızıgıwshılıq, ruwxıy mútajlık, talap dárejesin esapqa alıp islengen kitapxanashılıq jumısınıń dástúriy usılların qollaw hám avtomatlastırıw áhmiyetli orın tutadı. Kitapxan qızıgıwshılıgın úyreniw nátiyjesinde málimleme-kitapxana xizmeti formaları da aktivlesedi, rawajlanadı, shólkem iskerligi jaqsılanadı, usınıń menen birge, kitapxanıń da aktivligi, juwapkerligi asadı, pikirlew, túsiniw, ózlestiriw dárejesi kóteriledi, mashqalalı máselelerin analiz qılıw, jaǵdaydan shıǵıp ketiw ushın intellektual rawajlanıw sistemasın iyelewge tásir etedi. Bul bolsa kitapxanıń dóretiwshilik izertlew, intellektual miynet qılıw hám onıń ushın oqıw kónlikpesi hám mamanlıgın iyelewine sebep boladı, intellektual iskerlik sapasınıń ózgeriwine, ilimiy, sın kóz-qarastan hám dóretiwshilik pikirlewge alıp keledi. Kitapxan qızıgıwshılıgın úyreniw processinde kitapxanıń málimleme materialın dıqqat hám itibar menen, yúsingen hám sezim etken halda oqıwı, málim bir sistemada gárezsiz bilim alıwı, intellektual hám dóretiwshilik pikirlewi, oy-pikir etiwı, gárezsiz ádebiyat hám elektron resursların tańlay alıwı, dóretiwshilik qábiletiniń ósiwi, kitapxanlıq qánigeliginiń rawajlanıp barıwı, dóretiwshilik iskerligin shólkemlestiriw hám rawajlanıp barıwı kózge taslanadı. Dástúriy kitapxanashılıq tájiriyesinde kitapxanlar qızıgıwshılıgın úyreniwdiń baqlaw usılı keń qollanılğan. Bul usıl, ásirese, balalar hám óspirimler menen jumıs alıp baratúgın qánigeler ushın zárúr. Baqlaw usılı basqa usıllar menen sáykes alıp barıladi. Bunda kitapxanǵa sezdirme, onıń ádebiyatlarǵa múnasibeti, juwapkerligi, bilimge umtılıwı,

Internet resurslarınan paydalanıwı, onıń mazmunı, kompyuterlerden paydalana alıw qábileti, elektron katalogtan paydalanıw dárejesi, ǵalabalıq ilajlarda qatnasıwı, kórgezbelerge múnásibeti, átirapındaǵı insanlar menen qarım-qatnası úyreniledi hám anıqlanadı. Kitapxandı tolıq hám anıq biliw ushın, onıń sorawların, oqıw maqsetin, oqıǵan ádebiyatqa múnásibeti, odan alǵan juwmaqların, qızıǵıwshılıq hám mútajlıkların úzliksiz úyrenip barıw processinde erisiledi. Bul bolsa qánigeden kásiplik, teoriyalıq hám ámeliy bilim, kónlikpe hám basqarıw sheberligin, menejerlik bilimin, jumıs usılın hám lawazım minnetlemelerin, juwapkerlik qábiletti hám olardı rawajlanıp barıwın talap etedi. Búǵan iskerlik motivların anıqlaw, maqsetti tuwrı belgilep alıw, qızıǵıwshılıqlardı bayıp barıw hám nátiyjeli miynet menen erisiw múmkin. Kitapxanlıq qızıǵıwshılıǵı, insan ulıwma qızıǵıwshılıǵınıń bir bólegi bolıp, ol taǵı málim jónelis boyınsha kitap tańlaw waqtında qaysı máseleler (temalar, bilim tarawları) maydanınan kisiniń kitap oqıwdı abzal kóriwinde ańlatıladı. Keyinirek bolsa kitapxan qızıǵıwshılıǵı oqılǵan kitaptı qanday analizlewı, oǵan qansheli oylap, sın kózqarastan jantasıwında, kitap ústinde qanday islewinde, oqıǵanlarınan turmısında, iskerliginde qanday paydalanıwında óz ańlatpasın tabadı hám bayıp baradı. Kóbinese, kitapxan tek kitap mazmunına emes, bálkim onıń qaysı tárzde bayanlanıwına itibardı qaratıp, óz talabın qoyadı. Mısalı, kórkem ádebiyat salasında túrli kitapxanlardı hár qıylı janrlar qızıqtıradı: biri ádebiy dóretpelerdi oqıwdı jaqtırsa, basqaları lirikanı jaqtıradı, biri tariyxıy dóretpelerdi, geyparaları jawıngerlik dóretpelerdi unatadı, ayırım jaǵdaylarda kitaptıń kólemi (qalıń yamasa juqalıǵı) birinshi orınǵa shıǵadı. Kitapxanlar qızıǵıwshılıǵı — social hádiyse bolıp tabıladı. Bul qızıǵıwshılıq social turmıs sebepli payda boladı, insannıń social, islep shıǵarıw, kásiplik hám de psixik qızıǵıwshılıqların sáwlelendiredi. Málimleme-kitapxana mákemeleriniń kitapxanları túrli kárxana, kompaniya, bank, biznes, kishi kárxanalar, dıyqan - fermer xojalıqlarında islewlari yamasa túrli oqıw orınlarında

oqıwları múmkin. Olardıń aldında júdá hár qıylı, anıq wazıypalar turadı. Bul wazıypalardı sheshiwde qatnasıw arnawlı bir talap hám qızıǵıwshılıqlardı shárt etip qoyadı, hár bir jumıstıń tabıslı sheshiliwi ushın járdem beretuǵın jollardı izlewge tuwrı keledi. Sonday eken, ol yamasa bul qızıǵıwshılıqlardıń payda bolıwı kútilmegen jaǵday bolmay, bálkim kitapxannıń shańaraqlıq turmısı, miyneti jáne social iskerligine baylanıslı halda payda boladı.

Kitapxanlar qızıǵıwshılıǵın sol qızıǵıwshılıqlardı payda qılıp atırǵan hár túrli sorawların, kitapqa bolǵan múnásibetin, aqıl etiw zárúrliginen keltirip shıǵarıp atırǵan sharayatlardı úyreniw menen tuwrı túsiniw múmkin. Keyingi jıllarda kitapxanlardıń talap hám qızıǵıwshılıqları túpten ózgerdi. Sebebi málimemege bolǵan qızıǵıwshılıq, dúnya málimleme álemine kiriwge umtılıw, odan keńlew payda kóriwi bolıp, internet sisteması, ondaǵı resurslar da kitapxannıń dúnyaǵa kózqarasına, qızıǵıwshılıǵına tásir etpey qalmaydı. Ásirese, dúnya málimleme álemine erkin shıǵa alıw múmkinshiligi úlken tásir qılıp atır. Nátiyjede, kitapxannıń málimlemeni qabıllaw, toplaw, saqlaw, uzatıw hám qayta islew boyınsha bilim hám kónlikpelerin qalıplestiriw, hár bir insandı jámiyet ushın zárúr shaxs sıpatında qalıplestiriw, kitapxannıń qızıǵıwshılıǵın, zárúriyatın qandırıwda kompyuter texnologiyasınan paydalanıw, túrli maǵlıwmatlar bazalarınan paydalanıw múmkinshiligi payda boldı. Kitapxanlar qızıǵıwshılıǵın úyreniwde málim bir ózgeshelikine kóre, bólek gruppanı quraytuǵın kitapxanlar toparın úyreniw jaqsı nátiyje beredi. Hár qıylı kásiptegi jumısshılar, qánigeler, medicina xızmetkerleri, oqıtıwshılar, injenerler, studentler, magistrılar, ilimiy xızmetkerler, tarawdıń qánigeleriniń kásiplik qızıǵıwshılıqları kásibine tiyisli arnawlı ádebiyattı talap etedi. Kitapxanlar jasına qaray gruppalarǵa ajratılǵanda — balalarǵa xızmet kórsetiwshi málimleme-resurs oraylarında 1-4-klass, 5-6-klass, 7-9-klass óspirimler, jaslar, dep ajratılıp, olardıń kitapxanlıq talabına psixikalıq qásiyetleri, jas qásiyetlerine kóre tásir etilgen. Kitapxan qızıǵıwshılıǵındaǵı turaqlılıq, ásirese, kitaptan óz jumısı ushın járdem tabıwshı, sonıń menen

birge, islep shıǵarıw mamalıǵın asırıw yamasa ǵárezsiz bilim alıw menen shuǵıllanatuǵın adamlarǵa tán ózgeshelik bolıp tabıladı. Qánige xızmetkerdiń wazıypası — bul kitapxannıń qızıǵıwshılıǵın úyreniw, oqıw temasın keńeytiw, kitaplar arqalı olarda keń social qızıǵıwshılıqtı oyatıw, oqıw mádeniyatın tárbiyalawdan ibarat. MRO jumısshısı kitapxanda payda bolǵan qızıǵıwshılıqtı úyrenip qalmaq, bálkim hár tárepleme rawajlanǵan shaxstı tárbiyalaw wazıypalarınan kelip shıqqan halda jańa kitapxanlıq qızıǵıwshılıqların oyatıw, joqarı dárejedeǵi kitapxanlıq didin tárbiyalaw menen tiykarǵı pedagogikalıq, tárbiyalıq jumıstı orınlawı kerek. Kitapxan qızıǵıwshılıǵın anıq hám tolıq biliwde kitapxannıń islep shıǵarıw iskerligi túri, onıń qásiyetleri, xojalıq turmıs sharayatı zárúrli áhmiyetke iye, jergilikli úlkeniń ayrıqsha qásiyetleri, xalıqtıń ne menen shuǵıllanıwı jáne onıń mádeniy dárejesi de bólek úyreniwde talap etedi. Kitapxana xızmet kórsetip atırǵan aymaqtaǵı xalıqtıń tiykarǵı siyasiy toparları hám kitapxanlar toparların biliw de zárúrli. Qánige xızmetker xalıq quramın túrli kriteriyalar tiykarında esapqa

alıp, olardıń hár birine qansha muǵdarda hám qanday kitaplar, elektron maǵlıwmat, qaysı dárejede Internet xızmeti kórsetiliwi kerekligin hám keyin orınlanıwı kerek bolǵan jumıslar kólemin anıqlap aladı.

Juwmaqlap aytqanda, málimleme-kitapxana mákemeleri paydalanıwshılardıń qızıǵıwshılıqları, talap hám mıtájliklerin úyreniw kitapxanashılıq jumısınń áhmiyetli hám ajıralmas quram bólegi esaplanadı. Paydalanıwshılardıń informaciyaǵa bolǵan talabın anıqlaw, olardıń jas, kásip, sociallıq hám psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda xızmet kórsetiw sistemasın shólkemlestiriw kitapxana jumısınń nátiyjeliligini arttıradı.

Zamanagóy málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı kitapxanalar aldına jańa wazıypalardı qoymaqta. Sonlıqtan, paydalanıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın turaqlı úyreniw, olardı durıs baǵdarlaw, kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriw hám keńeytiw búgingi kúnniń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanadı. Bul proceste kitapxanashı qánigeniń kásiplik sheberligi, pedagogikalıq hám psixologiyalıq qatnası úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mahmudov M.X., Shokirov T.Sh. Axborot kutubxona xızmati nazariyasi va metodikasi.—T.: 2008.-160 b.
2. Yuldashev I.J., Nosirov Ó. Kutubxona-axborot xızmati: nazariyasi va amaliyoti: Óquv qóllanma.- T., 2021.-352b.
3. Melentyeva Y.P. Bibliotechnoye obslujiveniye: uchebnik – Moskva: FAIR, 2006. – 251 s.
4. Kutubxonachiga yordam : dayjest / Alisher Navoiy nomidagi Uzbekistan Milliy kutubxonasi ; tuzuvchi M. Kamilova ; muxarrir D. Mansurov; mas’ul muxarrir U. Teshabayeva – Toshkent : Alisher Navoiy nomidagi Uzbekistan Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2019.
5. Yo’ldosheva E. Kutubxonada bolalar o’qishiga rahbarlik qilish: O’quv qo’llanma. – T.: O’zbekiston, 2002.– 128 b.
6. Umarov A. Ijtimoiy-madaniy taraqqiyotni ta’minlash va komil inson shaxsini shakllantirishda mutolaaning roli. Sotsiologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. – T., 2005.
7. Yo.Qayumxo’jayeva. Yosh kitobxonlar kitobxonlik madaniyatiga doir qarashlar. – T., 2008.
8. Ахборот хизматлари учун амалий қўлланма: жамоатчилик билан самарали мулоқот / Н. Қосимова, Г. Бобожонова, Л. Исломова. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2013. 132 б.

REZYUME. Mazkur maqolada axborot-kutubxona muassasalarida foydalanuvchilarning talab va qiziqishlarini o'rganish hamda tahlil qilish masalalari yoritilgan. Foydalanuvchilarning yosh, kasbiy va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda kutubxona xizmatlarini tashkil etishning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va elektron resurslardan foydalanish orqali foydalanuvchilarning axborot ehtiyojlarini samarali qondirish yo'llari ko'rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы изучения и анализа потребностей и интересов пользователей в информационно-библиотечных учреждениях. Раскрывается важность организации библиотечных услуг с учетом возрастных, профессиональных и психологических особенностей пользователей. Также показаны пути эффективного удовлетворения информационных потребностей пользователей за счет использования современных информационно-коммуникационных технологий и электронных ресурсов.

SUMMARY. This article covers the issues of studying and analyzing the needs and interests of users in information and library institutions. The importance of organizing library services, taking into account the age, professional, and psychological characteristics of users, is revealed. Also, ways of effectively satisfying the information needs of users through the use of modern information and communication technologies and electronic resources are shown.

РОЛЬ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ БИБЛИОТЕЧНОЙ КУЛЬТУРЫ

Науризбаева Ширин Бахтияр кызы - магистр

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Tayanch so'zlar: kutubxona madaniyati, xalq ijodi, milliy qadriyatlar, folklor, madaniy meros, kitobxonlik madaniyati.

Ключевые слова: библиотечная культура, народное творчество, национальные ценности, фольклор, культурное наследие, читательская культура.

Key words: library culture, folk art, national values, folklore, cultural heritage, reading culture.

В условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий проблема сохранения национальной идентичности приобретает особую актуальность. Одним из ключевых инструментов в данном процессе выступает библиотека как социальный институт, обеспечивающий доступ к культурному наследию и формирующий ценностные ориентиры личности. Библиотечная культура не ограничивается только навыками работы с информацией, она включает в себя систему духовных, нравственных и эстетических ценностей, передаваемых через книгу и чтение. Народное творчество, являясь неотъемлемой частью национальной культуры, аккумулирует исторический опыт, моральные нормы, мировоззрение и традиции народа. Устное народное творчество, эпосы, сказки,

пословицы и легенды играют важную роль в формировании культурной памяти общества. Их интеграция в библиотечную практику способствует укреплению национального самосознания и развитию интереса к родному языку и культуре. Несмотря на значительное количество исследований в области библиотековедения и культурологии, проблема системного включения народного творчества и национальных ценностей в формирование библиотечной культуры остается недостаточно изученной. Это обуславливает необходимость комплексного научного анализа данной темы.

Целью настоящего исследования является определение роли народного творчества и национальных ценностей в формировании библиотечной культуры, а также выявление основных направлений

их эффективного использования в библиотечной деятельности.

Задачи исследования:

Раскрыть сущность понятий «народное творчество», «национальные ценности» и «библиотечная культура»; проанализировать роль библиотек в сохранении и популяризации народного творчества; определить влияние национальных ценностей на формирование читательской культуры; обосновать значимость фольклорных ресурсов в библиотечной практике.

Методы исследования

В ходе исследования использовался комплекс общенаучных и специальных методов, обеспечивающих объективность и достоверность полученных результатов. Основным методом стал теоретический анализ научной литературы по библиотековедению, культурологии, педагогике и социологии. Были изучены труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные вопросам культурного наследия, фольклора и библиотечной деятельности. Метод системного анализа позволил рассмотреть библиотечную культуру как целостное явление, включающее информационные, культурные и воспитательные компоненты. Сравнительно-исторический метод применялся для выявления эволюции роли народного творчества в деятельности библиотек на различных этапах общественного развития. [8] Также использовался метод обобщения практического опыта библиотек, реализующих программы по популяризации национального культурного наследия. Аналитический подход способствовал выявлению эффективных форм работы с фольклорными источниками, направленных на формирование устойчивого интереса к чтению.

Результаты исследования

Результаты исследования показали, что народное творчество играет ключевую роль в формировании библиотечной культуры, выступая важным источником духовно-нравственных ценностей. Библиотеки, включающие фольклорные

материалы в свои фонды и культурно-просветительские программы, создают условия для осознанного восприятия национальной культуры читателями. Выявлено, что использование народных сказок, эпосов, легенд и пословиц в библиотечной практике способствует: развитию читательского интереса у детей и молодежи; формированию уважительного отношения к национальным традициям; укреплению языковой культуры; развитию нравственных качеств личности.

Национальные ценности, представленные через библиотечные ресурсы, оказывают значительное влияние на формирование культурной идентичности читателей. Библиотека выступает посредником между прошлым и настоящим, обеспечивая преемственность культурных традиций. [9] Также установлено, что наиболее эффективными формами работы являются тематические выставки, фольклорные чтения, литературные вечера, интерактивные занятия и цифровые коллекции народного творчества. Эти формы способствуют активному вовлечению пользователей в культурное пространство библиотеки.

Обсуждение

Полученные результаты подтверждают, что библиотечная культура формируется не только через доступ к информации, но и через приобщение к национальным ценностям. Народное творчество, обладая высокой воспитательной и образовательной ценностью, становится важным инструментом культурной социализации личности. В условиях цифровизации библиотека сталкивается с вызовами, связанными с утратой интереса к традиционному чтению. Однако интеграция фольклорного наследия в современные форматы (электронные ресурсы, мультимедийные проекты) позволяет адаптировать народное творчество к потребностям современного читателя. Особое значение имеет работа библиотек с детьми и молодежью, поскольку именно в этом возрасте закладываются основы мировоззрения и культурной идентичности. Использование национальных ценностей в библиотечной

деятельности способствует формированию устойчивых нравственных ориентиров и развитию критического мышления. Таким образом, библиотека выступает не только хранилищем знаний, но и активным участником культурного диалога, обеспечивающим сохранение и развитие национального культурного наследия.

Заключение

В ходе исследования установлено, что народное творчество и национальные ценности играют важную роль в формировании библиотечной культуры. Их интеграция в библиотечную деятельность способствует сохранению культурной памяти, развитию читательской культуры и укреплению

национального самосознания. Библиотеки, ориентированные на популяризацию фольклорного наследия, создают благоприятные условия для духовного и интеллектуального развития общества.

В современных условиях особую значимость приобретает использование инновационных форм работы, обеспечивающих доступность народного творчества для широкой аудитории. Результаты исследования могут быть использованы в практике библиотек, а также в дальнейших научных исследованиях, посвященных проблемам культурного наследия и библиотечной культуры.

Использованная литература

1. Абдуллаева Н. Библиотекведение. – Ташкент, 2020.
2. Асмолов А.Г. Культурная идентичность личности. – Москва, 2019.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 2018.
4. Верещагин Е.М. Язык и культура. – М., 2017.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 2016.
6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб., 2015.
7. Жирмунский В.М. Народный эпос. – Л., 2014.
8. Лихачёв Д.С. Письма о добром. – М., 2019.

REZYUME. Maqolada xalq ijodiyoti va milliy qadriyatlarning kutubxona madaniyatini shakllantirishdagi oʻrni jamiyat maʼnaviy va intellektual rivojlanishining muhim tarkibiy qismi sifatida koʻrib chiqiladi. Kutubxonaga milliy madaniy merosni saqlash va uzatishni taʼminlovchi ijtimoiy-madaniy institut sifatida alohida eʼtibor qaratilmoqda. Tadqiqot doirasida folklor manbalari va milliy qadriyatlarni kutubxonachilik faoliyatiga integratsiyalashning shakl va mexanizmlari tahlil qilingan. Olingan natijalar xalq ijodining kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va oʻsib kelayotgan avlodda barqaror madaniy yoʻnalishlarni shakllantirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль народного творчества и национальных ценностей в формировании библиотечной культуры как важного компонента духовного и интеллектуального развития общества. Особое внимание уделяется библиотеке как социально-культурному институту, обеспечивающему сохранение и трансляцию национального культурного наследия. В рамках исследования анализируются формы и механизмы интеграции фольклорных источников и национальных ценностей в библиотечную деятельность. Полученные результаты подтверждают значимость народного творчества в развитии читательской культуры и формировании устойчивых культурных ориентиров у подрастающего поколения.

SUMMARY. The article examines the role of folk art and national values in shaping library culture as an important component of society's spiritual and intellectual development. Special attention is paid to the library as a socio-cultural institution that ensures the preservation and transmission of national cultural heritage. Within the framework of the research, the forms and mechanisms of integrating folklore sources and national values into library activities are analyzed. The obtained results confirm the significance of folk art in the development of reading culture and the formation of sustainable cultural orientations in the younger generation.

HAMZA HÁKIMZADA NIYAZIYDÍN QARAQALPAQSTANDAĞI JADIDSHILIK XÍZMETLERI

T.Orazov – *assistent oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: jadidshilik kitapxanalari, internat kitapxanası, kórkem ádebiyatlar, qoljazba derekleri, arxivler, kitapxana fondı.

Ключевые слова: джадидские библиотеки, интернатная библиотека, художественная литература, рукописные источники, архивы, библиотечный фонд.

Key words: jadid libraries, boarding school library, fiction, manuscript sources, archives, library collection.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyayev "Biz áyyemgi hám bay tariyxımızdı, ásiyese oğada awır jağdaylarda ilim, ilim, ruwxıy-agartıwshılıq, insan erkinligi, xalıq azatlıǵı, Ana Watanǵa, milliy qádiriyatlarǵa mehir hám sadıqlıq ideyaların batıl kóterip shıqqan jadid babalarımızdıń xızmetlerin ele de tereń úyreniwimiz lazım. Olardıń ullı maqsetler jolındaǵı mártlershe gúresi hám pidayılıǵı jańa Ózbekstandı qurıwda hám memiz, bárinen burın jaslarımız ushın haqıyqıy ibrat mektebi bolıp xızmet etiwı zárúr, - dep kórsetkenindey, búgingi ilimiy izertlewlerde tákirarlanbas tariyxıy hám mádeniy baylıqlarımızdı keleshek jaslarımızǵa miyras etip qaldırıw, XX ásirdegi totalitar dúzimniń ideologiyalıq tásirinde júzege kelgen tariyxıy waqıyalardı búgingi kózqarastan kelip shıǵıp pikirlew dáwir talabı bolıp tabıladı.

1917-1924-jılları Xorezm Xalıq Respublikasınıń quramında bolǵan Ámiwdarıyanıń shep jaǵasında musulman meshit medreseleri menen bir qatarda jadidshilik jańa usıl mektepleri óz jumısların dawam etken. Xiywa xanlıǵında jadidshilik jańa usıl mektepleriniń ashılıwı Buxaradaǵı sıyaqlı xanlıq dúzimi tárepinen qarsılıqqa ushıramadı. 1904-jıl noyabr ayında Muxammed Raximxannın pármanı menen Úrgenish qalasında "usuli savtiya" metodına tiykarlangan "Jadid" mektebi ashıldı. Muxammed Raximxan Feruz dúnyadan ótkennen keyin taxtqa otırǵan Asfandiyarxan jadid mektepleriniń rawajlanıwına úlken itibar qaratadı. Solay eken biziń qaraqalpaq xalqınıń arasında da jadidshilik mektepleri bolǵan ba degen soraw hám meni qızıqtırıwı múmkin. Bizge málim bolǵanıday qaraqalpaq xalqınıń

arasınan shıqqan tuńǵısh jadidshilerden Seyfulǵabit Májitov, Qazı Máwlik, Abbaz Dabılov hám taǵı basqa jadidshilerdi bilemiz. Solay eken biz joqarıda atap ótken jadidlerden de burın qaraqalpaq jerinde XIX ásirdeń 22-24-jıllarında-aq jadidshilik mektebiniń payda bolǵanın kórip, oqıp gúwası boldım. Jaqında ózimniń úy kitapxanamdı kózden ótkerip atırsam tariyxshı ilimpaz Turǵanbiyke Abduraimovanıń "Hamza Hákimzada Niyaziydiń Xojelidegi xızmeti arxiv gúwalıǵında" degen kitabı qolıma túsip qaldı. Kitap 85 betten ibarat kishkene gana kitap. Oqıp kórsem Hamza Hákimzada Niyaziydiń Qaraqalpaqstanǵa keliwi hám Xojelide jadidshilik xızmetlerin alıp barganlıǵı haqqında anıq dáliller menen jazılǵan qızıq kitap eken. Kitaptı oqıp bola sala qolıma qálem alıp, Xamzanıń biziń jerimizge keliwi, onıń kórsetken úlken xızmetleri haqqında aytıp beriwdi maqul taptım.

Hamza Hákimzada Niyaziy komandirovka menen 1922-jıldıń avgust aynan, 1924-jıldıń avgust ayına shekem yaǵnıy anıq etip aytqanda 2 jıl dawamında Qaraqalpaqstanıń Xojeli degen jerinde boladı. Ózbekstan İlimler akademiyası qoljazbalar institutınıń arxivinde Hamza Hákimzada Niyaziy haqqındaǵı barlıq materiallardı óz fondında saqlaydı hám olar ilimiy jaqtan tereń úyrenip shıǵılǵan. Bunnan soń 1990-1991-jıllarǵa kelip bul arxivtiń tiykarǵı hújjetlerin topla, katalog tártipke salıp, eki tomliq kitap etip baspadan shıǵaradı. Onıń 1-tomında Hamza Hákimzada Niyaziydiń óz qálemine tiyisli bolǵan avtograf materiallar jámlengen bolsa, 2-tomında Hamza Hákimzada Niyaziyge hár qıylı adamlardıń, basqarmalardıń, shólkemlerdiń xatları hám hújjetlerine orın

berilgen. Bul 2 tomnan ibarat bolǵan kitapta Hamza Hákimzada Niyaziydiń basıp ótken ómir jolı hám onıń xalıq ushın islegen xızmetleri tolıq jarıtıp berilgen. Hamza Hákimzada Niyaziy 1922-jılı Xojelige kelip birinshi internat shólkemlestiriwdi óz aldına úlken maqset etip qoyadı hám usı maqsetine erisedi. Ol ózi shólkemlestirgen mektep internatqa muǵallım bolıp jumısqa kirip ustazlıq jolındaǵı xızmetin baslaydı. Aradan az-maz waqıt ótkennen soń yaǵnıy 1923-jıldıń 10-fevralınan baslap ózi shólkemlestirgen internatnıń direktorı lawazımında jumısın baslaydı. Aradan jáne de qısqa waqıt ótip yaǵnıy 1924-jılı Xojeli xalıq bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı bolıp xızmetin dawam etedi. Hamza Hákimzada Niyaziy usınday basshı lawazımlarda islegen dáwirlerinde Qońıratqa hám Shımbay qalalarında islep turǵan mektep internatları menen tıǵız baylanıslarda bolıp óz-ara tájiriybeler almasıp turǵan. Oqıwshılardıń bilim alıw dárejelerin kúndelikli baqlap barǵan. Oqıw jılınıń aqırında mektep internatınıń oqıwshılarının imtixan alıp jaqsı bahalarǵa tapsırǵan balalardı Xiywa qalasına oqıwǵa jiberip turǵan. Bul degeni oqıwshılardıń endigi sınaqlardan onnan da beter jaqsı oqıwına alıp kelgen. Bul Hamza Hákimzada Niyaziydiń ózi ashqan internatqa barlıq jumıslarınıń jaqsı jolǵa qoyılǵanına dárek beredi. Sonıń menen birge mektep internatınıń abırayı kún sayın kóterile baslaydı. Bul internatqa balaların oqıwǵa beretuǵın ata-analar sanınıń kún sayın kóbeyip barıwı buǵan ayqın mısál bola aladı. Internatta oqıwshılardıń jaqsı bahalarǵa oqıwında kitaptıń ornı júdá úlken ekenligin jaqsı túsingen. Hamza Hákimzada Niyaziy kerekli kitaplardı kerekli jerlerden izlep tawıp oqıwshılardıń jetkerip barǵan. Bunıń ushın internatqa eń dáslep kitapxana zárúrligin jaqsı túsiniw jetken ustaz Hamza Hákimzada Niyaziy internattan kitapxana ashadı. Onıń kitap fondın túrli atamadaǵı kitaplardı menen bayıtıwdı maqset etip qoyadı. Usı jerde arxivtegi saqlanıp kiyatırǵan hújjetlerge názer salıp qarasań 1922-jılı internat kitapxanasınıń kitap fondı 119

danadan ibarat bolǵan. Sonnan 13 dana kitap awıl xojalıǵına 20 dana kitap teatr tarawına tiyisli kitaplardı bolǵan. Usı jılı 5-oktyabrde Qońıratqa kitapxanadan "Islam mádeniyatınıń tariyxı" nan degen kitaptı internat kitapxanasına aldıradı. Qońıratqa islewshi feldsher arqalı bilimlendiriw toparına tiyisli internat balaları ushın 20 dana súwretli "Álipbe" kitabın, 18 danadan ibarat bolǵan muǵallımlar ushın hár qıylı túrdegi oqıw quralların aldıradı. Sonıń menen birge Xiywadın 86 dana kitap aldırıp kitapxananıń kitap fondına qosadı. Olardıń 66 danası tárbiya pánine tiyisli kitaplardı bolǵan bolsa, qalǵanları kórkem ádebiyatlar, 20 danası pesa hám pesalar toplamları bolǵan.

Internatta ashılǵan kitapxanadan, onıń kitap fondınan barlıq túrdegi kitap oqıwshılar paydalanǵan. Kitaplardı oqıp ózlerine ruwxıy azıq alǵan. Ilim hám ilimniń kóp sırların oqıp úyrengen.

Hamza Hákimzada Niyaziy barlıq jerlerge xat jazıp kitaplardı alıwı onıń kitapqa bolǵan sheksiz muhabbatınan dárek beredi. Usı jerde mısál retinde aytıp óteyin 1923-jılı 9-fevralda Xojabay Artıq ulı degen bir kisi Hamzaǵa xat jazıp onnan "Türk shejiresi" atlı kitaptı bir oqıp beriwdi soraydı. Bul adamnıń sózin jerde qaldırmay kitaptı beredi.

Hamza Hákimzada Niyaziy xızmet alıp barǵan mektep internatnıń kitapxanasınıń kitap fondın úzliksiz túrde kitaplardı menen toltırıp barǵan. Usı jerde bir mısál retinde tómendegi kitaplardıń atamaların keltirip ótiwdi maqul dep taptım. Alıp qarayıq "Xorezm tariyxı," "Tuyǵun," "Omanat," "Shatoran türk," "Xusayn Afandi," "Jamiydiń" "Bahoriston" hám taǵı basqa da kitaplardıń keltirip ótsek boladı. Basqa pánlerge tiyisli bolǵan sabaqlıqlarǵa da tolı bolǵan. Sonı da aytıp ótiwimiz ornın dep oylayman. Hamza Hákimzada Niyaziy óz kásibiniń pıdayısı bolǵan. Internatta islegeninde barlıq tarawlarǵa teń kózqaras penen qarap kelgen. Biz sonı esapqa alıp, Hamza Hákimzada Niyaziydi haqıyqıy jadidshiler qatarına qossaq maqsetke muwapıq bolar edi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdurayımova Turǵanbike "Hamza Hakimzoda Niyoziyning Xo'jaylidagi faoliyati arxiv guvohligida". T-1997 y. 88-bet.

2. Sharipova, D. (2023). MÁLIMLEME – KITAPXANA MÁKEMELERINDE INNOVACIYALIQ ISKERLIKTI SHÓLKEMLESTIRIW. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(12), 26–30. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/24073>

3. Аутимова, D. Кутубхона ахборот муассасалари фаолиятини ривожлантиришда кутубхоначи кадрларнинг роли. <https://hemis.uzdsmi-nf.uz/science/publication-scientificaledit?id=339>

4. Охунjonov Erkin “Vatan kutubxonachiligi tarixi”-2-qism. T-2008 y. 80-bet.

REZYUME. Bul maqalada Hamza Hákimzada Niyaziydiń kitapxana tarawınıń qáiplesiwinde qosqan úlesleri haqqında keltirilgen. Dáslepki mektep internatın ashıp hám onda kitapxana shólkemlestirgenligi haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается вклад Хамзы Хакимзаде Ниязи в становление библиотечной сферы. Речь идёт об открытии первой школы-интерната и создании в нём библиотеки.

SUMMARY. This article discusses Hamza Hakimzoda Niyoziy's contributions to the development of the library sector. The opening of a primary school boarding school and the establishment of a library within it are discussed.

MUSTAQILLIKNING 34 YILLIGI BAYRAM DASTURIDA BADIY IFODA VOSITALARI TAHLILI

*Asliddin O‘tayev – katta o‘qituvchi
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti
“Dramatik teatr va kino” san‘ati kafedrası*

Tayanch so‘zlar: mustaqillik, Yangi O‘zbekiston, badiiy ifoda, ramziylik, uyg‘onish, inson qadri, milliy o‘zlik, folklor.

Ключевые слова: независимость, Новый Узбекистан, художественное выражение, символизм, возрождение, достоинство человека, национальная самобытность, фольклор.

Key words: independence, New Uzbekistan, artistic expression, symbolism, rebirth (renaissance), human dignity, national identity, folklore.

Kirish. O‘zbekiston mustaqilligining har bir yilligi nafaqat siyosiy, balki ulkan madaniy-ma‘rifiy voqea sifatida nishonlanadi. 34 yillik bayram dasturi o‘z mazmun-mohiyatiga ko‘ra avvalgilaridan farq qilib, unda “Yangi O‘zbekiston” konsepsiyasi badiiy ifoda vositalari orqali yuqori saviyada ochib berilgan. Bayram ssenariysi rang-barang ijodiy namunalardan tashkil topgan bo‘lib, unda so‘z, kuy, raqs va vizual detallar yaxlit bir tizimni tashkil etadi. So‘zning qudrati Bayram dasturining asosini she‘riy matnlar va ta‘sirchan xitoblar tashkil etadi. Bu yerda bir necha muhim leksik va uslubiy vositalarni ko‘rish mumkin: Ssenariyning markaziy nuqtasida “Uyg‘on, uyg‘on!” xitobi turadi. Bu nafaqat jismoniy uyg‘onish, balki ruhiy poklanish, ilm-fanga intilish va milliy yuksalish ramzi sifatida ishlatilgan. “Yangi

ko‘zlar uyg‘ondi, Raq bosgan azizlar uyg‘ondi” jumlası jamiyatdagi yangilanish jarayonlarining badiiy ifodasidir. Vatanni “Navbahorim”, “Yangi bahorim” deb atash orqali istiqlolning tarovati va istiqbolning yorug‘ligi ta‘kidlanadi. Shuningdek, xalqning birdamligini “bir tomirdan unib o‘sgan daraxtlar” va “qo‘sh daryodan suv ichgan do‘stlar” kabi o‘xshatishlar orqali ifodalash qardoshlik rishtalarining mustahkamligini ko‘rsatadi. Tadbirda mintaqa xalqlarining birligi asosiy mavzulardan biri bo‘ldi. Bayram dasturi faqat ichki yutuqlar bilan cheklanmay, xalqaro maydondagi do‘stlikni ham tarannum etadi. Ozarbayjonning «Qorabax» kuylari, Turkmaniston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston xalqlari bilan bir tomirdan suv ichganlik g‘oyasi san‘at tili bilan ifodalanadi.

Bu Yangi O‘zbekistonning ochiqlik va

yaxshi qo'shniçilik siyosatining badiiy talqinidir. Jumladan: «Yakhanda kuni gul» (Yoqqanda kuni gul), «Ulug' yo'lda bel bog'lagan mard yo'ldosh», «Ko'ngillik Ozarbayjon — o'z jigarim», «Bahrayn suvlarida yuzini chaygan» inson va «iliq arab nasimlari» (nasmlar iliq arabiy) haqida so'z boradi. Bu Sharq xalqlari bilan bo'lgan madaniy aloqalarning ifodasidir. Yevropa (Italyancha) kompozitsiyalari «Dolcette a tutti dolce dellamor» (Muhabbatning shirinligi); «Stanotte more nonatoi», «Yeti tilda so'zlashgan» xalq timsoli. Ssenariyda O'zbekistonning xalqaro maydondagi o'rni va ko'pmillatliligi "yetti tilda so'zlashgan biz tili biron" iborasi orqali ifodalangan. Tadbir davomida turli tillardagi kuylarning jamlanishi «130 gul jamlangan guldasta» kabi ta'riflangan xalqimizning bag'rikengligini ko'rsatadi. Matnlarda «Inson qadri» tushunchasi markaziy falsafiy negiz sifatida namoyon bo'ladi. Inson qadrini ulug'lash, «Elim baxtiyor bo'lsin» degan tilaklar dasturning umumiy ruhini belgilaydi. Hududiy rang-baranglik. Bayramning ifodaviyligini ta'minlovchi eng kuchli vositalardan biri bu – musiqa va raqs sintezidir. Dastur O'zbekistonning har bir viloyatini o'ziga xos san'ati orqali tanishtiradi: Navoiy viloyatining konlari va boyliklari kuylansa, Jizzax bo'limida «Milliy maqom» sadolari ostida san'atning bardavomligi ko'rsatiladi. Xorazm va Andijon: Xorazmning mashhur «Lazgi» raqsi («Lazgiga paring kelib...») dasturga jo'shqinlik kiritadi. Andijon bo'limida esa «Andijonim bag'ringga qaytdi boring» misralari bilan hududiy rivojlanish va yangi shaharlarning barpo etilishi nishonlanadi. Qoraqalpog'iston: o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining egiz ekanligi, «tillarni birlashtirgan yangi ko'prik va temir yo'l» obrazlari orqali iqtisodiy va ma'naviy integratsiya mahorat bilan ifodalangan.

Dasturda milliy armiya, sport va yoshlar obrazi muhim o'rin tutadi: «Yangi O'zbekistonning milliy armiyasida shoirlar ham safdoshdir» jumlası harbiy va ma'naviy kuchning birligini anglatadi. Spektaklda Vatan uchun jon fido qilgan o'g'lonlarning yodi muqaddas ekanligi, ularning ismi «mangu bog'u bo'ston» bo'lishi ta'kidlanadi. Dasturda

bilimga intilish asosiy da'vat sifatida yangraydi: «Boburlari, bekozdlari ilm istang». Garvard universiteti talabasi bo'lgan o'zbek qizi obrazi va sportdagi g'alabalar (futbol bo'yicha 17 yoshlilarning Osiyo chempioni bo'lishi) yosh avlodning salohiyatini ko'rsatuvchi jonli ifoda vositalaridir. Dasturda ishlatilgan «Bir, ikki, uch — birlikda kuch!» kabi ritmik hayqiriqlar tomoshabinlarni ruhlantirish va umumiy birdamlik muhitini yaratish uchun xizmat qiladi. Bunday ifoda vositalari tadbirning ommaviyligini va har bir fuqaroning bayramga daxldorligini kuchaytiradi. O'zbekiston Mustaqilligining 34 yilligiga bag'ishlangan bayram dasturi o'zining badiiy ifoda vositalari bilan Yangi O'zbekistonning g'oyaviy asoslarini to'laqonli ochib bergan. «Uyg'onish», «Ilm istash», «Birdamlik» va «Inson qadri» kabi tushunchalar dasturning falsafiy negizini tashkil etadi. She'riyat, musiqa va zamonaviy yutuqlarning uyg'unligi tomoshabinga vatanparvarlik va iftixor tuyg'usini baxsh etadi. Ushbu dastur o'zbek bayram madaniyati va rejissurasining yuksak namunasi bo'lib, kelgusi avlodlar uchun ma'naviy meros bo'lib qoladi. Tantanali tadbirning ifodaviy vositalari (dekoratsiya, chiroqlar, liboslar va effektlar) Yangi O'zbekistonning kuch-qudrati, tarixiy merosi va kelajak intilishlarini badiiy gavdalantrishga xizmat qilgan. Manbalarda keltirilgan ma'lumotlar asosida ushbu vositalarni quyidagicha tavsiflash mumkin. Tadbirning dekoratsiya tizimi mamlakatning tarixiy va zamonaviy qiyofasini uyg'unlashtirgan: Sahnada O'zbekistonning go'zal tabiati va bunyodkorlik ishlarini ifodalovchi «shonli bog'u bo'ston» obrazi yaratilgan. Buxoroning «go'zal minorlari» va Samarqandning boy madaniy merosi dekorativ unsurlar orqali aks ettirilgan. Andijonda barpo etilgan «Yangi shahar» maydonchasi va yangi ko'priklar, temir yo'llar kabi obyektarning ramziy ko'rinishlari sahnada zamonaviylik ruhini ifodalagan. Xalqning g'ururi va mustaqilligini ifodalovchi «bayroq» dekoratsiyaning markaziy va eng aziz qismlaridan biri sifatida talqin etilgan. Tadbirda chiroqlar nafaqat texnik vosita, balki badiiy ramz sifatida qo'llangan. Sahnada mustaqillikni ifodalovchi «istiqlol mash'alasi» yog'dusi markaziy o'rin

tutib, u «olamni aylagan ziyo» sifatida tavsiflangan.

Xalqning birdamligi va oqibatini ifodalash uchun «boshimizdan nur sochmoqda ikkita oqibat» kabi badiiy tashbehtar orqali vizual yorug'lik effektlaridan foydalanilgan. Sahnada yorug'lik yordamida «musaffo osmon» va ko'kdan taralayotgan nurlar muhiti yaratilgan. Tadbir liboslari O'zbekistonning ko'pmillatli xalqi va boy etnografik xilma-xilligini aks ettirgan. Surxondaryo, Xorazm, Navoiy va boshqa viloyatlarning o'ziga xos milliy kiyimlari (masalan, «kiyim guli») raqqoslar va ijrochilarning qiyofasida namoyon bo'lgan. «Yangi O'zbekistonning milliy armiyasi» va uning sarbozlari o'zlarining jangovar va shavkatli liboslarida mardlik va qat'iyat timsoli sifatida namoyon bo'lishgan. Liboslarda ham ajdodlar xotirasi (Temuriylar davri ruhi), ham zamonaviy yoshlarning qiyofasi (talabalar va sportchilar liboslari) uyg'unlikda taqdim etilgan.

Tantanali tadbirning ta'sirchanligini oshirish uchun turli dinamik effektlardan

foydalanilgan. Tadbirda «uyg'onish zamonining jonbaxsh shamollari» degan ramziy tushuncha musiqa va harakatlar orqali dinamik effekt sifatida ishlatilgan. «Bir, ikki, uch — birlikda kuch!» kabi ritmik hayqiriqlar va qarsaklar ommaviylik va qudrat tuyg'usini kuchaytirgan. Qahramonlik va g'ayratni ifodalash uchun «chaqmoq ko'zidan» va «shiddatlar yog'ilgan» kabi obrazli effektlar sahnaviy harakatlar bilan to'ldirilgan. Futbolchilarning maydonga chiqib kelishi va oltin medallarning namoyish etilishi tadbirning eng hayajonli va ta'sirli «jonli effektlari»dan biri bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadbirning ifodaviy vositalari milliy o'zlikni anglash va Yangi O'zbekiston qudratini tomoshabinga vizual va hissiy tarzda yetkazishga xizmat qilgan.

Ssenariyda ta'lim va yoshlar mavzusi shunchaki statistika emas, balki milliy g'urur, intellektual qudrat va istiqbol najoti sifatida juda yuqori pafosda talqin etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qobilov X. N. AKTYORLIK MAHORATI VA REJISSURA MASALALARI //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 251-255.
2. Qobilov H. TEATR SAN'ATINING RIVOJLANISHIDA MUSIQA SAN'ATINING O'RNI //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 1. – C. 197-202.
3. Ахмедова З. А. Новые технологии в развитии театрального искусства //International scientific review. – 2020. – №. LXXIV. – C. 47-48.
4. Amirovna A. Z. THE ROLE OF THEATRICAL PEDAGOGY IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE STUDENT'S PERSONALITY //International scientific review. – 2021. – №. LXXXIII. – C. 54-56.
5. Rajabova S. et al. AKTYORLIK MAKTABIDA RAQS FANI TRANSFORMATSIYASI //Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. – 2025. – №. 2. – C. 422-428.
6. Rajabova S. S. et al. O 'ZBEK KINO SAN'ATINING RIVOJLANISH BOSQICHIDA AKTYOR SHAXSINI TARKIB TOPTIRISHGA BO 'LGAN YONDASHUVLAR //Oriental Art and Culture. – 2024. – T. 5. – №. 3. – C. 732-737.
7. Rajabova S. AKTYORLIK SAN'ATIDA TRENING MASHQLARI VA UNING AKTYOR FAOLIYATIDA TUTGAN O 'RNI //Interpretation and researches. – 2024. – T. 2. – №. 19. – C. 59-62.
8. Utayev A. et al. AKTYORLIK MAHORATI VA UNING O 'ZIGA XOS TEXNIKALARI //Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. – 2025. – №. 2. – C. 375-382.
9. Utayev A. THE PLACE OF MAKEUP AND COSTUMES IN PUBLIC CELEBRATIONS //Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – 2024. – T. 4. – №. 12. – C. 80-86.
10. Утаев А. РОЛЬ Сценарного мастерства в анимации //Eurasian Journal of Academic Research. – 2022.
11. Akhmedova Z. A. VALUE OF SCHOOL OF THEATER IN SCIENTIFIC AND CREATIVE WORKS OF STUDENTS //Paradigmata poznání. – 2015. – №. 2. – C. 45-47.

12. Karayeva F. IJODKOR SHAXSNING BADIY DID VA AXLOQIY MADANIYATI //Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 15.
13. Madrimov Q. O ‘ZBEK REJISSURASI VA AKTYORLIK MAKTABLARI //Interpretation and researches. – 2023. – T. 1. – №. 15.
14. Махмудова Хамида Ахюловна АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА // International scientific review. 2020. №LXXIV. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-podgotovki-kadrov-v-sfere-kultury-i-iskusstva> (дата обращения: 07.01.2025).

REZYUME. Ushbu maqolada O‘zbekiston Mustaqilligining 34 yilligiga bag‘ishlangan tantanali bayram dasturining ssenariyaviy tuzilishi va badiiy ifoda vositalari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda she’riy matnlar, musiqiy kompozitsiyalar, ramziy timsollar va hududiy folklor namunalari Yangi O‘zbekiston g‘oyasini ochib berishdagi o‘rni yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье с научной точки зрения анализируются сценарная структура и художественно-выразительные средства торжественной праздничной программы, посвященной 34-летию Независимости Узбекистана. В исследовании освещается роль поэтических текстов, музыкальных композиций, символических образов и образцов регионального фольклора в раскрытии идеи «Нового Узбекистана».

SUMMARY. This article provides a scientific analysis of the script structure and artistic expressive means of the solemn festive program dedicated to the 34th anniversary of the Independence of Uzbekistan. The research highlights the role of poetic texts, musical compositions, symbolic imagery, and regional folklore samples in revealing the concept of "New Uzbekistan."

YANGI O‘ZBEKISTONDA MADANIYAT VA SAN’AT TARAQQIYOTINING YANGI BOSQICHLARI

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna – *docent*

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, madaniyat siyosati, san’at taraqqiyoti, madaniy meros, raqamli madaniyat, kreativ industriya, xalqaro hamkorlik.

Klyuchevie slova: Noviy Uzbekistan, kulturnaya politika, razvitie iskusstva, kulturnoe nasledie, cifrovaya kultura, kreativnaya industriya, mejdunarodnoe sotrudnichestvo.

Key words: New Uzbekistan, cultural policy, art development, cultural heritage, digital culture, creative industry, international cooperation.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida madaniyat va san’at sohasi ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilandi. Jamiyat ma’naviy hayotini yuksaltirish, milliy o‘zlikni anglash, yosh avlodni vatanparvarlik va estetik ruhda tarbiyalashda madaniyatning o‘rni beqiyosdir. So‘nggi yillarda mazkur sohada tub islohotlar amalga oshirilib, madaniyat va san’at taraqqiyotining sifat jihatidan yangi bosqichi boshlab berildi. “Har qanday san’atning maqsad-mohiyati, bosh vazifasi-insonga insonligini anglatib turishdan, uni ezgulik ruhida tarbiyalashdan iborat bolishi kerak. Shu ma’noda, biz, avvalo, milliy o‘zligimizni

chuqur anglab, san’atimiz, madaniyatimiz, adabiyotimizni yangi, yuksak bosqichga olib chiqish orqali jamiyatimizni, bolalarimizni mavkuraviy huumlardan asrashimiz mumkin”[1]. Madaniyat sohasidagi institutsional islohotlar jarayonini amalga oshirish borasida Yangi O‘zbekistonning rivojlanish davrida madaniyat va san’at taraqqiyoti davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Madaniyat vazirligi faoliyati takomillashtirildi, hududlarda madaniyat markazlari, san’at maktablari va ijodiy muassasalar faoliyati kengaytirildi.

“Bugun mamlakatimiz va xalqimiz oldida yangi vazifalar, Yangi O‘zbekistonni barpo

etish, Uchinchi Renessans poydevorini qurishdan iborat ulkan maqsadlar turibdi. Bu – murakkab vazifa, biroq, xalqimizning aql-zakovati, to‘plangan boy hayotiy tajribasi bilan o‘z maqsadimizga albatta erishamiz” [2]. Shuningdek, teatr, kino, musiqa va tasviriy san‘at sohalarida zamonaviy boshqaruv mexanizmlari joriy etildi. Davlat grantlari va ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimi kuchaytirildi. Bu esa ijodiy erkinlik va professional o‘sishi uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Milliy madaniy merosni asrash va targ‘ib qilish jarayonida madaniy meros obyektlarini restavratsiya qilish, tarixiy obidalarni saqlash va ularni xalqaro miqyosda targ‘ib etish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz kabi qadimiy shaharlarda olib borilayotgan bunyodkorlik ishlari milliy merosni asrash bilan birga, turizm salohiyatini ham oshirmoqda.

Nomoddiy madaniy meros – xalq og‘zaki ijodi, milliy urf-odatlar, an‘anaviy musiqa va hunarmandchilik yo‘nalishlari davlat himoyasiga olinib, ularni yosh avlodga yetkazish tizimi takomillashtirilmoqda. San‘atning zamonaviy yo‘nalishlari va kreativ industriya qilinishida, yangi bosqichda san‘atning an‘anaviy turlari bilan bir qatorda zamonaviy yo‘nalishlar – dizayn, media san‘at, kinoindustriya, estrada, moda va kreativ tadbirkorlik rivojlanmoqda. Kreativ industriya iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismiga aylanib, yangi ish o‘rinlari yaratilishiga xizmat qilmoqda. Kino sohasida milliy filmlar ishlab chiqarish hajmi oshib, xalqaro kinofestivallarda o‘zbek kinematografiyasining nufuzi ortmoqda. Raqamlashtirish va innovatsion yondashuvlar jarayononig amalga oshirilishida axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi madaniyat va san‘at sohasiga ham chuqur kirib kelishi ushbu sohaning taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Muzeylar, kutubxonalar va arxiv fondlari bosqichma-bosqich raqamlashtirilib xalqning madaniyat mahsulotlaridan ma‘lumotlar olishida uning zamonaviy usullaridan foydalanish uchun imkoni yaratilmoqda. Masalan, onlayn ko‘rgazmalar tayorlash, virtual ekskursiyalar tashkil etish va raqamli platformalar orqali madaniy xizmatlardan keng foydalanish

jarayonlari e‘tiborga sazovardir. Bu jarayon yoshlar ongiga milliy madaniy qadiriylarni singdirish va saqlash va uni global miqyosda targ‘ib qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatida madaniy diplomatiya muhim o‘rin tutmoqda. Xalqaro festivallar, ko‘rgazmalar, san‘at anjumanlari va madaniyat kunlari orqali O‘zbekistonning boy madaniyati dunyo hamjamiyatiga namoyish etilmoqda. UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan loyihalar milliy madaniyatning global maydondagi nufuzini oshirmoqda. Yangi O‘zbekiston sharoitida madaniyat va san‘at taraqqiyoti yangi sifat bosqichiga ko‘tarildi. Institutsional islohotlar, milliy merosni asrash, kreativ industriya rivoji, raqamlashtirish jarayonlari va xalqaro hamkorlik mazkur sohaning barqaror taraqqiyotini ta‘minlamoqda. Madaniyat va san‘atni rivojlantirish nafaqat ma‘naviy yuksalish, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. XXI asrning globallashuv jarayonlari sharoitida har bir davlatning barqaror taraqqiyoti nafaqat iqtisodiy yoki siyosiy yutuqlarga, balki uning madaniy va ma‘naviy salohiyatiga ham bevosita bog‘liqdir.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida madaniyat va san‘at sohasini rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan.

Chunki madaniyat - millatning o‘zligini namoyon etuvchi, tarixiy xotirasini asrovchi va kelajak avlodni tarbiyalovchi muhim omildir. So‘nggi yillarda mamlakatimizda madaniyat va san‘at sohasida tub islohotlar amalga oshirildi. Davlat siyosati darajasida madaniyatni qo‘llab-quvvatlash, ijodkorlar faoliyati uchun keng sharoitlar yaratish, tarixiy-madaniy merosni asrash hamda jahon hamjamiyatiga tanitish masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonda madaniyat va san‘at taraqqiyotining yangi bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi jamiyat hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan bo‘lib, unda madaniyat va san‘atni rivojlantirish alohida yo‘nalish sifatida

belgilangan. Bu quyidagi ustuvor vazifalarda namoyon bo‘ladi:

- madaniy meros obyektlarini asrash va restavratsiya qilish;
- teatr, musiqa, tasviriy san‘at, kinematografiya kabi sohalarni modernizatsiya qilish;
- yosh iste‘dodlarni qo‘llab-quvvatlash;
- madaniyat muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;
- milliy qadriyatlarni targ‘ib etish.

Madaniyat siyosati endilikda faqat an‘anaviy saqlash vazifasini emas, balki innovatsion rivojlanish, kreativ iqtisodiyot elementlarini joriy etish vazifasini ham bajaradi. Bu esa madaniyatni iqtisodiy taraqqiyotning muhim omiliga aylantirmoqda. Yangi O‘zbekistonda tarixiy-madaniy merosni asrash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz kabi tarixiy shaharlarning obidalarini restavratsiya qilish, ularni xalqaro turizm markazlariga aylantirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Madaniy merosni asrash quyidagi yo‘nalishlarda olib borilmoqda. Masalan, arxitektura yodgorliklarini restavratsiya qilish, qo‘lyozmalar va noyob manbalarni saqlash, nomoddiy madaniy merosni (maqom, baxshichilik, hunarmandchilik) rivojlantirish, muzeylar faoliyatini modernizatsiya qilish.

Nomoddiy madaniy merosning UNESCO ro‘yxatiga kiritilishi milliy san‘atning xalqaro miqyosda e‘tirof etilishiga xizmat qilmoqda. Ushbu islarning amaldagi faoliyatni sifatida “Qoraqalpoq qo‘bizini yasash va unda ijro etish san‘ati rasman YUNESKO ning 2025 yil YUNESKO Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish hukumatlararo qo‘mitasining 20-sessiyasi ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan ma‘qullanligi va muhim voqea O‘zbekistonning maqsadli sa‘y-harakatlari natijasi bo‘lib, Qoraqalpog‘istonning noyob madaniy an‘anasi xalqaro miqyosda e‘tirof etilganini yaqqol namoyish etmoqda. Qo‘biz san‘ati O‘zbekistonning YUNESKO ro‘yxatlariga kiritilgan madaniy meros elementlari sonini o‘n oltitaga yetkazdi. Bu esa mamlakatimizning qadimiy sivilizatsiya va boy madaniyatning xalqaro markazlaridan biri sifatidagi maqomini tasdiqlamoqda”[3]. Teatr san‘ati Yangi O‘zbekistonda ma‘naviy-

ma‘rifiy siyosatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. So‘nggi yillarda yangi teatr binolari qurilnib va qayta tamirlash ishlari faqat inson ma‘naviyatining yuksalishi uchun xizmat qilishiga qaratilgan. Teatr saxnalari uchun repertuar siyosati yangilanib, zamonaviy sahnaviy texnologiyalarning joriy etilishi yosh rejissyor va aktyorlarni tayyorlash tizimining takomillashtirilishiga ta‘sirchanlikni oshirmoqda. Musiqa san‘atida milliy estrada, akademik musiqa va an‘anaviy maqom san‘ati uyg‘unligi rivojlanib, xalqaro musiqa festivallari, jumladan, maqom anjumanlari milliy san‘atni jahon sahnasiga olib chiqmoqda. Yangi bosqichda milliy kinematografiya rivoji uchun huquqiy va moliyaviy asoslar mustahkamlandi. Tarixiy va zamonaviy mavzulardagi filmlar ishlab chiqarish hajmi oshmoqda. Kino san‘ati orqali milliy tarix, qahramonlar obrazlari va ma‘naviy qadriyatlar targ‘ib qilinmoqda. Ma‘naviy yuksalish sari olg‘a intilishlar tasviriy san‘at va haykaltaroshlik sohasida ham ijodiy erkinliklar uchun keng imroniyatlar berilmoqda. Bunda, rassomlar uchun ko‘rgazma zallari, ijod uylari, grant loyihalar boyicha tizimli faoliyatlar yo‘lga qo‘yildi. Zamonaviy san‘at galereyalari yosh ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlashda shet el tajriybalari asosida bir qancha ishlarni amalga oshirmoqda. Madaniyat va san‘at sohasida raqamlashtirish jarayonlari - raqamli texnologiyalarning taraqqiyotida yangi bosqichini boshlab berdi. Xususan:

- muzey eksponatlarini raqamlashtirish;
- elektron kutubxonalarini yaratish;
- onlayn teatr va konsert platformalarini yo‘lga qo‘yish;
- virtual ekskursiyalarni tashkil etish.

Bu jarayonlar madaniy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytirib, aholi uchun ochiqlik va shaffoflikni ta‘minlamoqda.

Yangi O‘zbekistonda yoshlar — strategik resurs sifatida e‘tirof etiladi. Madaniyat va san‘at orqali yoshlar tarbiyasiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ijod maktablari, san‘at maktablari, musiqa va tasviriy san‘at yo‘nalishidagi maxsus ta‘lim muassasalari faoliyati kengaytirildi. Yosh ijodkorlar uchun davlat grantlari, stipendiyalar, tanlov va

festivallar, xalqaro almashinuv dasturlari yo'lga qo'yilgan. Bu esa yangi iste'dodlarning yuzaga chiqishiga xizmat qilmoqda. Xalqaro madaniy hamkorlik- Yangi bosqichda O'zbekistonning xalqaro madaniy aloqalari sezilarli darajada kengaydi. Xorijiy davlatlar bilan qo'shma ko'rgazmalar, teatr gastrollari, madaniyat kunlari, xalqaro festivallar tashkil etilmoqda. Bu jarayon O'zbekistonning jahon madaniy makonidagi nufuzini oshirmoqda.

Madaniyat va kreativ iqtisodiyot sohasida bugungi kunda madaniyat nafaqat ma'naviy, balki iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda. Kreativ iqtisodiyot tushunchasi doirasida, dizayn, moda, kino industriyasi, reklama va media, IT va san'at integratsiyasi rivojlanmoqda. Bu sohalar yangi ish o'rinlari yaratib, yoshlar tarbiyasida ahamiyat kasb etib mamlakat iqtisodiyotiga hissa qo'shmoqda. Shuningdek, globalashuv va milliy o'zlikni saqlash masalasida milliy madaniyatni asrab-avaylash dolzarb vazifadir hisoblanadi. Yangi O'zbekiston sharoitida milliy qadriyatlarni saqlash va zamonaviylik

bilan uyg'unlashtirish tamoyili ilgari surilmoqda. Uning uyg'unligi an'anaviy san'atni modern talqinda namoyish etish, milliy libos va dizaynni zamonaviylashtirish, xalq og'zaki ijodini raqamli formatda targ'ib qilish jarayonlarida namoyon bo'ladi.

Yangi O'zbekistonda madaniyat va san'at taraqqiyoti sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi. Islohotlar natijasida madaniyat sohasi nafaqat ma'naviy-ma'rifiy, balki iqtisodiy va innovatsion ahamiyat kasb etmoqda. Tarixiy merosni asrash, yosh iste'dodlarni qo'llab-quvvatlash, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va raqamlashtirish jarayonlari madaniyat taraqqiyotining muhim omillaridir. Kelgusida madaniyat va san'atni rivojlantirishda, milliy o'zlikni mustahkamlash, jamiyat ma'naviy salohiyatini oshirish, O'zbekistonning xalqaro nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladigan tamoyillari Yangi O'zbekiston taraqqiyotining muhim tayanchi sifatida madaniyat va san'atni rivojlantirishda strategik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистонда эркин ва фаровон яшайлик. O'zbekiston нашриёти, 2023. 128 бет.
2. Абухалил.Маврулов. Ўзбекистон маданияти тарихи. Тошкент Shafolat Nur Fayz 2025.
3. <https://yuz.uz/uz/news/>
4. Haydarov A. "Madaniyat va san'at sohasini boshqarish asoslari" Oquv qollanma -T. 2019.
5. Xolmominov M. "Milliy madaniyat-renessans poydevori" Monografiya. 2024.

REZYUME. Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida madaniyat va san'at sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, ularning mazmun-mohiyati hamda taraqqiyotning yangi bosqichlari tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy madaniy merosni asrash, zamonaviy san'at yo'nalishlarini rivojlantirish, raqamlashtirish jarayonlari va xalqaro hamkorlik masalalari ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

REZYUME. V dannoy state analiziruyutsya reformı, osushestvlyaemie v sfere kulturı i iskusstva v usloviyax Novogo Uzbekistana, ix sushnost i sodержanie, a takje novie etapy razvitiya. Takje budut nauchno osveshenı voprosı soxraneniya nacional'nogo kulturnogo naslediya, razvitiya sovremennıx napravleniy iskusstva, processov cifrovizacii i mejdunarodnogo sotrudnichestva.

SUMMARY. This article analyzes the reforms being implemented in the field of culture and art in the context of New Uzbekistan, their essence and content, as well as new stages of development. Also, issues of preserving national cultural heritage, developing modern art trends, digitalization processes, and international cooperation are covered from a scientific point of view.

RAQAMLI MADANIYAT SHAROITIDA MADANIY QADRIYATLARNING TRANSFORMATSIYASI: IJTIMOYIY TARMOQLAR MISOLIDA

Umirova Gulzixan Muxammetkarim qizi – o‘qituvchi
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: raqamli madaniyat, madaniy qadriyatlar, transformatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn kommunikatsiya, globalizatsiya, madaniy identitet, ommaviy madaniyat.

Ключевые слова: цифровая культура, культурные ценности, трансформация, социальные сети, онлайн-коммуникация, глобализация, культурная идентичность, массовая культура.

Key words: digital culture, cultural values, transformation, social networks, online communication, globalization, cultural identity, mass culture.

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar madaniy jarayonlarni tubdan o‘zgartirdi. Axborot oqimi global miqyosda tez tarqaladi, madaniy kontent esa individual foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashadi. Ijtimoiy tarmoqlar esa jamiyatdagi madaniy qadriyatlarning shakllanishi, tarqalishi va yangilanishida muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, raqamli platformalar orqali yoshlar madaniy identitetini, estetik didini va qadriyatlarga munosabatini yangicha shakllantiradi. Global media resurslari va onlayn kommunikatsiya qadriyatlarining transmilliy tarqalishini tezlashtiradi, bu esa mahalliy va global normativlar orasida yangi dinamik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Shu bois, raqamli madaniyat sharoitida madaniy qadriyatlarining transformatsiyasini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Tadqiqotning maqsadi — ijtimoiy tarmoqlar misolida raqamli madaniyatning madaniy qadriyatlar shakllanishiga, tarqalishiga va iste‘mol qilinishiga ta‘sirini aniqlashdir.

Asosiy qism. Raqamli madaniyat zamonaviy jamiyatda madaniy qadriyatlarining shakllanishi va tarqalishini tubdan yangiladi. An‘anaviy madaniy jarayonlar makon va vaqt bilan cheklangan bo‘lsa, raqamli platformalar orqali madaniy kontent global miqyosda tez tarqaladi va har bir foydalanuvchi uchun individual tajribaga aylanadi. Ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, TikTok, Telegram) foydalanuvchilarga madaniy qadriyatlarni interaktiv tarzda iste‘mol qilish imkonini yaratadi. Foydalanuvchilar o‘z estetik didini,

shaxsiy tajribasini va madaniy qadriyatlarga munosabatini boshqalar bilan tezkor va keng ko‘lamda almashadi. Bu madaniy pluralizm va diversifikatsiyani kuchaytiradi. Raqamli muhit yosh avlodning madaniy identitetini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarga o‘z madaniy qiziqishlarini ifodalash, yangi madaniy kontentni qabul qilish va uni boshqalar bilan solishtirish imkonini beradi. Shu orqali global va mahalliy madaniy tendentsiyalar o‘rtasida uyg‘unlik yoki kontrastlar yuzaga keladi. Texnologik omillar, jumladan algoritmik tavsiyalar va interaktiv vositalar foydalanuvchining madaniy tajribasini individualizatsiya qiladi. Ijtimoiy tarmoqlar ilgari qiziqqan kontentga asoslanib yangi materiallarni taklif qiladi, bu esa qadriyatlarni qabul qilish jarayonini shakllantiradi. Globalizatsiya jarayoni ham madaniy qadriyatlarining transformatsiyasini tezlashtiradi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali xalqaro pop-madaniyat elementlari tezkorlik bilan tarqaladi va mahalliy qadriyatlar bilan o‘zaro ta‘sirga kiradi, bu esa madaniy diversitetni kuchaytiradi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar madaniy qadriyatlarining normativ va etik qirralarini ham o‘zgartiradi. Onlayn munozaralar va foydalanuvchilar faoliyati orqali qadriyatlar qayta talqin qilinadi, bu esa ularning dinamik va evolyutsion xarakterini ko‘rsatadi. Natijada, raqamli madaniyat madaniy qadriyatlarni nafaqat yangilaydi, balki ularni saqlash, diversifikatsiyalash va global-muhitga moslashish jarayonlarini ham rag‘batlantiradi.

Muhokama va natijalar

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, raqamli madaniyat sharoitida madaniy qadriyatlar

sezilarli darajada transformatsiyaga uchramoqda. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarga o'z madaniy tajribasini tezkor va keng qamrovli tarzda almashish imkonini beradi. Avvalgi qadriyatlar ko'proq an'anaviy normativlar va mahalliy guruhlar bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ular global axborot oqimlari, internet-trendlar orqali diversifikatsiyalanmoqda. Yosh avlod ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirok etib, yangi normativ qadriyatlar va global tendentsiyalarni tez qabul qilmoqda. Raqamli madaniyat madaniy identitetning shakllanishiga ham ta'sir qiladi. Foydalanuvchilar o'z identitetini ifodalaydi, yangi tajribalarni qabul qiladi va ularni boshqalar bilan solishtiradi, bu esa individual va kollektiv qadriyatlarning transformatsiyasini keltirib chiqaradi. Globalizatsiya va onlayn media madaniy qadriyatlarni transmilliy tarzda tarqatadi. Natijada mahalliy qadriyatlar global tendentsiyalar bilan uyg'unlashadi yoki ular bilan raqobatlashadi.

Shu bilan birga, raqamli madaniyat innovatsion jarayonlarni rag'batlantiradi va an'anaviy qadriyatlarni modernizatsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Tadqiqot raqamli

platformalarda madaniy almashinuvni yanada samarali o'rganish metodlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Raqamli madaniyat sharoitida madaniy qadriyatlar tubdan o'zgarimoqda. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarga madaniy tajribalarni tezkor almashish, yangi normativ qadriyatlarni qabul qilish va global madaniy tendentsiyalar bilan integratsiyalashish imkoniyatini beradi. An'anaviy qadriyatlar diversifikatsiyalanadi, yosh avlodning madaniy identiteti shakllanadi va madaniy pluralizm kuchayadi. Raqamli muhit algoritmik tavsiyalar, personalizatsiya va interaktiv kommunikatsiya orqali foydalanuvchining madaniy tajribasini individualizatsiya qiladi. Natijada raqamli madaniyat nafaqat madaniy qadriyatlarning shakllanishida, balki jamiyatdagi madaniy innovatsiyalar va evolyutsion jarayonlarda ham muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, an'anaviy qadriyatlarni saqlash va ularni raqamli kontekst bilan uyg'unlashtirish zarurati dolzarbdir. Tadqiqot raqamli madaniyat va ijtimoiy tarmoqlarni o'rganishning madaniy qadriyatlarni tushunish va shakllantirishda ilmiy va amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov, B. (2019). *Raqamli madaniyat va jamiyat*. Toshkent: Fan.
2. Ergashev, S. (2020). *Ijtimoiy tarmoqlar va yoshlar madaniyati*. Toshkent: Sharq.
3. Yo'ldoshev, A. (2018). *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va madaniy qadriyatlar*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. Islomov, D. (2021). *Global media va mahalliy madaniyat: raqamli transformatsiya*. Toshkent: Madaniyat va san'at nashriyoti.
5. Karimov, T. (2017). *Onlayn kommunikatsiya va yoshlar madaniy identiteti*. Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti.
6. Kastells, M. (2010). *Tarmoq jamiyatining ko'tarilishi*. 2-nashr. Oxford: Wiley-Blackwell.
7. Jenkins, H. (2006). *Konvergensiya madaniyati: Qadimgi va yangi media to'qnashuvi*. New York: New York University Press.

REZYUME. Ushbu maqolada raqamli madaniyat sharoitida madaniy qadriyatlarning o'zgarishi ijtimoiy tarmoqlar misolida tahlil qilinadi. Onlayn platformalar va raqamli kommunikatsiya vositalari madaniy qadriyatlarning shakllanishi, tarqalishi va iste'molini tubdan yangiladi. Tadqiqot ijtimoiy tarmoqlar orqali madaniy tajribalar, normativ qadriyatlar va axborot oqimlarining o'zaro ta'sirini o'rganadi. Shuningdek, maqolada yosh avlodning madaniy identiteti, ommaviy madaniyatning global tarqalishi va qadriyatlarning transmilliy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari raqamli madaniyat jamiyatdagi madaniy qadriyatlarni shakllantirishdagi rolini ko'rsatadi va ularni o'rganishning zamonaviy metodologik yondashuvlarini ta'kidlaydi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на примере социальных сетей анализируется изменение культурных ценностей в условиях цифровой культуры. Онлайн-платформы и средства

цифровой коммуникации коренным образом обновили формирование, распространение и потребление культурных ценностей. Исследование изучает взаимодействие культурного опыта, нормативных ценностей и информационных потоков через социальные сети. Также в статье анализируется культурная идентичность молодого поколения, глобальное распространение массовой культуры и транснациональные особенности ценностей. Результаты исследования показывают роль цифровой культуры в формировании культурных ценностей в обществе и подчеркивают современные методологические подходы к их изучению.

SUMMARY. In this article, the transformation of cultural values in the context of digital culture is analyzed using the example of social networks. Online platforms and digital communication tools have radically updated the formation, distribution, and consumption of cultural values. The study examines the interaction of cultural experiences, normative values, and information flows through social networks. The article also analyzes the cultural identity of the younger generation, the global spread of mass culture, and the transnational features of values. The research results show the role of digital culture in the formation of cultural values in society and emphasize modern methodological approaches to their study.

MADANIYAT NAZARIYASI VA TARIXIGA NAZAR

Islam Urazbaev – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: madaniyat, tarix, madaniyatshunoslik, inson.

Ключевые слова: культура, история, культурология, человек.

Key words: culture, history, cultural studies, human.

Kirish (Introduction). Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh yo‘nalishlardan biri kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan. Ta‘lim tizimi o‘quv rejalarida bo‘lajak mutaxassislar dunyoqarashini shakllantirishning tarkibiy qismi sifatida talabalarni milliy va umumbashariy madaniyat yutuqlari bilan tanish tirish kokzda tu tilgan. Zero, insoniyatning kelajagi uning madaniyatlilik darajasiga bog‘liq bo‘lmoqda.

Madaniyat nazariyasi, tarixi, ya‘ni madaniyatshunoslik, madaniyatning mohiyatini, uning shakllanishi, rivojlanishi va tarixiy bosqichlarini o‘rganadigan fan bo‘lib, unda madaniyat tushunchasi, nazariy konsepsiyalar, sivilizatsiya bilan bog‘liqligi va turli davrlardagi madaniy taraqqiyot (ibtidoiy, qadimgi, o‘rta asrlar, uyg‘onish, yangi va hozirgi zamon) tadqiq etiladi. [1]

Madaniyatshunoslik – madaniyat rivojlanishining eng muhim qonunlarini o‘rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlardir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Markaziy Osiyoda madaniyat, san’at, ilm-fanning rivojlanishi o‘sha davr olimu mutafakkirlarining ko‘plab asarlarida o‘z aksini topgan. Ayniqsa, bu borada o‘sha davr tarixini o‘rgangan allomalar tadqiqotlari bugungi kun uchun o‘ta zarur. Xususan, Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asaridagi tarixiy fakt va dalillar Sohibqiron Amir Temur hayoti va faoliyatiga oid eng ishonchli ma‘lumotlar hisoblanadi. XV-XVI asrlardayoq Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma", Abdurazzoq Samarqandiy "Matlai Sa‘dayn va majmai bah rayn", Fasih Havofiy "Mujmali Fasihiy", Hotifiy "Temurnoma", Mirxond "Ravzat us-safo", Xondamir "Habib us-suyar" asarlarida bu manbadan keng foydalanganliklari ham shu fikrni to‘la tasdiqlaydi. Buyuk ajdodlarimiz Zahiriddin Muhammad Boburning O‘zbekiston tarixi, madaniyati, san’atidagi o‘rni, ayniqsa, beqiyos hisoblanadi. Uning "Boburnoma" (Memuar), "Risolai harb" (harbiy ishga doir risola), "Devoni Bobur"

(g'azallar to'plami), "Mubayyin" (fiqhga oid risola), "Risolai aruz" (she'r tuzilishiga doir risola), "Xatti boburiy" (O'zbek tili uchun arab alifbosi varianti), «Risolai volidiya» (Xo'ja Ahrorning falsafiy tasavvufiy asarlarining o'zbek tiliga tarjiması), "Risolai Musıqa" (musıqaga oid asar) kabi asarlari o'zbek milliy madaniyati tarixining durdonalari hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasiga insonning tabiat jamiyat bilan birgalikda faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy turmushiga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Shuning uchun uning tadqiqot manbasi bo'lib, quyidagi sohalarni o'z ichiga oladi. Ya'ni: – Inson yaratgan san'at sohasi.

– Kishilarning muomala vositasi bo'lgan til.
– Jamiyat boyligi va mezon bo'lmish bilim.
– Jamiyatda sodir bo'luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi. Madaniyatshunoslik umumnazarıy fan bo'lib, unga xos bo'lgan xususiyat-insonning madaniy hayot hodisasini tartib tizimiga solib yondashishi hisoblanadi. Shuningdek madaniyat gumanitar bilimlarni o'ziga mujassam qilgan holda namoyon bo'lishi bilan birga bilishning o'ta murakkab obyekti hamdir. [2]

Xulosa va takliflar

(Conclusion/Recommendations)

«Madaniyat» bu insonlarning ijodiy faoliyat jarayonida yaratgan moddiy va ma'naviy sohalardagi yutuqlar majmui bo'lib, kundalik tajriba va muomala va munosabatlarning shakllanishi; shuningdek madaniyat ma'lum bir jamiyat uchun xizmat

qiluvchi bilimlarning aniq bir darajasi hamdir. Madaniyatni o'rganishda ob'ektiv qonunlarning va sabab hodisalaridagi bog'liklik haqidagi an'anaviy bir xil tasvirdan foydalanmaslik ham mumkin. Madaniyatni tartibli tadqiq qilish kutilgan va favqulodda jarayonlar haqidagi tasavvurlardan foydalanishni taqozo qiladi. Sistemali yondashuv bir-biriga ta'sir etuvchi turli madaniyat sohalarning o'ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo'lib emas, balki madaniyatni butunicha tasavvur qilish imkonini beradi. Sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon beradi.

Ya'ni ba'zi bir usullar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan muloqotlashtirmasdan xulosa qiladi. Bizning nazarimizda, madaniyat va san'at tarixi, san'atshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari bo'yicha olim mutaxassislarimiz ayrim hollarda isbotlangan narsani yana isbotlashga harakat qilib, yirik, umumilanetar muammolarni hal etishdan biroz chekinganday ko'rinadi.

Jumladan, hozirgi zamonning global rivojlanishi va madaniyat masalalari, madaniyat va san'atning ijtimoiy taraqqiyot va insoniyat taqdiriga ta'siri, madaniyat rivojlanishining dinamikasidagi global xususiyatlar, madaniyat va mafkura nisbatini aniqlashdagi o'ziga xosliklar kabi muammolar, bizning nazarimizda, o'ta dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, bugungi kunda tarix, madaniyat na axloq masalalarini o'rganmasdan yangi zamonga kirish o'ta qiyin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yangi va zang yangi davr garbiy Yevropa falsafasi. T.: 2002.
2. Falsafa, gomusiy dugat. T: 2004.
3. Askarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. T.: 2015.
4. "Xalq so'zi", 2014, 16 may.
5. Yangi va mangi davr g'arbiy Yevropa falsafasi. T.: 2002.
6. A. Mavrulov. San'at, madaniyat, tarix: uyg'unlik, mushtaraklik. 2017-yil.

REZYUME. Respublikamiz mustakilikka erishganidan so'ng madaniyatshunoslik faniga e'tibor kuchaytirila boshlandi. Bu maqolada madaniyat nazariyasi va tarixi haqida ma'lumot keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. После обретения нашей республикой независимости возросло внимание к культурологии. В данной статье представлена информация о теории и истории культуры.

SUMMARY. After the independence of our republic, attention to the subject of cultural studies began to increase. This article provides information about the theory and history of culture.

QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŇ BÚGINGI KÚNDEGI TUTQAN ORNÍ

Allamberganova Gúlnara – professor

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
«Folklor hám etnografiya» kafedrası*

*Baxshichilik nafaqat xalq o‘tmishining aks-sadosi,
ayni paytda bugungi kunning ham jarangdor ovozidir!
Shavkat Mirziyoyev.*

Tayanish sózler: qaraqalpaq baqsishılıq óneri, baqsı, milliy qádiriyat, dástan, duwtar, mádeniyat, tariyx, miyras, kórkem óner.

Ключевые слова: каракалпакское искусство бахши, национальные ценности, эпос, дутар, культура, история, наследие, искусство.

Key words: karakalpak bakhshi art, bakhshi, national values, dastan, dutar, culture, history, heritage, art.

Hár qanday xalıqtıń uzaq ótmishi, shınlıqqa tolı dáwirleri, waqıyaları, maqsetke muwapıq rawajlanıwı muzıka menen sıbaylas. Erte dáwirlerden baslap-aq muzıka úzliksiz ráwishte xalıqtıń jasaw ómiri, zamannıń aǵımı menen tıǵız baylanısta bolǵan. Qandayda bir waqıyaǵa baylanıslı dóregen nama, xalıq namalarına aylanıp ketken. Sonlıqtan xalıq naması - degen atama kelip shıqqan. Sol erte dáwirde beri atalıp kiyatırǵan xalıq namalarında sazǵa uqıbı bar insanlar dóretken. Biraq bul insanlardıń atları saqlanıp qalmaǵan. Sebebi shıǵarǵan namasın notaǵa túsirip qaldırǵanday, muzıka sawatı bar insannıń bolmawında. Eger sonday ilimli, bilimli jazba túrde qaldırǵanday yamasa Evropa mámleketlerindeki ullı kompozitorlarday bizde de, sawatlı insan bolǵanda, nama avtorı menen shıǵarması saqlanıp qalǵan bolar ma edi. Qaraqalpaq xalqında eń kúshli hám tez rawajlangan “xalıq awızeki dóretpeler” bolıp, olar atadan-balaǵa milliy miyraslar, dástúrler, qosıqlar, ónerler arqalı shınjırma-shınjır jazıw, oqıw yaǵnıy, sawatlı bolaman degenshe ushlasıp kelgen. Bul ekinshi jaǵınan xalıqtıń óz milliyligine sadıq ekenliginen derek beredi. Milliy muzıkamız tez pát penen rawajlangan. Sonlıqtanda hárbir insan dúnyaǵa keler eken, ol milliy muzıka menen tárbiyalanıp, kamalǵa keletuǵını belgili. Sebebi milliy muzıkada tálim-tárbiyaǵa aqıl-sanaǵa, adamgershilikke baslap tárbiyalawshı aqıl-násiyat qosıqlar qatarları óz ara tıǵız baylanısın tapqan.

Qaysı xalıqtı alıp qarasaqta óziniń milliy muzıkasınıń ózgesheligi, olardıń tili ham ómir

tárizi, tariyxı hám mádeniyatı, eń áweli onıń awız eki dóretywshiligi-folklor kórkem ónerinde, dástan atqarıwshılıǵında ayrıqsha orın tapqan bolıp, bular milletniń ózligin ańlaw, onıń ózine say milliy qádiriyatların hám úrp-ádetlerin, dástúrlerin saqlaw, rawajlandırıw da áhmiyetli bolıp esaplanadi. Baqsishılıq óneriniń rawajlanıwına názer salatuǵın bolsaq, bul jol Axımbet baqsı mektebinen baslanadı. Onnan burında baqsılar bolǵan, biraq ókinishlisi olar haqqındaǵı maǵluwmatlar biziń kúnimizge shekem jetip kelmegen. Jaǵımlı hawazları, atqarıw sheberligi menen bir qansha jıraw, baqsı, sazendelerimiz xalıq arasınan shıǵıp, ózleriniń talantların, uqıbın xalıqqa kórsetip, el-jurtqa dańqı jayılıp, tariyxta óshpes iz qaldırǵan ádiwli insanlarımız benen maqtana alamız. Haqıyqatında da, qaraqalpaq kórkem ónerindeki jıraw, baqsı, sazendelerimiz, saz-ásbablar túrleri haqqında maǵluwmatlar júdá kem hám ilimiy tárepten tereń izertlenbegen. Sebebi olardıń dóretywshiligi erte dáwirlerde baslangan bolıp, baqsı hám jırawlardıń kópshiligi xalıqqa tanılıp, qol jazbalar jazılmay, izertlenbesten, dúnyadan ótip, olardıń sanı azayıp ketken, al qalǵanları bolsa toy merekerde ózleriniń atqarıwshılıǵı menen kózge túsip, óz ara baylanısıp áste aqırın ózleriniń arasında “mektep” shólkemlestirgen. Degen menen olarǵa da ustaz kerek bolǵan. Soń kórkem ónerdi izertlew isleri baslanadı hám baqsı, jıraw, sazendeler haqqında dáslepki maǵluwmatlar Q.Ayımbetov, T.Adambaevalardıń kitaplarında payda bola baslaydı. Xalqımızdıń

ásirler dawamında dóretken hám bizgeshe jetip kelgen ruwxıy bay miyraslarımızdın úlken bólegi awızeki kórkem dóretiwshilik úlgilerin quraydı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kóplegen janrları arasında dástanlardın ayrıqsha ornı bar. Xalıq ómiriniń mın jıllıq tariyxı, dóretiwshilik qábiliyetin, azatlıq, erkinlik jolındaǵı gúresin, arızıw-úmitlerin, watansúyiwshilik hám adamgershilik páziyetlerin, milliy hám ulıwma insanıyılıq qádriyatların, intellektual, etikalıq, fizikalıq, ruwxıy, estetik tárbiya usılların ózinde jámlegen júzlegen dástanlardı bizgeshe jetip keliwinde baqsılardıń xızmeti kútá úlken desek qátelespeymiz. Xalıqtın milliy mádeniyatınıń ózgesheligi, olardıń tili hám ómir tárizi, ázeliy tariyxı, eń áweli onıń awızeki dóretiwshilik yaǵnıy, folklor kórkem ónerinde, dástan atqarıwshılıǵında ayrıqsha orın tapqan bolıp, bular xalıqtın ózligin ańlaw, ózine say milliy qádriyatları hám úrp-ádetlerin, dástúrlerin saqlaw, rawajlandırıwda biybaha bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń áyyemgi hám quramalı túrлерinen biri bolıp, ol millettin tariyxıy yadın, estetikalıq kózqarasların hám jámiyetlik oy-pikirin jámlestirgen siyrek ushırasatúǵın mádeniy miyras bolıp esaplanadı. Baqsıshılıq kórkem óneriniń payda bolıwı tikkeley túrkiy xalıqlardıń áyyemgi epikalıq dástúrleri, mifologiyalıq kózqarası menen tıǵız baylanıslı. Dáslepki baqsılar tek ǵana kórkem atqarıwshı emes, al tariyxtı awızsha saqlawshı, ádep-ikramlılıq normaların úgit-násiyatlawshı hám jámáátlilik estelikti bekkemlewshı shaxs sıpatında jumıs alıp barǵan. Sol sebepli baqsıshılıq kórkem óneri qaraqalpaq jámiyetinde sociallıq institut dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneriniń tariyxıy rawajlanıw basqıshların bir neshe dáwirlerge bóliw múmkin. Dáslepki basqıshta baqsıshılıq epikalıq ráwiyatlar hám ápsanalar túrinde kóringen bolsa, keyingi dáwirlerde ol jetiliskeń dástanshılıq sistemaǵa aylanǵan. Ásirese, qaharmanlıq dástanlardın qalıplesiwi jámiyette watansúyiwshilik, mártlik hám sadıqlıq túsiniklerin bekkemlewde áhmiyetli rol atqarǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń repertuarında "Qırıq qız," "Góruǵlı" "Ǵárip-Ashıq," "Húrlıxa-Hamra", "Ashıq-Nájep", "Qırmandalı" hám taǵı basqa da dástanlar ayrıqsha orın iyeleydi. Bul shıǵarmalar xalıq tariyxınıń áhmiyetli basqıshların, jámiyetlik

qatnasıqlardı hám ádep-ikramlılıq idealdı kórkem obrazlar arqalı sáwlelendiredi. Baqsı atqarıwında tekst hám muzıkanın úzliksizligi, dramalıq súwretlew qurallarınıń kúshlilik epikalıq tásirshenlikti jáne de arttıradı. Sonday-aq, baqsıshılıq kórkem óneri qaraqalpaq xalıqınıń turmıs tárizi hám geografiyalıq ortalıǵına da beyimlesken. Kóshpeli turmıs sharayatında baqsılar hár qıylı ayaqlarda atqarıp, mádeniy baylanıslardı bekkemlegen. Bul jaǵday baqsıshılıq kórkem óneriniń ayaqlıq usılları hám atqarıw variantlarınıń payda bolıwına sebep bolǵan. Zamanagóy globalıwıy processleri qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneriniń rawajlanıwına eki tárepleme tásir etpekte. Bir tárepten, málimleme texnologiyaları hám ǵalaba mádeniyat táseri nátiyjesinde dástúriy kórkem óner túrлерine bolǵan qızıǵıwshılıq azayıp atırǵan bolsa, ekinshi tárepten, jańa imkaniyatlar baqsıshılıq kórkem óneriniń keń auditoriyaǵa jetip barıwına xızmet etpekte.

Ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerin mámleketlik dárejede qollap-quwatlawǵa ayrıqsha itibar qaratilmaqta. Milliy festival hám tańlawlar, ilimiy-ámeliy konferenciya, baqsılardıń qatnasıwındaǵı mádeniy ilajlar bul kórkem óner túriniń abırayın arttırmmaqta. Bunday ilajlar tek ǵana dástúrdi saqlaw emes, al onı zamanagóy mádeniy mákanǵa integraciya law imkaniyatın beredi. Sonıń menen bir qatarda zamanagóy baqsıshılıq kórkem ónerinde innovaciya lıq kózqaraslar da áhmiyetli orın iyeleydi. Dástúriy atqarıw formasın saqlaǵan halda zamanagóy saxna mádeniyatı hám texnikalıq imkaniyatlardan paydalanıw baqsıshılıq kórkem óneriniń tartımlılıǵın arttıradı. Bul bolsa jas áwladtı milliy kórkem ónerge tartıwda nátiyjeli qural bolıwı múmkin.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2019-jıl 14-maydaǵı "Baqsıshılıq kórkem ónerin jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında"ǵı PQ-4320 sanlı qararına tiykar 2019-jıl 5-10-aprel kúnleri Surxandárya wáliyatı Termiz qalasında I xalıqaralıq baqsıshılıq kórkem óner festivalı ótkerildi. Festivalda 72 den ziyat shet el mámleket wákilleri qatnası. Baqsıshılıq óneri xalqımızdın eń eskiden kiyatırǵan súyikli óner pazlarımızdın bir toparın quraydı.

Xalıqtın folklor ádebiyatı menen kórkem óneriniń rawajlanıwında belgili dárejede úles

qosqan atqarıwshılıqtıń xızmeti xalqımızdın kóp ásirlik tariyxınıń altın betlerin toltırıp kelmekte. Milliy baqsıshılıq kórkem ónerinde ózleriniń dóretiwshilik baylıǵı menen ayrıqsha xalıq húrmetine iye bolǵan tarawı bul baqsıshılıq kórkem óneri bolıp esaplanadı. Baqsılardıń dástan atqarıwshılıq repertuwarı tiykarınan ashıqlıq dástanlardan ibarat bolıp, "Gárip ashıq", "Góruǵlı", "Yusuf Axmet", "Ashıq Nájep", "Qırmándalı", "Bázergen", dástanların atqarıw sheberligi xalıq kewlinen keńnen orın alǵan. Baqsı (mongolsha hám buryatsha baxsha, baǵsha-ustoz, aǵartıwshı; sanskritcha bihikshu- qálender, darvesh), xalıq dástanshısı degen mánislerdi ańlatqan. Qosıq hám dástanlardı yaddan atqarıwshı, aytıwshı, áwladtan-áwladqa jetkeziwshı atqarıwshı. Baqsı sózi geyde shaman mánisinde de qollanıladı. Baqsı ataması shıǵıs xalıqları arasında termin ózgesheligi menen ataladı. Ózbek tilinde "baxshi", túrkmen tilinde "baxshi", qazaq tilinde jırshı", azerbayjan tilinde "ashúg", gruzin tilinde "migasan", armıyan tilinde "gusan", qaraqalpaq tilinde "baqsı", sózleri fonetikalıq hám funktsiyalıq karakteri jaǵınan ulıwma uqsasılıǵın ǵana ańlatıp qalmastan, olardı atqarıwshılıq óneriniń de jaqınlıǵı kórinedi.

Kórkem ónerimizde shıǵıs xalıq awızeki dóretpeleri kórkem ádebiyatı, muzıkalıq dástanları áhmiyetli orın tutadı. Bular áwladtan-áwladqa ótip kelgen sóz, qosıq, dawıs, saz ásbabları hám kórkem ónerin ózinde sáwlelendiriwshı biybaha sinkretik (lat.syncretismus- túrlerin birlestiriwshı) kórkem úlgiler bolıp tabıladı. Dástanlardın hárbiri, bir pútin bolıp, ásirler dawamında insanlardın ruwxıy mútajliklerin qandırıp kelgen áyyemgi shıǵıs kórkem óneri bolıp esaplanadı. Áyyemgi hám turaqlı dástanshılıq dástúrlerine iye bolǵan túrkiy xalıqlar ruwxıy mazmunına iye kórkem qádiriyatları, dóretiwshilik baylıqlar milliy miyraslar formasında izertlenip, kórkem ádebiyatqa baylanıslı-muzıkalıq qatlamdı quraydı. Atababalarımız olardı jaratıw, sóylew, jırlaw hám tınlaw menen uzaq ásirler dawamında ruwxıy mútajliklerin qandırıp, keleshekke isenim sezimi menen jasap miynet etip kelgen. Sonın menen birge, dáwirler dizbeginen ótip saqlanıp, dástanshılıq dástúrlerin dawam ettirgen halda búgingi kúnniń ruwxıy hám bilimlendiriw faktori bolıp maydangá shıǵıwın támiyinlegen. Haqıyqatında da

dástanlar hám olardıń qosıqlarında xalıq ómiriniń málim tariyxıy rawajlanw dáwiri ushın tán bolǵan zárúrli máseleler kóterilip, shın yamasa ertek waqıyaları, ańız hám ráwiyatlar formasında shayır hám baqsılar tárepinen toqılıp ózlestirilgen, qayta islenen hám atqarılıp kelingен. Baqsılar yoshı menen insanlardın kewil tórine tásir etken hám ruwxıy jaqtan azıqlantırıp kelgen. Áyyemgi dástanshılıq dástúrleri muzey yamasa qorıqhanaday jerde saqlanatuǵın nusqalardan ayrıqsha janlı miyras bolıp, usı künge deyin jámiyet qızıǵıwshılıǵı barǵan sayın artıp barmaqta. Túrkiy xalıqları dástanlarınıń dáslepki úlgileri aldın saz ásbabları keyinirek qosıqtan baslangan. Dástanshılıq tiykarǵı xalıq sharwashılıq penen shuǵıllanatuǵın, kóshpeli hám otırıqshı turmıs keshiriletuǵın aymaqlarda rawajlangan. Bunı usınıń menen anıqlama beriw gerek, saxra orınlarda, qaladan uzaq jerler hám awıllarda adamlar kún boyı isleytuǵın mashaqatlı miynetten keyin ózleriniń kewilin kóteriw, turmıs uwayımlarınan bir nápes azat bolıw ushın aqshamları bir jayǵa tóplangan. Bunıń nátiyjesinde xalıq qosıqları, termeleri, namalar hám dástanlardın jaralıwına mútajlik tuwılǵan hám olar bara-bara insan ruwxıy ómiriniń ajıralmaytuǵın bólegine aynalǵan. Dástanshılar tınlawshılar hám óz isiniń ustası tárepten materiallıq hám ruwxıy xoshametlengen.

Dástan ádebiyatlar, poeziya, muzıka, kórkem sóz hám basqa túrlerin ózinde jámlegen qúdiretli, tásirli tárbiya quralı bolǵan. Xalıq dástanlarınıń mazmun kólemi bolsa keń hám reń-báren bolıp tabıladı. Olarda xalqımızdın social, siyasiy, ekonomikalıq turmısı, filosofiyalıq hám estetik qarawları, eski hám jańa, zulım hám azatlıq, ullılıq ortasındaǵı gúres óz sáwleleniwın tapqan. Dástanlarda insannıń ómirinde bolıp ótetuǵın barlıq waqıyalar tiykarınan shın, geyde erteklik, bórttirip ayılǵan gáplerge bay ańız hám ráwiyatlar ayılǵan.

Juwmaq ornında atap ótiw orınlı, qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri zamanagóy dáwirde dástúr hám innovaciya úylesimi tiykarında rawajlanıwı gerek. Bul procesti ilimiy tiykarda basqarıw hám qollap-quwatlaw milliy mádeniyatı saqlawdıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Moyanov Í. “Qaraqalpaq baqsılarınıń pedagogikalıq kózqarasları” atamasındaǵı magistrlik dissertaciyası. Nókis - 2012.
2. Jumaniyazov K. Baxshilik óneri hám dástanshılıq dástúrleri. - Tashkent: Fan, 2018.
3. Qosimov B. Turkiy xalqlar folklori va epik tafakkur masalalari. Tashkent - 2016.
4. Allambergenov S. Qaraqalpaq xalıq muzıka mádeniyatı. Nókis - 2015.
5. Karimov N. Ańanaviy musiqa va zamonaviy madaniyat. Tashkent- 2021.
6. A.A.Erejepov. Baqsılardıń dástan atqarıw usılları. Tashkent - 2025
7. Q.Maqsatov. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. Nókis - 1983.

РЕЗЮМЕ. Бул мақалда қарақалпақ халқының бақсшылық óneriniń ózine tánligi hám búgingi kúndeǵi onıń tutqan ornı haqqında sóz etiledi. Baқsшылық kórkem óneri atqarıwshıdan tayarlıq, itibarlılıq, sabırlılıq, hám úlken miynetti talap etedi. Jáne de бул мақалда бақсшылықtıń qáliplesiw basqıshları, atqarıw texnikası, kórkem-estetikalıq ózgeshelikleri hám zamanagóy mádeniy processteǵi ornı haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается об особенностях искусства бахши каракалпакского народа и его роли на сегодняшний день. Искусство бахши требует от исполнителя подготовки, внимательности, терпения и большого труда. Также в данной статье рассматриваются этапы становления искусства бахши, техника исполнения, художественно-эстетические особенности и его роль в современном культурном процессе.

SUMMARY. This article discusses the uniqueness of the Karakalpak people's art of bakhshi and its role today. The art of bakhshi requires preparation, attentiveness, patience, and great effort from the performer. This article also discusses the stages of formation of bakhshi art, performance techniques, artistic and aesthetic features, and its role in the modern cultural process.

МИЛЛИЙ САЗ ӨНЕРИ ИЗЕРТЛЕҮШИСИ

Бегжанов Бердақ – «Вокал» кафедрасы баслығы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Кенжебаева Сабира Сайлауовна – доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanışh sózler: qaraqalpaq xalıq qosıqları, awızeki dóretiwshilik, milliy qádiriyatlar, estetikalıq tárbiya, ádep-ikramlılıq tárbiya, mádeniy miyras, ruwxıy rawajlanıw.

Ключевые слова: каракалпакские народные песни, устное творчество, национальные ценности, эстетическое воспитание, нравственное воспитание, культурное наследие, духовное развитие.

Key words: karakalpak folk songs, oral art, national values, aesthetic education, moral education, cultural heritage, spiritual development.

Синкретикалық көркем өнер ең ески жанр болып, қарақалпақ фольклорында сақланып келген. Қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялағанда мотивке тән сюжет, композиция, яғный саз, сөз, хәрекетлердің өзине тән туўма ырғақлары менен бир-биринен ажыралып туратуғынын көриўимизге болады.

Ә.Алымов бар күш-ғайратын, жигерин халқымыз арасынан аўыз әдебияты үлгилерин жыйнаўға, оларды баспаға таярлаўға хәм изертлеўге арнады. Ол

қарақалпақ жумбақларын жыйнаў, системаластырыў хәм монографиялық бағдарда изертлеў жумысларын биринши болып қолға алды хәм усының нәтийжесинде 1970-жылдың 18-февралында «Қарақалпақ халық жумбақлары» деген атамадағы кандидатлық диссертациясын белгили фольклорист Қ.Мақсетовтың илимий басшылығы менен табыслы түрде жақлады. Халық даналығының жемиси болған бул жумбақлар қарақалпақ

фольклорының 100 томлығының да курамына кирди. Демек, олар өсип киятырған жас әуладты кәмил инсан сыпатында тәрбиялауға буннан былай да хызмет етеди деп айтыуға болады. Сондай-ақ, «Алғы сөз» хэм комментарийлери менен қоса Ә.Алымов тәрәпинен баспаға таярланылған «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хәмре», «Ашық-Нәжеп», «Юсип-Ахмет», «Юсуп-Зүлайха», «Хурлиқа-Хамра», «Гүлзар», «Сур жылан», «Аманбай батыр», «Дәулетиярбек», дәстанлары халық аўызеки әдебияты дүрданаларын көпшиликке жеткерийге қосылған елеўли үлес болды. Аты аталған ашықлық дәстанлардың, олардың курамындағы мухаббат қосықларын бақсыларымыз тәрәпинен айрықша йош пенен айтылыўы XIX әсир хэм XX әсирдиң биринши ярымындағы қарақалпақ лирикасының пайда болыўы хэм қәлиплесиўинде, сондай-ақ, миллий бақсышылық өнеримиздиң өсип-өркенлеўинде үлкен әхмийетке ийе болғанлығы Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Жәримбетов хэм т.б. алымлар мийнетлеринде дәлиленген. Оның «Едиге» дәстанының халыққа қайтарылыўына да белгили үлес қосты. 1980-жылдың ақырына келип бурынғы Аўқам аймағында 1930-40-жылларда шығармалары қадаған етилген көркем сөз шеберлерин, аўыз әдебияты үлгилерин, көркем фильмлерди ақлаў, оларды изертлеў жумысы басланып кетти. Усыннан руўхланған Ә.Алымов «Едиге» дәстанын қайтадан баспаға таярлады хэм «Әмиўдәрья» журналында (1990, №1,2,3) бастырып шығарыўға еристи. Кейин ала бул китап басқа да фольклористлердиң сай хәрәкетлери менен китап ҳалында жарық көрди. Ғәрезсизлик дәўирине келип қарақалпақ әдебияттануы илиминде бул эпосқа арналған докторлық диссертация қорғалды, монография басып шығарылды. Аты аталған «Едиге» хэм т.б. дәстанлар ғәрезсизликтиң шарапаты менен ӨзРИАҚҚБ гуманитар илим изертлеў институты жәмәәти тәрәпинен қайта баспаға таярланылды хэм халқымыздың қолына барып жеткен қарақалпақ фольклорының 100 томлығының да курамына кирди. Ә.Алымов 1990-жылы

Өзбекстан педагогикалық илим-изертлеў институты Қарақалпақстан филиалының директоры болып сайланады. Бул оның илимий дәрәтиўшилигинде жаңа бағдардың қәлиплесиўине, халықлық педагогиканың өзгешелигин, аўыз әдебиятының тәрбиялық әхмийетин изертлеўге жол ашады. Ә.Алымов ярым әсирден аслам ўақыттан берли алып барған илимий-теориялық хэм педагогикалық искерлиги дәўиринде 300 ге шамалас хәр қыйлы илимий, илимий-методикалық, әдебий-сынлық жанрдағы мийнетлерин дәрәтти. Әсиресе, оның «Очерки истории каракалпакского фольклора» (Т., «Фан», 1977, авторлар жәмәәти менен биргеликте), «Қарақалпақ жумбақлары» (Нөкис, 1990), «Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары» (Нөкис 1983) мийнетлери қарақалпақ фольклористикасы илимине қосылған белгили үлес болды. Илимпаздың қәлемине тийисли «Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары» атлы мийнети де миллий фольклористика илими тарийхында белгили орын тутады. Онда жоқарыда атлары келтирилген лиро-эпикалық дәстанларды монографиялық планда илимпаздың биринши болып изертлегенлигин көрийимизге болады. Автор миллий әдебияттануының көрнекли ўәкиллери болған Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетовлардың, белгили рус, өзбек, түркмен, қазақ фольклористлериниң пикирлерине сүйенген ҳалда қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанларының генезиси, көркем образлар системасы, көркемлик қәсийетлери, олардың поэтикасындағы архаикалық мотивлер менен көшпели сюжетлердиң тутқан орны, жанрдың көркем қурылысында лирикалық хэм эпикалық сыпатлардың өз ара қатнасы, аты аталған дәстанлардың халық арасында таралыўында бақсылардың тутқан орны хэм т.б. мәселелер туўралы пикир жүритеди. Буннан 30 жылдан аслам ўақыт бурын орынланған бул изертлеў жумысында исленген илимий-теориялық пикирлер ашықлық дәстанларын ғәрезсизлик дәўири көзқарасынан еле де изертлеўге хызмет етеди деп ойлаймыз. Кейинги дәўирде Ә.Алымов миллий музыкамыздың белгили изертлеўшиси,

искусство илимлериниң кандидаты, өмирлик жолдасы Т.Адамбаева хэм т.б. менен биргеликте миллий музыка өнеримизди изертлеўге, бул саладағы атақлы тулғалардың ибратлы ислерин изертлеў хэм халық арасында үгит-нәсиятлаўға байланыслы белгили жумысларды иске асырды.

Усы көзқарастан оның «Сазенде хэм бақсы» (2010) (Т.Адамбаева хэм Т.Алланазаровлар менен биргеликте), «Атақлы сазгерлер» (Т.Адамбаева менен биргеликте (2012), «Хәзирети сазгер» (Т.Адамбаева, Ж.Турдымуратовлар менен соавторлықта) (2013) хэм т.б. мийнетлери дыққатқа миясар. «Атақлы сазгерлер» мийнетинде республикамыздың музыка өнери тарийхының белгили тулғалары Н.Мухаммеддинов хэм А.Сапаровалардың дөретиўшилиқ портретлери жасалған. Ал, «Хәзирети сазгер» мийнетинде миллий бақсышылығымыз тарийхында белгили орынға ийе, уллы Бердақ мойынлаған Муўса Турым улының бақсышылық өнериниң өзгешелиги туўралы сөз болады. Усы көзқарастан оның жоқарыда атлары келтирилген «Билимлендириўди жаңалаў-дәўир талабы» (1997), «Қарақалпақ этнопедагогикасы» 2010, авторлар жәмәәти менен биргеликте) мийнетлери де дыққатқа ылайық. Педагог-алым бул мийнетлеринде жасларды патриот, хәр

тәрәплеме жетилискен, саналы, дәўир талабына сай инсанлар етип тәрбиялаўда халық педагогикасының тутқан орнын изертлеген. Илимпаздың қарақалпақ аўыз әдебиятын, миллий үрп-әдетлерди, халық дәстүрлерин, миллий өзгешеликлерди жақсы билиўи оның бул бағдардағы жумысларында үлкен жәрдем берген. Өзбекистан Республикасы халық тәлиминиң ағласы Ә.Алымовтың көп жыллық илимий-педагогикалық хэм жәмийетлик-шөлкемлестириў тараўларындағы пидәкерлик мийнетлери хүкиметимиз тәрәпинен ылайықлы баҳаланып, оған «Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен билимлендириў хызметкери» хүрметли атағы берилди. Сондай-ақ, оған басқа әдебиятшылар, фольклористлер менен биргеликте қарақалпақ фольклорының 20 томлығын таярлаўда белсендилик көрсеткени ушын Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығы берилди.

Демек, қарақалпақ фольклорын, халық педагогикасын, миллий музыка өнерин изертлеўге, жаслар тәрбиясына өмирин бағышлаған Ә.Алымовтың ибратлы ислери қарақалпақ фольклорын, әдебиятымызды изертлеўди нийет еткен жас әўлад ушын өрнек болады,-десек асыра айтқан болмаймыз.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Қарақалпақ этнопедагогикасы. (Педагогикалық институттың талабалары ушын оқыў қолланба). – Нөкис: «Билим», 2010, 26, 49,50-б.
2. Ахметов С, Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. Нөкис «Билим». 1992, 87 б.
3. Ахметов З. Өлең сөздиң теориясы. «Мектеп» Алматы. 1973.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. «Қарақалпақстан» Нөкис. 1971.

РЕЗЮМЕ. Мақалада Ә.Алымовтың ярым әсирден аслам ўақыттан берли алып барған илимий-теориялық хэм педагогикалық искерлиги дәўиринде 300 ге шамалас хәр қыйлы илимий, илимий-методикалық, әдебий-сынлық жанрдағы мийнетлери ҳаққында сөз болады.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о почти 300 трудах А. Алимova в различных научных, научно-методических и литературно-критических жанрах за период его научно-теоретической и педагогической деятельности, охватывающей более полувека.

SUMMARY. The article discusses A. Alimov's nearly 300 diverse scientific, scientific-methodological, and literary-critical works during his more than half-century-long scientific-theoretical and pedagogical career.

XIX-XXI ÁSIRLERDE QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŇ TARIYXÍY EVOLYUCIYASÍ HÁM ATQARÍWSHÍLÍQ DINAMIKASÍ

Tuyana Erejepov – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: baqsı, duwtar, dástan, XIX-XXI ásirler, saxna, kórkem óner etnomádeniyat, ustaz-shákirt dástúri.

Ключевые слова: бакши, дутар, эпос, XIX-XXI века, сцена, искусство, этнокультура, традиция наставник-ученик.

Key words: bakhshi, dutor, dastan, XIX-XXI centuries, stage, art, ethnoculture, mentor-student tradition.

Kirisiw. Izertlewdiń áhmiyetliliği.

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri óziniń genezisi hám atqarıw ózgeshelikleri menen túrkiy xalıqları epikalıq oy-pikiriniń biybaha úlğisi bolıp esaplanadı. XIX ásirde baslap házirgi kúнге shekemgi dáwir usı kórkem ónerdiń hám rawajlanıw, hám transformaciya dáwirlerin óz ishine aladı. Globalıstıq sharayatında bul miyrastı tariyxıy kontekstte úyreniw milliy ózlikti saqlaw hám materiallıq emes mádeniy miyrastı qásterlep saqlaw kózqarasınan oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

XIX ásir: klassikalıq dástanshılıq hám baqsıshılıqtıń altın dáwiri. XIX ásirde qaraqalpaq baqsıshılıǵı óziniń eń joqarı shıńına shıqtı. Bul dáwirde kórkem óner tiykarınan xan sarayları hám xalıq jıyınlarında ("toy-tamashalarda") oraylıq orın tutqan. Baqsıshılıqtıń qalıplesiwi: Ázelden kiyatırǵan ustaz-shákirt dástúri XIX ásirge kelip baqsıshılıq ónerinde kúshli rawajlanıwları payda etken. Bul ásirde duwtar atqarıwshılıǵı hám lirikalıq dástanshılıq ("Ǵárip-ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Hurlıqa-Hamira", "Yusup-Axmet", "Goruǵlı" h.t.b) keń en jaydı. Aqımbet, Ǵáripniyaz, Arzı, Qutım hám Muwsa, Shernazar baqsı sıyaqlı ustazlar óz mekteplerine tiykar saldı. XIX ásir baqsıshılıǵı ushın tán bolǵan ózgeshelik - dástanıń tolıq (bir neshe aqshamlap) ayılıwı hám improvizatorlıq sheberliginiń joqarılıǵı bolıp tabıladı. Bul dáwirde tek ǵana er adamlar baqsıshılıq penen shuǵullanatuǵın bolǵan. Sol sebepli Berdeq shayırdıń qızı Hurlıman baqsı iyshanlardıń qarsılıǵına ushırıp ákese Berdaq shayırdıń iyshangá narazılıǵın aytıp, kóndirip qızına ruqsat bergeniń keyin Hurlıman baqsı baqsıshılıǵın ele de keńnen rawajlandırıp

dawam ettirgen XX ásir: institucionalizaciya hám transformaciya. XX ásir qaraqalpaq baqsıshılıǵı ushın qıyın dáwir boldı. Buringi ideologiyası tásirinde kórkem ónerdin ayırım diniy yamasa "feodallıq" dep esaplangan elementleri shetlestirildi, biraq unamalı tárepten kórkem óner akademiyalıq formaga kirdi. Akademik úyreniw: XX ásirde 30-jıllarınan baslap dástanlar jıynalıp, jazıp alınıp hám basıp shıǵarıla basladı. Q.Ayımbetov sıyaqlı ilimpazlar folklor úlğilerin sistemalastırdı. Saxnaǵa ótiw: Baqsılar tek xalıq xızmetlerinde ǵana emes, al mámleketlik teatrlar hám filarmoniyalarda da shıǵa basladı. Bul dástanlardıń qısqarıwına (tek namalardı jırlawǵa) hám saxnalıq kóriniske iye bolıwına alıp keldi. Baqsı Japaq Shamuwatov, Qarajan baqsı, Esjan Qospolatov, Aytjan Xojalepesov, Ibrayım Patullaev, Ámet Tariyxov, Ansatbay Xayraddıynov, Genjebay Tilewmuratov, Turǵanbay Qurbanov sıyaqlı basqa da kóplegen kórkem óner ǵayratkerleri baqsıshılıq hám dástanshılıqtı professional kórkem óner dárejesine kóterdi. Hayal baqsılardıń shıǵıwı: XX ásir basları hám ortalarında qaraqalpaq hayal baqsıları (máselem, qız baqsı Qanıǵúl, girjekshi Injigul Saburova, baqsı Gulbaxar Rametova, Qalbiyke Uzaqbergenova, h t b) ózine tán vokal mekteplerin kórsetti. XXI ásir: ǵárezsizlik hám zamanagóy regeneraciya. Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerine bolǵan múnásibet túp-tiykarınan ózgerdi. Bul dáwir "mádeniy oyanıw" basqıshı sıpatında táriyiplenedi. Xalıqaralıq tán alıw: Baqsıshılıq kórkem óneri YUNESKOńıń Rerezentativ dizimine kirgizildi. Nókis qalasında xalıqaralıq

baqsıshılıq kórkem óneri festivalı hám baqsılar mektepleriniń shólkemlestiriliwi kórkem ónerdiń abırayın arttırdı. Bilimlendiriw sisteması: búgingi kúnde baqsıshılıq joqarı oqıw orınlarında hám qánigelestirilgen kórkem óner mekteplerinde ilimiy-teoriyalıq tiykarda oqıtılmaqta. "Ustaz-shákirt" dástúri zamanagóy pedagogikalıq metodlar menen úylestirildi. Zamanagóy

talqılawlar: XXI ásir baqsıları dástanlardı saqlap qalğan halda, zamanagóy saz ásbaplarınan hám aranjirovkalardan da paydalanbaqta, bul bolsa jas áwladtıń usı kórkem ónerge bolğan qızıǵıwshılıǵın arttırmaqta. Muzikalıq-teoriyalıq tallaw: rawajlanıw dinamikası. Baqsıshılıq óneriniń úsh ásirlik rawajlanıwın tómendegi keste arqalı kóriw múmkin:

Qásiyet	XIX ásir	XX ásir	XXI ásir
Tiykargı orın	El jıynları, xan sarayı	Teatr, filarmoniya, radio	Festivallar, media, bilimlendiriw
Atqarıw forması	Tolıq dastan (kóp saatlıq)	Fragmentar (úzindiler)	Virtual hám akademiyalıq
Saz ásbabı	Tábiyiy duwtar, qobız	Jetilistirilgen saz ásbabları	Elektro-akustikalıq imkaniyatlar
Úyreniw	Awızeki dástúr	Nota jazıwı, izertlewler	Sanlı arxiv, ilimiy analiz

Juwmaq

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri XIX ásirdegi arxaikalıq tamırlarınan XXI ásirdegi akademiyalıq dárejege shekem úlken joldı basıp ótti. Bul óner xalıqtıń tariyxıy ózgerislerine beyimlesken halda óziniń "nama" sistemasın hám "ırǵaq" sıyaqlı ózine

tán texnikaların saqlap qaldı. Búgingi kúndegi tiykargı wazıypa - dástanlardıń tek ǵana muzikalıq bólimin emes, al olardıń epikalıq pútinligin hám filosofiyalıq júgin keleshek áwladqa jetkeriw bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalığı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
2. Jirmunskiy V. M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. Leningrad: Nauka, 1974.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jıraw hám baqsıları. - Nókis: Bilim, 1992.
4. Adambaeva T. Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq muzıkası. – Qaraqalpaqstan baspası, Nókis. 1976.
5. Saǵıtov I T. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1986.
6. Mamirov Q. Qaraqalpaq muzıkası tariyxı. - Tashkent: Fan va texnologiya, 2010.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq milliy mádeniyatınıń tayanıshı esaplangan baqsıshılıq kórkem óneriniń úsh ásirlik rawajlanıw basqıshları tallanadı. XIX ásirdegi klassikalıq dástanshılıq dástúrleri, XX ásirdegi institucionalıq ózgerisler hám XXI ásir - ǵárezsizlik dáwirindegi qayta tikleniw processleri muzıkatanıw kózqarasınan izertlengen.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются этапы развития искусства бахши, являющегося краеугольным камнем каракалпакской национальной культуры, на протяжении трех веков. С точки зрения музыковедения изучены традиции классической эпической поэзии XIX века, институциональные изменения в советский период в XX веке и процессы возрождения в период независимости в XXI веке.

SUMMARY. This article analyzes the stages of three centuries of development of the art of bakhshi, which is considered the foundation of Karakalpak national culture. The traditions of classical epic poetry in the 19th century, institutional changes during the Soviet era in the 20th century, and the processes of revival during the 21st century - the period of independence - have been studied from a musicological perspective.

МИЛЛИЙ ФОЛЬКЛОРИМЫЗДА СӨЗ ХЭМ САЗ ӨНЕРИ

М.Есанов – доцент

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: миллий мерос, нотиклик санъати, импровизация, адабиёт, фольклор, санъат, анъана, халқ оғзаки ижоди.

Ключевые слова: национальное наследие, ораторское искусство, импровизация, литература, фольклор, искусство, традиция, народное устное творчество.

Key words: national heritage, oratory, improvisation, literature, folklore, art, tradition, folklore.

Қарақалпақ халқы өзиниң бай фольклорлық мийрасларына ийе. Толып атырған халық қосықлары, салт жырлары, ертеклер, аңыз-эпсаналар тағы басқалар булардың айқын дәлили. Бул фольклорлық дөретпелердиң ишинде дәстанлар айрықша көзге түседи. Бундай бахалы мийраслар халықтың келешек әўладларына арзыў-эрманларын, үрп-әдетлерин, жасаў жағдайларын, жасаған орталықларын, турмыслық тәжирийбелерин халық тилинде атадан-балаға өткерип, усы бизиң күнимизге шекем қәстерлеп жеткерди. Халық дәстанларын бүгинги күнге жеткизиўшилер - булар жыраў-бақсылар саналады. Олар бир неше онлаған әсирлик халық дөретпелерин бир қанша өзгерислер менен болса да усы күнге жеткерип, ҳәзирги ўақытта олар халық аўзынан жазып алынып, халқымыздың фольклорлық ғәзийнесин байытып, руўхый мийрасымызды кеңейтпекте. Қарақалпақ фольклорының 20 томлығының баспада китап басылып шығыўы буның айқын дәлили бола алады. Олардың ишинде халқымыздың ертеклери, аңыз-әңгимелери, шешенлик сөзлери, дәстанлар ҳ.т.б. бай мийраслары үлгилериниң сайландылары халқымызға инам етилди.

Қарақалпақ халық аўзыеки материалларының жыйналыўында дәслеппе рус илимпазларының қызығыўшылығында басланды. Олар қарақалпақ фольклорының гейпара үлгилерин жазып алып, түп нускасында хәм русша аўдармасында бастырып шығарады. Бул ҳақыйкатында, қарақалпақ фольклорының заман илими көзқарасынан изертлеўдиң жаңа хәм дәслеппе қәдемлери еди. Әлбетте, бул дәўирдеги рус изертлеўшилериниң

қарақалпақ хәм тағы басқа Орта Азия халықларының тилин, фольклорын, тарийхын, этнографиясын изертлеў, бир тәрепинен сиясий жағдайларға байланыслы болды. Соңғы ўақытларда илим пәнниң прогрессив бағдарда жол алыўында қарақалпақ фольклорының 100 томлық болып баспада жәрияланыўын қолға алды. Себеби, бундай халық аўзыеки дөретпелери әдебий мийраслар ҳәр бир халықтың жасаў шараятынан, оның келип шығыў дереклеринен ҳ.т.б. тарийхий ўақыялардан дерек береди. Халық тәрепинен дөреген әдебий мийраслар, көркем шығармалар олардың халықтың сол жасап өткен дәўирлеринен дерек берип, сол турмыслық ўақыялар тийкарында пайда болады. Халық дөретпеси деген түсиник әдебиятымызда фольклор деген илимий термин менен де жүргизиледи. Демек, бул тусиниктиң-өзи, сол халықтың өзине тән белгисин билдирип турады.

Қарақалпақ, қазақ, түркмен, ҳ.т.б. халық аўыз еки дөретпелери әсирлер даўамында жасап, өсип, байып раўажланып, бир-бирин толықтырып бизиң күнимизге шекем жетип, руўхый ғәзийнемизден беккем орын алған хәм бизден соңғы жас әўладларға өтмишимизди үйрениў хәм оны билиў, қәдир-қымбатына жетиў, ўатанды сүйиў хәм улығлаў, мийнет сүйгиш, мәрт батыр азаматлар етип тәрбия алыўында үлкен әҳмийетке ийе.

Усындай мийрасларды халық арасынан жыйнап хәм илимпазлар тәрепинен изертлеп, халық дөретпелериниң үлгилериниң басқа қоңсылас халықларға салыстырғанда байлығы ҳәр қыйлы жанрлардың көплиги хәм бизиң

дәуиримизде шекем жанлы атқарыўшылардың көплек келип жетиўи де илимде тастыйықланған.

Халық аўызеки дөретпелериниң ишинде дэстанлық шығармалар өзиниң мазмуны хэм көлеми жағынан басқа дөретпелерден ажыралып турады. «Дэстан» түсиниги фольклорлық шығармаларда «баян етиў» ямаса «жырлаў» дегенди аңлатады. Дэстанлық шығармалар хэр бир халық арасында үлкен орынды тутады хэм кең таралған көлеми жағынан үлкен, мазмуны бай дөретпе болып есапланады.

Дэстанлық дөретпелерде хэр бир халықтың өзгешелиги, олардың турмыслық шараятлары, өзгешелиги, олардың турмыслық шараятлары, күн көриси, миллий үрп-эдетлери, дәстүрлери халықтың жеке минез-қулықлары, олардың психологиясы, этнографиясы х.т.б. бир-бирине уксамайтуғын белгилери өз сәўлелениўин табады.

Сондай-ақ, дэстанлық шығармалар тарийхий ўақыяларды, қахарманлық, ашықлық ўақыяларды, турмыслық мәселелерди х.т.б. көринислерди де бере алады. Дэстанлық шығармалардың халық арасында тараўында жыраў-бақсылардың, қыссаханлардың орны гиреўли. Себеби, олар үлкен той-мерекелерде, жыйынларда, үлкен курларда азанға шекем айтып халықтың кулағының қурысын қандырған, сол жерге барған хэр бир адам сол дэстанды үйренип, билим алыўға хэрекет етип, айырым қатықулақ адамлар оны ядлап алыўды кэсип-кэр еткен. Демек жыраўлардың орны өз дәуиринде хэр бир халықтың арасында үлкен әхмийетке ийе халық аўызеки дөретпеси жазыў-сызыўдың раўажланбаған пайытында-ақ, халық арасында болғанлығы тәбийий.

Жыраў тәрeпинен айтылған, айтылып жүрген дэстанлардың хызмет етиўге, сыртқы жаўлардан ўатанды қорғаўға, дослық меҳрибанлыққа үйретиў жақсы қэсийетлер дэстан қахарманларының хэрекетлери арқалы бериледи.

Дэстанлық шығармалардың жанрлық жақтан бир неше топарларға бөлип көрсеткен. Оларда лирикалық, эпикалық, драмалық элементлер аралас болып келиўин профессор Қ.Мақсетов өзиниң

«Қарақалпақ халқының көркем дөретпелери» деген мийнетинде: «Қарақалпақ дэстанларының жанрлық өзгешеликлерине нэзер аўдарғанымызда, оларды қахарманлық, ашықлық, социал-турмыслық хэм тарийхий дэстанлар деп бөлип шэртли түрде төрт жанрға ажыратыў мақсетке муўапық келеди» (1) деген пикирди айтады. Социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дэстанлар да қахарманлық, лироэпикалық моментлер жийи ушырасады. Социаллық турмыс мотивлеринен басым сүүретлениўи менен қахарманлық ямаса лироэпикалық дэстанлардан парықланып турады. Мысалы «Алпамыс» дэстаны «Фэрип-ашық» дэстанынан қалай айырылса, ал «Қатам-Тай» дэстаны «Шийрин-Шекер», «Шарьяр», «Меңлиқал», «Зарлық-Муңлық» қусаған дэстанларды социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дэстанлар деп жүритемиз. Бундай дэстанлар хаққында гейпара пикирлер бар. Қ.Айымбетов «Халық даналығы», И.Сағытов, Қ.Мақсетов, А.Пахратдинов х.т.б. илимпазлардың мийнетлеринде айрықша қызығыўшылық пенен айтылған дереклер бар. Хэзирги күнде халқымыз басқа халықлар менен қарым-қатнас арқалы олардың үрп-эдетин, дәстүрин хэм мәдениатын үйренип өз дәстүрин, үрп-эдетин, мәдениатын байытып киятыр.

Бул ғэрeссиз Ыатанымыздың үлкен табысларының бири болып табылады. Барлық халық бир-биринен үйренеди хэм турмыс салт-жырлары, мәдениаты хэм әдебияттағы табыслары бир-бирин толықтырып халқымыздың ийгилигине хызмет етеди. Дэстанлар қайсы дәуирде дөресе де, бурын күнимизге шекем жетип келип, өсип раўажланып барады және де халқымыз ушын барқулла хызмет атқарады. Ондағы хэр бир образ халықтың дуньяға көзқарасының қайсы бир тәрeпин хэм белгили бир басқышын сәўлелендиреди. Өзбекстан Республикасы өз ғэрeссизлигине ерисип, миллий қэдриятларымыз, үрп-эдетлеримиз тикленип атырған хэзирги дәуирде дэстанларды талықлап бизге тек халық аўызеки дөретпелерин емес, ал халықтың белгили бир дәуирдеги тарийхын үйрениў

имканиятын береді. Халық аўызеки дөретпелеріндеги дэстанлардағы образлар хэм олардың сўўретлениўи адамзатты қоршаған дўньяны аңлаўдың ең дэслепки басқышларынан мағлыўмат береді, бундай мағлыўматлар илим ушын жүдэ ахмийетли орын тутады. Қарақалпақ фольклортаныў илиминде бундай мәселелерди үйрениўге

кеўил белинип атырғанын есапқа алсақ, жумысларымыздың ахмийетлилиги дэўир талабына сай екенлиги белгили болады. Қалаберсе, дэстанлардағы образларды, дэстан қурылысы, сюжети, композициясын үйрениў халық дөретпелериниң ертедеги адамзат жәмийетиниң дэслепки басқышларын белгилеўде де ахмийетли.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 172-бет
2. «Едиге». Нөкис:«Қарақалпақстан», 1990.
3. Мақсетов Қ. Дэстанлар, жыраўлар, бақсылар. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1992,89-бет.
4. Алымов Ә., Адамбаев Т., Турдымуратов Ж. Хэзирети сазгер, Нөкис:-«Билим», 2013.

РЕЗЮМЕ. Давр учун муҳим бўлган халқимизнинг бир неча асрлик маънавий қадриятларини ўрганиш долзарб масалалардан бири. Мақолада ушбу масалаларнинг ечимини топишда маънавий қадриятларимиздаги нотиклик санъатининг тарихий ривожланиш босқичлари, импровизатсион ҳодисаси ҳамда ушбу санъатнинг ёш авлодни Она Ватанга содиқ этиб тарбиялашда, маънавий дунёсини бойитишда, сиёсий-дипломатик, халқаро муносабатлар ва миллатлараро тотувлик, халқлар дўстлигини таъминлашда муҳим ҳодиса эканлиги очиб берилади.

РЕЗЮМЕ. Изучение многовековых духовных ценностей нашего народа, важных для периода Третьего Ренессанса, является одним из актуальных вопросов. В статье раскрываются этапы исторического развития ораторского искусства в наших духовных ценностях, явление импровизации, а также то, что это искусство является важным явлением в воспитании молодого поколения преданным Родине, обогащении его духовного мира, обеспечении политико-дипломатических, международных отношений и межнационального согласия, дружбы народов.

SUMMARY. Studying the centuries-old spiritual values of our people, important for the Third Renaissance period, is one of the pressing issues. The article reveals the historical development stages of oratory in our spiritual values, the phenomenon of improvisation, as well as the fact that this art is an important phenomenon in educating the younger generation as patriots of the Motherland, enriching their spiritual world, ensuring political-diplomatic, international relations and interethnic harmony, friendship of peoples.

МИЛЛИЙ ДЭСТАНЛАРЫМЫЗДА БИЙПЕРЗЕНТЛИК МОТИВЛЕРИ

Исаков Руслан Узақбаевич – оқытыушы

филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хám мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: жырау, дэстан, мотив, образ, бийперзентлик, сюжет, дэстүр, эволюция.

Ключевые слова: жирау, эпос, мотив, образ, бездетность, сюжет, традиция, эволюция.

Key words: zhyrau, epic, motif, image, childlessness, plot, tradition, evolution.

Хэр бир халықтың миллий дөретпелериниң өзгешеликлерин үйрениў мәселеси жәмийетлик хэм мәдений турмысындағы миллий сыпатларды анықлаўға тийкарғы жәрдемши объект бола алады. Солардың бири халық дэстанларынан орын алған мотивлик хэм сюжетлик курамындағы бийперзентлик мотивлери болып табылады.

Миллий қахарманлық дэстанларымызда бийперзентлик мотивлери бойынша эпикалық мағлыўматлар оғада басым орын ийелейди. Соның менен бирге, ол айырым басқа миллий эпикалық дөретпелериниң ерте ўақытлардан қәлиплесип киятырған фольклорлық дөретпелеринде де жийи ушырасады хэм хэр бири өзине ылайық өзгешеликлерге ийе сюжетлер қатарынан орын алады. Бул теманы қарақалпақ халық дэстанларының мысалында үйрениў барысында миллий дөретпелерден орын алған перзентсизлик темасын тарийхый мәдений көзқарастан салыстырып үйрениў әхмийетли. Тек усындай жоллар менен қарақалпақ халық дэстанларының өзлерине ылайық сюжетлик қатламларын анықлаўға жол ашып алыўымыз мүмкин.

Қахарманлық дэстанларындағы перзентсизлик мотивиниң тийкарғы белгилериниң бири қартайған, күшлери қалмаған, дүньядан өткен ўақытларында оларды азалап мәнгилик сапарға атландыратуғын, мал дүньясына ийелик ететуғын, ислерин даўамлаўшы перзентке зәриў ақсақал урыў басшылар турады. «Алпамыс» дэстанының Өгиз жыраў вариантынан бир мысал алып қарайық; «Байбөри, Байсары деген еки теңлес бай болып, булар дүньяға келди. Мереке сейил, ат шабысты қыздырып, екеўи кушақласып дос болды. Екеўиниң алдына түскендей Байсында адам болмады,

дүньяның қызығы менен екеўи бийперзент өтип баратыр еди...»[1, 5-б.]. Бундай мазмун қарақалпақ вариантларының көпшилигине тән болыўы менен бир қатарда қазақша версияларында Байбөри 80 жасар ғарры болып тәрийпенеди. Бул мотив «Алпомиш» дэстанында урыў басшылары Байбөри хэм Байсары екеўи туўысқан, бир атаның перзентлери; «Байбөри менен Байсары – екеўи үлкейди. Байсары бай еди, Байбөри шай (шақ еди) еди, бул екеўиде перзентсиз болды»[2,5-б.] делинген. Биз усы үш версиялардың өзгешеликлерине дыққат аўдара отырып олардың орайында бир дәректің сәўлеленгенлигин көремиз. Буннан басқа «Қоблан» дэстанының версияларында да «сақалы буўрыл» болған ямаса жасы сексенге келген аталардың шерли толғанысларын көремиз: мәселен «Қоблан» дэстанында Қыдырбай ғарры: Жасы алпысқа келгенде

Ата деп атын айтқандай

Бир перзентке зар болды...

Жылап ас суў бергендей

Ясийин курап оқытып

Халқыма дуўа еткендей

Бир нышан бизде болмады [3, 401-б.]- деп зарланады.

Усындай мотив «Қобланды батыр» дэстанында да қайталанады. Онда Тоқтарбайдың байлығы хаққында сөз болып,

Әлип таңба қыпшақтың,

Атағы озған алаштан.

Сексенге жасы келгенше

Бир бала көрмей Тоқтарбай

Қайғы менен қан жутып,

Ақылынан адасқан [4, 21-б.]- деген қатарлар менен иренишли тәрийпенеди. Бул орында дэстанлардағы уқсаслықлар мотивациялық өзгешеликлерге ийе

болғаны менен олардың тийкарғы мазмуны сақланған. Перзентсизлик темасының әйемги дәрежелерин еслететуғын турақлы эпизодлардан ибарат.

Бул тема қахарманлық дәстан ушын хәм басқа жанрлардағы дәстанлар ушын да характерли. Алып қарайық, «Шарьяр» дәстанында Дарапшаға мынындай халықлық сыпатлама берилген:

... Тахты қурсын нетейин, тахсызақ кетейин, улсыз-қызсыз бендениң жыйғаны талау дер еди, кейин ойран дер еди, ели-халқымнан, тажы тахтымнан кешейин, башыма ғула кийейин, қолыма хаса алайын, хаққа тәуекел қылайын, хәзирети Байтуллыға хажы тауны етейин, Яратқан қәдир алладан бир перзент нийет етейин [5, 225-б.] деген ойлар менен жолға атланады. Жумабай жырау вариантындағы бир өзгешелик патша Зәрипшениң (Дарапшаның) жасы тилге алынбайды.

Дәстанның Өтенияз жырау вариантында Шахидарап «Жасы қырық беске барды, тоққыз хаял алды, я улдан, я қыздан перзент нышан көре билмеди» [6, 135-б.] - деп берилген.

Ал, Қуламет жырау вариантында:

Әдалат тахтына минди
Патшалық дәуранын сүрди
Тоғыз зайып алды
Алтмыш үш жасына келди
Сақалы аппақ куұрады

Бирақ хеш перзент болмады» [7, 135-б.] - деп келтирилген. Көзге көринип турғанында перзентсиз аталардың жасын анықлау дәстанды атқарыушылардың бийлигинде екенлиги дыққатқа алыныуы керек. Солай болсада эпикалық дәретпелердің басым бөлегинде халдан тайған, жасы жеткен ата-аналар хаққында сөз етиледі. Бирақ миллий дәстанларымызда қартайған аталардың нийетлерин бәржай келтиретуғын иләхий күшлердің образларының уақыт өтиуи менен өзгерислерге ушырағанлығын сезиниуимиз мүмкин. Усындай перзентсизлик мотивлери «Гөрүғлы», «Хүрлиха-Хәмира», «Шийрин-шекер», «Бозуғлан», «Жаханша», «Зийнеп-Алтынгүл» дәстанларынанда орын алған. Перзентсизлик мотиви дәстанға баслама сыпатында көриниуи олардың қандайда

бир дәрежелерге тийкарланғанлығынан дәрек береді. Бундай баслама тек қарақалпақ дәстанларында ғана емес ал басқада халықлардың эпикалық дәретпелеринен орын алған.

Мысалы, қазақлардың «Шора батыр», «Ер-Сайым», өзбеклердің «Шийрин-Шекер», «Хәмира», «Сейпул-Мелик», қырғызлардың «Манас» дәстанларында да аталардың перзентсиз екенлиги уақыяны баслаушы сюжет болып есапланады. Бул мотив тууралы гүрриңлер әйемги Египет ауызеки дәретпелеринде де сақланған [8, 41-б.] . Итибар берип қарасақ перзентсизлик мотиви әйемги дәуір дәстанларынанда орын алған екен хәм турмыс хақыйқатлығының тәсийрине байланыссы дәреген болыуы керек. Мәселен, бийперзент патшалар Хиндлердің «Махабхаратта» хәм «Рамайна» эпосларында да сәуленген. Бул эпослар жүдә әйемги эпослық дәретпелер болып, пайда болған дәуірлери 2 ярым мың жылдан алдыңғы уақыяларды өз ишине алады. Бунда да қартайған аталар перзентсизликтен азап шегип жоқарғы күшлерден өзлерине бала тилейди. «Рамайна» эпосында патша Дашаратқа перзентсиз болады. Ол перзент ада ет маған деп ғайры күшлерге жалбарынады» [9, 24-б.] .

Оған жоқарғы күшлер өзлери адам сымбатына айланып, Дашаратқаның төрт улы тууылыуы мүмкин екенлигин мәсләхәтлеседи [10, 19-б.] . Перзентсизликтің сөз етилиуіндеги жоқарғы күшлерге сыйыныудың әйемги үлгилери қатарында типологиялық бағдарда қәлиплескен болыуы мүмкин. Буған бир тәрәпинен дәстан дәретиуіндеги күшли традициялық дәстүрлер тийкар болса, басқа тәрәпинен турмыслық жағдайларда усындай мотивтің турақлы түрдеги талаптары себепши болған. Себеби, адамлар арасында баркулла жақсылық пенен жаманлық бир-бирине қарама-қарсы күш есабында әйемги дәуірлерден берли өмир сүрип киятыр. Жақсылықтың жаманлықты жеңиу идеясы дәслеп қудайлар арқалы иске асатуғын болса, кейин қудайлардың жәрдемінде жерге жиберилген күшли, батыр, ақыллы

адамлар арқалы орынланған. Қарақалпақ фольклорында дәл усындай болмаған менен усыған сыбайлас, солардың бизге жетип келген жаңғырығы дәрежесінде көринетуғын оғада бахала материаллар бар. Хәтте бизиң дастанларымызда қудайлар жәрдеминен гәрезли перзентсизликке қарсы исленген мағлыұматлардың турақлылығын дәлиллейши эпикалық факторлардың орын алыұы айрықша әхмийетли. Жоқарыда биз атап өткен «Шәрьяр» дәстанында Шахи Дарап хан Дарапшаның хәрекетлеринде, айтқан сөзлеринде «Хәзирети кәба» түсиниги дәстанға ислам дининиң тәсийри менен енгенлиги даўсыз. Бирақ патшалық липасын таслап, темирден хаса қолға алып, темирден геўиш кейип сапарға атланыұында ол өз кеўлиндеги тилеген тилеги өз адамлары арасынан табады. Буған Гүлшараның мына сөзлери мысал бола алады: Бир перзенттиң дағы ушын, бир тырнақтың зары ушын, алтын тахтынан түсип, етек-пешинин кесип, қәлендер сыпатында болып баратыр... Атам ықтиярымды берсе, қәлегениңе тий десе, Шахийдарап мени алса, сәўгели яры қылса, хәк миясар көрсе... бир кекили алтыннан, бир кекили гүмистен, бир ул менен бир қыз туўып берер едим...». Көрип турғанымыздай Гүлшараның бул сөзлеринде хәқыйқатлықтан нышан бар хәм соң ол өзиниң усы сөзиниң үстинен шығады. Айтайын дегенимиз «Шәрьяр» дәстанында басқа дәстанлардағыдай перзентсиз аталардың әўлийелерге түнеп «Әўлийелерге ат айтып, Қорасайға қой айтып» садақа бериў дәстүрлери ушырасады. Деген менен, оның бундай өзгешелигин қудайлар пайда болмастан бурынғы перзент тилеў дәстүрлерине жатқарыұда қыйын. Өйткени дәрўишлик тилек тилеў дәстүри адамға қүдирет бағышлайтуғын иләхий күшлерге исенимлерден әдеўир кейин пайда болған трансформациялық өзгешеликлердиң нәтийжелерин көрсетеди.

Усыларға қарап отырып қартайған, жасы жеткен адамлардың перзентли болыұы ушын өзи емес я хаялы емес ал олардың өтинишлери бойынша тиккелей жоқарғы иләхий күшлердиң олардан

күнделикли турмысына «араласқан»лығын көремиз. Бул тилек-өтинишлер жоқарғы күшлерге садақа атаў түринде иске асады. Мысалы: «Қоблан» дәстанында әўлийелерден перзент тилеген Қыдырбай менен Бозкемпир «Малын қоймай сояды, Әўлийе қазанға тоймады, тилеги қабыл болмады, сонша малды таўысып, жалғыз тоқлы қалады... «Қыдырбай усы жалғыз тоқлысын ертип жүргенде қой баққан бабаға дус келеди. Оның мәсләхәти бойынша;

Рәхим етсе бириўбар,
Қубла бетте қапы бар,
Ашыла қойса сол қапы,
Тилегиң қабыл бир болар.
Сол қапыға кир деди,
Токлыңды сойып ал деди,

Хәм қазанға сал, деди» [11, 20-б.],- деген тапсырмасы менен хәрекет етеди. Аўқат пискен ўақытлары ғайыптан бир топар адамлар пайда болып аўқатын жеп-күймегей сениң еңбегин, қабыл болар тилегиң, Аллаһу акбар Баба!» - деп пәтияларын берип кетеди [12, 20-21-бб.] . Усы садақаның пәтиясының тийкарында Қыдырбайдың тилеги орынланады. Усыған уқсас эпизодлар «Хүрлиха-Хәмира», «Зийнеп-Алтынгүл» хәм т.б. дәстанларда да гезлеседи. Ал, айырым дәстанларда болса қудайдан бала тилеў дәстүри сақланып, оның гейпара тәреплери өзинше түс алғанлығын көремиз. Мәселен, «Шийрин-Шекер» дәстанында Ыәлийхан патша менен Қараман ўәзирдиң ақ сақаллы баба менен ушырасыұы, бабаның екеўине еки алма бериўи хәм перзентли боларсыз деп атларына шекем айтып кетиўи дыққат аўдарарлық деталлар. Ең әхмийетли жери сол, олардың хаяллары алмаларды жегеннен кейин хәмилели болады [13, 27-б.]. Ал, «Бозуғлан» дәстанында ақ сақаллы баба Дәриўшалы бай менен Ақпан бийге түслеринде алдыларына ақ найза менен шынжырлы этәшқир таслайды. Бул түсин олар жақсыға жорып үйлерине келгеннен кейин хаяллары жүкли болады [14, 16-б.]. «Мәспатша» дәстанында болса Абдикерим бай:

Бир қудайым нәзер салғай бул халға,
Жети ғайып мәқсет-мурады қолла,
Малларым ийесиз қалып баратыр,

Бер кудайым ийе болар бир тулға (Қарақалпақ фольклоры, көп томлық. X том. «Мәспатша», 21-бет.), деп жалбарынды хәм сахрада жети жаслар шамасында, бири қашып бири қуып, ылақ ойнап жүрген балаларды көреді. Олар Әбдикәрим байға балаңа ат сатып ал деп жети тиллаға ат сатады. Бай үйине келгеннен кейин уйықлап жатырса бағанағы өзине ат сатқан жети бала түсине енип хә, Баба, сен бир тырнақтың дағынан ... алты түлик малыңды бағыш еттиң. Жети ғайып деген биз едик налышыңа шыдамадық. Бириң жарлықаў, қарғаў қолымыздан келмейди, хабар бериў қолымыздан келетуғын еди. Сениң мүтәжинди айтып қудайдың алдына үш мәртебе бардық. Сен ушын жыладық. Саған жалғанышда перзент жазылмаған екен... Қудай тала сениң көз жасыңды қабыл етти» [15, 23-б] ...деген сөзлерди айтады. Биз көрип өткен қарақалпақ дәстанларындағы жоқарғы ғайры күшлерден перзент тилеў дәстүри халқымыздың бурынлы соңғы турмысынан орын алып қиятырған көп түрлериниң айырымлары ғана екенлиги гүмансыз. Бирақ усы дәстүрлер өзлериниң тарийхый дәреклериниң тереңлиги жағынан хәм халқымыз арасындағы күнделикли турмысқа бурынғы дәстүрлер есабында әбден ийкемлесип қалғанлығынан елеге шекем ири эпикалық шығармалардың баслы түйинлериниң бири болып жүр. Бирақ бул мотивлер қалай болса солай тарийхый әхмийетке ийе деп айтыў қыйын. Себеби, олар хәр дәўирдиң өз талаплары бойынша өзгерислерге ушырап мақсетин, бағдарын түрлендирип

идеяластырып көрсететуғынлығын бий-карлаўға болмайды.

Перзентсизлик мотивиниң аталарға түсинде яки оңында алма бериў, ат бериў, яки найза, әтәшқир бериў, бурынғы фетишистлик хәм тотемлик исенимлердиң реликантилары болып табылады.

Перзентли балыўдағы бундай эпикалық мағлыўматлар басқа да халықлардың эпикалық дәретпелеринен орын алған. Мәселен: Сибир халықларының эпикалық дәретпелеринде сәўлелениўи тарийхый-мәдени қатнастардың дәреклерин анықлаўда әхмийетли. Алманың хәмийле дәретий қәсийети туўралы Сибирь аўызеки дәретпелеринде де сөз етиледі. Онда перзентсиз саўдагер бир жарлы адамның мәсләхәти бойынша базардан алма сатып алады. Ол сатып алған алмасының жартысын хаялына, жартысын бийесине жегизеди. Арадан ўақыт өткеннен кейин оның хаялы ул туўады, ал бийеси қулын туўады. Бундай эпикалық параллеллер дүнья жүзи халықларының көпшилигиниң фольклорлық дәретпелерине тән болыўы менен бир қатарда, белгили дәрежеде мәдени қатнастардың хәўиж алғанлығынан дәрек береді.

Әсиресе, этникалық жақтан бир-бирине жақын халықлар араларындағы ўақыялық ямаса мотивлик үлгилесликлер перзенттиң туўылыўына байланыслы эпикалық мағлыўматлар генетикалық әхмийетке ийе болып, қарақалпақ халқының аўызеки дәретийшилиқ орталықта узақ дәўирлерден бери салмақлы орнының қәлиплесип, раўажланып қиятырғанлығынан дәрек береді.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры, Көп томлық I. Том. Нәкис, «Қарақалпақстан», 2007-ж.
2. Алпомиш. Ташкент. 1987.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. «Қоблан» 13т. Ташкент «Маънавият» 2009-ж.
4. Батырлар жыры. Алматы. 1963.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. «Шәрьяр». Жумабай жыраў варианты. !! том. Ташкент. Маънавият. 2009-ж.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. !! том. «Шәрьяр». Қуламет жыраў варианты. Нәкис. «Қарақалпақстан». 1984.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. !! том. «Шәрьяр». Қуламет жыраў варианты. Нәкис. «Қарақалпақстан». 1984.
8. Урмангеев Ф. Мотив бездетности в тюркском эпосе // – Баку. 1088 г.

9. Три великих сказаний Индии. М. Наука 1978.
10. «Рамаяна». Ташкент. 1978.
11. Қоблан. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1981.
12. Қоблан. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VIII том. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1981.
13. Шийрин-Шекер. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XVII том. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1987.
14. Бозуғлан. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық. XIX том. Нөкіс. «Қарақалпақстан.1987.
15. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М. Наука.1972.

РЕЗЮМЕ. Мақалада миллий қахарманлық дәстанларымызда бийперзентзлик темасы бойынша эпикалық мағлыұматлар хаққында сөз етиледі. Дәстанларымызда перзентсиз аталардың ерте дәуірлерден берлі ата-бабаларымыздың турмыс дәстүрлеринен орын алып киятырған перзентсизлик мәселесине көзқараслары сәўлеленген. Олардың эпикалық бағдардағы хәр қыйлы мотивациялық бирликлерде сәўлеленгенлиги анықланады. Сондай-ақ, басқа да түркий халықлардың соның менен бирге дүнья халықларының фольклор үлгилериндеги перзентсизлик мотивине байланыслы параллеллерди типологиялық салыстырыўлар илимий дәрек сыпатында пайдаланылған.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются эпические сведения о бездетности в наших национальных героических эпосах. В наших эпосах отражены взгляды бездетных отцов на вопрос бездетности, который с древних времен занимал место в жизненных традициях наших предков. Установлено, что они отражены в различных мотивационных единицах эпического направления. Кроме того, в качестве научного источника были использованы типологические сравнения параллелей, связанных с мотивом бездетности, в фольклорных образцах других тюркских народов, а также народов мира.

SUMMARY. The article discusses epic information about childlessness in our national heroic epics. Our epics reflect the views of childless fathers on the issue of childlessness, which has held a place in the life traditions of our ancestors since ancient times. It has been established that they are reflected in various motivational units of the epic direction. In addition, typological comparisons of parallels related to the motif of childlessness in the folklore samples of other Turkic peoples, as well as the peoples of the world, were used as a scientific source.

«ER SHORA» DÁSTANÍNDAGÍ QAHRMANLIQ OBRAZLAR

Omarova Anar – oqıtıwshı
Bekbaulieva Feruza

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: doston, jirov, qo‘shiq, jir, botirlik, meros, qahramonlik, dialog, obraz, terme-to‘lg‘ov.

Ключевые слова: эпос, сказитель, песня, эпос, героизм, наследие, героизм, диалог, образ, терме-толғау.

Key words: epic, storyteller, song, epic, heroism, heritage, heroism, dialogue, image, termetolghau.

Milliy mádeniy miyras úlgileri mazmunında sáwlelengen pikirler jas áwladtı ádeplilik estetikasına tárbiylawda oǵada áhmiyetli rol oynaydı. Gárezsizlik jıllarında ruwxıy tárbiyanıń ilimiy, pedagogik tiykarların tiklew, usı maqsette bul orında milliy mádeniy miyras hám de úrp-ádet

dástúrlerden únemli paydalanıwǵa bolǵan talap kúsheydi.

Sebebi, siyasiy-mádeniy rawajlanıwlarda ádeplilik tárbiyasın rawajlandırıwda da mámleket bas orında bolıwı hám bul ruwxıy fundamentin tiykarlap beriwı ayrıqsha kórsetip berilgen. [1.7b]

Qaraqalpaq muzıka miyrasları xalıqtın siyasiy hám tariyxıy rawajlanıwı, etno-psixologik tárepleri, ómirlik tájiriýbeleri, siyasiy kóz-qarasları, maqseti hám de onı ámelge asırıw jolında shólkemlestiriletuǵın iskerlik tarawları, shaxsqa tálim-tárbiya beriw dástúrleri tiykarında qalıplesken bolıp, ásirler dawamında tariyxıy basqışlar tiykarında áwladtan-áwladqa ótip kelmekte. Usı sebepli qaraqalpaq muzıka miyrasları mazmunın tereń úyreniw, olardaǵı sáwlelengen biybaha pikirlerden tálim-tárbiya jolında paydalanıw zárúrligin arttıradı. Álbette óz xalqımızdın mádeniy tariyxın úyreniw óz aldına bir aktual másele bolıp tabıladı, «Qaraqalpaqlar áyyemgi hám bay tariyxqa iye xalıq. Bul xalıq pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan milliy mádeniyatqa, óz milliyligine tán ózgeshe iskusstvosına, klassik ádebiyatına, ruwxıy baylıqlarına, úrp-ádet dástúrlerine iye». [1.7b]

«Ershora» dástanı bir neshe júz jıllar dawamında jırawlar repertuarlarınan belgili orın alıp, xalqımızdın súyip tuńlaytuǵın bahalı ruwxıy miyrası bolıp keldi. «Ershora» dástanı 1995-jılı S.Bahadırova, Q.Mámбетnazarov tárepinen baspaǵa tayrlanıp kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul dástandı qaraqalpaqlar arasında jırlap keńnen taratqan qaraqalpaq xalqınıń atı ańızǵa aylanǵan ataqlı jırawı Nurabılla Qarajan ulı boldı. «Ershora» dástanı tek qaraqalpaq xalqı arasında ǵana emes, qońsılas túrkiy xalıqlardan qazaq, noǵay, qırım, qazan, varvar tatarları arasında da bar.

«Ershora» dástanı qaraqalpaq jırawları repertuarlarınan belgili orın iyeleydi. Sonın menen qatar, bul dástannın arab álipbesinde jazılǵan nusqaları da xalıq arasında bolǵan (sawatlı molla hám qıssaxanlarda).

Qazaq xalqınıń belgili alımı Sh.Wáliyxanov noǵaylı dáwiriniń miyrasların qaysı waqıttan baslap dórey baslaǵanı haqqında bılay dep jazadı: «Noǵaylınıń jırları menen ańızları XIV-XVI ásirdegi tariyxıy waqıyaların kórkem súwretleniwi». Sonın menen birge, ol noǵaylı dáwirinen miyras bolıp qalǵan belgili dástanlar «Edige», «Ershora», «Er Kókshe», «Oraq» dep ayta kelip, bulardıń barlıǵı tariyxta bolǵan adamlar ekenligin aytadı. [337].

Dástannın baslı qaharmanı Er shora. Ol dástanda batır, palwan, márt, aqıllı, xalıqshıl, patriyot, gumanist sıpatında súwretlenedi. Shora gey bir dástanlardaǵıday káramatlı kúshtiń járdemi menen tuwılmaydı. Jay ádettegi adamlar qatarında tuwılıp, batırlıq

penen palwanlıq kúshke iye boladı. Dástanda Shoranın batırlıq hám palwanlıq kúshi jas waqtınan baslap-aq kórine baslaydı. Mısalı, ol qasına qırıq balanı ertip Saǵallı Sarı tawda atların oynatıp júrgeninde ákesi Nárikbaydı at aldına salıp, qamshılap urıp kiyatırǵan elindegi patshanın biyi Álibiydin jasawılların kóredi. Buǵan ar-namısı kelgen hám óz ákesin miyirmanlı etip ayaǵan Shora jasawıllardıń qulaq-murnın kesip, pánje úrganlarınıń iynin julıp aladı. Álibiydin menmenlik penen islegen zorlıǵına shıdamydı.

Onın biylik hamalına baylanıslı ózin xalıqlardan joqarı sanap, eldi, xalıqtı búldirip urıs ashpaqshı bolǵanında oǵan: «Ay baba, qaytqıl raydan, qorıqqıl qádir qudaydan»-dep onnan urıstı boldırmawdı soraydı. Buǵan qayılshılıq bermegen Álibiydin láshkerlerin urısta jeńedi. Batırın bundaǵı maqseti barlıq waqıtta elde menmenlik, tákabbır, zorlıq zombılıq, basqınshılıq bolmay, elde ádillik, miyrim-shápáátlik, doslıq, paraxatshılıq ornasa eken degen tilek-ármanlarında boladı. Bul ideyanı ornatıw ushın ol dushpanınan qaharmanlarsha gúresip jeńiske erisedi. Ol elinde urıstın bolmawın, nahaqtan qan tógilmewin tileydi. Sonın ushın da, Shora óz elinen shıǵıp, ata-babasınıń tuwılıp ósken mákanı Qazan qalasına atlanıp ketedi. Shoranın Qazangá atlanıp ketkenligin esitken Sultanı Sanjar Mazıxan patshanın altı aylı aymaq kóleminde jaylasqan xalqın jıynap aytqan mına sózinde onın batırlıq obrazın tolıqtıradı.

Áǵar suwdın saǵası dep júr edim,
Qatar da qara narım dep júr edim,
Tuǵırdaǵı suńqarım dep júr edim,
Jaw jaǵımın qalası dep júr edim,
Jel jaǵımın panası dep júr edim,
Asqar biyik tawım dep júr edim.[23 b].

Mine, bul qatarlardan Shoranın el-xalqın mápin qorǵaytuǵınlıǵı, olardı qorǵawshı qorǵan sıyaqlı ekenligi kórinip tur. Dástanda Shora batır dúnyaǵa, hámelge qızbaydı. Óziniń arın, namısın, bekkem saqlaydı. Óz sózine berik bir sóyleytuǵın turaqlı batır obrazında tanıladı. Barlıq waqıtta xalıq Shoranı, Shora xalıqtı qollap-quwatlaydı. Jıraw xalıqtı óziniń ańsaǵan armanına, tilegine, kóz-qarasına baylanıslı xalıq qaharmanın bárha jeńiske eristirip otradı. Shora xalıq penen tıǵız baylanısta boladı. Puxara xalıq ta shın júreginen súyedi. Eldegi jetim-jesir, ǵarip-qáserlerge janı ashıydı. Shora óziniń qıynalǵan waqtında ǵamxorlıq

qılğan noǵay patshası Omarxanǵa da jawingershilik xızmet kórsetedi. «Ershora» dástanınıń kompoziciyası qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan dástúrli usılda sheberlik penen qurılǵan. Dástanda el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorǵaw yaǵnıy ádillik penen zulımlıqtıń gúresi, bul gúreslerdegi qaharmanlıq, mártlik, sonıń menen birge xalıqlar arasındaǵı doslıq-miriwbetlik, waqıyalarınń tiykarǵı ózegin quraydı. Bunda hár bir waqıya bir-biri menen baylanısqan, bir nársege ekinshisi sebep bolıp waqıyalar shiyelenisip rawajlanıp otradı. Jıraw haqarmanlıqtı dástannıń negizgi tiregi etip, onı hár túrli waqıyalar arqalı, qaharmanlıqlardıń qıyınshılıqlardı, tosqınlıqlardı qalay jeńiwlerin súwretlew menen olardıń minez-qulqı, adamgershilik hám basqa ad sıpatların ashıp beredi. «Ershora» dástanınıń jır qurılısına keletuǵın bolsaq, bul qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlardan turadı. Dástanda jeti-segiz buwınlı qosıqlar basım keledi. On bir, on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar az ushırasadı. Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushın qollanılǵan. Bul ayılǵan usıllar dástannıń basınan aqırına shekem bir qalıpte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi. Dástanda jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi.

Mısalı:

Gá qılısh, gá nayzaǵa,
Belli ğayrat qıladı,
Láshkerlerdiń ishinen,
Sen tárepten bizler dep.
Neshshesi qıyqıy saladı.
Nayzakesh ullı palwanlar,
Nayzaların ılaqtırıp,
Qol kóterip turadı. [18 b].

Bul segiz qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar segizinshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir túsiniqke jámlep tur. Dástannıń qosıq qurılısınıń ekinshi bir túri-on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

Urandashın xanlar menen júrerseń,
Ájel jetse ğumra bende ólerseń,
Tayaǵın iyninde, qoydıń keyninde,
Jalǵızlıǵım shopan qaydan bilerseń.[30 b].
yamasa:

Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
Búginligin dawısım tawdan asırdım,
Bul sózimdi qup tıńlaǵıl aǵalar,

Qálpe edim suńqarımdı qashırdım.[112 b].

Bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardıń ishki sezimleri hám olardıń dialogları júdá sulıw orınlı berilgen. «Ershora» dástanında erte dáwirde dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keńnen qollanılǵan. Dástannıń ideyalıq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jirdiń qurılısında xalıqtıń ushqır qıyalǵa tolı, kúta tásirli hám kórkem tili menen berilgen. Haqıyqatında dástannıń bul ayılǵan sıpatlı belgileri, onı xalıqtıń eń súyikli hám ájayıp dóretpeleriniń birine aylandırǵan dep túsiniw kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Z.Askarova. Qaraqalpaq muzıka miyraslarınń tariyxıy rawajlanıwı. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı. №2. 2025
2. Q.Jarimbetov., J.Nzamatdinov, I.Allambergenova. “Qaraqalpaq folklorı”. Toshkent-2018 j.
3. V.M.Jirminskiy “Tyurkskiy geroicheskiy epos”. Leningrad. 1974 g.
4. Q.Ayımbetov “Xalıq danlıǵı”. Nókis. 1988 j.
5. “Er shora”. Qaraqalpaq xalıq dástanı. Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 1995 j.23 bet.

РЕЗЮМЕ. “Ersho‘ra” dostoni bir necha yuz yillar davomida jirovlar repertuarlaridan munosib o‘rin olib, xalqimizning sevib tinglaydigan qimmatli ma‘naviy merosi bo‘lib keldi. Dostonning bosh qahramoni Er Sho‘ra. U dostonida botir, pahlavon, mard, aqlli, xalqparvar, vatanparvar, gumanist sifatida tasvirlanadi. Sho‘ra ba‘zi dostonlardagi kabi karomatli kuchning yordami bilan tug‘ilmaydi. Jay oddiy odamlar qatorida tug‘ilib, botirlik va pahlavonlik kuchiga ega bo‘ladi. Dostonida Sho‘roning botirlik va pahlavonlik kuchi yoshligidanoq ko‘rina boshlaydi.

РЕЗЮМЕ. На протяжении нескольких столетий эпос “Эршора” занимал видное место в репертуарах сказителей и оставался любимым и ценным духовным наследием нашего

народа. Главный герой эпоса Эр Шора. В эпосе он изображается как герой, богатырь, храбрый, умный, народный, патриотичный и гуманист. Шора не рождается с помощью чудотворной силы, как в некоторых эпосах. Родившись среди обычных людей, Дой приобретает силу храбрости и мужества. В эпосе отвага и сила Чоры проявляются с юных лет.

SUMMARY. For several centuries, the "Ershora" epic held a prominent place in the repertoires of storytellers and remained a beloved and valuable spiritual heritage of our people. The main character of the epic is Er Shora. In the epic, he is depicted as a hero, a bogatyr, brave, intelligent, people-oriented, patriotic, and humanist. Shora is not born with the help of a miraculous force, as in some epics. Having been born among ordinary people, Doi gains strength of courage and bravery. In the epic, Chora's courage and strength are manifested from a young age.

ӘДЕБИЙ ДӘСТҮРЛЕР ХӘМ ЖАЛҒАС ТҮСИНИКЛЕРИНИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛЛАНЫЛЫҒЫ ХӘМ ОНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҒЫНДА ТАРИЙХЫЙ НЕГИЗЛЕРИ

Даулетмурат Пахратдинов – ф.и.к. доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: әдебиат, әдебий процесс, образлар, әдебий байланыс, синкретизм, көркемлик еволюциясы, аўызеки дәстүр, миллий өзлик, әдебий трансформация.

Ключевые слова: литература, литературный процесс, образы, литературная коммуникация, синкретизм, художественная эволюция, устная традиция, национальное самосознание, литературная трансформация.

Key words: literature, literary process, images, literary communication, syncretism, artistic evolution, oral tradition, national identity, literary transformation.

Әдебий дәстүр әдебиат тарийхында үзиликсизликти тәмийнлеўши әхмийетли эстетикалық хәм теориялық категория есапланады. Ол белгили бир халық яки әдебий мектеп этирапында әсирлер даўамында пайда болған көркем ой тәжирийбесин, поэтикалық қағыйдаларды, образлар системасын хәм методикалық өзгешеликлерин өз ишине алады. [1] Дәстүр әдебий процессте тек тәкирарланыў емес, ал жаңаланыў ушын шараят жарататуғын көркем негиз сыпатында көринеди. Әдебиаттаныўда жалғас түсиниги дәстүрдиң тарийхый даўамыйлығын көрсетиўши категория сыпатында белгили. Жалғасыў арқалы әдебий тәжирийбе әўладтан әўладқа өтеди, жаңа социаллық-тарийхый шараятларда қайта аңланады хәм жаңа эстетикалық мазмун пайда етеди. [2] Сонлықтан жалғасыўды механикалық көшириў яки әпиўайы еликлеў сыпатында емес, бәлки дәретиўшилиқ өзлестириў процесси сыпатында баҳалаў лазым. Дәстүр хәм

жалғас мәселеси әдебиат тарийхының диалектикалық нызамлылықлары менен үзликсиз байланыста. Жаңаланыў дәстүрден үзилген халда пайда болмайды, керисинше, ол сол поэтикалық тәжирийбениң өзлестирилиўи арқалы әмеле асады. [3] Сол көзқарастан, хәр бир жаңа әдебий басқыш өзинен алдыңғы тәжрийбени инкар етпейди, бәлки оның ең жемисли тәрәплерин сақлаған халда раўажландырады. Әдебий жалғас әдебиаттың түрли дәрежелеринде пайда болады. Олар қатарына тематикалық жақтан жалғасыў, жанрлық даўамыйлық, стильлик дәстүрлер, образлар системасы хәм поэтикалық пикирлеў өзгешеликлерин киритиў мүмкин. [4] Мәселен, халық тәғдири, Ұатан, инсан хәм жәмийет мүнәсебетлери киби улыўма инсаний темалар түрли дәўир поэзиясында хәр түрли поэтикалық формаларда пайда болса да, олардың идеологиялық-эстетикалық тамырлары дәстүрий санаға барып тақалады. Түркий халықлар әдебиаты

мысалында жалғас мәселеси және де кеңірек салыстырмалы-типологиялық әхмийетке ийе. Эпикалық хәм лирикалық дәстүрлер, фольклор поэтикасы, образлар системасы түркий халықлар жазба әдебиятының қәлиплесіуінде әхмийетли роль атқарған. [5] Бул халат миллий әдебиатларды жеке емес, бәлки улыўма мәдений-әдебий ортақ шеңберде изертлеў зәрүрлигин көрсетеди.

Қарақалпақ поэзиясында әдебий дәстүр хәм жалғас мәселеси халық аўыеки дәретиўшилиги менен жазба әдебиат ортасындағы бир тутас байланыста айқын көринеди. Фольклор поэтикасына сай көркем образлар, сюжет мотивлери хәм көркемлеў қураллары ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында жаңа социаллық-тарийхый мазмун менен байытылған халда даўам еттирилген. [6] Усы көзқарастан, поэзиямыздағы әдебий дәстүрлер жалғасыўын миллий поэтикалық көркем пикирлеўдиң турақлы хәм бир ўақыттың өзінде динамикалық раўажланыў, әдебиятымыздың өзгешелиги сыпатында бахалаў мүмкин. Әдебий дәстүр хәм жалғас түсиниклери қарақалпақ поэзиясы раўажланыўын илимий тийкарда изертлеў ушын теориялық тийкар ўазыйпасын атқарады. Бул категориялар арқалы ХХ әсир поэтикалық процесстеги даўамыйлық хәм жаңаланыў заңлылықларын анықлаў имканы туўылады. Түркий халықлар поэзиясы қәлиплесіуінде әдебий жалғас мәселеси улыўма тарийхый, мәдений хәм эстетикалық негизлер менен белгиленеди. Түркий халықлардың көп әсирлик фольклорлық мийрасы, эпикалық хәм лирикалық дәстүрлери жазба әдебиат пайда болыўында тийкарғы поэтикалық негиз сыпатында хызмет еткен. [7] Усы көзқарастан, қарақалпақ поэзиясындағы жалғас процесслерин салыстырмалы анализ етиў оны улыўма түркий әдебий орталық этирапында аңлаў имканын береді. Түркий халықлар поэзиясында дәстүрий поэтикалық пикир, фольклор поэтикасына тән образлар системасы, ритм-ырғақ, тәкирарлаў хәм символлық көркемлеў қураллары арқалы көринеди. Бул өзгешеликлер өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен хәм қарақалпақ поэзиясында хәр

қыйлы формада сақланып қалынған. [8] Мысалы, эпикалық пикирлеўге тән қахарманлық, ел-журт тәғдири, Ытанпарўарлық идеялары барлық түркий халықлар поэзиясында улыўмалық тема сыпатында көринеди. Салыстырмалы таллаў соны көрсетеди, түркий халықлар поэзиясында жалғас бир қыйлы дәрежеде пайда болмайды. Айырым әдебиатларда дәстүрий эпикалық пикирлеў үстин болса, басқаларында лирикалық индивидуализм күшейген. [9] ХХ әсирде социаллық-сиясий өзгерислер тәсиринде бул процесс жәнеде қурамаласты. Кеңес дәўири түркий поэзиясында улыўма идеологиялық орталық пайда болыўына қарамастан, миллий поэтикалық дәстүрлер хәр бир халық әдебиятында өзине тән усылда сақланып қалынды. Қарақалпақ поэзиясы усы процессте өзине тән орын тутады. Онда фольклор хәм жазба әдебиат ортасындағы байланыс, эпикалық пикирдиң лирикалық формасында даўам еттирилиўи әхмийетли поэтикалық өзгешелик сыпатында қаралады. [10] Бул қазақ хәм қырғыз поэзиясына жақын болған халда, өзбек хәм түркмен поэзиясындағы лирикалық дәстүрлер менен де типологиялық улыўмалыққа ийе болады. Түркий халықлар поэзиясында жалғас мәселесин салыстырмалы үйрениў жанрлар раўажланыўында да айқын көринеди. Дәстан, терме-толғаў, жыр, қосық ұқсаған жанрлар түрли халықлар әдебиятында миллий өзгешеликлер менен байытылған халда даўам еткен. [11] Бул жағдай жалғасыўды тек формалық емес, ал мазмун хәм поэтикалық пикирлеў дәрежесинде де изертлеўдиң зәрүрлигин көрсетеди. Сондай-ақ, түркий поэзияда образ хәм символлар жалғасы да зәрүр салыстырмалы әхмийетке ийе. Тәбият образлары, от, жол, дәрья, сахра киби символлар улыўма түркий көркем ойдың әхмийетли элементлери есапланады. [12] Қарақалпақ поэзиясында бул символлар миллий турмыс тәризи хәм тарийхый тәжирийбе менен уйғын халда жаңа көркем мазмун пайда еткен. Демек, түркий халықлар поэзиясында әдебий жалғас мәселесиниң салыстырмалы анализи қарақалпақ поэзиясын өз алдына емес,

бәлки улыўма әдебий системаның бир бөлими сыпатында аңлаў имканын береді. Бул болса ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында дәстүр хәм жаңашыллық машқаласын теренірек илимий тийкарда изертлеў ушын теориялық негиз жаратады. Қарақалпақ поэзиясында әдебий дәстүрлердің жетилисиўи хәм раўажланыўи халықтың көп әсирлик тарийхый тәжирийбеси, социаллық турмысы хәм руўхый дүньяқарасы менен ажыралмас байланыста. Миллий поэтикалық ой-пикирдің негизлери халық аўызеки дәретиўшилигинде жайласқан болып, ол қарақалпақ жазба әдебияты ушын тийкарғы эстетикалық хәм көркем дерек ўазыйпасын атқарады. [13] Фольклорға тән эпикалық кеңлик, образлар системасы хәм символикалық пикирлеў әсте-ақырын жазба поэзияда түрли формаларда даўам еттирилди. Қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшилигинде қаҳараманлық дәстанлар, лирикалық қосықлар, терметолғаўлар хәм жырлар халық, ел-журт тәғдири, адамгершиликтің қуңлылығын көрсетиўши әҳмийетли поэтикалық қурал сыпатында қәлиплескен. [14] Бул фольклорлық дәстүрлер ХХ әсир поэзиясында да сақланып, жаңа социаллық-тарийхый шараятларда қайта исленген. Бул халат жалғасыўды көркем пикирлеўдің тәбийий раўажланыў процесі сыпатында көрсетеді. Қарақалпақ поэзиясы жетилисиўинде классикалық Шығыс әдебияты тәсирин де инкар етиўге болмайды. Шығыс поэзиясы дәстүрлери, мистикалық хәм дидактикалық мотивлер белгили бир дәўирлерде қарақалпақ шайырлары дәретиўшилигинде өз көринисин тапқан. [15] Бирақ бул тәсир механикалық көшириў емес, бәлки миллий поэтикалық санаға масластырылған дәретиўшилик өзлестириў характерине

ийе. Соның менен бирге, қарақалпақ поэзиясында түркий әдебий дәстүрлер де әҳмийетли орын тутады. Түркий халықларға сай эпикалық пикирлеў, тәбият хәм инсан мүнәсебетин символикалық түрде тәрийплеў, поэтикалық тилде әпиўайы хәм образлылыққа бағдарланыў қарақалпақ поэзиясында турақлы қәсийет сыпатында сақланып қалынған. [16] Бул қәсийет қарақалпақ поэзиясын қазақ хәм қырғыз әдебияты менен жақынластырса да, миллий менталитетке сай өзине тәнликте де тәмийинлейди. ХХ әсир басларында қарақалпақ поэзиясында дәстүрий поэтикалық сана жаңа социаллық ўазыйпалар менен байый баслады. Ағартыўшылық идеялары, жәмийеттеги өзгерислер халық аўызеки дәретиўшилиги хәм классикалық әдебияттан мийрас болған дәстүрий образлар хәм темалар арқалы билдирилди. [17] Бул процесс дәстүрлердің тек сақланыўи емес, бәлки мазмун жағынан жаңаланыўын да тәмийинледі. Кеңес хўкимети дәўиринде болса қарақалпақ поэзиясында дәстүрлердің тарийхый негизлери қыйын шараятта пайда болды. Рәсмий идеология тәсирине қарамастан, фольклор поэтикасы, миллий образлар хәм символлар поэзияда жасырын яки ашық түрлерде сақланып қалынды. [18] Бул жағдай миллий поэтикалық сананың турақлылығы хәм ишки қарсылыққа шыдамлы екенін көрсетеді.

Солай етип, қарақалпақ поэзиясында әдебий дәстүрлердің тарийхый негизлери халық аўызеки дәретиўшилиги, классикалық Шығыс хәм түркий әдебий мийрас пенен байланыс қурамалы системаны пайда етти. Бул тарийхый тийкар ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында әдебий жалғас процесін илимий көзқарастан изертлеў ушын күшли теориялық негиз болып хизмет етеді.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Б.М.Жирмунский. Избранные труды. 1974.119 с.
2. Айымбетов. К. Халық даналығы. „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис. 1968.
3. Даўқараев. Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, „Аўызеки халық творчествосы“. „

РЕЗЮМЕ. Бул мақалада әдебиеттану иилими менен әдебий байланыслы мәселелер сөз етиледи. Тийкарынан әдебий байланыслар, Шығыс поэзиясы менен қарақалпақ әдебиатының өзара байланысы қандай дәрежеде екенлиги, XX әсир қарақалпақ поэзиясы салыстырылып изертлениуі ҳаққында илимий пикирлер билдириледи.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с литературоведением и литературой. В основном высказываются научные мнения о литературных связях, степени взаимосвязи восточной поэзии и каракалпакской литературы, а также о сравнительном изучении каракалпакской поэзии XX века.

SUMMARY. This article discusses issues related to literary studies. Scientific opinions are mainly expressed about literary connections, the degree of interconnection between Eastern poetry and Karakalpak literature, and the comparative study of 20th-century Karakalpak poetry.

QARAQALPAQ DÁSTÚRLERINIŇ SINKRETİK TÁBIYATÍ HÁM KÓRKEMLİK EVOLYUCIYASÍ: FOLKLORDAN PROFESSIONAL KÓRKEM ÓNERGE QARAY

Piyazova Baxit Burkitovna – asisstant oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanısh sózler: qaraqalpaq folklorı, sinkretizm, jırawshılıq kórkem óneri, kórkemlik evolyuciyası, kásiplik kórkem óner, awızeki dástúr, estetikalıq kod, epikalıq dástúr, mádeniy miyras, milliy ózlik, ádebiy transformaciya.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, синкретизм, искусство жырау, художественная эволюция, профессиональное искусство, устное творчество, эстетический код, эпическое искусство, культурное наследие, национальное самосознание, литературная трансформация.

Key words: karakalpak folklore, syncretism, art of jırov (jırov tradition), artistic evolution, professional art, oral tradition, aesthetic code, epic tradition (dastan art), cultural heritage, national identity, literary transformation.

Oraylıq Aziya xalıqlarınıń mádeniy miyrasınıń ajıralmas hám oǵada ózine tán quramı bólegi bolıp, ol tek ǵana sóz óneriniń úlgisi emes, al xalıqtıń quramalı tariyxıy táǵdiri, jámiyetlik-siyasiy turmısı hám milliy oy-pikiriniń kórkem kartası bolıp tabıladı. Bul ádebiyat, folklor ásirler dawamında xalıqtıń ózligin ańlaw, azatlıqqa umtılw hám insanıy pazıyletlerdi ulıǵlaw jolındaǵı ruwxıy qural bolıp xızmet etti. Hár bir milliy ádebiyat sıyaqlı, qaraqalpaq sóz óneri de óziniń genezisine bola, dáslep arxaikalıq mifologiyalıq kózqaraslar hám awızeki dóretiwshilik túrinde payda bolıp, keyin ala basqıshpa-basqısh jazba ádebiyat dárejesine kóterildi. Ádebiy rawajlanıwdıń metodologiyalıq tiykarların izertlep qarasaq folklordıń rawajlanıwın tek ǵana xronologiyalıq tártiptegi sáneler yamasa shıǵarmalar izbe-izligi sıpatında úyreniw búgingi ilimiy talaplar dárejesinde jeterli emes. Zamanagóy ádebiyat, folklor iliminiń talabına bola, ádebiy processti konceptual

tiykarlar arqalı izertlew ilimiy jaqtan oǵada áhmietli esaplanadı. Sebebi, folklordan baslanǵan dáslepki epikalıq oylawdan baslap, búgingi kúndegi psixologiyalıq realizm hám modernizm izleniwlerine shekemgi jol - bul milliy sana-sezimniń, tariyxıy yadtıń hám estetikalıq kózqaraslardıń úzliksiz evolyuciyası bolıp esaplanadı. Áyne usı faktorlar folklordıń ishki nızamlıqların belgileydi hám onıń sociallıq rawajlanıw menen baylanısın ashıp beredi. Qaraqalpaq ádebiyatınıń fundamentin quraytuǵın xalıq awızeki dóretpeleri (folklor) tek ǵana ótmish esteligi emes, al keyingi barlıq dáwirler ushın "estetikalıq kod" wazıypasın atqarǵan. Máselen, qaraqalpaq dástanshılıq mektebiniń joqarı úlgileri bolǵan "Alpamıs," "Qırıq qız" hám "Edige" dástanlarındaǵı watansúywshilik, qaharmanlıq hám adamgershilik ideyaları XIX ásir klassikalıq poeziyasında da, XX ásir dramaturgiyasında da jańasha kórkem mazmun menen dawam ettirildi. Bul bolsa ádebiy processtegi

dawamlılıq principin dálilleytuǵın tiykarǵı ilimiy dálil bolıp tabıladı.

Tariyxiy estelik hám kórkem pikirlew evolyuciyası. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında XIX ásir "altın dáwir" sıpatında tán alınadı. Bul dáwirde Kúnxoja, Ájiniyaz hám Berdaq sıyaqlı ullı oyshıllardıń ortaǵa shıǵıwı ádebiyattıń jámiyetlik-siyasiy wazıypasın tıp-tiykarınan ózgertti. Olardıń dóretiwshiliginde xalıqtıń milliy tragediyaları ("Bozataw"), sociallıq teńsizlikke qarsı kóterilisi hám aǵartıwshılıq ideyaları konceptual dárejege kóterildi. Klassikalıq ádebiyat dáwirinde qalıplesken realizm elementleri, keyin ala XX ásir baslarında professional proza hám dramaturgiyanıń tuwılıwı ushın bekkem tiykar jarattı. Bul process xalıqtıń tariyxıy yadın kórkem formada qayta tiklewge xızmet etti. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı ushın janrlar diversifikaciyası dáwiri boldı. Bul dáwirde milliy ádebiyat dúnya ádebiyatınıń tájiriybelerin ózlestirgen halda, óziniń dástúriy kórinisin saqlap qalıwǵa umtıldı. Tulepbergen Qayıpbergenovtıń epikalıq polotnlarında hám Ibrayım Yusupovtıń filosofiyalıq lirikasında qaraqalpaq milliy mentaliteti zamanagóy kórkem formalar arqalı kórinde. Bul dáwirdegi ádebiy ózgerisler sonı kórsetedi, kórkem oylaw tek sırtqı tásirler (máseken, jáhán klassikası) emes, al ishki milliy zárúrlıklar - gárezsizlik ármanı hám milliy maqtanısh tiykarında da transformaciyaǵa ushıraydı. Usı ilimiy maqalanıń baslı maqseti - qaraqalpaq ádebiyatınıń kóp ásirlik tariyxıy rawajlanıwın tutas bir pútinlikte, yaǵnıy sistemalı-konceptual qatnas tiykarında tallawdan ibarat. Izertlewde folklor, klassikalıq miyras, sovet dáwiri hám gárezsizlik jılları ádebiyatı arasındǵı úzliksizlikti támiyinlewshi "milliy ruwx" koncepciyası oraylıq orınǵa qoyıladı. Sonday-aq, izertlew dawamında tómendegi wazıypalar belgilep alınǵan:

1. Folklor janrlarınıń jazba ádebiyattıń qalıplesiwindegi genetikalıq rolin hám syujetlerdiń kóshiwin anıqlaw;

2. Klassikalıq poeziyadaǵı adamgershilik koncepciyasınıń zamanagóy ádebiyattaǵı kórkemlik talqılawın salıstırıw;

3. Milliy ádebiyatta janrlar sisteması (epos, lirikalıq qosıq, drama, roman)

evolyuciyasınıń dáwirlik hám usılıy jaqtan táriyplew;

4. Gárezsizlik dáwiri ádebiyatındaǵı "milliy ózlik" hám "estetikalıq erkinlik" túsiniqleriniń áhmiyetin ashıp beriw.

Ilimiy metodlar. Izertlew procesinde ádebiyattanıwdıń eń áhmiyetli metodlarınan paydalanıldı. Sonnan: Tariyxıy-tipologiyalıq metod arqalı hár qıylı dáwirlerdegi ádebiy hádiyselerdiń (mısalı, Jiyen jıraw hám Berdaq dóretiwshiligindegi realizm) uqsas hám ayırmashılıq tárepleri úyrenildi; Salıstırılmalı metod járdeminde qaraqalpaq ádebiyatınıń basqa túrkiy hám jáhán xalıqları ádebiyatı menen tipologiyalıq baylanısları tallandı; Analitikalıq-tekstologiyalıq metod shıǵarmalardıń kórkemlik toqıwı, tili hám ideyalıq baǵdarın tikkeley sabaqlıq hám tiykarǵı derekler tiykarında túsiniwge xızmet etti. Bul ilimiy maqala qaraqalpaq ádebiyat, jazba folklorın tek ǵana regionallıq qubılıs emes, al jáhán mádeniy civilizaciyasınıń ajıralmas bólegi sıpatında kórsetiwge umtıladı. Ádebiyattıń folklorlardan házirgi dáwirge shekemgi jolın konceptual tallaw, onıń keleshektegi rawajlanıw baǵdarların boljaw imkaniyatın da beredi.

Jazba ádebiyattıń (folklor) genezisi hám janrlıq transformaciyası. Qaraqalpaq jazba folklorınıń qalıplesiwini milliy kórkem oy-pikirdiń rawajlanıwında sapa jaǵınan jańa hám áhmiyetli burılısın quraydı. Bul process tek ǵana tekstti qaǵazǵa túsiriw emes, al ásirler dawamında jetilisip kelgen awızeki dóretiwshilik dástúrleriniń professional avtorlıq oy-pikir menen sintezleniwiniń nátiyjesi bolıp tabıladı. XIV-XVIII ásirler aralıǵında júz bergen bul ótiw dáwirinde folklordıń kollektivlik tábiyatı individual dóretiwshilik jantasıwǵa óz ornın bosata basladı. Bul basqıshta ádebiyatta kórkem sóylew imkaniyatları keskin keńeydi. Eger folklorlarda syujet hám obrazlar belgili bir qalıplerge (kanonlarǵa) tiykarlanǵan bolsa, jazba ádebiyattıń qalıplesiwini menen avtordıń jeke keshirmeleri, jámiyetlik baqlawları hám subyektiv estetikalıq kózqarasları shıǵarma orayına shıqtı. Nátiyjede lirikalıq poeziya, filosofiyalıq tolǵaw hám sociallıq dástan sıyaqlı janrlar ránbáreńlesip, quramalı kompoziciyalıq qurılısqa iye boldı.

Klassikalıq dáwir ádebiyatında gumanistik principler hám didaktizm. XVIII-XIX ásirlerdi qamtıp alǵan qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında ádep-ikramlılıq-didaktikalıq ruwx baslı baǵdarǵa aylandı. Bul dáwir dóretiwshileri - Kúnxoja, Ajiniyaz hám Berdaq shıǵarmalarında insan kamalati, sociallıq ádillik, ilim-pán hám aǵartıwshılıq máseleleri tek tema emes, al milliy koncepciya dárejesine kóterildi. Klassik shayırlar ádebiyattı jámiyetti ózgeriwshi qúdiretli tárbiyalıq qural dep bildi. Máselen, Berdaq dóretiwshiliginde "Xalıq ushın," sıyaqlı shıǵarmalar arqalı kámil insan ideyası alǵa qoyıldı. Shayır insanıń qádir-qımbatın onıń ata-tegi menen emes, al xalıqqa etken xızmeti hám ruwxıy baylıǵı menen ólshedi. Bul bolsa sol dáwirdegi feodallıq-patriarxal kózqaraslarga qaraganda aldınǵı demokratiyalıq qádem edi. Klassikalıq ádebiyat mine usı tárizde milliy sananı oyatıw, xalıqtı bir pútin ideya átirapında birlestiriw hám bekkemlewge xızmet etti.

Klassikalıq ádebiyatta folklor hám jazba dástúr arasındaǵı úzliksizlik (irsiyat) ayqın kórinedi. Qaraqalpaq klassikleri dástanlılıq ruwxındaǵı epikalıq obrazlardı, xalıqlıq simbolikalıq tumsallardı hám poetikalıq qurallardı (metafora, teńew, asırma sóz) jazba shıǵarmalarǵa sheberlik penen kóshirdi. Biraq, bul kóshiriw ápiwayı tákirarlaw emes, al jana tariyxıy sharayatta qayta talqılaw edi. Máselen, Ajiniyazdıń "Bozataw" dástan-qosıǵında folklorǵa tán bolǵan watan talqılawı ele de lirikalıq hám jekelik tús aladı. Dástanlardaǵı ulıwma "jurt" túsiniǵi klassikalıq poeziyada anıq jámiyetlik-siyasiy mazmunǵa iye bolıp, xalıqtıń real azap-aqıretleri hám tariyxıy tragediyaları menen baylanıladı. Bul process qaraqalpaq ádebiyatında dástúr hám jańalıq dialektikasın júzege keltirdi:

1. Arxaikalıq dástúrdiń saqlanıwı: Wazın (barmaq), uyqas sisteması hám xalıqlıq tildin ústinligi.

2. Individual jańalıq: Avtordıń "men"i payda bolıwı, sociallıq kritikaniń kúsheyiwi hám filosofiyalıq ulıwmalastırıwların tereńlesiwı.

Jiyen jırawdan baslanǵan hám Berdaq dóretiwshiliginde óz shoqqısına shıqqan tariyxıy realizm klassikalıq dáwirde eń úlken

jetiskenligi bolıp tabıladı. Shayırlar óz shıǵarmalarında xalıqtıń shejiresi, kóshiw tariyxı hám sociallıq qatlamlar arasındaǵı gúresti haqıyqıy súwretlewge umtıldı. Bul bolsa jazba ádebiyattıń tek kórkem emes, al áhmietli tariyxıy derek sıpatında da qalıplesiwine sebep boldı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń folklordan baslanıp, házirgi dáwirge shekemgi basqıshpa-basqısh rawajlanıwın tallaw sonı kórsetedi, bul ádebiyat tek ǵana estetikalıq qubılıs emes, al xalıqtıń sociallıq hám ruwxıy tariyxın ózinde sáwlelendirgen janlı organizm bolıp tabıladı. Izertlew dawamında alınǵan nátiyjeler tiykarında tómendegi konceptual juwmaqlarǵa keliw múmkin:

Birinshiden, klassikalıq dáwir - milliy kórkem oylawdıń shoqqısı sıpatında. Klassikalıq dáwir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında tek ǵana ótmish basqıshı emes, al xalıqtıń ásirlik awızeki miyrası menen individual dóretiwshilik geniydiń joqarı sintezi bolıp tabıladı. Bul dáwirde Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ajiniyaz hám Berdaq sıyaqlı iri tulǵalar folklordıń kollektivlik tájiriybesin jeke dóretiwshilik dúrkinine tabıslı engizdi. Olar dástanlardaǵı ulıwma insanlıq ideyalardı óz dáwiriniń ótkir sociallıq mashqalaları menen baylanıstırdı. Nátiyjede, qaraqalpaq ádebiyatı óziniń milliy kelbetin, ózine tán súwretlew quralların hám filosofiyalıq kózqarasın tolıq kórsetti. Usı dáwirde dóretilgen "Bozataw" yamasa "Xalıq ushın" sıyaqlı shıǵarmalar millettiń ruwxıy pasportına aylandı.

Ekinshiden, dástúr hám dawamlılıq principini. Klassikalıq ádebiyat keyingi XX ásir hám zamanagóy ádebiyat ushin bekkem estetikalıq tiykar jaratıp berdi. Klassikler tárepinen qalıplestirilgen realizm, gumanizm hám aǵartıwshılıq dástúrleri jańa dáwir ádebiyatında janlar diversifikaciyası (roman, drama, povest) ushın tiykar boldı.

Máselen, Tulepbergen Qayıpbergenov prozasındaǵı epikalıq kólem yamasa Ibrayım Yusupov poeziyasındaǵı tereń filosofiyalıq tikkeley Berdaq hám Ajiniyaz mektebinin logikalıq dawamı bolıp tabıladı. Bul bolsa ádebiyattıń tariyxıy dáwirler aralıq úzilmes shıńjır ekenligin, hár bir jańa basqısh ózinen aldınǵı tájiriybege súenip rawajlanatuǵının dálilleydi.

Úshinshiden, ádebiyattıń jámiyetlik-tárbiyalıq áhmiyeti. Q.Járimbetov hám Q.Orazımbetovlar sabaqlıǵında atap ótilgenindey, qaraqalpaq ádebiyatı barlıq waqıtta da xalıqtıń "hújdanı" bolıp kelgen. Ol óziniń didaktikalıq xarakteri menen jámiyette ádillik, bilim hám insanılıq ideyaların úgıt-násiyatladı. Klassikalıq ádebiyattaǵı ádep-ikramlılıq normaları búgingi globallasıw dáwirinde de óz áhmietin joǵaltqan joq. Milliy ózlikti saqlap qalıw hám jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawda bul ádebiy miyras tawsılmas ruwxıy gáziyne bolıp xızmet etedi.

Tórtinshiden, ilimiy-metodikalıq juwmaq. Ádebiyattıń rawajlanıwın konceptual úyreniw somı kórsetti, qaraqalpaq sóz óneri óziniń janrlıq quramı hám kórkem tili jaǵınan dúnya ádebiy procesiniń teń huqıqlı bólegi bolıp tabıladı.

Maqalada kórip shıǵılǵan folklordan klassikaǵa, klassikadan modernizmge ótiw processleri túrkiy xalıqlar ádebiyatı ushın ulıwma bolǵan nızamlılıqlardı ózinde sáwlelendiredi. Folklor keń mánide óz ishine xalıqtıń ádebiyatın ózinde sáwlelendiriwshi birden bir usullardan esaplanadı.

Juwmaq retinde aytıw múmkin, qaraqalpaq folklorı, ádebiyatı - bul turaqlı hárekettegi hám bayıp barıwshı process. Klassikalıq miyrastı tereń úyreniw hám onı zamanagóy talqılawlar menen bayıtıw tek ǵana folklor ilimi ushın emes, al millettiń mádeniy rawajlanıwın támiyinlew ushın da turmıslıq zárúrlik bolıp tabıladı. Bul maqalada usı bay miyrastı sistemalı tallaw jolındaǵı kishi bir qádem bolıp, keleshekte ádebiyattıń folklor menen birdey psixologiyalıq qatlamların hám janrlar aralıq baylanıslılıǵın jáne de keńirek úyreniwge jol ashadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Б.М.Жирмунский. Избранные труды. 1974.119 с.
2. Айымбетов. К. Халық даналығы. „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкіс. 1968.
3. Айымбетов. К. Қарақалпақ фольклоры. „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкіс, 1977.
4. Алламбергенов. К. Қарақалпақ әдебиатында айтыс. Нөкіс, 1989.
5. Даўқараев. Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, „Аўызеки халық творчествосы“. „Қарақалпақстан“ баспасы. 1977.
6. Пахратдинов. Ю. Адам, жәмийет, сатира. Нөкіс, 1991.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq kórkem óneri hám ádebiyatınıń tariyxıy rawajlanıwınıń konceptualıq tiykarları sinkretizm hám evolyuciyalıq transformaciya prizması arqalı izertlengen. Izertlew procesinde qaraqalpaq kórkem oy-pikirińiń arxaikalıq mifologiyalıq tamırlardan hám awızeki epikalıq dástúrlerden professional kórkem óner janrlarına shekemgi rawajlanıw joli jarıtılǵan. Ásirese, jırawshılıq mektebiniń "sinkretik tábiyatı" - sóz, muzıka (qobız ásbabı) hám atqarıw birliginiń keyingi dáwirler ushın "estetikalıq kod" wazıypasın atqarǵanına ayrıqsha itibar qarátılǵan. "Alpamıs," "Qırıq qız" sıyaqlı dástanlardaǵı dástúriy motivlerdiń XIX ásirde Berdaq hám Ajiniyaz sıyaqlı oyshıllar tárepinen qayta talqılanıwı zamanagóy professional dramaturgiya, proza hám muzıka kórkem óneriniń qalıplesiwine tiykar bolǵanı tallanǵan. Tariyxıy-tipologiyalıq hám salıstırmalı metodlar járdeminde globallasıw dáwirinde milliy ózlikti saqlaw folklor úlgińerin zamanagóy professional formalar menen sintezlewge baylanıslılıǵı ilimiy tiykarlap berilgen.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуются концептуальные основы исторического развития каракалпакского искусства и литературы сквозь призму синкретизма и эволюционной трансформации. В процессе исследования освещается путь развития каракалпакского художественного мышления от архаичных мифологических корней и устных эпических традиций до жанров профессионального искусства. Особое внимание уделяется «синкретической природе» школы жиронов — единству слова, музыки (инструмент кобыз) и исполнения, послужившему «эстетическим кодом» для последующих эпох. Анализируется то, как переосмысление традиционных мотивов дастанов «Алпамыш» и «Кырк кыз» мыслителями XIX века, такими как Бердах и Аджинияз, стало основой для формирования современной профессиональной драматургии, прозы и музыкального искусства. С помощью историко-типологического и сравнительного методов научно обосновано, что сохранение

национальной идентичности в эпоху глобализации зависит от синтеза фольклорных образцов с современными профессиональными формами.

SUMMARY. This article examines the conceptual foundations of the historical development of Karakalpak art and literature through the lens of syncretism and evolutionary transformation. The research explores the journey of Karakalpak creative thought from archaic mythological roots and oral epic traditions to the formation of professional artistic genres. Special attention is given to the "syncretic nature" of the Zhyrau (epic storytelling) school, where the unity of word, music (the kobyz instrument), and performance served as an "aesthetic code" for subsequent generations. The study analyzes how traditional motifs in epics like "Alpamys" and "Kyrk Kyz" were reimagined during the 19th-century classical period by thinkers such as Berdakh and Ajiniyaz, eventually laying the groundwork for modern professional drama, prose, and musical arts. By employing historical-typological and comparative methods, the author argues that the preservation of national identity in the era of globalization depends on the synthesis of traditional folklore patterns with contemporary professional artistic forms.

«ҒӘРИП АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Аллияр Шыныбеков – үлкен оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: достон, генезис, мотив, фольклор, вариант, бахши, жиров.

Ключевые слово: эпос, генезис, мотив, фольклор, вариант.

Key words: epic, genesis, motif, folklore, variant, baksy, jirau.

Халық дөретиўшилигиниң көлемли хәм қызықлы жанрларының бири – дэстанлар болып табылады. Дэстанлар тематикалық бағдарлама, сюжетлик хәм идеялық мазмунына қарай: *қахарманлық* (батырлық) дэстанлар хәм *ашықлық* (лиро - эпикалық) болып ажырады.

«Лиро – эпикалық дэстанлар қарақалпақ халық дөретиўшилигинде батырлықты жырлайтуғын эпикалық дэстанлар менен бирге дөрелип, бирге өмир сүрип қиятыр. Оларда қахарманлық дэстанлардағыдай батырлық ислер, гүрес тутыў, саўаш көринислери сүўретленбейди, ал бир – бирин ессиз сүйген жаслардың шийеленискен тәғдирлери, айралық азаплары, сағыныш сезимлери бериледи. Соның ушын бундай дэстанларды қарақалпақ фольклорында ашықлық дэстанлар деп жүритеди, ал халықаралық әдебий терминологияда романтикалық поэмалар деп атайды». [1.52] Олардың сюжетлери шийеленискен, қыйырман – шыйырман эпикалық ўақыяларға толы болып келеди. Соның менен бирге ашықлық дэстанларда сүйискен жаслардың, жүрек сезимлери, айралық,

сағыныш зардабынан пайда болған руўхый халатлар кеўил дэртлери терең пиризм менен бериледи. Демек, ашықлық дэстанларда ўақыялар эпикалық жол менен баянланады хәм қарақалпақлардың жүрек сезимлери, руўхый халатлары терең призм менен бериледи екен, усы берилгенине қарай әдебияттаньў хәм фольклор илиминде ашықлық (романтикалық) дэстанларды лиро – эпикалық дэстанлар ямаса лиро – эпикалық поэмалар деп атайды. Ашықлық дэстанларды бақсылар атқаратуғын болған ямаса жеңил намаларға салып қыссаханлар оқыйтуғын болған. Қарақалпақ халқы арасында кең тарқалған ашықлық дэстанларынан «Ғәрип ашық», «Саятхан – Хәмра», «Ашық Нәжеп» ти атап өтиўге болады. «Ғәрип ашық» дэстаны қарақалпақ халқының сүйип тыңлайтуғын дэстаны болған. Қарақалпақ бақсыларының нама билиў дәрежеси, ашықлық дэстанларын атқарыў шеберлиги усы «Ғәрип ашық» дэстаны менен өлшенген. Шынында да, «Ғәрип ашық» дэстаны өзиниң идеялық мазмуны, сюжетлик хәм композициялық писиклиги, көркемлик дәрежеси

қосықларының лирикалық тереңлиги хәм нәзиклиги бойынша әдеўир өзгешеленип турады. Дәстанның ишиндеги лирикалық қосықлардың халық кеўилине жаққаны соншелли, олардың көпшилиги дәстаннан ажыралып, өз алдына халық қосықларына айналып кеткен. Мысалы, «Бес жыл болды айра түстим ярымнан», «Дәртиңнен», «Ярдың гүли келди өзи келмеди», «Келер саллана – саллана», «Ғәрибим», «Сәнемжан», «Нигарим», «Сен яр кеткели» хәм т.б. қосықлар ашықтың жүрек сезимлерин, кеўил дәртлерин береді. Усы дәўирлерде халық арасындағы көп санлы ертеклер тийкарында «Юсуп - Зүлейха», «Ләйли Мәжнүн», «Фархад - Шийрин» кейинирек «Тайыр - Зухра», дәстанлары пайда болды. Мине, усы ашық – машықлардың қәсийетли қыссасын сүүретлейтуғын дәстанлардың кең ен жайыуы «Хурлиха – Хәмра», «Ғәрип ашық», «Ашық Нәжеп» хәм т.б. дәстанлардың дәслепки формаларының пайда болыуына жағдай таярлаған болыуы тәжип емес. [2.8] Усы дәстанлардың пайда болыуына байланыслы бундай сюжетке қурылған қахарманлардың атлары, географиялық атамаларын өзгертиў жолы менен туўысқан қазақ, татар, ноғай халықларының «Қыз Жибек», «Қазы Көркем - Баян», «Сұлыў» қусаған дәстанлары ипайда болды. Бирақ бул жерде оларды бир – бириниң көширмеси деген ой болыуы мүмкин емес. Тек те олардың узақ жыллар даўамында өз-ара қарым – қатнасықлардан кейин бир – биринен сюжетликтәсирленгенлиги, байып атырғанлығы ғана нәзерде тutyлады. Соның менен бир қатар гейпара илимпаз әдебиятшылар бул дәстанларды шайырлар тәрәпинен дөрелген деп те жазады. Мәселен, «Зәўре - Тайыр» дәстанының авторы XVII әсирде жасаған. Балықлы шайыр Саид Мухаммед Сайедий хәм XVIII әсирде жасаған түркмен шайыры Молланәпес «Ләйли Мәжнүн», «Юсип - Зилийха», «Зейнеп - Эреп» дәстанларын Андалибтиң (Нурмухаммед Ғәриптиң) (XVIII әсир) «Саятхан-Хәмра» хәм «Нәжеп үәлен» дәстанларын түркмен шайыры Шабендиниң «Ғәрип ашық» дәстанын Г.Араслының пикиринше

табризли исенимли шайырдың жазғанларын хабарлайды. Бирақта бул дәстанлардың дәслепки халықлық вариантының ертеде дөрелгенлигин оларда бийкарлайды. Бул шайырлардың индивидуаль шығармалары, сол ертеде дөрелген халықлық варианты тийкарында дөрелгенлигин хабарлайды. Оның қайсы ўақытта индивидуаль вариантларының дөрелиўине қарай ўақыяның болған дәўирин белгилемей, дәслепки халықлық вариантларының пайда болыў заманларын еске алыў керек. Өйткени, хәр бир бақсы, қыссахан, қосықшылар вариантын өзгеше етип өзинше қәлиплестиргендей, шайырларда оннан өзинше илхамланып келди. Атақлы қарақалпақ бақсылары Ғәрипнияз, Есибай, Аташ, Нуржан хәм Ақымбет, Муса, Сүйеў, Арзы, Жуман, Шернияз, Әмет, Жапақ, Есжан, Қаражан, Тилеўмурат х.т.басқалардың қосқан үлесі өз алдына бир төбе.

Өйткени белгили дәстан халық дөрәтпеси яки индивидуаль дөрәтпе болып атқарыўшының мүлкине айланады, яғный дәстанның аворларын-драматург десек, атқарыўшы режиссиёрлық ўазыйпасын да атқарып, өзиниң атқарыў монерасына, талант дәрежесине қарай өзгерислер киргизип отырады. Әсиресе, бул тыңлаўшы аудиториясының характерине де байланыслы. Жоқарыда келтирилген бир қыйлы мащмундағы дәстанлар хәр қыйлы халықта айтылса да, сол елдиң миллий өзгешелигине қарай олардың турмыс шараятына байланыслы өзинше көркем – қураллар менен сүүретлеп бериледи.

Ол шығармалардан сол халықтың үрп - әдетин, турмыс тиришилигин, дүньяға көз – қарасын көрихге болады. Тап усы мәселеден дәстан менен усы халықтың тарийхының арасындағы жақынлық анықланады. Булардың барлығы илимге, изертлеўге объект болып, илимий материал болады. Ал, келешекте буның илимий ашылыўлар болатуғынлығына даў жоқ. Сөз етилип отырған дәстанлардың шығысы қандайда бир тарийхый дәўирге барып тирелген ўақытта да ол сол дәўирдиң жемиси болып қалмастан усындай еле оннан кейинги дәўирдиң де

жемиси болып есапланады. Өйткени, тарийхый көринистің өзгеріуи менен адамлардың да сана – сезими де өсип, өзгерип отырады. Турмысқа, дүньяға болған көзқараста өзгеріске дуўшар болады. Сонлықтан атқарыўшылар қандайда жәмийетлик дүзимди сүүретлесе де, өзлериниң халықтың турмысын, сезимин идеялық көркемлиги жағынан белгили дәрежеде өзгеріске дуўшар болып турады. Бундай өзгеріслер жоқарыда айтылғандай тек те бақсылардың суўғырып солымай шайырлық талантына, турмысқа болған көзқарасына байланыслы болып қалмастан, жалпы халыққа жәмийетлик турмыстың өзгириўине тарийхый шараятқа байланыслы да болады. Хәр бир адам тәбият инам еткеніндей өзиниң ишки психологиялық кеширмесине байланыслы хәр қыйлы толғамда болғанындай бақсылардың бири дэстан қахарманларының образын күшейтип жырлаўға қызыкса, екіншиси олардың арасындағы ашық мухаббатты ардақлаўға көбирек орын береді. Деген менен буннан атқарыўшылар халықлық дэстанларды қалегенинше өзгерте береді деген жуўмақ шықпаўы керек. Өйткени, әдебий дөретиўшилиқ курамалы бир процесс болып, бул майданға жүрегиниң оты бар, ишинде дәрти қыйнаған, поэзия ышқына гирипдар болған адамлар ғана өз жолы, өзине тән стили, усылы хәм индивидуаль қәсийетлери менен кирип келеди. Ол өз талантының қәлеўи хәм укыбының күдиретине қарап дәўир талабында заманластары арасында белгили орынды ийелейди. Бирақта,

дөретиўшилиқ процесстеги барлық ўақыяларды текте ески дәстүрлик яки өз ара тәсир факторлары менен бақлаў сол тәсир нәтийжелерин белгили дөретпелердиң халыққа синисип қәлиплесип, камалға келиўинде шешиўши роль атқарады деп инкар киритиў, тарийхый шынлыққа қайшы келер еди.

Халықтың миллий психологиялық өзгешеликлери менен үрп-әдет дәстүрлик белгилерине келсек, олардың хәр қайсысы өз алдына бир дэстан. Сонлықтан да хәр бир халықтың атқарыўшысы дэстанда тарийхый ўақыт талап еткен қатар қағыйдаларға байланыслы. Сол халықтың жүрегиниң қәлеўи бойынша өзгертип, қосып-алып, дидни жақынластырып отырады. Туўысқан халықлардың аўыз әдебиятындағы жақсы тәжирийбелерден пайдаланыўдың өзи де дәўир әдебияты яки конкрет бир дэстанлардың кең таралыў дәўирлериндеги белгили қатнас хәм реал тарийхый иқтияжларға байланыслы болған хәдийсе болып, бул усыл тарийхый орталықтың ишки раўажланыў қуўаты менен салыстырылады.

Тарийхый жағдайдың талап етилиўине байланыслы лиро – эпикалық дэстанларда «гейпара илимпазлар дэстан ўақыяларында гезлесетуғын географиялық атамалар менен тарийхта әзелден киятырған белгили жайлар қала хәм аўыл атларына байланыслы оныңшыққан жерин басқа журтларға апарып силтейди. Дурыс, бул дэстанлардағы қахарманлар хәрекетлери, қатнасықлары, өмири хәм тәғдири усы жер атамалары менен бастан – аяқ тығыз байланыста алып барылады». [2.11]

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Жәримбетов Қ., Оразымбетов Қ. Қарақалпақ әдебияты, Нөкис, «Билим», 2006. 52-бет.
2. Алимов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дэстанлары, Нөкис, “Қарақалпақстан” 1983.
3. Агоджонов Ө. Очерки истории огузов и туркмен средней Азии IX-XIII вв. Ашгабад, 1969.
4. Айымбетова Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис, “Қарақалпақстан” 1977.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис, “Қарақалпақстан” 1988.

РЕЗЮМЕ. Қарақалпақ халқ достонининг «Ошиқ Гариб» асарининг келиб чиқиши ва тарихий манбалари ўрганилади. «Ошиқ Гариб» достонининг эволюцияси Ўрта Осиё ва Балқан халқ вариантларини қиёслаш йўли билан ўрганилади.

РЕЗЮМЕ. Изучается происхождение и исторические источники произведения "Ошик Гариб" каракалпакского народного эпоса. Эволюция дастана "Ошик Гариб" изучается путем сопоставления среднеазиатских и балканских народных вариантов.

SUMMARY. The origin and historical sources of the work "Oshiq Garib" of the Karakalpak folk epic are studied. The evolution of the dastan "Oshiq Garib" is studied by comparing the folk variants of Central Asia and the Balkans.

JURNALISTIKA

ОНЛАЙН МЕДИАЛАРДА БИЛИМЛЕНДИРИЎГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ЖӘРИЯЛАНҒАН МАТЕРИАЛЛАРДЫҢ ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Даулетмуратов Тахир Пиратдинович – оқытыушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: журналистика, проблематика, машқала, мәлимлеме, веб-сайтлар, социаллық тармақлар, ғалаба коммуникация кураллары, интернет, видео көринис, аудио жазыу, фото көринис, байланыс куралы.

Ключевые слова: журналистика, проблематика, проблема, информация, веб-сайты, социальные сети, средства массовой информации, интернет, видео, аудиозапись, фото, средство коммуникации.

Key words: journalism, problematics, problem, information, websites, social networks, mass media, internet, video, audio recording, photo, means of communication.

Бүгинги глобалласыу хэм санластыруу дәуиринде билимлендириу тарауы жәмийеттиң раўажланыуын белгилеп бериуши ең әхмийетли факторлардан бирине айланбақта.

Билимлендириу системасында жүз берип атырған реформалар, жаңа педагогикалық қатнастар, инновациялық технологиялардың енгизилиуи хэм кадрлардың сапасын арттыруу мәселелери ғалаба хабар куралларында кеңнен сәўлелендирилмекте. Сол себепли билимлендириу темасында жәрияланып атырған журналистлик материаллар тек ғана мәлимлеме жеткеріу емес, жәмийетлик пикирди қәлиплестириуе де үлкен әхмийетке ийе болмақта. Соның менен бирге, билимлендириу темасындағы материалларда бир қатар машқалалар – яғный проблематикалық мәселелер де бар. Оларда аналитикалық жанрдың жетиспеушилиги, машқалалардың жүзеки сәўлелендирилиуи, дереклер менен ислесиуе бир тәреплемелик, статистикалық мағлыұматлардан надурьс пайдаланыу ямаса қәниге пикирине аз мүрәжат етиу сыяқлы жағдайлар бақланады. Айырым жағдайларда болса сенсация артынан қуыу билимлендириу

тарауының мәнисин дурыс ашып бериуе тосқынлық етеди. Усы көзқарастан, билимлендириу темасындағы материаллар проблематикасын анализлеу, бар кемшиликлер менен жетискенликлерди анықлау, сондай-ақ, журналистлик қатнастарды жетилистириу мәселеси әхмийетли есапланады. Бул теманы үйрениу билимлендириу тарауын сәўлелендириуе қалыслық, терең анализ хэм жууапкершиликти арттырууға хызмет етеди. Бүгинги онлайн медиада, атап айтқанда, билимлендириу темасындағы материалларды таярлау процесинде бир қатар машқалалы мәселелер ушырасады. Дәслеп, мәлимлеме тарқатыуда оперативликке артықша итибар берилиуи нәтийжесинде материаллардың тексеріусиз жәрияланыу жағдайлары бақланады. Бул болса мағлыұматлардың исенимлилигине унамсыз тәсир көрсетип, жәмийетшиликте надурьс түсиниклер қәлиплесиуине алып келеди. Сондай-ақ, онлайн медиаларда аналитикалық қатнастың жетиспеушилиги әхмийетли машқалалардан бири болып есапланады.

Айырым материаллар тек ғана хабар бериу менен шекленип, билимлендириу тарауындағы машқалалардың себеп хэм

ақыбетлери терең талланбайды. Нәтийжеде материал проблематикасы толық ашылмай қалады. Және бир әхмийетли мәселе – дереклер менен ислесиў мәдениатының төменлиги. Онлайн басылымларда рәсмий дереклер, қәнигелер ямаса әмелиятшылардың пикирине жетерли дәрежеде мүрәжат етпестен, социаллық тармақлардағы тастыйықланбаған мағлыўматларға сүйениў жағдайлары ушырасады. Бул болса билимлендириў журналистикасының профессионал стандартларына қайшы есапланады. Буннан тысқары, сенсацияға умтылыўшылық хәм атамаларда бөрттирип көрсетиў (кликбейт – инг. «Clickbait») интернет-медиада пайдаланыўшылардың итибарын тартыў хәм оларды белгили бир мақала, видео ямаса силтемени басыўға мәжбүрлеў ушын қолланылатуғын тактика) жағдайлары билимлендириў темасының мазмун жағынан жүзекли көрсетилиўине себеп болады. Бул бойынша изертлеўши Н.Муротова: «Ғалабалық аудитория мышмышларды жақтырады хәм оларға көбирек қызығады. Бул талап блогерлердин материалларына талапты арттырады», деп атап өтеди. Әлбетте, бундай жантасыў билимлендириў тараўындағы реал машқалаларды аңлаўдан гөре, оқыўшы дыққатын қаратыўға қаратылады.

Солай екен, Қарақалпақстанда искерлик көрсетип атырған онлайн медиаларында жәрияланған билимлендириўге байланыслы материалды үйренгенимизде соны анықладық, жарытылып атырған мәселелер белгили бир проблемалар этирапында жәмленген. Мәселен, Қарақалпақстан хабар агентлигиниң шолыўшысы Д.Абибуллаев npr1.uz социаллық тармағында «Жоқары билимлендириўде машқалалар додаланды» атамасында жәрияланған материалында: Усылар менен бир қатарда үйрениў барысында бир қатар кемшиликлердин орын алып атырғанлығы атап өтилди. Атап айтқанда, жетекши оқыў орынларымыздың Өзбекстан жоқары оқыў орынлары арасында рейтинг көрсеткиши төменлеп кеткен. Профессор-оқытыўшылардың мәлимлеме-коммуникация технологиялар, шет тиллерин өзлестириў дәрежеси талапқа жуўап бермейди. Студентлерди сабақлықлар, оқыў қолланбалары,

жатақхана менен тәмийинлеўде, питкерийўшилерди қәнигелиги бойынша жумысқа орналастырыўда, әмелиятларды өтеўде машқалалар бар екенлиги сынға алынды, деп жазады.

Жоқарыдағы материалда жоқары билимлендириў тараўында бар кемшиликлер тилге алынған. Автор тәрәпинен жоқары оқыў орынлары рейтингиниң төменлеўи, профессор-оқытыўшылардың мәлимлеме-коммуникация технологиялары хәм шет тиллерин өзлестириў дәрежесиниң жетерли емеслиги, сондай-ақ, студентлерди сабақлық, жатақхана менен тәмийинлеў, питкерийўшилерди жумысқа жайластырыў хәм әмелиятлар өтеўдеги проблематикалар атап өтилген. Бирақ материалда машқалалар тийкарынан санап өтиў менен шекленип, олардың келип шығыў себеплери, ақыбетлери хәм шешимлери терең анализленбеген. Сонлықтан, темаға байланыслы тийкарғы мәселелер сәўлелендирилген болса да, онда аналитика жетерли дәрежеде берилмеген, материал көбирек информациялық характерде жазылған.

Сондай-ақ, «Қарақалпақстанда билим сапасы үйренилди: жуўмақ хәм нәтийже» атамасында жәрияланған материалда: Ушырасыў барысында билимлендириўдин хәр бир басқышында ушырасып атырған кемшиликлер ҳаққында сөз болып, мектеп питкерийўшилериниң жоқары оқыў орынларына кириў көрсеткишиниң төменлиги, үйрениўлер барысында айырым мектеп муғаллимлериниң сабақ өтиўдеги педагогикалық билиминиң сайызлығы, оқыўшылардың сабаққа қатнасының төменлиги, жоқарғы оқыў орынларын питкерген айырым жаслардың елеге шекем жумыссызлығы, қәниге таярлап беретуғын жоқары оқыў орынлары менен өндирис орынлары арасында байланыс жоқлығы, жоқары оқыў орынларының өзлерине бириктирилген мектептер менен бирге ислесиўдеги бослықлар, айрым жоқары оқыў орынларының рейтинг көрсеткишиниң жылдан-жылға түсип баратырғанлығы сыяқлы бир қатар кемшиликлер анық мысаллар менен атап көрсетилди. - деп тараўдағы бир қатар машқалалар атап өтиледі. Бул жәрияланған материалда да

билимлендириу тарауының барлық басқышларында бар машқалаларға тийкарғы итибар қаратылған.

Онда мектеп питкеріушілериниң жоқары билимлендириуге кириу көрсеткишиниң төменлиги, айырым оқытушылардың педагогикалық билими жетерли емеслиги, оқытушылардың сабаққа қатнасуу дәрежесиниң төменлиги, жоқары билимлендириу мәкемелери питкеріушілери арасында жұмыссызлық машқаласы, билимлендириу хэм өндирис арасындағы бирге ислесиудиң төменлиги, сондай-ақ, жоқары оқыу орынларының рейтинг көрсеткишиниң төменлеп барыуы сыяқлы кемшиликлер атап өтилгенлиги менен, материалда тастыйықлаушы мысаллар келтирилмеген. Соның менен бирге, машқалаларды сапластыруу механизмлери хэм әмелий шешимлерине итибар қаратылмаған болып, хәттеки, материалдың аналитикалық потенциалын шеклеп қойған. Усы жерде изертлеуши А.А.Морозованың аналитикалық жанрлар хәкқында айтқан қатарлары пикиримизди тастыйықлайды: «Аналитикалық жанрлар, қурамалы болып, хәттеки текстлерди жазыу үшін хәмде оларды қабыл етиу үшін да бираз қыйыншылықты туудырады. Олар автордың журналистикалық таярлығын хәм оқытушының айрықша дыққатын талап етеди. Сол себепли социаллық тармақларда жүдә сийрек ушырасады». Шынында да, онлайн медиалардағы көпшилик материалларда аналитикалық жанрлардың элементлери толық көринбейди, ямаса олар фактлерди тез жеткизиуға қаратылған қысқа хабарлар, постлар, комментарийлер менен алмастырылып кетеди. Және де Қарақалпақстан хабар агентлигиниң сайтында «Тараудағы кемшиликлер сынға алынып, ұазыйпалар белгиленди» атамасында жәрияланған материалда: Онда мектепке шекемги билимлендириу мәкемелериниң жұмыслары, балаларды бақшаларға қамтып алыу, олардағы санитариялық талаптар, оқытушыларды кәсипке бағдарлау, билим дәрежесин арттыруу сыяқлы әхмийетли мәселелер талқыланып, орынлардағы айырым басшылардың өз жұмысына немқурайдылық пенен қарап атырғанлығы сынға алынды, деп көрсетилген. Бул

материалда машқалалар жүзеки атап өтилген десек асыра айтқан болмаймыз. Себеби, материалда орынлардағы қайсы айырым басшылардың жұмысқа немқурайдылығы сынға алынғанлығы ашып берилмеген. Сондай-ақ, кемшилиқди сапластырууға қаратылған анық механизмлер хәм нәтийжелер кеңнен сәулелендирилмегенлиги себеп материал көбирек сын көзқарастағы-мәлимлеме характеринде қалған. Билимлендириу тарауы қурамалы социаллық система болып, ол реформалар, методикалық жаңаланыулар, кадрлар мәселеси хәм материаллық-техникалық база менен тығыз байланысly. Бирақ онлайн медиалардағы көплеген материалларда қәниге пикири, статистикалық мағлыуьматлар ямаса илимий тийкарланған дәлиллер жетерли дәрежеде қолланылмайды. Нәтийжеде материал информациялық емес, ал субъектив пикир яки жеке мүнәсибетлер жыйындысына айланып қалады. Соның менен жийе ушырасатуғын машқала – исенимли дәреклерге сүйенбеу хәм фактлерди тексеріу мәдениатының төменлиги болып есапланады. Айырым жағдайларда билимлендириуге байланысly хабарлар анық дерексиз ямаса тастыйықланбаған мағлыуьматларға тийкарланып жәрияланады. Бул болса надурис мәлимлемениң тарқалыуына, жәмийетлик пикирдиң алжасыуына себеп болады. Әсиресе, реформалар ямаса жаңа қарарлар хәкқындағы надурис мағлыуьматлар оқытушылар, оқытушылар хәм ата-аналар арасында түрли түсинбеушликлерди келтирип шығарады. Сондай-ақ, онлайн медиаларда билимлендириу темасын жарытууда тең салмақлық машқаласы да бар. Яғный, көбинесе унамсыз жағдайлар, кемшиликлер хәм машқалалар көбирек сәулелендирилип, унамлы тәжирийбелер ямаса реформалар кемирек итибарға алынады. Бул болса билимлендириу системасы тек ғана машқалалардан ибарат деген көзқарасты күшейтеди.

Әсиресе, бүгинги күнде жоқары оқыу орынлары хәм кәсиплик билимлендириу (техникум) мәкемелеринде тийкарғы проблематика сыпатында, дәслепп билимлендириудиң сапасын тәмийинлеу хәм оны заманагөй талаптар дәрежесине көтериу мәселеси есапланады. Жәмийет

хэм мийнет базары жедел пәтлерде өзгерип атырған шараятта билимлендириў орынлары таярлап атырған қәнигелердин билим, көнликпе хэм компетенциялары әмелиятқа сәйкес болыўы айрықша әхмийетке ийе. Сонлықтан, теориялық билимлер менен шекленип қалмастан, әмелий таярлыққа, инновациялық хэм сын көзқарастан пикирлеўди раўажландырыўға жетерли итибар қаратыў әхмийетли мәселеге айланбақта. Сондай-ақ, профессор-оқытыўшылардың потенциалын арттырыў, оқыў бағдарламаларын жаңалаў хэм заманагәй педагогикалық және санлы технологияларды билимлендириў процесине енгизиў де жоқары хэм орта билимлендириў системасы алдында турған әхмийетли ўазыйпалардан есапланады. Айырым жағдайларда материаллық-техникалық базаның жетерли емеслиги, билимлендириў процесиниң әмелият пенен үзликсиз байланыспағаны билимлендириўдин сапасының төменлеўине алып келиўи мүмкин.

Буннан тықары, жоқары оқыў орынларының миллий хэм халықаралық рейтинглердеги орны да тийкарғы машқалалы мәселелерден бири сыпатында қаралмақта. Рейтинг көрсеткишлери билимлендириўдин сапасы, илимий изертлеўлердин нәтийжелилиги, халықаралық бирге ислесиў хэм питкерийшилердин жұмыс пенен тәмийинлениўи сыяқлы факторлар тийкарында қәлиплеседи. Сол себепли, Жоқары оқыў орынлары хэм Кәсиплик билимлендириў (техникум) мәкемелериниң алдында билимлендириў, илим хэм өндирис интеграциясын күшейтиў, илимий белсендиликти арттырыў хэм академиялық орталықты

жетилистириў ўазыйпасы тур. Мине, усы жоқарыда атап өтилген машқалалар онлайн медиаларда өз сәўлелениўин таппақта.

Жуўмақлап айтқанда, изертлеў нәтийжелери соны көрсетеди, билимлендириў темасындағы журналистлик материаллар жәмийеттеги билимлендириў сиясаты, реформалардың нәтийжелелиги хэм бар системалы машқалаларды ашып берийде әхмийетли информациялық хэм аналитикалық ўазыйпаны атқарады. Бул материалларда сабақлықлардың жетиспеўшилиги, билимлендириўдин сапасы, материаллық-техникалық тәмийнаты хэм басқарыў механизмлерине байланыслы мәселелер тийкарғы машқалалы бағдар сыпатында қәлиплеспекте. Бирақ, айырым жағдайларда машқалалардың жүзеки сәўлелендирилиўи, анализ усылының жетиспеўшилиги хэм дәреклер менен ислесиўде бир тәрепемеликтиң бақланыўы журналистлик сапаға унамсыз тәсир көрсетеди.

Соның менен бирге, санлы медиа хэм социаллық тармақлар арқалы тарқатылып атырған билимлендириўге байланыслы материаллар аудитория талаплары тәсиринде қәлиплесип, оперативлик хэм сенсациялыққа бейимликти күшейтпекте. Бул болса журналистлер хэм блогерлерден фактлерди тексерий, қалыслықты сақлаў хэм кәсиплик жуўапкершиликти арттырыўды талап етеди.

Улыўма алғанда, билимлендириў темасындағы материаллардың проблематикалық анализи журналистикада аналитикалық қатнасты күшейтиў, қәниге пикирине сүйениў хэм жәмийетлик мәпти үстин қойыў зәрүрлигин илимий жақтан тийкарлап береди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga yo'llagan tabrigi. 2017-yil 27-iyul.
2. Mo'minov F.A. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. – T.: Universitet, 1998.
3. Прохоров Е.П. Журналистика. Государство. Общество. – М., 1996.
4. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. – T.: Universitet. 1999.
5. Qozoqboyev T.M., Xudoyqulov M. Jurnalistika. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T., 2009.
6. Муротова Н. ва б., Онлайн журналистика ва медида янги трендлар. VII жилд. Тошкент, 2019. – 338-б.

7. Морозова А.А. Специфика традиционных жанров журналистики в текстах социальных сетей (на примере «ВКонтакте») // Вестник Челябинского государственного университета, 2015. - № 5. Филология. Искусствоведение. Вып. 94. С. 245).

8. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám gálaba kommunikaciya tiykarları. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021. –V. – 196.

REZYUME. Maqolada axborot asrida Qoraqalpog‘istondagi Ta’lim sohasiga oid onlayn medialarning rivojlanish bosqichlari, uning jamiyat rivojlanishidagi o‘rni hamda ahamiyati o‘rganilgan. Shuningdek, bugungi kundagi ijtimoiy tarmoqlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularning tasnifi va turlari ko‘rsatib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье научно проанализирована проблема материалов, опубликованных в онлайн-СМИ в области образования. В частности, систематически изучались проблемы, связанные с образованием, опубликованные на веб-сайтах и в социальных сетях, их сущность и предлагаемые решения. В ходе исследования были оценены тематическая направленность медиаматериалов, способ постановки проблем и их роль в формировании общественного мнения.

SUMMARY. This article scientifically analyzes the problem of materials published in online media in the field of education. In particular, the problems related to education, published on websites and social networks, their essence and proposed solutions were systematically studied. During the research, the thematic orientation of media materials, the method of posing problems, and their role in shaping public opinion were evaluated.

ТЕАТР ЖУРНАЛИСТИКАСЫНЫҢ ҚӘЛИПЛЕСИҮ БАСҚЫШЛАРЫ

Оразов Абдикадир - Кеңес хаткери

Ўзбекстан мамлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: театр журналистикасы, театр сын көзқарасы, рецензия, ғалаба хабар қураллары, театр көркем өнери, миллий театр, ғәрезсизлик, мәдений сиясат, медиа, жәмийетлик пикир.

Ключевые слова: театральная журналистика, театральная критика, рецензия, средства массовой информации, театральное искусство, национальный театр, независимость, культурная политика, медиа, общественное мнение.

Key words: theater journalism, theater criticism, review, mass media, theatrical art, national theater, independence period, cultural policy, media, public opinion.

Театр көркем өнери хэм журналистика – жәмийеттиң ең әхмийетли хэм тарийхий тамырларға ийе болған кәсиплик тараўлары болып табылады.

Бул еки тараў жәмийетлик раўажланыў, сиясий-мәдений өзгерислер хэм технологиялық жаңалықлар тәсиринде үзликсиз жаңарып, заман талабына ылайық бейимлесип келди. Тарийхий тәжирийбе көрсеткендей, жаңа коммуникациялық технологиялардың пайда болыўы театр ямаса журналистиканың жоқ болыўына емес, ал олардың мазмун хэм форма жағынан байыўына алып келди. Мәселен, кинематографияның пайда болыўы менен

театр өнериниң жоғалып кетиўи ҳаққында пикирлер айтылған болса да, театр өз аудиториясын сақлап қалды хэм жаңаша эстетикалық формаларда раўажланды. Сол сыяқлы, интернет технологиялары журналистиканы қысып шығармастан, оның функцияларын кеңейтти хэм жаңа медиакендикти пайда етти. Журналистика театр көркем өнериниң пайда болыўы тарийхында театрдың раўажланыўы хэм үгит-нәсиятлаў процесинде тийкарғы қуралға айланған. Әйемги Греция дәўиринде-ақ қала майданларында жаршылар өткерилетуғын тамашалар ҳаққында халыққа хабарландырып барған.

[1.19] Театр журналистикасының қәлиплесіуі әйемги дәуірлерге барып тақалады. Әйемги Греция қала-мәмлекетлерінде жаршылар халықты өткизилетуғын сахналық тамашалар хәққинда хабарландырып отырған. Бул процесс театр хәм жәмийет арасындағы коммуникатив байланыстың дәслепки формасы болып табылады. Орта әсирлер дәуиринде Европа еллеринде де сарай спектакльлери, рыцарлар жарысы хәм басқа да тамашалар хәққинда хабар жеткеріу функциясын жаршылар атқарған. Кейиншелік бул хабарлар жазба формаға өтеди хәм дәслепки газеталарда басыла баслайды. Усы дәуірде спектакльлерди талқылау, пикир билдириу, яғный рецензия жанрының элементлери қәлиплесе баслайды.

Россияда театр хәққиндағы жазба материаллардың дәслепки үлгилери XVIII әсирге туура келеди. 1729-жылға шекем халық сахналық тамашалар хәққинда тек ауызша дағазалар арқалы мағлыұмат алған. [2] Кейин «Санкт-Петербург Ведомости» газетасында шет ел труппаларының спектакльлери хәққинда материаллар басылып шыға баслады.

1750-жылы Фёдор Волков тәрәпинен рус театрының шөлкемлестиріліуі театр журналистикасының институционал рауажланыуына жол ашты. Афишалар, хабарландырыу текстлери хәм баспа материаллары системалы түрде жарық көре баслады. [3.203] Театрға қәнигелескен арнаулы басылымлардың пайда болыуы мәселеси илимий әдебиятта тартыслы болып табылады. 1784-жылы актёр Иоганн Карл Зауервейд тәрәпинен немис тилинде шығарылған «Russische Theatralen» журналы дәслепки театр басылымларының бири сыпатында көрсетиледи. [4] Бирақ, оның рус тилинде болмағанлығы себепли айырым изертлеушілер оны миллий театр журналистикасының басламасы деп есапламайды.

1787-жылы жарық көрген «Драмалық сөзлик» басылымы театрға бағышланған энциклопедиялық характердеги дерек болып, 339 пьеса хәққинда мағлыұмат береді. Бирақ бул күнделикли журнал

емес еди. Көпшилик илимпазлар Россиядағы дәслепки турақлы театр журналы сыпатында 1808-жылы драматург Александр Шаховской шөлкемлестирген «Драматический вестник» журналын көрсетеди. Бул басылымда театр теориясы, тарийхы, рецензиялар, жаңалықлар хәм публицистикалық материаллар жарияланған. XIX әсир ақырына келип театр журналистикасы жанрлық жағынан байып, сын (критика) жетекши орынға шықты. XIX әсир ақырына келип театр тарауында журналистик материаллар дәрәтиләп, басылымлардың реклама хәм хабар түрлери пайда болды. Буның себеби, театр газета хәм журналларында цензураның бийкар етилиуі, мәмлекетлик емес театрлардың пайда болыуы менен байланыслы еди. [5.458] Бул дәуірде театр сыншылығы, яғный рецензия жанры жедел рауажлана баслады. 1917-жылғы революциялық өзгеріслерден кейин театрда цензура бийкар етилип, журналистлерге еркин сын билдириу имканияты пайда болды. Газеталарда театр системасы, репертуарлар, режиссёрлық шешімлер хәм актёрлық шеберлик хәққинда аналитикалық мақалалар көбейди. Газеталарда тек пьесалардың аудармаларын хәм актёрлардың атқарған роллерин ғана емес, ал театр системасын, спектакльлер хәм репертуарлар бойынша сын көз қарастан мақалалар жазған. Сол жылы хәр бир журналист жазған театр машқалалары хәққиндағы мақалалар ең көп белгилі болды. [6]

1920-жылларда «Жанлы газеталар» формасы пайда болып, публицистикалық материаллар инсценировка түрінде халыққа жеткерилди. Бул театр хәм журналистиканың өз ара интеграциясының айқын мысалы еди. 1930-жыллардан баслап театр сыншылығы идеологиялық бахлау шеңберинде рауажланды. Сын материаллары режиссёр хәм актёрлардың абройына, искерлигине тәсир көрсететуғын куралға айланды.

Екинши жер жүзілик урыс жылларында театр журналистикасы уақытша тоқтап туруу басқышын бастан кеширди. 1945-жылдан кейин қайта тикленип, театрдың көркемлик сапасын таллауға бағдарланды.

1991-жылдан кейин театр журналистикасы жаңа мазмунлық басқышка көтерилди. Бурын шекленген темалар қайта тикленип, миллий тарийх хэм мәдений мийрасқа бағышланған спектакльлер кең талқылана баслады.

Өзбекстанда театр журналистикасы миллий театр менен бирге қәлиплести. Ғәрезсизлик жылларында миллий қахарманлар образлары сахнаға қайтып оралды. Мәселен, Алишер Наўайы, Бабур, Амир Темур, Жалалиддин Мангуберди, Мирзо Улуғбек сыяқлы тарийхий шахслар образлары театр сахнасында кең сәўлеленди.

Өзбекстан Миллий академиялық драма театры репертуары, режиссёр изленислери хэм актёр шеберлиги баспасөзде системалы түрде талқыланып, театр таныўшылық мектеби қәлиплести. Сол дәўирде Абдулла Қадирий, Шолпан, Фитрат, Ғафур Ғулам, Айбек, Абдулла

Алавий хэм басқа да дәретиўшилердин көркем шығармалары, илимий-публицистикалық мақалалары «Гүлистон» журналында сәўлелелнип барды. [7]

Жуўмақлап айтқанда театр журналистикасының қәлиплесиўи әйемги жаршылар дәўиринен басланып, баспа басылымлары арқылы институционал характерге айланды. Ол театр өнериниң раўажланыўына, жәмийетлик пикирди қәлиплестириўге хэм көркем процесслерди таллаўға хызмет ететуғын өз алдына медиа тараў болып есапланады.

Бүгинги күнде театр журналистикасы тек баспа газета хэм журналлар менен шекленбестен, телевидение, радио хэм интернет тармақлары арқалы да кең аудиторияға жетип бармақта. Санлы медианың раўажланыўы театр журналистикасының жанрлық хэм функционал мүмкиншиликлерин тағы да кеңейтти.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Волков Фёдор Григорьевич. Материалы по истории русского театра XVIII века. – Санкт-Петербург: Наука, 1953.
2. Шаховской Александр Александрович. Драматический вестник (журнал, 1808 ж.). – Санкт-Петербург.
3. Санкт-Петербург Ведомости. Архивные материалы XVIII века.
4. Гвоздев А.А. История русского театра. – Ленинград: Искусство, 1973.
5. Театральная энциклопедия: В 6 томах. – Москва: Советская энциклопедия, 1961–1967.
6. Өзбекстан Миллий академиялық драма театры. Архив материаллары хэм репертуар жыйнақлары.
7. Каримов Н. Миллий театр хэм заман. – Ташкент: Ўзбекистон, 2001.

РЕЗЮМЕ. Мақалада театр журналистикасының қәлиплесиў хэм раўажланыў басқышлары тарийхий тийкарда додаланады. Театр хэм журналистиканың өз-ара байланысы, дәслепки хабар бериў формалары хэм театр критикасының пайда болыўы талланады. Россия хэм Өзбекстан тәжирийбеси мысалында тараўдың институционаллық раўажланыўы көрсетиледи. Ғәрезсизлик дәўиринде миллий театр журналистикасының мазмун жаңаланыўы айрықша атап өтиледи. Бүгинги күнде оның медиа кеңисликтеги орны хэм әҳмийети анықланады.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы формирования и развития театральной журналистики в историческом аспекте. Анализируется взаимосвязь театрального искусства и журналистики, становление первых форм информирования о спектаклях и развитие жанра театральной критики. Особое внимание уделяется институциональному развитию театральной журналистики в России и Узбекистане. Отмечаются изменения, произошедшие в период независимости, а также расширение функций театральной журналистики в современных медиа. Делается вывод о её значимой роли в формировании общественного мнения и развитии театрального искусства.

SUMMARY. This article examines the historical stages of the formation and development of theater journalism. It analyzes the interaction between theatrical art and journalism, the emergence

of early forms of theatrical information, and the development of theater criticism as a genre. Special attention is paid to the institutional development of theater journalism in Russia and Uzbekistan. The study highlights the transformation of theater journalism during the independence period and its expansion within modern media platforms. The article concludes that theater journalism plays a significant role in shaping public opinion and supporting the development of theatrical art.

ЭССЕ – КӨРКЕМ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ЖАНР СЫПАТЫНДА

Гуззал Отепбергенова – доцент ў.ў.а

Филология илимлари бойынша философия докторы (PhD)

Ўзбекистан мамлекетлик көркөм өнер хám мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: эссе жанри, эссе жанрининг асосий хусусиятлари, роман жанрларида эссе унсурларини, роман-эссе, очерк-эссе, мемуар-эссе.

Ключевые слова: жанр эссе, основные особенности жанра эссе, элементы эссе в жанрах романа, роман-эссе, очерк-эссе, мемуар-эссе.

Key words: the genre of the essay, the main features of the essay genre, the elements of the essay in the novel genres, the novel-essay, the essay-essay, the memoirs-essay.

Кирисиў (Introduction)

XX эсирдин соңғы шереги хэм XXI эсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятында жаңа заманағөй жанрлық формалардың енисип киятырғаны сезилерли дәреже де көрине баслады. Мәселен, соңғы 10 жыллықтағы қарақалпақ әдебиятында қоспа жанрлар менен бир қатарда фәнтези, драбль жанрлары хэм сондай-ақ, интернет әдебияты деген түсиниклер, жаңалықлар пайда болмақта.

Хәзирги дәўир әдебиятында прозалық шығармалардың эсселесиў тенденциясы, яғный эссе жанры менен басқа прозалық шығармалардың (роман, повесть, гүррин, мемуар, новелла, очерк хэм т.б.) қоспа халаттағы көринислери көзге тасланбақта. Әлбетте, бул процесс дүнья әдебиятында бақланып атырған әдебий кубылыс болып, оның бизиң әдебиятымызға да тәсир жасап атырғанлығын сезиўге болады. Солай екен, бүгинги әдебий процессте очерк-эссе, роман-эссе, повесть-эссе, эссе-новелла, репортаж-эссе мемуар-эссе, детектив-эссе, тарийхый-публицистикалық-эссе, этно-тарийхый эссе хэм т.б. қоспа жанрлық формалардың пайда болыўы, қәлиплесиўи хэм раўажланыўы пикиримиздин айқын дәлийли. Усы жанрлық формалар дәслепп Т.Қайыпбергенов дәретийшилигинде көрине баслады. Оның «Қарақалпақнама», «Қарақалпақпан-тәўекелшимен», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери

хэм «Қәлбимниң қамусы» репортаж-эссеси қоспа жанрлық формалардың тийкарын курайды. Буннан соң бүгинги әдебий процессте К.Смамутовтың «Сизлерге айтып кетежақпан», Ш.Уснатдиновтың «Кимге кеш, кимге таң сәхәр», «Полат Мадреймов – биринши қарақалпақ балетмейстри», «Шайырдың жаслығы», «Ибрайым Юсупов», С.Баҳадырованың «Жигирма тоғыз жастан елиў жасқа шекем тюрмада» повесть-эссе хэм роман-эсселери әйне пайытында қоспа жанрлық талапларына жуўап береді. Бирақ, соңғы дәўирлерде әдебиятымызда роман-эссе жанрында шығарма жазыў үрдиске айланып, айырым жазыўшылардың шығармалары усы жанрдың талапларынан узақласыңқырап, тарийхый-публицистикалық, илимийлик хэм мемуарлық сыпат басымырақ роль атқарып кеткенлиги айқын көзге тасланып тур. Жазыўшы О.Әбдирахмановтың дәретийшилигинде де қоспа жанрлық формалардың үлгилери, яғный «Аралым - дәртим мениң», «Арал – аппақ дийўал алдында», «Сайғақлардың көшпели тәғдири» очерк-эсселери, «Мырзаның изи» детектив-эссеси бүгинги әдебиятымыздағы айрықша әдебий кубылыс болып табылады. Демек бүгинги әдебиятымызда эссе жанрының пайда болыўы хэм оның басқа жанрлық формалар менен синтезлесиўи хэм араласыўын, әдебий процессте жетекши фигураға айланыўын

сезе отырып, оның тарихый раўажланыў эволюциясы бизди қызыктырды.

Әдебиатлар анализи хэм метод/ (Materials and methods)

Эссе сөзиниң келип шығыў этимологиясына итибар беретугын болсақ, ол латынша – *exaquim* – «ойлап көриў», «салыстырып көриў», французша – *essai* – «сынап көриў», «тексерип көриў», «очерк», «мақала» деген түсиниклерди билдиреди. [5.477] Эссе еркин композициялық курылысқа ийе, анық ўақыялар, турмыслық проблемалар, шешимлер ҳаққында автордың жеке индивидуаль түсиниклери сүүретленетуғын прозалық шығарма. Ол предметти хәр тәрәплеме баҳалаўды мақсет етпейди.

Эссе философиялық, тарихый-библиографиялық, публицистикалық, әдебий-критикалық, илимий-ағартыўшылық сыпатларды өзінде жәмлеп, онда субъективлик сыпат жетекшилик етип, автордың көзқарасы бойынша баҳалаў принципи көзге тасланады. Жанрдың пайда болыўы хэм қәлиплесийи ҳаққында илимпазлар әйемги заманларда Батыс Европада пайда болғанлығы ҳаққында яғный ертедеги Платон, Ориген, Тертулиан, Майстра Экхарта, Лютерлердиң шығармалары мысалында дәлиллейге ҳәрекет етеди. Бирақ, булар эссе жанрындағы шығарма, сол жанрдың толық талапларына жуўап береді деп кесип айтыў, дәлиллелу қыйын. Деген менен усы жанрдың белгилери, нышанлары көзге тасланғанлығынан болса керек. Бундай эсселик сыпатлар яғный эссе жанрының элементлери Шығыс халықларындағы әдебий естеликлерде де ушырасады.

Талқылаў (Обсуждение/Discussion)

Шығыс классикалық прозасында сюжет курыў процессинде автордың ақыл-парасат, ой-сезим дүньясы бас қаҳарман ўазыйпасын атқарған эссе сыяқлы жанрлар жүдә ерте дәўирлерден белгили болған. Илимпазлардың пикиринше әйемги тасқа қашап жазылған битиклер, халық аўызеки дәретиўшилигиниң түрли жанрларына тән болған шығармалар, «Қуръаны кәрим муҳаддес китабы», «Авесто», «Оғузнама», «Муҳаббатнама», «Қабуснама», «Қорқыт ата китабы», «Девану лағатит-түрк», «Қутадгу-билик» хэм т.б. тарихый-әдебий жазба естеликлерде де эссе жанрына тән

болған белги-нышанлар ушырайды. [4.9] Сондай-ақ, Әбиў Райхан Беруний, Әбиў Әлий Ибн Сина, Әлийшер Науайы хэм Мырза Бабур дәретиўшилигинде де эссе жанрында тән болған белгилер: нама, еслеў, көзқарас хэм т.б. формалар көзге тасланады. Өзбек әдебиаттаныў илиминде Сайди Умиров Заҳириддин Муҳаммед Бабурдың «Бабурнама» мемауры синкретикалық характерге ийе екенлиги хэм онда очерк, эссе жанрына тән болған белгилердиң, қоспа жанрлық қәсийетлериниң уйғынласқанын атап етеди. [6.76-79]

Солай етип, эссе жанрының тийкарын салыўшы, бул жанрдың теориясын, тарихый раўажланыў эволюциясын изертлеген алымлар француз жазыўшысы, философ Мишель Монтень деп тән алыўшылық дүнья әдебиаттаныўында жетекшилик етеди. Жазыўшының «Тәжирийбелер» шығармасы әйне усы жанрдың келеси раўажланыў басқышларына тийкар болды деп есаплайды. Мишель Монтень өзиниң «Тәжирийбелер» шығармасында жәмийетлик, дүньялық ой-сезимге эффект беретугын тек ғана өзиме тийисли жеке пикиримди, көзқарасларымды билдиремен деген екен. Белгили бир аймақ, орталықта ғана өмир сүретугын қағыйдаларға бойсынбайтуғын эсселик стильдиң өзіншелликлерин Мишель Монтень: «Бақлаўларыма қарағанда, мениң ой-пикирлеримниң тереңлесийи соншели, оларға өзим де ийе бола алмайтуғын сыяқлыман» [3.656]деп айтады.

Көпшилик әдебиаттаныўшы алымлар эссениң тәбияты менен жанрлық сыпатларын белгилеуде Монтеньниң пикирлерин басшылыққа алады. Эссе сөзиниң мәнисиниң өзи айтып турғанындай, оның сыпатлы белгилери автор тәжирийбелеринде көринеди. Сонлықтан да, инсан баласының мәдениетти үйрениўи менен оны турмысқа енгизиўде, пайдаланыўда жыйнаған тәжирийбеси эссениң тийкаргы үстини бола алады. Изертлеўши Е.П. Зыкова «Монтень дәретиўшилиги курамалы өтиў дәўирине туўра келди... ..эсседә автор образы этирапында хәр қыйлы эмпирикалық фактлер жыйындысы көринеди» - деп «тәжирийбениң» жеке инсан сезими менен ақыл-ойының

жыйнақлы уғым екенлигин атап өтеди. [7.67] Эссе жанрын изертлеген рус әдебиатаныўшылары оның турмыслық тәжирийбе, жеке адамның яғный автордың дүньяны аңлаўы, көрип-билгени, сезгени, турмыстан түйген тужырымлары екенлигин айтады. Сол себептен де эссени «философиялық» хәм «әдебий» деп жиклеўге (классификация) болатуғынлығын белгилеп өтеди. Солай етип, И.И.Щербакова, Р.Р.Москвина, Н.Глушков хәм т.б. изертлеўшилер эссениң өзине тән өзгешеликлерин айта келип, рус әдебиатындағы эссе жанрындағы шығармалардың тийкары Батыс әдебиаты дәстүрлери менен тығыз байланыслы екенлигин атап өтеди.

Нәтийжелер (Results)

Эссе бүгинги, өткен хәм келешекти шынлық пенен қайта жаңартыўға бағыт алған дереклер, күнделиклер, саяхат жазбалары, биография менен автобиографиялар, мемуаристика, эпостография сыяқлы лирикалық проза түриндеги жанрларды өзінде жәмлейди. Эссеистикада философиялық уғыныў мотиви шәртли түрде гезлеседи.

Өзбек әдебиатаныў илиминде Мархабо Кўчқорава «Хәзирги өзбек әдебиатында эссе жанры» атамасындағы илимий изертлеў жумысында ХХ әсир өзбек әдебиатында эссешилик мектеплерин жаратқан Саид Ахмад, П.Қодиров, Ш.Қолмирзаев қәлемине тийисли болған эсселер мысалында жанрдың генезиси хәм эволюциясы ХХ әсир Батыс-Шығыс әдебиатындағы қәлиплесиўи тарийхын жазыўшылар дәретиўшилиги мысалында бақлаў хәм соның менен бирге эсседе сюжет, композиция, қахарман проблемасы мәселелери изертленеди. Солай етип илимпаз «...прозаның роман, повесть, гүрриң жанрларында да эссе элементлерин (пикирлеў, философиялық ойлаў, тәжирийбе) табыў мүмкин» [2.4] деген пикирлерди билдиреди. Өзбек миллий әдебиатында диалог-эссе, мақала-эссе, эссе-естелик, гүрриң-эссе, повесть-эссе,

роман-эссе терминлериниң пайда болғанлығы хаққында айтып өтеди.

Эссени жанрлық жиклеўде (классификациялаўда) көпшилик алымлар хәр қыйлы концепцияларды усынады. Мәселен, қазақ әдебиатаныўында Д.Ысқақулы эссени көркем жанр екенлигин, эсседе «илимий таллаўдан көре авторлық позиция, дәретиўшилик тәжирийбелерине тийкарланған ой-пикирлер басым, шағын көлемли, еркин, көркем әдебий стилде жазылатуғынын айта келип, онда критикалық (сынлық) сыпаттың басым екенлигин билдире отырып, сын (критика) жанрлары сыпатында бақалайды. [1.16]

Жуўмақ (Conclusion)

Қарақалпақ әдебиатаныў илиминде де эссе жанры үйренілген. Атап айтқанда, Б.Палўановтың «Қарақалпақ әдебиатында эссе жанры» деп аталған илимий изертлеў жумысы эссе жанрының қарақалпақ әдебиатында пайда болыўы, қәлиплесиўи, раўажланыўы хәм шеберлик мәселелерин изертлейди. Изертлеўши бул жумыста Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери «Түркийнама», «Қәлбимниң қамусы» сыяқлы эссе-хат, эссе-естелик репортаж-эсселерин изертлеў жумысының объектине айландырады.

Улыўмаластырып айтатуғын болсақ, әдебиатымызда Т.Қайыпбергенов, Ш.Уснатдинов, М.Нызанов, К.Смамутов, С.Баҳадырова, О.Абдирахманов, Ө.Өтеўлиев, С.Ибрагимов хәм т.б. жазыўшылар дәретиўшилигинде эссе жанры менен уйғынласқан, мемуар-эссе, роман-эссе, повесть-эссе, очерк-эссе хәм т.б. қоспа жанрлық формалар пайда болған. Бул жанрдың әдебиатымызда түрли жанрлар менен араласыўы, жанрдың эволюцион раўажланыўы, әдебий процессте жетекши қоспа жанрлық формаларға айланыўын үйрениў әхмийетли илимий мәселелериниң бири екенлигин айрықша атап өтиў керек.

Пайдаланылған әдебиатлар

1. Ысқақулы Д. Сын өнері: Әдеби сынның теориясы: оқу құралы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001
2. Кўчқорова М. Хәзирги ўзбек адабиётида эссе жанри. – Филол. фан. номз. дис... автореф. – Т., 2004. – Б.4.

3. Мишель Монтень Опыты: избранные главы. – Москва: Правда, 1991. С.656.
4. Палуанов Б.А. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (Жанрдың пайда болуы хәм қәлиплесиўи, шеберлик мәселелери). – Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Нукус, 2002. – Б.9.
5. Словарь литературоведческих терминов (редакторы –составители Л.И.Тимофеев, и С.В.Тураев) – Москва: Просвещение, 1974. С.477.
6. Умиров С. «Бабурнома» - бадий мақоланависликнинг гўзал намунаси // Жаҳон адабиёти, 2002. №2. Б.76-79.
7. Зыкова Е.П. «Опыты» Монтеня и проблема зарождения эссе // филологические наука. – 1980. №4. 67с

РЕЗЮМЕ. Мақолада эссе жанриниң назарияси, генезиси, замонавий дунё адабиёти вакиллари сезиларли даражада ижод қилиб келиши ва пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқишлари, ривожланиш тарихи сўз этилган. Бул жанрнинг қорақалпоқ адабиётида пайдо бўлиши ҳақида баён қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о теории, генезисе жанра эссе, источниках значительного творчества и возникновения представителей современной мировой литературы, этапах формирования, истории развития. Излагается о возникновении этого жанра в каракалпакской литературе.

SUMMARY. The article discusses the theory and genesis of the essay genre, the sources of creation and emergence of representatives of modern world literature, the stages of its formation, and the history of its development. The emergence of this genre in Karakalpak literature is described.

QARAQALPAQSTAN TELEVIDENIESINIŃ SOCIALLÍQ RAWAJLANÍWDAǴÍ ORNÍ

A.K.Utebergenova – *tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: televideniye, ommaviy axborot, muharrir, rejissyor, operator, koʻrsatuv.

Ключевые слова: телевидение, массовая информация, редактор, режиссер, оператор, шоу.

Key words: television, mass information, editor, director, cameraman, show.

Ekonomika rawajlanıwınıń qıyın dáwirinde de Qaraqalpaqstan shárayatında respublika aymaǵınıń televidenie hám radioesittiriwler menen qamtp alınıwı derlik 90 payızga jetti. Lekin, soǵan qaramastan, bul tarawda tek ǵana jetiskenlikler, bálki belgili bir kemshilikler de bar edi. 1990-jıllar basındaǵı awır sociallıq-ekonomikalıq jaǵday tek ǵana Qaraqalpaqstan jámiyeti turmısına, bálki televidenie hám radioesittiriw tarawına da úlken tásir kórsetti. Radio hám televidenie, sonday-aq, kúndelikli basılımlar jámiyette júdá kóp túrli funkciyalardı orınlaǵan hám tiykarınan olar adamlardı húkimran ideologiya ruwxında birlestirip, úgit-násiyat, jámiyetlik qadaǵalaw hám tártipke salıw quralı sıpatında háreket etti. Sonıń menen

birge, olar mádeniyat, ekonomika, aymaq hám xalıq tariyxına tiyisli hár túrli bilimlerdi, mámleketlik siyasatı hám basqa maǵlıwmatlardı keń sáwlelendirip barıwǵa xızmet etip, hár bir insannıń dem alıwına úles qostı. Lekin, ǵárezsizliktiń dáslepki dáwirinde radio hám televidenieden parıqlı rawishte, kúndelikli baspasóz óz tariyxında qıyın dáwirdi basınan keshirdi. Sol sebepli, 1990-jıllarda operativ hám basqa maǵlıwmatlardı jetkeriwdiń eń qolaylı hám nátiyjeli quralı sıpatında tiykarǵı júq radio hám televideniyege tústi. [1.23]

Sol dáwirde Qaraqalpaqstan televidenie hám radioesittiriw kompaniyasınıń tiykarǵı wazıypaları sıpatında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jámiyetlik-siyasiy, sociallıq-

ekonomikalıq hám mádeniy turmısın, bul jerde júz berip atırǵan sociallıq áhmiyetke iye basqa úlken waqıyalar hám ilajlardı sáwlelendiriw; jergilikli hákimiyat hám ózin-ózi basqarıw organlarınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwdıń áhmiyetli mashqalaların sheshiw, puqaralardıń siyasiy hám sociallıq belsendiligin asırıw, olardıń konstitutsiyalıq huqıq hám erkinliklerin qorǵaw baǵdarındaǵı xızmetin nátiyjeli shólkemlestiriw máselelerine baǵıshlangan baǵdarlamalar tayarlaw; Qaraqalpaqstan Respublikasınıń kóp milletli xalqı máplerin esapqa alǵan halda informaciyalıq-gumanitar, oqıw, mádeniy-mánawiy baǵdarlamalar tayarlaw, jáhán mádeniyatınıń biybaha dúrdanaları, kórkem-óner, muzıka, turizm, kino tarawlarındaǵı zamanagóy tabıslardı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń kóp milletli xalqı máplerin inabatqa alǵan halda ǵalabalastırıw; Qaraqalpaqstan Respublikası xalqınıń talaplarına juwap beruwshi, teletamashagóyler, radioesitiwshiler hám birinshi náwvbette jaslar hám balalarǵa kórkemlik hám mánawiyat sezimlerin tárbiyalawshı joqarı dárejedegi kórkem hám kewilashar telekórsetiw, radioesitiwshilerdi tayarlaw belgilengen edi.[2.7]

Ǵárezsizlik dáwirindegi Qaraqalpaqstan televideniesi hám radiosına tán ózgesheliklerden biri olardıń strukturalıq jaqtan qayta shólkemlestiriliwi edi. Máselen, Ózbekstan teleradiokompaniyası da materiallıq-texnikalıq jaqtan, hám informaciyalıq resursları jaǵınan rawajlangan kárxana bolsa da, Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyası materiallıq-texnikalıq jaqtan úskeleneniwi boyınsha artta edi. Sonday-aq, Ózbekstannıń basqa wálayatlarındaǵı teradiokompaniyalardan ayırmashılıǵı strukturasında úsh redakciya – “Xabar” Málimleme-tallaw baǵdarlamaları bas redakciyası, jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq kórsetiwler bas redakciyası, muzıkalı kewilashar hám kino baǵdarlamaları bas redakciyası shólkemlestirilgen.

Kóp jıllardan berli efirge berilip kiyatırǵan “Xabar” Málimleme-tallaw baǵdarlamaları bas redakciyası tiykarınan Ózbekstan Respublikası hókümetiniń mámleketniń ishki hám sırtqı siyasatına, mámleketimiz sociallıq-

ekonomikalıq turmısındaǵı demokratiyalıq processlerdiń baǵdarına tiyisli áhmiyetli qararlardı Qaraqalpaqstan Respublikası, sırt elde de xalıqtı sociallıq qorǵaw, ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw, jámiyetlik-siyasiy hám huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriw, insan mápleri ústinligin támiyinlewge qaratılǵan mámleketlik siyasat hám reformalarınń nátiyjelerin sáwlelendiriw menen shuǵıllandı.[3.12] Jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq kórsetiwler bas redakciyası bolsa Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ishki hám sırtqı siyasatına tiyisli áhmiyetli qararlardı sáwlelendiriw, mámleketniń sociallıq-ekonomikalıq turmısındaǵı demokratiyalıq processler, xalıqtı sociallıq qorǵaw, ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw, jámiyette siyasiy-huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriw, insan mápleri ústinligin támiyinlew baǵdarlarındaǵı mámleketlik siyasat hám reformalarınń nátiyjeleri boyınsha kórsetiwler tayarlangan.

Muzıkalı, kewil-ashar hám kino baǵdarlamalarınń tiykarǵı maqseti xalıqtıń tálim hám mádeniyat dárejesin arttırıwǵa qaratılǵan baǵdarlamalardı tayarlaw, milliy dástúrler, tariyxıy hám mánawiy miyrastı abaylaw, puqaralar sanasında demokratiyalıq qádiriyatlardı qalıplestiriw, jaslar hám jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw, Watanǵa, milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlarǵa muhabbat, mádeniy-sociallıq turmıstıń basqa tarawları rawajlanıwın keń sáwlelendiriw, puqaralardıń siyasiy hám huqıqıy mádeniyatın joqarılatıw, olarda mámleketimiz jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq turmısınıń aldınǵı baǵdarları, xalqımızdıń bay mádeniy hám mánawiy miyrasın qástrlep saqlaw máselelerin keń talqılaw, folklor-etnografiyalıq dástúrlerdı rawajlandırıw, milliy hám sırt el ádebiyat, muzıka, teatr, kino hám súwretlew kórkem-óneriniń eń jaqsı úlgilerin úgit-násiyatlaw menen shuǵıllanǵan. [4.9] Qaraqalpaqstan televideniesindegi unamlı ózgesheliklerden biri – bul avtorlıq kórsetiw hám esittiriwlerdiń payda bolıwı. Aytıp ótiwimiz kerek, 1980-jıllarda avtorlıq kórsetiwlerine tiykar jaratqan kórsetiwler bar edi. Máselen, teletamashagóyler hám radio tınlawshılar arasında Abdikerim Qoshshanov

alıp baratuǵın “Dúnya hápte ishinde” baǵdarlaması júdá belgili edi. Belgili tariyxshı-ilimpaz A.Qoshshanov yarım ásir dawamında televidenie hám radio arqalı ilimiy jańalıqlardı da ǵalaba úgit-násiyatlaw menen shuǵıllanǵan. 1990-jıllarda Qaraqalpaqstan televideniesiniń jámiyetlik-siyasiy kórsetiwler redakciyası tárepinen tayarlanǵan televiziyalıq materiallar, yaǵnıy, “Dúnya hápte ishinde” baǵdarlaması da teletomashagóyler arasında úlken qızıǵıwshılıq oyatqan edi. 1990-jıllar ortasında Qaraqalpaqstan televideniesidegi dóretiwshilik etken bir qatar jurnalistler, materiallıq-texnikalıq bazanıń bekkemleniwi jańa avtorlıq baǵdarlamalar payda bolıwına imkaniyat berdi. Máselen, Qaraqalpaqstan televideniesinde jańa formatta avtorlıq baǵdarlamaların efirge tayarlaǵan M.Nızanovtı aytsaq boladı. 1980-jıllardıń aqırı 1990-jıllarda Qaraqalpaqstan televideniesindegi qızıqlı kórsetiwlerden biri M.Nızanovtıń “Máwrit” avtorlıq baǵdarlaması boldı. Baǵdarlama tamashagóyler arasında júdá belgili bolıp, 1989-1999-jıllarda bul baǵdarlama on jil dawam etti. [5.23] Belgili jurnalist Q.Mádreymov sol dáwirde Qaraqalpaqstan televideniesinde hár bir kórsetiwdiń ózine tán ideologiyalıq ilhamlantırırshı, ideya avtorı bolǵanın esleydi. Máselen, “Keshki diydar” kórsetiwi de qızıqlı kórsetiwlerden biir bolıp, teletamashagóyler arasında óz abıroyına iye boldı. Ideya avtorı K.Raxmonovqa tiyisli bolıp, efirge berilgen bolsa, jurnalist K.Nazarbekov Qaraqalpaqstan televideniesinde dáslep máрте “Ata mákan” muzikalı baǵdarlamasın tayarlawdı usınıs etken edi. Sonday avtorlıq baǵdarlamaları 1990-jıllardıń ekinshi yarımında da efirge berilgen, bunnan soń informatsiyalıq hám muzikalı baǵdarlamalar ústin kelip, “Hártelik” informatsiyalıq baǵdarlaması, “Nókis hám nókislilier”, “Keshki diydar” kórsetiwleri de xalıqtıń keń qatlamına kirip bardı. 2000-jıllar baslarında “Hártelik” baǵdarlaması “Jeti kún”, “Keshki diydar” – “Saz-sáwbet keshesi”, “Nókis hám nókislilier” baǵdarlaması “Raytaxt” bolıp atları ózgerdirildi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi Qaraqalpaqstan televideniesi hám radiosınıń xızmetinde jáne

bir ózgesheligi – bul analitikalıq telebaǵdarlamalar hám radioesittiriwlerdiń payda bolıwı edi. Jurnalist Bazarbay Esmurzaevtıń aytıwınsha, ǵárezsizlikke erisken dáslepki dáwirlerde kóplegen baǵdarlamalardıń mazmunı hám tayarlaw usılları ózgergen: “Analtikalıq baǵdarlamalar joǵa qoyıldı, máselen, “Xat izinde insan táǵdiri”, “Turmıs hám dástúr”, “Insan hám tábiyat”, “Jaslar studiyası”, “Ash búyirden”, “Toqraq” hám basqa.”. Bul tendenciyanı izertlewshi P.Allambergenova da tastıyıqlaydı, yaǵnıy, sol jıllarda “efirge berilgen xabar, hisobot, reportaj hám intervyularda dáwir nápesi, búgingi kún turmısı óz kórinisin tappaqta, ǵárezsizlik teması keń sáwlelenbekte” dep keltiredi. Sonday-aq, jurnalistlerdiń efirge shıǵıwı hám materialǵa túsirik beriwı, sóylew, kásiplik sheberlik sıyaqlı máselelerge de úlken itibar berildi. Telejurnalist Ómirbay Esbergenovtıń aytıwınsha, “bul dáwirde baslıq orınbasarı yaki bas redaktor tárepinen “Xabar” kórsetiwiniń hár sóziniń intonatsiyasın qasında turıp, pát qoyıp berilgen. [6] 2000-jılları baslarında, joqarıda keltirip ótkenimizdey, Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyası óziniń rawajlanıwında jańa basqıshqa kóterildi. Sol waqıtta televidenie hám radionıń rawajlanıwı tariyxında respublika mámleketlik basqarıw organlarınıń xızmeti ayırıqsha kózge taslanadı. Máselen, Qaraqalpaqstan televideniesiniń rawajlanıwında Ózbekstan Respublikasınıń húkumeti, yaǵnıy, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Baslıǵı Musa Tajetdinovich Erniyazovtıń xızmetin ayırıqsha aytıp ótiw orınlı. Bul tarawda xızmet alıp barǵan pıdayı nuranıylar, orta buwın jurnalistler hám jas kadrlar da bunı ayırıqsha aytıp ótedi. Telejurnalist Bazarbay Esmurzaevtıń keltiriwınshe, “M.T.Erniyazov respublikaǵa jańa basshı bolıp kelip, Qaraqalpaqstan televideniesi hám radiosınıń materiallıq-texnikalıq úskeleniwi máselesine úlken itibar qarattı. Bir jil ishinde jańa, úlken studiyanıń qurıp pitkerilip, Germaniyanıń “Siemens” hám Yaponiyanıń “Sony” kompaniyalarından jańa televiziyalıq texnologiyalar, úskenelar ornatıldı”. [7.25] 2003-jılı Ózbekstan húkumeti tárepinen qabıl etilgen qarar tiykarında Qaraqalpaqstan

Respublikası Mámleketlik telera-
diokompaniyası Qaraqalpaqstan Respublikası
teleradiokompaniyası bolıp qayta
shólkemlestirildi hám qayta úskenelew
processi baslandı. Qaraqalpaqstan
Respublikası Ministrler Keńesi televidenie
hám radio tarawın óz qadaǵalawına alıp, bul
tarawdaǵı mashqalalardı sheshiwge háreket
etti. Soǵan baylanıslı, 2003-jılı Yaponiyanıń
baylanıs hám informatizatsiya agentliginiń
OECE-2 krediti tiykarında Nókis, Moynaq,
Qońırat, Shomanay, Taxtakópir telera-
diostanciyalarına jańa radioteleviziyalıq
ótkergishler ornatiw hám rekonstruksiyalawdı
ámelge asırıw jobalastırılǵanlıǵı, sonday-aq,
1991-1992- jıllarda baslangan Shımbay –
Shaxaman – Qazaqdárya radiotele liniya
qurılısın dawam ettiriw zárúrligin ayttı.
Qaraqalpaqstan Respublikası húkimetiniń
izshil háreketi nátiyjesinde 2005-jılı 30-
dekabrde Ózbekstan Respublikası Ministrler
Kabinetiniń Qaraqalpaqstanda teleradio
tarawın kompleks rekonstruksiya qılıw ushın
ayırıqsha 581-F-sanlı biyligi qabil etliedi.

Bul sıyaqlı jeumıslar Qaraqalpaqstan
mámleketlik teleradiokompaniyasınıń
xızmetine unamlı tásir kórsetti. Jurnalist
Qıyatbay Mádreymov óz shıǵarmasında da
“2002-jılı respublikada jańa basshınıń
xızmetin baslawı hám onıń tapsırması menen
“Assalawma áleykum, Qaraqalpaqstan!”

informatsiyalıq muzikalı baǵdarlaması
ashıldı” dep tastıyıqlaydı. [8.9]

Teleradiokompaniyanıń materiallıq-
texnikalıq jaqtan modernizatsiyalanıwı 2005-
2011-jıllarda dawam etip, soń Qaraqalpaqstan
mámleketlik teleradiokompaniyası xızmetinde
informaciya resursların zaman talabına say
qalıplestiriw hám material islep shıǵarıw
processindegi izleniw dáwiri baslandı.
Sebebi sol jıllarda televidenie hám radioǵa
jurnalistlerdiń jańa áwladı kirip keledi, sonıń
menen birge jáhán informaciya jetkeriw
sistemasındaǵı bir qatar ózgerisler, yaǵnıy,
sanlastırıw sistemasınıń keń tarqalıwı hám
maǵlıwmat tarqatıw hám onı júklep alıw
(qabil etiw) imkaniyatları tezlesiw sebep
boldı.

Izertlewshi G.Raxmetkarieva Ózbekstan
Milliy teleradiokompaniyası ámeliyatı
mısasında “Álemdi analitikalıq hám mádeniy
jaratıw tiykarların qalıplestirip, televidenie
insannıń jámiyetlesiwı, estetikalasıwı,
intellektuallasıwı processlerine tásir kórsetedi;
bilim, watansúyiwshilik, baynalminalıq,
gumanizm umtılwı ústinligi sıpatında
áhmiyetli boladı” dep keltirip, búgingi kúnde
óziniń ruwxıy-aǵartıwshılıq dástúrlerin jańa
ideyalar, koncepciyalar menen bayıtıp,
dóretiwshilik potencialın kórsetip ótedi hám
mádeniy-informaciyalıq mákandı keńeytip
baratırǵanın aytadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси: замон билан ҳам қадам. Т. 2016.
2. Қ.Мадреймов. Қэлбим сүйген кәсип. Н. 2009-ж
3. Мустақил телерадио каналларни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8-ноябрдаги ПФ-3678-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/902646>
4. Qoraqalpog‘iston davlat teleradiokompaniyasining joriy arxivi. 2013 yil.
5. ҚР МДА, ф.12, оп.3, д.553, л.371...
6. Айтмуратов Ж. Ғарезсизлик дәуириде Қарақалпақстан мәдениятының раўажланыўы (Өзбекстан хәм Қарақалпақстан тарийхын үйрениўшилерге методикалық колланба). – Нөкис, 1999. – Б. 20.
7. Мадреймов Т. Қэлбим сүйген кәсип. – Нөкис, 2009. – Б. 44.
8. ҚР МДА, М-576-ф. 1-руйх. 65-иш. – Б. 26-27.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog‘iston televideniyesining ijtimoiy jarayondagi o‘rni va ish faoliyatining tubdan o‘zgarishi, moddiy-texnik bazasi va ijodiy imkoniyatlarning kengayishi ilimiy tahlilda yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье научно освещается место телевидения Каракалпакстана в социальном процессе и коренные изменения его деятельности, расширение материально-технической базы и творческих возможностей.

SUMMARY. The article provides a scientific analysis of the role of Karakalpakstan's television in the social process and the fundamental changes in its activities, as well as the expansion of its material and technical base and creative opportunities.

JURNALISTLIK TEATR: JÁMIYET MASHQALALARÍN SAXNADA KÓRSETIW TÁJRIYBELERI

Yunisova Mexriban Dáwletmuratovna – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali
“Kórkem ónertanıw” kafedrası

Tayanısh sózler: jurnalistlik teatr, dokumental teatr, jámiyet mashqalaları, saxnalastırıw, mediakommunikaciya, real fakt.

Ключевые слова: журналистский театр, документальный театр, социальные проблемы, инсценировка, медиакommunikация, реальный факт.

Keywords: journalistic theatre, documentary theatre, societal issues, staging, media communication, real fact.

Házirgi zaman mádeniy proseslerinde teatr tek estetikalıq kórinis emes, al jámiyetlik diskussiya maydanına aylanbaqta. XXI ásirde jámiyet mashqalaları bolǵan migraciya, gender tenligi, ekologiya, korrupciya, ruwxıy basım, jaslar máseleleri mediaortalıqta keń kórinip atır. Biraq bul mashqalalardıń kórkem saxnalıq kórinis arqalı jetkiziliwi auditoriyaǵa kúshli tásir qıladı. Jurnalistik teatr – real faktler, dokumentler, intervyular hám omirlik waqıyalar negizinde qurılǵan saxnalıq forma bolıp, ol jámiyet máselelerin tikkeley auditoriyaǵa jetkizedi. Jurnalistik teatr túsinigi hám teoriyalıq negizleri. Jurnalistik teatrđń negizi XX ásirđń ortalarında payda bolǵan dokumentallıq teatr tradiciyalarına barıp taqaladı.

Jurnalistik teatr – dokumentallıq teatrđń bir túri bolıp, onıń dramaturgiyası real faktler hám jurnalistlik izertlewlerge tiykarlanadı. Bul baǵıtta dúnyada keń tanılǵan dramaturg hám rejissyor – Peter Weiss. Onıń “The Investigation” (1965) pyesası sud materialları negizinde jazılǵan bolıp, dokumental teatrđń klassikalıq úlgisi esaplanadı. Sonday-aq, Erwin Piscator siyasıy teatr konsepsiyasını rawajlandırıp, fakt hám saxnalıq propaganda elementlerin birlestirdi. Jurnalistik teatr teoriyasında tómendegi prinsipler ajraladı:

- faktografiyalıq anıqlıq
- dokumentallıq materialdan paydalanıw
- auditoriya menen tikkeley dialog
- aktual jámiyetlik tema

Ózbek teatri tájiriybesi. Ózbekstan Milliy akademiyalıq drama teatri. Milliy dramada social temalar – korrupciya, maripat, shańaraq krizisi, jaslar probleması – dramatik konflikt arqalı kórsetiledi.

Ixxom teatri. Ózbekstanda eksperimental hám dokumentallıq baǵıtta islep kelgen teatr. Ol real social máselelerdi saxnaǵa alıp shıǵıwı menen jurnalistlik teatrǵa jaqın turadı. Interaktiv forma, minimalistik scenografiya hám aktual tekstler – onıń tiykarǵı belgileri.

Qaraqalpaq teatri tájiriybesi. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalıq drama teatri. Qaraqalpaq teatri repertuarında jámiyetlik problemalǵa arnalǵan dramalar bar. Ásirese:

- Aral apatına baylanıslı ekologiyalıq tragediyalar
- Migraciya hám social qıyınshılıqlar
- Hayallar táǵdiri

Kópshilik spektakller klassikalıq dramaturgiya formatında bolǵanı menen, mazmun jaǵınan jurnalistik teatr elementlerin óz ishine aladı. Mısalı, ekologiyalıq máselelerdi kórsetiwde real statistika hám

waqıyalarǵa belgiler beriledi. Bul teatr modelin eksperimental studiyalar arqalı dokumentallıq formatqa ótkeriw múmkin. Jámiyet mashqalaların saxnada kórsetiw formaları. Verbatim texnikası. Verbatim – real adamlar sózlerin ózgeripsten sáhnelestiriw. Bul usıl Angliyada rawajlanıp, keyin dúnyaǵa taraldı. Mısal ushın, Royal Court Theatre sahnasında kóplegen dokumental pyesalar qoyılǵan. Reportajlıq dramaturgiya. Bul forma jurnalistik reportaj strukturasına uqsas bolıp, waqıyalar dizbek túrinde beriledi. Saxna reportyor poziciyasın qabıllaydı. Interaktiv teatr. Auditoriya qatnasıwı arqalı mashqala talqılanadı. Bul model “forum theatre” menen baylanıslı. Onıń negizin salǵan – Augusto Boal. Boal teatrdı “ezilgenlerdiń quralı” retinde qarastırıp, jámiyet mashqalaların saxnalıq diskussiyǵa aylandırdı.

Jurnalistik teatrdıń jámiyetke tásiri
-jámiyetlik sananı oyatadı;

-mashqalalarǵa beypárwa qaramawdı azaytıdı;
-mediada kórinbegen temalardı kóteredı;
-demokratiyalıq pikir almasıw maydanın jaratadı. Mısal retinde, The Civilians truppası ekologiya, urbanizaciya hám siyasiy mashqalalar boyınsha dokumental spektakllar qoyadı. Orta Aziya kontekstinde jurnalistikalıq teatr. Orta Aziyada jurnalistikalıq teatr tolıq qalıplespegen. Biraq zamanagóy dramaturgiya hám jurnalistika integraciyası múmkinshilikleri bar. Qaraqalpaqstanda ekologiyalıq apattıń (Aral mashqalası), migraciya hám jaslar jumıssızlıǵı temaları jurnalistik teatr ushın aktual platforma bola aladı. Bul jerde teatr hám jurnalistika sintezi jámiyetlik dialogtı rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Jurnalistik teatr – fakt hám kórkemlik sinteziniń nátiyjesi. Ol saxnamı jámiyetlik tribunaga aylandıradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Peter Weiss. *The Investigation*. – 1965.
2. Erwin Piscator. *The Political Theatre*. – 1929.
3. Kenesbay Karimov. *Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń tarixi*. – Nókis, 2008.
4. Ozod Sharafiddinov. *Adaбиёт – ҳаёт дарслиғи*. – Тошкент, 1981.
5. Utkir Hoshimov. *Драмалар ва публицистика*. – Тошкент, 2005.

REZYUME. Maqalada jurnalistik teatr fenomeni, onıń jámiyet mashqalaların saxnalastırıwdaǵı roli hám zamanagóy mediakommunikaciya shárayatındaǵı áhmiyeti talqılanadı. Jurnalistik teatrdı dokumentallıq material, fakt hám real waqıyalar negizinde qurılatuǵın saxnalıq forma retinde qarastırıladı. Sonday-aq, dúnyalıq tájiriybe menen qatar Orta Aziya kontekstinde onıń rawajlanıw keleshegi kórsetiledi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется феномен журналистского театра, его роль в постановке социальных проблем и его значение в современных медиакommunikационных условиях. Журналистский театр рассматривается как сценическая форма, построенная на документальном материале, фактах и реальных событиях. Кроме того, наряду с мировым опытом, показаны перспективы его развития в контексте Центральной Азии.

SUMMARY. The article discusses the phenomenon of journalistic theatre, its role in the depiction of societal problems, and its significance in the context of modern media communication. Journalistic theatre is viewed as a stage form based on documentary material, facts, and real events. Furthermore, along with global experience, the prospects for its development in the context of Central Asia are presented.

XALÍQ QOSÍQLARÍNÍN TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI

(“Nalish” naması misalında”)

Z.Askarova – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

J.Askarova

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: qo‘shiq, kuy, madaniyat, xalq qo‘shiq-lari, folklor, kuy, avj, ohang, ritm, musiqa, ufori.

Ключевые слова: песня, мелодия, культура, народные песни, фольклор, мелодия, кульминация, ритм, ритм, музыка, уфор.

Key words: song, melody, culture, folk songs, folklore, melody, climax, rhythm, rhythm, music, harmony.

Qosıqshılıq mádeniyatı yaǵnıy, qosıqlar qaraqalpaq xalqında oǵada bay hám keń rawajlanǵan belgili janlardıń birinen esaplanadı. Eń áyyemgi dáwirlerden baslap bul xalıq qosıqlarınıń atqarılıw hám taralıw jaǵı tek ǵana qosıqshı, sázendelerdiń óneri menen ósip rawajlanıp keldi. Qosıq adamlardı hadal miynet, shın doslıq, bekkem muhabbat hám qaharmanlıqqa ruwxlandırıp estetikalıq zawıqqa bólep keledi.

Xalıq qosıqları xalıqtıń túsiniǵine, oylarına say bolıp, adamlar qosıq, saz arqalı ózleriniń quwanışın, shadlıǵın, muń-sherin, arız-árman, niyetlerin bildirip otıradı. Sóz benen jetkere almaytuǵın názik oylardı, pikirlerdi sonday-aq, kewil keshirmelerin saz arqalı beriw anaǵurlım ońay hám tásirli bolatuǵını hámmege málim. Sonlıqtanda xalıq qosıqları ózi dóretken xalıqtıń turmıs tirishiligi menen qaynap, pisip xalıq tariyxı menen birge rawajlanıp keledi. Bul xalıq qosıqları xalqımız arasınan shıqqan atqarıwshı, qosıqshı, belgili sazende, baqsı-jırawlar, qıssaxanlar, sonday-aq, turmıs salt jırların atqarıwshılar, bet asharslılar qusaǵan óner iyeleri arqalı xalıq arasına taralıp keldi. Qaraqalpaq xalıq qosıqları ótken ásirde, yaǵnıy 1930-1940-jıllarına shekem biziń xalqımızda nota jazıwı bolmaǵanlıqtan áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa degendey, shákirtler ustaz quwıp, ustazdan shákirtke ótiw jolı menen biziń dáwirimizge jetip keldi. Olardı esinde saqlap, biziń dáwirimizge jetkergen óner iyeleriniń wákılleri boldı. Xalıqtıń hár qıylı dárejedeǵı talant iyeleriniń

dóretpeleriniń eń hasılı ǵana saqlanıp, kórkemliliǵı tómen dóretpelerdiń (nama-qosıqlardıń) kóbisi tez umıtılıp ketkenligi málim. Sebebi xalıq qosıqlarınıń ideyalıq mazmunınıń xalıq massasınıń aqıl-oy, arız-ármanları menen sabaqlas bolǵanları hám kópshilik xalıqtıń kewlinen shıǵıp, tereń unaǵanları ǵana umıtılmay bizge jetip kelgen.

Qaraqalpaq xalıq folklorǵa oǵada bay xalıq. Xalıq awızeki dóretywshiligi sonıń ishinde qosıqlardıń álwan túrlerine bay. Olar xalıqtıń ásirler boyı júreginde saqlap kiyatırǵan oyların, júrek sherin hám keypiyatın ańlatıw menen birge tereń tariyxıy dereklerde iye. Xalıq óziniń ishki sezimlerin tek nama arqalı ǵana emes, al nama menen teksttiń birikpesi bolǵan qosıq arqalı hár tárepleme jetkerip bere aladı. Qosıq hár qanday qıynshılıq jaǵdaylarda da xalıqtıń ruwxıy baylıǵı bolıp xızmet etip keldi. Sonlıqtan xalıq óziniń kórkem ónerin tek kewil kóteriw ushın ǵana emes, al sonıń menen birge azatlıq, ǵárezsizlik, hadal miynet hám jaqsı turmıs ushın gúresinde ótkir qural sıpatında paydalanıp keldi. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń tematikası hár qıylı bolıwı onıń muzikalıq janrı jaǵınan hár tárepliligi menen tıǵız baylanısta rawajlanıp keledi.

Hárbir qosıqtıń teksti menen naması (meleodiyası) teńdey bahaǵa iye bolıp, bir maqsetti orınlawǵa beyimlengen. Xalıq qosıqlarınıń melodiyalıq qurılısı, poetikalıq tekst qatarları menen óz ara tıǵız baylanısta bolıwı menen qatar birin-biri tolıqtırıp, kúsheytip otıradı.

“Qurı sóz qulaqqa jaqpas” degendey, namasız qosıqtıń qurı ózi yadta uzaq saqlanıp qalmaydı. Xalıq qosıqları namaǵa salınıp aytılıp, qosıq qatarlarınıń umıtlımay keńnen taralıp keliwiniń birden-bir sebepshisi nama ekenligi bunıń ayqın dálili bola aladı. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ishinde óziniń muzikalıq qurılısı jaǵınan quramalı, atqarıwda ózinshelligi basım qosıqlardıń arasında “Nalish” atlı qosıqlar bar. Qaraqalpaq xalqında “Nalish” qosıǵınıń yaǵnıy, “Kelte nalish”, “Teke nalish”, “Sayqalı nalish” dep atalatuǵın túrleri bar. Bul nalish namaları hár qıylı buwındaǵı qosıq qatarlarınan dóretilgen bolıp tabıladı. Mısalı: “Nalish” naması eki buwınlı qosıq qatarınan dóretilgen nama bolıp, sozımlıǵı ortash tezlikte, júdá ırǵaqlı hám hawijli nama. Baqsılar bul qosıqtı júdá qızǵannan keyin ásirese dástandaǵı muxabbat tuwralı qosıq qatarlarına aytilatuǵın, sonday-aq, qız-jigitlerdiń bir-birine qarata aytqan qosıqlarına aytiladı. Nama quramalı hám qıyın formada bes segizlik takt ólsheminde bolıp keledi. “Kelte nalish” naması segiz (8) buwınlı qosıq qatarına aytilatuǵın nama. Nama shaqqanlaw, ortasha tez, oynaqlı hám hawijli bolıp qosıqshıdan kúshli dawıs, atqarıw sheberlikti talap etetuǵın, qıyın qosıqlar qatarına jatadı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, dástanlardaǵı kóplegen qosıqlar, sonday-aq, “Qutlı bolsın toylarınıız” qosıǵı “Teke nalish” namasına aytiladı. Bul qosıq qosıqshı hám baqsınıń repertuarınan baslı orın alǵan qosıq qatarına kiredi. Baqsıdan duwtar shertiwde úlken sheberlikti talap etedi. Nama altı segizlik takt ólsheminde atqarıladı. “Nalish” qosıǵınıń jáne bir túri “Teke nalish” dep ataladı. Bul namanı shertiwde sázendelerden atqarıwda úlken sheberlikti talap etedi. “Teke nalish” naması baqsılar tárepinen hám qosıqshılar tárepinen súyip aytilatuǵın namalardıń biri. Toy baslawda eń aldı menen aytilatuǵın “Qutlı

bolsın toylarınıız” qosıǵı usı “Teke nalish” namasına aytiladı. Xalqımızdıń súyip tınlaytuǵın hám barlıq qosıq atqarıwshılar, baqsılar da bul qosıqtı biledi hám atqaradı. Segiz buwınlı qosıq qatarına aytiladı. Nama shaqqan, tez, oynaqlı, hawijli nama bolıp eki shereklik takt ólsheminde atqarılatuǵın nama.

“Sayqalı nalish” dep atalatuǵın “Nalish” namasınıń tórtinshi túri bul, jaylaw, áste tezlikte shertiledi. Bul namaǵa kóbinese dástanlardaǵı qızlar tilinen aytilatuǵın muńlı qosıq qatarlarına salıp aytiladı.

Nama júdá ırǵaqlı, qashırımǵa bay, úlken hawijli bolıp keledi. Qosıqshıdan úlken atqarıw sheberlikti, tolqınlı dawıstı talap etedi. “Sayqalı nalish” 6/8 takt ólsheminde yaǵnıy “Uforı” ritminde aytilatuǵın qosıq. Nalish namaları óziniń túrine say, xalqımız tárepinen súyip tınlanatuǵın xalıq qosıqlarına jatadı. Házirgi kúnde de koncert repertuarlarınan orın alıp kelmekte. Búgingi kúnde jaslarımız arasında xalıq namalarına, xalıq qosıqlarına, xalıq saz ásbablarına qızıǵıwshı, olardı atqarıwdı qálewshiler oǵada kóp. Ilim menen texnikanıń rawajlanǵan dáwirinde biziń Qaraqalpaq xalqınıń ul-qızları, jáhán muzika mádeniyatınıń altın dúrdanaları menen tanısıwǵa, olardı úyreniwge, bilimnıń jetilistiriwge tolıq imkaniyatqa iye. Kóplegen jaslarımız mádeniyat tarawında, muzika salasında oqıp, bilim alıp atırǵan bolsa, bir qansha jaslarımızda bul tarawda úgili xızmet atqarıp xalıq arasında húrmetke sazawar bolıp, húkimetimiz tárepinen húrmetli ataqlarǵa, sıyılıqlarǵa miyasar bolıp kelmekte. Áyyemnen kiyatırǵan xalıq qosıqları xalqımız arasında jańadan payda bolıp atırǵan qosıq-namaları menen birge, ele uzaq jıllar xalqımız arasında jańlay beredi hám xalıq yadında uzaq saqlanadı. Xalqımızǵa mádeniy-ruwxıy jaqtan xızmet etip óz qunın saqlay beretuǵınına hesh bir gúman joq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” «Qaraqalpaqstan», baspası. 1968-jıl.
2. «Qaraqalpaqstan mádeniyatı» gazetası, avgust 1993-jıl № 15-16 (15-16).
3. Q.Maqsatov “Dástanlar, jırawlar, baqsılar”. Nókis «Bilim» 2013.
4. Á.Alımov., T.Adambaeva., J.Turdımuratov «Házireti sazger» Nókis «Bilim» 2013.
5. Q.Maqsatov «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları». «Qaraqalpaqstan» baspası Nókis -1983.

REZYUME. Qo'shiqlar qoraqalpoq xalqida juda boy va keng rivojlangan janrlardan biri hisoblanadi. she'r har qanday qiyin vaziyatlarda ham xalqning ma'naviy boyligi bo'lib xizmat qilib keldi. Shuning uchun xalq o'z san'atidan faqat ko'ngil ko'tarish uchungina emas, balki shu bilan birga ozodlik, mustaqillik, halol mehnat va yaxshi turmush uchun kurashda o'tkir qurol sifatida foydalanib keldi.

РЕЗЮМЕ. Песни - один из самых богатых и широко развитых жанров каракалпакского народа. Народ может всесторонне передать свои внутренние чувства не только через мелодию, но и через песню, которая является сочетанием мелодии и текста. Песня служила духовным достоянием народа даже в трудные времена. Поэтому народ использовал свое искусство не только для развлечения, но и как острое оружие в борьбе за свободу, независимость, честный труд и лучшую жизнь.

SUMMARY. Poems are considered one of the richest and most developed genres among the Karakalpak people. Poetry has served as a spiritual treasure of the people even in difficult times. Therefore, the people have used their art not only for entertainment but also as a sharp weapon in the struggle for freedom, independence, honest work, and a good life.

MUSIQA ADABIYOTI FANINI O'QITISHDA AN'ANAVIY VA INNOVATSION METODLAR INTEGRATSIYASI

Elmuratova Gulnara – o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: musiqa adabiyoti, pedagogik metod, musiqiy tahlil, interaktiv ta'lim, estetik tarbiya, integrativ yondashuv, bastakor ijodi.

Ключевые слова: музыкальная литература, педагогический метод, музыкальный анализ, интерактивное обучение, эстетическое воспитание, интегративный подход.

Key words: music literature, pedagogical methods, music analysis, interactive learning, aesthetic education, integrative approach.

Bugungi kunda ta'lim tizimining barcha bosqichlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Musiqa ta'limi sohasi ham bu jarayondan mustasno emas. Musiqa o'qitish texnologiyalari va loyihalash zamonaviy ta'lim metodlarini musiqiy-pedagogik jarayonga tatbiq etish, o'quvchilarning estetik didini shakllantirish hamda ularning ijodiy va ijrochilik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Musiqa adabiyoti fani musiqa san'atining tarixiy rivojlanish bosqichlari, janr va uslublari, mashhur bastakorlar ijodi hamda musiqiy tafakkur evolyutsiyasini o'rganuvchi muhim nazariy fan hisoblanadi. Ushbu fan o'quvchilarda estetik did, musiqiy tafakkur va tahliliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Pedagogika nazariyasida ta'lim samaradorligi metod tanlash bilan chambarchas bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [1]. Shuning uchun musiqa adabiyoti fanini o'qitishda ilmiy asoslangan, tizimli va innovatsion metodlardan foydalanish dolzarb

masala hisoblanadi. Musiqa ta'limida samarali dars jarayonini tashkil etish uchun rejalashtirish va modul tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Rejalashtirish - bu darslarning umumiy maqsad va natijalar asosida bosqichma-bosqich tuzilishini belgilash bo'lib, pedagogning o'quvchilarga bilim berishdagi aniq yo'nalishini belgilaydi. Modul tizimi esa ta'lim jarayonini strukturalash, moslashuvchanlikni ta'minlash va individual yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv musiqa darslarini an'anaviy yondashuvdan farqli ravishda yanada dinamik, interfaol va talabalarning o'zlashtirish darajasiga moslashtirilgan tarzda tashkil etishga imkon beradi. Musiqa darslarini rejalashtirish tamoyillari. Samarali dars rejalashtirish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

> Maqsadga yo'naltirilganlik - darsning har bir bosqichi oldindan aniq maqsad va natijalar bilan belgilanishi kerak.

> Bosqichma-bosqichlik - dars jarayoni murakkabdan soddaga yoki aksincha,

o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga qarab strukturaviy tarzda tashkil etilishi lozim.

> Interfaollik va ijodiy yondashuv - musiqa darslari nafaqat nazariy bilim berishga, balki ijodiy tafakkur va ijro ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

> Raqamli texnologiyalardan foydalanish - zamonaviy musiqa darslarida kompyuter dasturlari va onlayn platformalardan samarali foydalanish muhim.

Rejalashtirishda musiqa o‘qituvchisi o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini hisobga olishi lozim. Shu sababli, darslar ma‘ruza, amaliy mashg‘ulot va laboratoriya ishlarini o‘z ichiga olgan holda tashkil etilishi tavsiya etiladi.

I. Musiqa adabiyoti fanining nazariy asoslari. Musiqa adabiyoti fanining metodologik asoslari musiqashunoslik, estetika va pedagogika fanlariga tayanadi. Xususan, Boris Asafyev tomonidan ilgari surilgan “intonatsiya nazariyasi” musiqiy asarni tarixiy va ijtimoiy kontekstda tahlil

qilish zarurligini ko‘rsatadi [2]. Shuningdek, Dmitry Kabalevsky musiqa ta‘limida tinglash va idrok etish jarayonining tarbiyaviy ahamiyatini alohida ta‘kidlagan [3]. Bu qarashlar musiqa adabiyoti fanini o‘qitishda asarni faqat nazariy emas, balki emotsional-estetik jihatdan ham tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Nazariy asoslarning muhim jihati — tarixiylik tamoyili. Musiqa asari o‘z davri madaniy muhiti bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilishi lozim.

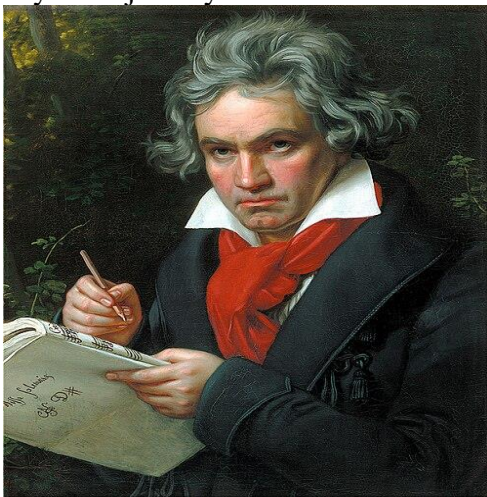
II. An’anaviy o‘qitish usullari

1. Ma‘ruza metodi. Ma‘ruza — musiqa adabiyoti fanida asosiy axborot berish shakli hisoblanadi. Bunda bastakor hayoti, ijodiy merosi va davr xususiyatlari yoritiladi.

2. Musiqiy tahlil metodi. Musiqiy asarni shakl, janr, garmoniya va ifoda vositalari asosida tahlil qilish talabalar tafakkurini rivojlantiradi.

3. Tinglash va muhokama. Asarni faol tinglash va guruhli muhokama qilish usuli estetik idrokni chuqurlashtiradi [4].

Misol sifatida klassik bastakorlar ijodi Ludwig van Beethoven

Beethoven ijodini o‘rganishda dramatism, simfonik tafakkur va shakl rivoji tahlil qilinadi.

Wolfgang Amadeus Mozart

Mozart ijodi misolida klassitsizm davri uslubi, operaviy dramaturgiya va melodik ravonlik tahlil qilinadi.

III. Zamonaviy innovatsion metodlar

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari musiqa adabiyoti fanini o'qitishda interaktivlikni kuchaytiradi.

- Multimedia taqdimotlar
- Audio-vizual tahlil
- Onlayn platformalar
- "Case-study" usuli
- Klaster va konseptual xaritalar

Interaktiv metodlar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Ayniqsa, bastakorlar ijodini davr kontekstida qiyosiy tahlil qilish samarali hisoblanadi.

IV. Integrativ va kompetensiyaviy yondashuv

Musiqa adabiyoti fanini tarix, adabiyot, san'atshunoslik bilan integratsiyalash talabalarning kompleks tafakkurini shakllantiradi. Kompetensiyaviy yondashuv esa bilimni amaliy qo'llash ko'nikmasini rivojlantiradi. Masalan, romantizm davrini o'rganishda tarixiy jarayonlar, adabiy oqimlar va musiqiy uslub uyg'unlikda tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda musiqa adabiyoti fanini o'qitishda an'anaviy va innovatsion metodlarni uyg'unlashtirish zarur. Ilmiy asoslangan yondashuv, tarixiylik tamoyili, musiqiy tahlil, tinglash madaniyati va interaktiv metodlar ta'lim samaradorligini oshiradi. Natijada talabalarda musiqiy tafakkur, estetik did va tahliliy kompetensiyalar shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Farberman B. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – T.: O'qituvchi, 2019.
2. Asafyev B. Музыкальная форма как процесс. – Leningrad, 1971.
3. Kabalevsky D. Воспитание ума и сердца. – Москва, 1984.
4. Nazirov R. Musiqa pedagogikasi asoslari. – T.: Fan, 2018.
5. Sayidahmedov N. Pedagogik texnologiyalar. – T.: 2020.
6. Abdullayev A. Musiqa tarixi. – T.: 2017.

REZYUME. Mazkur maqolada musiqa adabiyoti fanini o'qitishning nazariy va metodik asoslari, an'anaviy hamda innovatsion pedagogik metodlarning o'zaro uyg'unligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Musiqiy tahlil, tinglash madaniyati, interaktiv ta'lim texnologiyalari va integrativ yondashuvning ta'lim samaradorligiga ta'siri ochib beriladi. Shuningdek, milliy va jahon musiqa merosi asosida kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati asoslanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье с научной точки зрения анализируются теоретические и методические основы преподавания музыкальной литературы, взаимосвязь традиционных и инновационных педагогических методов. Раскрывается влияние музыкального анализа, культуры слушания, интерактивных образовательных технологий и интегративного подхода на эффективность обучения. Также обосновывается важность компетентного подхода на основе национального и мирового музыкального наследия.

SUMMARY. This article scientifically analyzes the theoretical and methodological foundations of teaching music literature, the harmony of traditional and innovative pedagogical methods. The influence of musical analysis, listening culture, interactive educational technologies, and an integrative approach on the effectiveness of education is revealed. The importance of a competency-based approach based on national and world musical heritage is also substantiated.

O‘ZBEK XALQ RAQSI IJROCHILARINING IJODIY VA PEDAGOGIK FAOLIYATI

Fazliyeva Zebo Kamarbekovna – dotsent
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

Tayanch so‘zlar: xalq raqsi, tarixiy davr, marosim raqs, mahorat, xususiyat, san’at, ansambl.

Ключевые слова: народный танец, исторический период, обрядовой танец, мастерство, особенность, искусство, ансамбль.

Key words: folk dance, historical period, ritual dance, skill, characteristic, art, ensemble.

Kirish. O‘zbek xalq raqsi ustalari har biri o‘ziga xos sahna uslubi va ijro mahorati bilan ajralib turadi. Tamaraxonim (Tamara xonim) o‘zbek professional raqsining asoschilaridan biri bo‘lib, u nafaqat raqqosa, balki xonanda va baletmeyster sifatida ham tanilgan. Uning ijro uslubi milliy va xalqaro unsurlar uyg‘unligida namoyon bo‘lgan; u sahnada o‘zbek raqsini dramatik teatr ifodasi bilan boyitgan. Masalan, Tamaraxonim bir konsertda oldin qayg‘uli ohangdagi “Dilxiroj” raqsini ijro etib, undan so‘ng sho‘x “Usmoniya” raqsiga tushgan – bunday keskin kayfiyat almashinuvlari uning sahna mahorati naqadar keng qamrovli ekanini ko‘rsatgan. Tamaraxonim o‘z repertuarini nafaqat o‘zbek raqslari, balki dunyoning 86 xil milliy qo‘shiqlari va raqslari bilan boyitgan edi. Jumladan, u Farg‘ona, Buxoro, Xorazm an‘anaviy raqs uslublarini sahnaga olib chiqdi va hind, afg‘on, indonez kabi Sharq xalqlari raqsalarini ham mohirona ijro etdi. Uning turli millatlar raqsalaridan yaratgan raqs-miniatyuralari butunlay yangi janr sifatida e’tirof etilgan bo‘lib, “Lazgi” singari mahalliy raqsarlarni ham sahnaviy chiqishga aylantirishga xizmat qilgan, natijada o‘zbek raqsi jahon sahnasida yorqin namoyon bo‘ldi. Tamaraxonimning ijodi tufayli uni zamondoshlari “Sharq qaldirg‘ochi” deya ulug‘lashgan (1924-yilda Moskva sahnasida ilk chiqishidayoq shu nomga sazovor bo‘lgan).

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mukarrama Turg‘unboyeva esa o‘zbek sahna

raqsining yana bir ulkan darg‘asi bo‘lib, u raqqosa va baletmeyster sifatida milliy raqslarga yangi nafas bag‘ishladi. Uning har bir chiqishi tom ma’noda bir doston edi – sahnada raqs orqali muayyan voqea yoki tuyg‘uni hikoya qila olishi bilan ajralib turardi. Mukarrama opa o‘z ijodida Farg‘ona vodiysi raqsalarining nafis va mayin harakatlarini o‘rgandi, Xorazm va Buxoro raqsalarining o‘ziga xos usullarini sahnaga moslashtirdi. U o‘zbek raqsining oltin fondidan joy olgan bir qator noyob raqsarlarni sahnalashtirdi: “Tanovar”, “Katta o‘yin”, “Jonon”, “Pilla”, “Paxta” kabi raqsarlar aynan Mukarrama Turg‘unboyeva ijodining mahsuli bo‘lib, milliy raqs san’atida yangi sahnaviy talqinini topdi. Xususan, 1943 yilda sahnalashtirgan “Tanovar” raqsi uning baletmeysterlik ijodiy cho‘qqisi sanaladi. Bu raqs mumtoz musiqa ohanglariga milliy raqs harakatlarini uyg‘unlashtirib, tomoshabinlarga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Mukarramaning ijodi “Bahor valsii” kabi yangi raqsarlarni ham qamrab olgan – u bastakor M. Mirzayev bilan hamkorlikda yaratgan “Bahor valsii” raqsi keyinchalik “Bahor” ansamblining ramziy asariga aylangan. Umuman, Mukarrama Turg‘unboyeva milliy raqslarga ilmiy yondashuv olib kirib, ularga sahnaviy san’at darajasida ishlov berib, o‘zbek raqsini yangi pog‘onaga ko‘tardi. Qunduz Mirkarimova Mukarrama Turg‘unboyevaning eng iste’dodli shogirdlaridan biri bo‘lib, u ijrochi raqqosa sifatida ham, baletmeyster sifatida ham ulkan shuhrat qozondi. Qunduz opa Moskvadagi

Katta teatr qoshidagi xoreografiya bilim yurtida mumtoz balet bo'yicha ta'lim olib, klassik raqs texnikasini puxta egalladi. U 1950–70-yillar davomida O'zbekiston davlat filarmoniyasi va opera-baleti sahnalarida yakkaxon raqqosa sifatida faoliyat yuritib, "G'ayratli qiz", "Katta o'yin", "Tanovar", "Nay navosi", "Bahor tongi", "Zang o'yin", "Pomir raqsi", "Cho'li Iroq" kabi klassik va xalq raqslari, shuningdek qardosh xalqlar raqsalarini ijro etdi. Uning sahna uslubida mumtoz baletdan olgan nafis qomat va harakat madaniyati milliy raqsning erkin va jo'shqin ifodasi bilan qo'shilib, o'ziga xos joziba kasb etdi. Qunduz Mirkarimova repertuarida Farg'ona va Buxoro uslubidagi "Tanovar"larning turli variantlari, "Toshkent zangi", "Qo'qoncha doira", "Yor istab" kabi an'anaviy raqs, hatto koreys, arab, yapon va turk xalqlarining raqsari ham bo'lgan – bu esa uning ijrochilik doirasi nihoyatda keng ekanini tasdiqlaydi. U sahnada jo'shqin temperament va nozik lirizmni birlashtira olgan; hatto rus balet arboblari Igor Moiseyev va Maya Plisetskaya ham Qunduz Mirkarimovaning mahoratiga yuksak baho berishgani ma'lum. O'zbek xalq raqsi ustalari nafaqat ijrochi, balki mohir pedagog sifatida ham tanildilar. Ular o'z mahorat maktablarini yaratib, shogirdlar tayyorlashga ulkan hissa qo'shdilar. Raqs san'atida ustoz-shogird an'analari ustuvor bo'lib, XX asr o'rtalariga kelib bu an'ana endi rasmiy ta'lim tizimi bilan uyg'unlashdi. Usta Olim Komilovdan saboq olgan Tamaraxonim va Mukarrama Turg'unboyeva kabi ilk avlod raqqosalar o'z navbatida yangi avlod san'atkorlarini tarbiyalashga kirishdilar.

Mukarrama Turg'unboyeva 1934-yildan 1957-yilgacha Respublika balet maktabida pedagog bo'lib ishladi va shu yillar mobaynida butun bir raqqoslar avlodini voyaga yetkazdi. Uning shogirdlari orasidan keyinchalik o'zbek raqs san'atining yirik namoyondalaridan: Galina Izmaylova, Qunduz Mirkarimova, Gulnora Mavayeva, Ra'no Nizomova, Tamara Yunusova, Ma'mura Ergasheva, O'g'iloy Muhamedova va boshqalar uning qo'lida ta'lim olib, yetuk san'atkorga aylanganlar. Mukarrama opa shogirdlariga nafaqat raqs harakatlarini, balki ijodiy yondashuv va sahna madaniyatini ham

singdira olgan. Uning darslarida milliy raqs elementlarini mumtoz balet texnikasi bilan uyg'un qo'llashga alohida e'tibor berilgan – u har bir raqqosada nafaqat texnik mahorat, balki sahnada obraz yarata olish qobiliyatini ham tarbiyalagan.

Qunduz Mirkarimova ham uzoq yillar pedagog sifatida faoliyat ko'rsatdi. U 1964 yildan boshlab Toshkent xoreografiya bilim yurtida (hozirgi Milliy raqs va xoreografiya oliygohi) dars berib, ko'plab iste'dodli o'quvchilarni tarbiyaladi. 1973 yildan 1979 yilgacha O'zbek davlat xoreografiya oliygohida pedagoglik qilgan Qunduz opa o'z tajribasini nazariy bilimlar bilan boyitib, akademik darajada dars bera boshladi. Uning shogirdlari orasida ko'plab taniqli raqqosalar bor bo'lib, ular keyinchalik O'zbekiston va hatto qo'shni respublikalar raqs jamoalarining yetakchi ijrochilariga aylanishdi. Masalan, Qunduz Mirkarimova shogirdlaridan biri Zebo Aminzoda Tojikistonda mashhur "Zebo" raqs ansamblini tashkil etdi. Qunduz opa ustoz sifatida shogirdlariga klassik raqs mashqlarini mustahkam o'rgatgan holda, ularga milliy raqsning ruhini singdirishga intildi. Uning dars uslubida har bir harakatning ma'nosini tushuntirish, raqqosada raqsqa nisbatan ichki his-tuyg'uni uyg'otish muhim o'rin tutgan. Natijada, uning qo'lidan yetishgan raqqosalar sahnada nafis texnikaga ega bo'lish barobarida, yuksak badiiy tafakkur bilan ijro etishga odatlandilar. Tamaraxonim ham umrining oxirigacha yoshlarga maslahat va ko'mak berib keldi. U rasmiy ta'lim muassasasida dars bermagan bo'lsa-da, o'z atrofida iste'dodli shogirdlar jamuljam bo'lishiga erishdi. Tamaraxonimning bevosita shogirdlari sifatida nomlari tilga olinmasa-da, uning san'atidan ilhomlangan ko'plab yosh raqqosalar uni o'ziga ustoz deb bilishgan. U konsert va gastroollari chog'ida yosh san'atkorlarga o'z tajribasini o'rgatib, sahna sir-asrorlarini ulashgan. Tamaraxonimning shogirdlarga nasihatlaridan biri raqsni qalb bilan his etish, har bir harakatga hayotiy mazmun yuklash bo'lgan. U o'zbek raqqosalarining keyingi avlodiga ilhom manbai bo'lib, ularning ijodiy kamolotida muhim rol o'ynadi. O'zbek xalq raqsini o'qitishda XX asr davomida bosqichma-

bosqich metodik tizim shakllandi. Ilk davrlarda raqs san'ati asosan ustozdan shogirdga og'zaki va amaliy tarzda o'tgan bo'lsa, keyinchalik maxsus darslik va qo'llanmalar yaratila boshlandi. Usta Olim Komilov va uning zamondoshlari milliy raqs harakatlarini ilk bor tizimlashtirishga harakat qildilar. Ma'lumki, 1927–28-yillarda Usta Olim Komilov Tamaraxonim bilan hamkorlikda ilk raqs darsligini tuzib, unda 120 ta oyoq-qo'l harakatlari usullarini yozib chiqqan. Bu darslik o'zbek raqs san'atini o'rgatishda birinchi nazariy manba bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, Usta Olim tomonidan Farg'ona raqs uslublariga oid "Doira darsi va raqs" nomli metodik qo'llanma yaratilib, undan foydalanib Tamaraxonim, Mukarrama Turg'unboyeva kabi raqqosalar ko'plab yangi sahna raqslarini sahnalashtirishgan. Mazkur qo'llanma yordamida o'nlab san'atkorlar o'ziga xos raqslar yaratishga muvaffaq bo'lishgan. Demak, xalq raqsini o'qitishda ilk bor usullarni tizimlashtiruvchi yozma manbalar paydo bo'ldi. Keyinchalik, o'zbek raqsining rivoj topishi va ta'lim muassasalarida o'qitila boshlashi bilan yangi darslik va uslubiy qo'llanmalar yaratildi. Mukarrama Turg'unboyeva bu borada ham jonbozlik ko'rsatgan ustozlardan biridir. U Toshkent xoreografiya bilim yurtida milliy raqs bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqishda qatnashib, raqs pedagogikasi nazariyasiga asos soldi. Jumladan, Mukarrama opa ushbu bilim yurti dasturiga "Doyra darsi" mashg'ulotini joriy etishda mualliflik qilgan pedagoglardan biridir. Bu mashg'ulot orqali o'quvchilarga milliy raqs ritmlari va doirani chalish hamda raqs harakatlarini uyg'un bajarish usullari o'rgatilgan. Toshkent xoreografiya bilim yurti (hozirgi O'zbekiston Davlat xoreografiya akademiyasi) o'quv rejalarida 1950–60-yillardan boshlab xalq raqs asoslari alohida fan sifatida o'qitila boshlandi. Bu dargoh pedagoglari – jumladan, Mukarrama Turg'unboyeva, Roziya Karimova, Gavhar Rahimova kabi tajribali raqqosalar – milliy raqsning didaktikasi va terminologiyasini shakllantirishga hissa qo'shdilar. Natijada, Farg'ona, Buxoro, Xorazm raqs maktablarining har biri o'z uslubiy xususiyatlari bilan tizimlashtirilib,

o'quvchilarga o'rgatiladigan bo'ldi. Masalan, Farg'ona raqsining chapani harakatlari Buxoro raqsining mayin qo'l va yelkalar plastikasi va Xorazm "lazgi" raqsining o'ynoqligi alohida mavzular sifatida o'qitildi.

Shuningdek, ushbu davrda o'zbek raqs san'atiga oid nazariy-adabiy manbalar paydo bo'ldi. Raqs tadqiqotchilari va san'atshunoslar raqs tarixi va uslublariga bag'ishlangan maqola va kitoblarni nashr etdi. Masalan, 1959 yilda O'zSSR Fanlar akademiyasi San'atshunoslik institutida Lyubov Avdeyeva tomonidan "Mukarram Turg'unboyeva raqs" nomli monografiya chop etildi. Unda Mukarramaning ijodiy uslubi va sahna asarlari ilmiy tahlil qilingan bo'lib, raqs san'atiga nazariy yondashuv namunasini ko'rish mumkin. Keyinchalik, 1980-yillarda o'zbek raqs tarixiga oid risolalar, metodik tavsiyalar ham paydo bo'la boshladi. Bularning barchasi raqsni o'rgatish bo'yicha nazariy bilimlarning shakllanishiga xizmat qildi. Ta'kidlash joizki, xalq raqsini o'rgatishdagi uslubiy tajriba nafaqat yozma qo'llanmalar, balki ustoz raqqosalarning amaliy mahorati orqali ham boyidi. Masalan, Galina Izmaylova, Klara Yusupova, Viloyat Oqilova kabi raqqosalar o'zbek raqsining metodikasini keyingi avlodlarga o'rgatishda muhim rol o'ynadilar. Ular o'z ustozlari Tamaraxonim va Mukarrama an'alarini davom ettirar ekan, harakatlarni puxta mashq qildirish, har bir raqs namunasining kelib chiqishi va mazmunini tushuntirish kabi pedagogik usullarni amaliyotga tatbiq etdilar. Shu tariqa, XX asr ikkinchi yarmiga kelib o'zbek xalq raqsini o'rgatishning mustahkam metodik bazasi yaratildi – darslik va qo'llanmalar, ustozlarning o'quv-uslubiy tajribasi uyg'un holda yangi raqqosalar avlodini tarbiyalashga xizmat qildi.

1950-2000 yillarda o'zbek raqqosalari va baletmeysterlarining ko'pchiligi faqat sahnada emas, balki madaniyat va san'atga ixtisoslashgan ta'lim muassasalarida ham samarali faoliyat olib bordilar. O'zbekistonda milliy raqsni o'qitish bo'yicha ilk rasmiy ta'lim maskani 1940-yillarda tashkil topgan Respublika xoreografiya bilim yurtidir (o'sha davrdagi balet maktabi). Keyinchalik bu dargoh Toshkent xoreografiya oliygohi darajasiga ko'tarildi. Aynan shu muassasada

Mukarrama Turg'unboyeva, Roziya Karimova, Gavhar Rahimova kabi ustozlar kafedra mudiri va pedagog sifatida ishlaganlar. Ular milliy raqs bo'limlariga rahbarlik qilib, o'quv rejalariga milliy raqs fanlarini kiritganlar.

Natijalar va muhokama. Mukarrama Turg'unboyeva 1957-yilda bir guruh hamkasblari bilan birga "Bahor" davlat xalq raqs ansamblini tashkil etgan bo'lsa, shu bilan birga u mazkur ansambl qoshida yosh raqqosalarni tarbiyalash ishini ham yo'lga qo'ygan. Mukarrama opa "Bahor" ansambliga rahbarlik qilgan yillarida nafaqat sahnada raqslar yaratdi, balki ansambl a'zolariga bevosita ustozlik qilib, ularning mahoratini oshirdi. U ansambl repetitsiyalarini bir vaqtning o'zida dars jarayoniga aylantirar, raqqosalarga sahnada o'zini tutish, sahna kiyimi, makiyajdan tortib, ijro jarayonidagi eng mayda detalgacha o'rgatar edi. Qunduz Mirkarimova ham ta'lim muassasasidagi faoliyatini ansambl rahbarligi bilan muvaffaqiyatli uyg'unlashtirgan. U 1979 yilda o'zining ustози Mukarrama Turg'unboyeva vafotidan so'ng "Bahor" ansamblining badiiy rahbari etib tayinlandi.

Professor Qunduz Mirkarimova shu lavozimda 20 yildan ziyod faoliyat yuritib, ansamblni yuqori cho'qqilarga olib chiqdi. Shu bilan birga, u 1980–90-yillarda O'zbekiston Davlat konservatoriyasi hamda Madaniyat institutida milliy raqs bo'yicha maxsus kurslar tashkil etilishida ilmiy maslahatchi sifatida qatnashdi (norasmiy ma'lumotlarga ko'ra). Qunduz opa ansamblida yig'ilgan boy repertuarni ilmiy jihatdan tasniflab, u asosida o'quv dasturlarini boyitishda ishtirok etgan. Uning rahbarligi ostida "Bahor" ansambl respublika va xalqaro festivallarda katta muvaffaqiyat qozondi, shu tariqa ansambl yosh ijrochilar uchun haqiqiy amaliy maktab vazifasini o'tadi. Qunduz Mirkarimovaning madaniyat sohasidagi xizmatlari e'tirof etilib, unga O'zbekiston va SSSR xalq artisti unvonlari berildi, ko'plab orden va medallar bilan taqdirlandi. U 2019 yilda 93 yoshida olamdan o'tdi, vafot etgunga qadar O'zbekiston xoreografiya akademiyasining faxriy professori sifatida yoshlarga maslahat berib keldi.

Bugun O'zbekistonda Qunduz opa tavalludining 100 yilligi munosabati bilan turli tadbirlar o'tkazilmoqda – bu, albatta, uning raqs san'atimiz tarixidagi o'chmas o'rnini e'tirof etishdir. Tamaraxonim o'z faoliyati davomida rasmiy ta'lim muassasalarida ishlamagan bo'lsa-da, uning nomi bilan bog'liq uy-muzey va memoriy studiyalar milliy raqsni o'rgatish va targ'ib qilish maskanlari bo'lib xizmat qildi. 20-asrning ikkinchi yarmida Toshkentda tashkil etilgan Tamara Xonim nomidagi uy-muzeyida mahorat darslari, uchrashuvlar o'tkazilib, unda yosh raqqosalar ustoz san'atkor hayoti va ijodi bilan tanishdilar. Bu maskanda Tamaraxonimning saxovatpesha shogirdlari va izdoshlari yig'ilib, uning yodini ato etish barobarida, raqs san'atining tarixiy fotosuratlari, liboslari, mukofotlari orqali ta'lim tarbiya oldilar. Shuningdek, Tamaraxonim 1960–70 yillarda turli madaniy tadbirlar doirasida O'zbek milliy raqs ansamblariga badiiy rahbarlik qilishga jalb qilingan – masalan, hududiy havaskor raqs jamoalarini festival va ko'riklarga tayyorlashda maslahat bergan. Bu ham uning ta'limiy faoliyatining bir ko'rinishi edi. Shunday qilib, XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek xalq raqsi san'atining professional darajada taraqqiy etgan, milliy raqs maktabi shakllangan, buyuk ijrochilar pleyadasi maydonga chiqqan davr bo'ldi. Tamaraxonim kabi ijodkorlar milliy raqsimizni jahon sahnalariga olib chiqib, uning shuhratini yoygan bo'lsa, Mukarrama Turg'unboyeva singari fidoyi ustozlar xalq raqsini sahnaviy san'at darajasiga ko'tarib, bir qancha yangi raqs durdonalarini yaratdilar.

Ularning shogirdlari Qunduz Mirkarimova boshchiligida ushbu an'analarni davom ettirib, milliy raqsimizni yangi bosqichlarga olib chiqdi. Mazkur davrda raqs san'ati ta'lim tizimiga singdirilib, metodik asoslari shakllandi – darslik va qo'llanmalar yaratildi, xoreografiya bilim yurtlari va bo'limlarida xalq raqsi chuqur o'qitila boshlandi. O'zbek raqqosalari nafaqat sahnada, balki pedagog sifatida ham milliy san'atga xizmat qildilar, o'z bilim va mahoratlarini avlodan-avlodga o'tkazdilar. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tahlil qilingan har bir ijodkor – Tamaraxonim, Mukarrama Turg'unboyeva, Qunduz

Mirkarimova va boshqalar – o‘zbek xalq raqsini rivojlantirish yo‘lida o‘ziga xos iz qoldirgan. Ularning ijodiy yondashuvi va pedagogik tamoyillari bir-birini boyitgan holda, yagona milliy raqs maktabini shakllantirdi. Bugungi kunda mustaqil O‘zbekiston davrida ham ularning merosi davom ettirilmoqda: “Bahor” ansamblining qayta tashkil etilishi, milliy raqs festivallari va tanlovlarining o‘tkazilishi bu an‘analarning mantiqiy davomidir.

Xulosa qilib aytganda, XX asr ikkinchi yarmidagi o‘zbek xalq raqsi ustalari ijodiy va pedagogik faoliyatining chuqur tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular milliy raqs san‘atini nafaqat

yuqori badiiy darajaga ko‘tardilar, balki uning kelajak avlodlarga yetib borishini ta‘minladilar. Ustoz raqqosalar yaratgan maktab bugungi kunda yangi iste‘dodlarning kamol topishiga zamin bo‘lmoqda. Bu davr tajribasi milliy san‘atimiz tadqiqotlari uchun ham boy ilmiy manba vazifasini o‘tamoqda.

Demak, o‘zbek xalq raqsining keyingi taraqqiyoti ham ana shu mustahkam poydevor ustida barpo bo‘lishi shubhasiz.

Milliy raqsimiz tarixidagi yorqin sahifa bo‘lmish 1950–2000 yillar ijodiy va pedagogik merosi bundan keyin ham sinchiklab o‘rganilishi, qadrlanishi va yanada rivojlantirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avdeyeva L.A. O‘zbek milliy raqsi tarixidan - T.: M.Turg‘unboyeva nomidagi “O‘zbekraqs” milliy raqs birlashmasi, 2001. 204b.
2. Dosmetova R, Abrayqulova N. Raqs. – T.: Barkamol fayz media. 2017. 160 b.
3. Avdeyeva L.A. Mukarrama Turg‘unboyevaning raqsi -T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989. 199-B.
4. Avdeyeva L.A. O‘zbekiston raqs san‘ati. –T.: GIXL, 1966. 192 b.
5. Nizamova O‘. Роль женщин в хореографическом искусстве – T.: San‘at, 2011.
https://sanat.orexca.com/2011-rus/2011-4-2/rol_jen/
6. Uzdxa.uz (O‘zbek davlat xoreografiya akademiyasi sayti) – “SSSR xalq artisti Qunduz Mirkarimovaning 100 yilligi” (07.03.2025)

REZYUME. Ushbu maqolada XX asrning ikkinchi yarmida o‘zbek xalq raqsi san‘atining ravnaqi va rivojlanishi, zabardast raqqosalar va baletmeysterlar o‘zbek sahna raqsining yetakchi namoyandalari, o‘zbek milliy raqsining qadimiy an‘analarini saqlanishi, raqs ijrochilarining o‘ziga xos ijro uslublarini shakllanishi, pedagogik mahorat, xalq raqsini o‘qitish metodikasi hamda madaniyat va san‘at ta‘lim muassasalaridagi faoliyati tahlil qilinadi, tahlil jarayonida Tamaraxonim, Mukarrama Turg‘unboyeva, Qunduz Mirkarimova kabi ustoz san‘atkorlar faoliyatiga alohida e‘tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется расцвет и развитие узбекского народного танцевального искусства во второй половине XX века, выдающиеся танцоры и балетмейстеры - ведущие представители узбекского сценического танца, сохранение древних традиций узбекского национального танца, формирование уникальных исполнительских стилей танцоров, педагогическое мастерство, методика преподавания народного танца и деятельность в учреждениях культуры и искусства, в процессе анализа особое внимание уделяется деятельности таких мастеров-артистов, как Тамарахоним, Мукаррама Тургунбаева, Кундуз Миркаримова.

SUMMARY. This article analyzes the flourishing and development of Uzbek folk dance art in the second half of the 20th century, prominent dancers and ballet masters - leading representatives of Uzbek stage dance, the preservation of ancient traditions of Uzbek national dance, the formation of unique performance styles of dancers, pedagogical mastery, folk dance teaching methodology, and activities in cultural and art institutions, with particular attention paid to the activities of master artists such as Tamaraxonim, Mukarrama Turgunbayeva, and Kunduz Mirkarimova.

MUSIQALI TEATR PEDAGOGIKASIDA SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN YONDOSHUV

Bobur Xusanov – *katta o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti
“Musiqali teatr san‘ati” kafedrası

Tayanch so‘zlar: musiqali teatr, kuylovchi aktyor, spektakl, ovoz apparati, foniatr, xarakter, musiqiy xatti-harakat, tibbiy gigiyena.

Ключевие слова: музыкальный театр, поющий актер, спектакль, голосовой аппарат, фониатр, характер, музыкальное поведение, медицинская гигиена.

Key words: musical theater, singing actor, performance, voice apparatus, phoniatr, character, musical behavior, medical hygiene.

Ta‘lim jarayonida musiqali dramani sahnalashtirish uchun rejissyor-pedagog qo‘liga yangi asarni olar ekan avvalombor, asosiy bir masalani o‘ylab ko‘rishga majbur bo‘ladi. Ya‘ni, rol ijrochilarining ovozi berilgan rolga mos keladimi, yo‘qmi? chunki, ko‘p hollarda aktyor-talabani tashqi ko‘rinishi, dramatik qobiliyati, dunyoqarashi, bilim doirasi, hayotiy tajribasi rolga mos kelgani bilan ovoz imkoniyati to‘g‘ri kelmasa o‘ylangan ijodiy reja amalga oshmaydi. Bizga ma‘lumki, musiqali teatr aktyorini tarbiyalash jarayoni xuddi dramatik teatr aktyorini tarbiyalash singari bir xil kechadi. Ammo ushbu jarayonda musiqali teatr aktyorligi mahoratidan saboq beruvchi pedagog zimmasiga yana boshqa bir qancha vazifalar yuklanadi. Bularga talabani musiqiy–ritmik qobiliyatini mukammal darajada rivojlantirish, musiqiy hatti-harakat qilishga o‘rgatish, ariya va duetlar ijrosida kuylash emas, balki hatti-harakat qilish kabi musiqiy teatr talablarini bajarishga o‘rgatish singari vazifalar kiradi. Biroq, musiqiy teatr san‘ati yo‘nalishi bo‘yicha ta‘lim olayotgan talabalarga saboq beruvchi pedagogdan sohaga xos bo‘lgan yana bir jihatga e‘tibor qaratish zarur bo‘ladi. Ya‘ni, kuylovchi ovozni turli xil noxushliklardan asrash, tibbiy gigiyenaga, ya‘ni ovozni asrashga talaba diqqatini ko‘proq jalb etish mas‘uliyati. Yetuk salohiyatli, intellektual rivojlangan shaxs – ijodkor tarbiyasida pedagogning roli va mas‘uliyati haqida fikr yuritishdan oldin bir savolga javob topishga urinib ko‘rishimiz kerak. Italiyalik rejissyor Djorjo Streler bu savolni shunday qo‘yadi va ushbu savolga o‘zi javob berishga harakat qilib

shunday deydi: “Teatr san‘atining ilk pillapoyasida bo‘lajak aktyorni tarbiyalash haqida izchil, tabiiy ketma- ketlikni saqlagan holda biror qo‘llanma yoki kitob yozish mumkinmi? Balki mumkindir, lekin bu juda qiyin va og‘ir jarayon”. [1.5]

Darhaqiqat, yuqorida aytganimizdek, bu dunyoda qancha odam bo‘lsa hammasining fe‘li o‘zgacha, o‘ziga xos, biri boshqasini takrorlamaydi. Shu jumladan, ta‘lim olayotgan talabalar ham bir-biridan mutlaqo farq qiladi. Bu jihat esa har bir talabaga individual yondoshuvni taqozo etadi. Ana shu individual yondoshuvlarni misol tariqasida qog‘ozga tushirish, o‘quv jarayonidagi ba‘zi jihatlarni xotirlash, ijodiy topilmalarni muhrlash, ularni iloji boricha yaxlit bir tizimga solishga urinish teatr san‘ati haqidagi ilmiy salohiyatni muttasil oshib borishiga turtki berishi mumkin. Bu jarayonda, ya‘ni talabani xarakteridan, dunyoqarashidan, bilim saviyasidan kelib chiqib ijodiy muloqotga kirishish, uning o‘zligini topib olishida ko‘maklashish, uni to‘g‘ri yo‘naltirishda yillar davomida orttirilgan pedagogik, shaxsiy tajriba katta ahamiyatga ega. “Ijod – bu ko‘ngilning xohishi, lahzada kechadigan jarayon bo‘lib, albatta irodaning g‘alabasi bilan amalga oshadi. U har kuni yangilanib, sayqallanib turadi. Agar biz bir necha yil oldin aytgan fikrlarimizni aynan takrorlash bilan chegaralanib qolsak, unga bir misol bo‘lsa ham yangilik kiritib turmasak, demak bir joyda qotib qolgan bo‘lamiz. O‘shish, rivojlanish, oldinga intilish bo‘lmaydi...” [2]

Aslida haqiqiy ijod mahsuli chaqmoq kabi yarq etib namoyon bo‘ladi. Uning qanday

paydo bo'lganini, atrofdagilarga qaysi payt va qanday ta'sir etganini, etni qanday junbushga keltirganini muhrlash juda qiyin. Talaba-aktyor bilan ishlayotgan o'qituvchiga esa ana shu shirin lahzalarni his etish baxti muyassar bo'ladi. Xuddi birinchi qadamni qo'ygan farzandining harakatidan zavqlangan ota-ona kabi. Aktyorlik mahoratidan saboq beruvchi pedagog ham shogirdining yilt etgan yutug'idan, hayotiy haqiqatni sahnaviy haqiqatga, sahnaviy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantira olish, ijod qila olish qobiliyatidan zavqlana olishi, unga dalda bo'lishi, kerak paytda ruhlantira olishi kerak. To'liq shakllangan, ilg'or fikrlaydigan, zamon va makondagi har bir o'zgarishni his eta oladigan, ruhiy va jismoniy ter to'ka bilish qobiliyatiga ega ijodkor shaxsni tarbiyalash pedagogdan talabadagi juda kichik va nozik o'zgarishlarni ham ilg'ay olish qobiliyatini talab etadi. Boshqacha qilib aytganda, pedagog-rejissyorda "o'tkir ko'z" bo'lishi kerak. Shundagina u bo'lajak aktyordagi boshqa birovlar ko'rmaydigan jihatlarni ko'rishi, boshqalar sezmaydigan nozik jihatlarni sezishi mumkin. Agar talaba to'g'ri ishlayotgan bo'lsa, bu jarayonni yanada chuqurlashtiradi, xato qilayotgan bo'lsa vaqtida to'xtatadi va to'g'ri yo'ldan borishi uchun unga ko'mak bera oladi.

Har bir talaba ijtimoiy hayotda kimningdir dilbandi. Ota-ona pedagoglarga o'z farzandini ishonib topshiradi. Ammo uni ehtiyotkorlik bilan tarbiyalash, egib-sindirib qo'ymaslik pedagogning zimmasidagi katta mas'uliyat. Aytaylik, 10-12 yoshli bolaga oltmish kilo yukni ko'tarishni tavsiya qila olmaysiz. Bola bu jarayonda mayib bo'lib qolishi mumkin. Ijodkor tarbiyasida ham unga vaqtdan oldin ko'p yuk tashlash kasbiy majruhlikni keltirib chiqaradi. Nega endi bu haqda fikr yurityapmiz? Chunki ba'zan shunday hollar bo'ladiki, o'qituvchi shoshmashosharlik qilib, talabaga ortiqcha yuk tashlab yuboradi. Vaqtdan yutib, tezda natijaga erishmoqchi bo'ladi. Hali talaba to'g'ri bajara olmaydigan vazifalarni talab qilish hollari sodir bo'ladi. Buni aktyorlik mahorati fani o'qituvchilari tili bilan aytganda "pedalni bosish" yoki "forsirovaniye"- "zabt etish" deb ataladi. Aktyorlik mahorati pedagogikasida bunday yo'l tutish mutlaqo mumkin emas. Masalan,

endigina mashqlar va uncha murakkab bo'lmagan etyudlar jarayonidan o'tib, kichik o'quv sahnasida muallif asarlari bilan to'qnashgan boladan o'ziga xos xarakterli rolni talab qilish shart emas. Hamma bola har xil. Iqtidorli talaba o'z-o'zidan, tabiiy ravishda xarakterlilikka intilib qolishi mumkin. Faqat uning ijrosi "yuzaki o'yin"ga aylanib qolmasligi kerak. Buni pedagog o'z vaqtida ilg'ay va farqlay olishi, kerak bo'lsa uni to'xtata bilishi lozim. Bularning barchasi aktyorlik mahoratidan saboq beruvchi o'qituvchining zimmasida bo'lgan jiddiy mas'uliyatdir.

Ayniqsa, yuqorida aytganimizdek, kuylovchi, tabiiy ovozni turli noxushliklardan asrash, tibbiy gigiyenaga talaba diqqatini ko'proq jalb etish mas'uliyati pedagogdan yanada hushyorlikni talab etadi. "Turli sohalarida ishlaydigan kishilar uchun ham tovush a'zolari anatomiyasi, tovush hosil bo'lishi, gigiyenasi kabilar haqidagi oddiy va qisqa ma'lumotlar nihoyatda zarurdir. Ammo tovush a'zolari bilan ishlash uchun o'ziga xos "alifbo" kerak..." [3.4] Bu judayam o'rinli fikr. Tibbiy gigiyena hamma sohada ham zarur. Ammo kuylovchi aktyorning ovoz apparati uning asosiy ish quroli bo'lganligi uchun bunga alohida parvarish, e'tibor berish kerak bo'ladi. Chunki, insonning ovoz apparati juda nozik tuzilmalardan iborat va ularning ortiqcha yuk tufayli tez kasallanib qolish xavfi yuqori bo'ladi. Masalan, biror musiqiy parcha ustida ish olib borilayotgan paytda ariya yoki duet ijro etayotgan talaba ish jarayonining uzoq davom etishi natijasida charchashi yoki zo'riqishi mumkin. Bu zo'riqish ovoz paychalariga, bodomsimon bezlarga salbiy ta'sir qiladi. Talaba bo'lsa o'qituvchida o'ziga nisbatan yomon taassurot qoldirmaslikka tirishib, qiynalayotganligini aytmaydi. Repetitsiya paytida tomoqning qichishishiga ham e'tibor bermaydi. Yoki auditoriyadagi tozalikka yetarli e'tibor bermaslik hollari ham ovoz apparatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Ba'zan talabalar tanaffus paytida pedagog nazoratisiz fortepiano chalib qo'shiq kuylayotganining guvohi bo'lamiz. Ular ovoz imkoniyatlarini hisobga olmay, avj pardalarga chiqmoqchi bo'ladi. O'zini o'zi qiyin ahvolga solib qo'yayotganini sezishmaydi. Yana bir misol,

talaba shamollagan paytda yoki tomog'i kasallangan vaqtlarda ham kuylamoqchi bo'ladi. Bu aslo mumkin emas. Bunday hollarga yo'l qo'yilsa talabaning ovozi birato'la kasallanib qolishi yoki kuylash imkoniyatidan butunlay mahrum bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham aktyorlik mahorati o'qituvchisi xuddi vokal o'qituvchilari singari ovoz gigiyenasi va tibbiy muolajalardan xabardor bo'lishi, talabalarga bu borada ma'lum bir tushunchalarni berib borishi, xastalangan ovozga birinchi tibbiy yordam- ovozga dam berish va mutaxassis foniatorga borishni maslahat berishi lozim bo'ladi. Bu ham kuylovchi aktyor tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ustoz-pedagogning zimmasidagi mas'uliyatli vazifalardan biridir. Musiqali teatrning ijrochilik tarixiga murojaat qiladigan bo'lsak, turli ijro uslublari va usullari, ustoz san'atkorlarning ijro yo'llari, yutuq va muammolari, bu muammolarni hal qilish uchun turlicha urinishlar bo'lganligining guvohi bo'lamiz. Musiqali teatr aktyorligi mahoratini egallash ishtiyoqida oliy ta'lim dargohiga o'qishga kelgan talabalarni tarbiyalashda ana shu boy tarixiy tajribaga tayanib ish ko'rishga harakat qilish lozim. Chunki, musiqiy spektaklda ariya va duetlar ijrosi ovozdagi o'ziga xos nolakorlikni, dardni talab etadi. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan jurnalist Ashurali Jo'rayev bu haqda shunday deydi: "Nola aslida yurakda tug'ilib, yurakda voyaga yetadi. Nolaning eng nozik ildizlari ham yurakda uyg'onadi... Haqiqiy nola yuraklarda alangaga aylanadi." [4.3] Bunday nolakor, tinglovchini befarq qoldirmaydigan ovozni tarbiyalash oson ish emas. Bu yerda asosiy qurol-ovoz apparati va insonning barcha tana a'zolaridir. Operatsiya stoli yoniga kelgan xirurg biror joyda ham xatoga yo'l qo'yishga haqqi bo'lmaganidek, talaba bilan ovoz ustida, bo'lajak san'atkorning ish quroli ustida ishlayotgan pedagog ham xato qilishga haqqi yo'q. Ijrochining sekin-asta oyoqqa turib borishini, ovoz apparatini urintirmasdan avaylab tarbiyalashni ta'minlash o'qituvchining birinchi navbatdagi vazifasiga kiradi. Bo'lajak musiqali teatr aktyori bilan ishlash jarayonida ularning musiqiy tarbiyasi, iqtidorining o'sishiga e'tibor berish

barobarida, har bir talabaga odam anatomiyasi hamda nafas olish, chiqarish, ariya va duet kuylash paytida inson tanasida ro'y beradigan fiziologik o'zgarishlar haqida individual tushunchalar berib borish maqsadga muvofiqdir. Tovush madaniyati, ovoz gigiyenasi haqida eng oddiy tushunchalarning uqtirib borilishi talabaning to'g'ri shakllanishini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Ovoz gigiyenasi va tovush madaniyati haqida eng oddiy tushunchalarga ega bo'lish uchun talaba ovoz apparati nimalardan tashkil topganligini bilib qo'yishi foydadan xoli emas. Bu haqda qator mutaxassislar va pedagoglar o'z ilmiy ishlarida ko'plab ko'rsatmalar berib o'tishgan. Shunday mutaxassis-pedagoglardan biri Sh.Pirmatov "Vokal texnikasi asoslari" kitobida ovoz apparati nimalardan tashkil topganligini va ular qay sharoit va ko'rinishlarda ishga yaroqsiz bo'lib qolishi mumkinligini quyidagicha tushuntiradi: "Bodomsimon bez. Katta bodomsimon bezlar yumshoq tebratkichlarning ayrim qismlari harakatini qiyinlashtiradi, bu to'g'ri talaffuzga xalaqit beradi. Kasallangan bodomsimon bez tomoq, traxeyani tez-tez og'rib qolishiga olib keladi." [5.52] Muallif shu o'rinda tez-tez uchrab turadigan holatga ham alohida e'tibor qaratib: "Adenoid o'simtalar. Dimog'dagi adenoid o'simtalar burunning doimiy bitib qolishiga olib keladi, shuningdek, suyuqlik ajratib, pastki nafas yo'llarining kasallanishiga olib keladi, ovoz esa ping'illab qoladi..." [6.52] - deya ovoz apparatining eng nozik jihatiga e'tibor qaratadi.

Kuylovchi aktyorning ovoz apparatini beshikast shakllanishida hatto tishlarning ham o'z o'rnini borligiga diqqatni qaratib, muallif o'z fikrini quyidagicha davom ettiradi: "Tishlar. Kasal tishlar bodomsimon bezlarni ham kasallantiradi, xalqum shilliq pardasiga salbiy ta'sir ko'rsatib, bu ovozning buzilishiga olib keladi." [7.69]

Ovoz a'zolari bilan ish ko'ruvchi shaxslar uchun yana bir eng muhim jihat-bu yaxshi eshitish va sog'lom ovoz a'zolaridir. Hech bir kishi ovoz egasichalik apparatdagi juda nozik o'zgarishlarni tezda payqay olmaydi. Bunday holdan mutaxassis-o'qituvchini o'z vaqtida ogohlantirish, ovoz apparati va kuylovchi aktyor bilan ishlovchi foniator nazoratidan

o‘tish uchun talaba ovoz gigiyenasi va tovush madaniyati haqidagi eng oddiy tushunchalarga ega bo‘lishi kerak. Va shu bilan birga har bir san‘at oliygohida ovoz apparati, qo‘shiqchi, kuylovchi aktyor bilan ishlaydigan, ularni doimiy nazorat qilib turadigan maxsus mutaxassis-foniator bo‘lishi lozim.

Yuqorida aytib o‘tilgan talablardan tashqari pedagog zimmasiga yana bir mas‘uliyatli vazifa yuklanadi. Ya‘ni, har bir talabaga uning imkoniyatidan kelib chiqib repertuar tanlash lozim. Chunki talabaning ovoz imkoniyatidan yuqori darajadagi asar ijrosiga intilish uning ovoz apparatiga salbiy ta‘sir qilishi va oxir oqibat talaba kuylovchi ovoz imkoniyatidan mahrum bo‘lib qolishi ham mumkin. Bularning barchasi o‘sayotgan, yosh ovoz egalari uchun judayam muhimdir. Kasb kasalliklarining oldini olish, unga yordam beruvchi gigiyenik qoida va usullar, kuylovchi aktyorlarda ko‘p tarqalgan kasalliklar va oddiy tibbiy ma‘lumotlar haqida so‘z yuritib, quyidagilarni ham xulosa o‘rnida keltirish mumkin: Haqiqiy kasbiy ovoz hosil bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan sharoitlar *birinchidan*, ruhiy va axloqiy sharoit.

Sog‘lom, meyoridagi ijodiy ish uchun, eng avvalo, meyoridagi osoyishta ruhiy muhit zarur bo‘ladi, bu esa o‘z o‘rnida asabbuzarlikning oldini oladi. Chunki asabbuzarlik tufayli ovozga putur yetadi. Muloqot madaniyati- bu sog‘liqni asrashning bosh shartidir.

Ikkinchidan, pedagoglarning fiziologiya va gigiyena sohalarida yetarli bilimga egaligi. Mutaxassis-o‘qituvchi har qanday ovozning tabiati va xususiyati, uning fiziologik imkoniyatlarini bilishga jiddiy e‘tibor berishi kerak.

Uchinchidan, talaba kasal bo‘lganda nafaqat qo‘shiq aytish, hatto repetitsiyada ishtirok etish ham tavsiya etilmaydi. Bunday paytda tana va ovoz apparatlarini zo‘riqishdan asrash kerak. Aks holda uni ishdan chiqarib qo‘yish mumkin. Betoblangan ovozga birinchi tibbiy yordam-bu ovozga dam berishdir. Ariya kuylash yoki eshitish u yoqda tursin, hatto gaplashish ham mumkin emas. Ana shu tavsiyalar va talablarga amal qilinsagina Yaratgan bergan ovozni o‘stirish, sayqallash, rivojlantirish va nihoyat uni tinglovchiga go‘zal ijrolar orqali tortiq qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джоржо Стрелер. Театр для людей. Радуга, Москва 1984 й. 5-бет
2. А.И.Кацман. Психология творчества. Сборник докладов, ЛГИТМиК. 1989 й
3. SH.Pirmatov “Vokal texnikasi asoslari”. Toshkent. “Musiqqa” nashriyoti. 2011
4. Yarbekov E. (2024). Sahna nazariyasi. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 584-590.
5. Rasulov U. (2024). Musiqali dramada dramaturg, bastakor va rejissyor ijodiy hamkorligi: ular ijodida mavzu va janrning mutanosibli masalasi. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 572-577.

REZYUME. Ushbu maqolada musiqali teatr san‘atida kuylovchi aktyorni tarbiyalash masalasi, o‘ziga xos yondoshuvlar va uning muhim jihatlari haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается вопрос воспитания певческого актера в музыкальном театре, конкретные подходы и их важные аспекты.

SUMMARY. This article discusses the issue of educating a musical actor in musical theater, individual approaches and their important aspects.

XALÍQ DIDAKTIKALÍQ QOSÍQLARÍ TIYKARÍNDÁ JASLARǴA TÁLIM-TÁRBIYA BERIW

Qalbaev Aleuatdin – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: xalq didaktikasi, yoshlar tarbiyasi, milliy qadriyatlar, o‘gıt-nasihát, komil inson, xalq pedagogikasi.

Ключевые слова: народная дидактика, воспитание молодежи, национальные ценности, наставление, поучение, совершенный человек, народная.

Key words: folk didactics, youth education, national values, exhortation, moral teaching, perfect human, folk pedagogy.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy namalarına, milliy usılına salıp atqarılatuǵın kóplegen tárbiyalıq ahmiyetke iye aqıl-nasiyat qosıqlar, terme-tolǵawlar, dástanlarımız bar. Bul qosıqlar terme-tolǵawlardıń ayırım qatarları, xalqımızdıń naqıllar ornında paydalanıp aytıp kiyatır. Xalıqtıń jaqsı turmısqa alıp shıǵatuǵın erlikke iskerlik penen mártlikke, doslıqqa shaqırıwshıda aqıl-nasiyat qosıqlar. Tálim tárbiyalıq ahmiyetke názer salsaq, qosıqlardıń ótmishten usı dáwirge namaları menen xalıq awzında saqlanıp keliwinde. "Xalıqtı tárezi"-dep biykarǵa ayılmasa kerek. Tek ǵana paydalı, el iyilgine durıs juwap beretuǵın, insan sanasına irkinishsiz qásiyetliligi menen jetip baratuǵın páziyetli nárselerdi xalıq qabil alıp hám udayı saqlaydı. Aqıl-nasiyat qosıqlar jaslarımız tarbiyasına tereń tásir etedi. Bul násiyat sózlerdiń tiykarǵı orayı xalıq bolıp esaplanadı. Bulay dewimniń sebebi naqılda-aqılda xalıq múlki desem aljaspaǵan bolarman. Xalıqtıń otmishinen kelip shıqqan halda naqıl-aqıl sózler, násiyatlar payda boladı. Shayırlarımız xalıq danıshpanlıǵına súyengen halda qosıqlar dóretdi-dep oylayman. Násiyat qosıqlar jazıp, turmıstı súwretlegen, elin maqtanış etken, xalqımızdıń maqtanıştı Berdaq, Ajiniyaz, Kunxoja, Ótesh h.t.b. kóplegen Shayırları bar. Bul Shayırlarımızdıń násiyat qosıqları qaraqalpaq xalıq namaları menen suwǵarılıp, xalqımız arasında baqsılar, jırawlar tarepinen aytıp kiyatır. Milliy muzıkamızdıń qúdretililigi sonda, Shayır qosıqlarında nama menen xalıqtıń júregine tez jetkeriwinde. Eger namasız ayılса yamasa oqılса, onda da tıńlanıp xalıq ráhátlenedi, al nama sol shıǵarılǵan qosıqqa egizdiń sińarınday bolıp

jantassa. Bul usılda Shayırlar qosıqları uzaq saqlanıp ham tez taraladı. Tıńlawshılar ráhátlenip sozine hám namasına itibar berip tıńlaydı hám qanday da násiyat qosıqlardan úlgi aladı. Máselen Berdaq Baqsınıń "Xalıq ushıń" qosıǵında.

Jigit bolsań, arıslanday tuwılǵan,

Xızmet etkil udayına xalıq ushın,

Jigit bolsań arıslanday tuwılǵan

Hesh qashanda jumıs etpes ózi ushın.

Sondaylar xızmet eter xalıq ushın-dep keltiredi. Bul jerde Berdaq shayır adamnıń maqseti haqqında sóz etedi, adam bilimli bolıp xalıqqa xızmet etiw kerekligin násiyatlaydı. Bul qosıqtı házirgi dáwirimizdiń qaraqalpaq xalıq naması "xoja baǵman" namasına salınıp baqsılarımız aytıp kiyatır. Tiykarında Berdaq Shayır bolıp ǵana qoymastan baqsı da bolǵanlıǵın tariyx ayqın aytıp bere aladı. Shayır qosıqların xalıq namalarına salıp ózi atqarǵanlıǵı hesh kimse biykarlay almaydı. Berdaq Baqsınıń násiyat qosıqlarınan "Jaqsıraq", "Balam", "Búlbil", "Maǵan ber" ham batırılıqqa tárbiyalawshı "Amangeldi", "Ernazar biy", "Aqmaq patsha" iri kólemlı shıǵarmaları jaslarǵa sabaq bola aladı. Máselen: Jaqsıraq qosıǵında.

Jumıs isle tuwılǵan soń el ushın,

Janıńdı ayama elde er ushın,

Kindikten qan tamǵan tuwǵan jer ushın,

Ólip ketkenshe xızmet jaqsıraq- dep keltiredi. Bul qosıǵında belgili bir kásipti iyelep Ana Watan xalıq ushın xızmet etiw kerekligin násiyatlap, aqıl beredi. Xalıq arasında qaraqalpaqtıń "Dardinneń" naması menen aytıp kiyatırǵan. Bul namada tıńlawshını erksiz ózine tartadı, oylandıradı, aqıllandıradı. Aqıl-násiyat qosıqlar danalıqlardan jaslardıń oy-órisin hadal pák

insanlyqlarğa sanalı etip tárbiyalawğa tiykar bola aladı, Ajiniyaz Shayırımızdın "Bolmasa" qosıǵına názer taslasaǵ.

"Yaranlar bir sózdi aytayın sizge
Jigit giza bilmes yoshi bolmasa
Aqıl bolsan pahim ayle bul sózge
Nege gezsın kewil xoshi bolmasa"

Shayır bul násiyat qosıǵında ómirge qádem qoyıp, "turmıs"-dep atalmısh dárbentke túser hár bir insaǵa tiyisli, desem aljaspaǵan bolamız. Sonıda aytıp ótiwimiz kerek, bul qosıq qatarları túrkmen Shayırı Maqtumqulıǵa da tiyisli. Azǵana ózgesheligi bar. Bizin ádebiyat tariyxlarımız Ajiniyaz Shayırdı óz zamanınıń dilmashı dep te túsindirgen. Bul túsinińten basqa da sır bolıwı múmkin.

Maqtumqulınıń qosıǵın qaraqalpaqshaǵa awdarǵanda da sońında Ajiniyaz óziniń atın keltirmegen bolar edi. Bul eki qosıq eki Shayır toplamlarında da bar. Ajiniyazdın elin tariyplegen "Ellerim bardı" qosıǵında xalqımızdın tábiyatın, baylıǵın, dástúrlerin maqtanış etken. Bul qosıqtın tárbiyalıǵı sonda hár kim ózi jasap turǵan ana watanın, milliy dástúrin biliwi kerekligin maqtanış etip báhá ulıǵlaw kerekligin aytıp turganday seziledi. Bul qosıq "Gór qız" namasına salınıp aytilip kiyatırǵan. Nama esitilwden hámmeni ózine birden tarta aladı hám tınlawǵa insandı erksiz boysındıradı. Joqarıda sóz etip ótken túrkmen Shayırı Maqtumqulı qosıqları baqsılarımız repertuarınan júdi keń orın alǵan. Maqtumqulı Shayır qosıqların namaǵa salıp, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda aytıp kiyatır. Shayır qosıqları derlik aqıl-násiyat. Qaysı xalıq óz tiline awdarıp alsada milliy namalarına salıp atqarıp atqarganlıǵı hámmege belgili. Maselen "Sáwdigim" namasına salınıp baqsılar tárepinen atqarılıp kiyatırǵan "Ayler" qosıǵında...

Aqıl bolsań yaqshı bilan hamdam bol
Aqmaq ózin nadan menen yar ayler
Shın ashıqlar nazlı yardın jamalın
Keshe kúndiz bir kórsem-dep zar ayler-dep keltiredi. Qosıqtın mazmunı, turmısı menen násiyat ekenligi, ol sózlerdi janı bar túri nársedey muzikanın jariyalawı, álbette hár bir tınlawshını ózine qaratadı. Jáne "Begler" namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan "Ton bolsa" degen qosıǵında.

Tan jappaǵa kóylek izler jalanış

Kóylek tapsa aytar endi ton bolsa.
Haqtan bes pul tilep júrgen qarnı ash.
Besin tapsa aytar endi on bolsa.

Bul násiyatında insanlardın qanaatshıl bolıwına, manlay terletip hadal miynet islep, ráhátin kóriwge shaqıradı. Maqtumqulı násiyat qosıqlarınan "Miymandur", "Seni", "Ne bilsin", "Bolmas", "Ishinde" h.t.b. qosıqların misal etip keltiriwge boladı. Bul qosıqlar qaraqalpaq tiline awdarılıp xalıq namalarına salınıp baqsılar tárepinen aytilip kiyatır. Maqtumqulınıń násiyat-aqıl qosıqların tınlamaytuǵın adamnıń ózi joq bolsa kerek menińshe. Kópshilikke belgili Kúnxoja Baqsınıń qosıqlarında insan tárbiyasına tásirli "El menen" qosıǵında.

Aspaǵa usharsań bolsa qanatın.
Shad bolarsań shadlı bolsa elatın
Xalqın menen bolsa maqset muradın
Udayına birge bolsań el menen.

Bul namanı "Jeti ásirım" namasına salıp baqsılar aytıp kiyatır. Qosıqtın mazmunında el menen báhá birlikte bolıwǵa, watandı asırap onı mángi súyiwge, el menen oylasıqlı bolıwǵa násiyatlaydı. Bunnan basqa "Bes perde" namasına salınıp atqarılıp kiyatırǵan "Nege kerek" qosıǵında.

Sayraǵan búlbil bolmasa.
Ishi hawazǵa tolmasa.

Waqtında jaynap turmasa-dep jazadı.

Bul qosıqta xalıq qosıǵı, xalıq namasına aylanıp ketkendey. Elimizde kópshilik derlik bileđi. Bul násiyat qosıqlardı kópshiliktiń arasınan jetilisip sol zaman menen de, xalıq penen de birge jasaǵan ullı insanlarımızdın, keleshek áwladqa aytıp ketken násiyatları dep bilemiz. Bunday baqsıshılıq jollarındaǵı násiyat qosıqlar, jıraw tolgawlarında, termelerde de aytiladı. Násiyat qosıqlardıń hár bir pikiri, túsiniǵi menen aqıllı, hár qaysısı óz aldına teńi tayı joq bir dúnya dese aljaspaǵan bolarman. Máselen tolgaw: Bul uzaq ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtın milliy miyrası. Tolgaw dep bir qatar juplasqan uyqasqa aforizmlerden yamasa naqıl maqallardan quralǵan qısqa jırlardı aytadı. Tolgawlardın mazmunına túrlerine qaraganda eki turli boladı. Birinshisi naqıl-maqallardıń tiykarında ósip shıqqan úgit-násiyat bildiretuǵın qısqa jırlar. Bunnan shıǵısı naqıl-maqallar menen baylanıslı hám solardıń jıyınıǵınan bolǵanlıqtan terme deydi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Т.Адамбаева. «Қарақалпақ музыкасының тарийхынан» 1985ж. Адамбаева Т. Автор дала жазыўынан 1960, ЎзССР ИАККФ китапхана фондында инв. 34329.
2. Қ.Айымбетов. «Халық даналығы». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1988.
3. Berdaq. Tañlamalı shıǵarmaları. Qaraqalpaqstan.1977-jil 40-bet.
4. Д.Алланазаров. «Қарақалпақ миллий аламойнақ дуўтар сазендешилиги сабақлығы». Болалар мусиқа мактаблари учун 1-2-3-4-5-синфлар. Тошкент. «Ғафур Ғулом атындағы баспа-полиграфиялық дөретиўшилиқ уйи» 2013 й.
5. D.Allanazarov., A.Doxodbaeva. Genjebay Tilewmuratovtń qaraqalpaq milliy muzikasına qosqan úlesi NMPI pitkeriw qánigelik jumısı-2019 jil.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada xalq didaktik qo‘shiqlarining yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Xalq og‘zaki ijodining ushbu janri yoshlarni vatanparvarlik, insonparvarlik va yuksak odob-axloq ruhida tarbiyalashda muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qilishi tahlil qilingan. Tadqiqotda xalq donishmandligi namunasi bo‘lgan o‘git va nasihatlarining barkamol shaxsni shakllantirishdagi hayotiy tajribasi umumlashtirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль и значение народных дидактических песен в воспитании молодого поколения. Анализируется данный жанр фольклора как важное педагогическое средство формирования у молодежи патриотизма, гуманизма и высоких морально-этических качеств. В исследовании обобщается жизненный опыт народной мудрости, заключенной в наставлениях и поучениях, необходимых для формирования гармонично развитой личности.

SUMMARY. This article examines the role and significance of folk didactic songs in the education and upbringing of the younger generation. This genre of folklore is analyzed as an essential pedagogical tool for fostering patriotism, humanism, and high moral and ethical qualities in youth. The study summarizes the practical experience of folk wisdom contained in exhortations and moral teachings necessary for the formation of a harmoniously developed personality.

QORAQALPAQ DOSTONCHILIK SAN’ATI: TARIXIY ILDIZLAR, IJRO XUSUSIYATLARI VA O‘QITISH METODIKASI

L.Maxamadinova – dotsent

G.Oteshova – asisstent o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: qoraqalpaq folklori, dostonchilik san’ati, jirov, baqsi, so‘z va kuy sintezi, dutar ijrochiligi, ala moynaq, zarb turlari, musiqa pedagogikasi, ustoz-shogird an’anasi.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, искусство сказительства, жырау, баксы, синтез слова и мелодии, исполнительство на дутаре, ала мойнак, виды ударов, музыкальная педагогика, традиция наставник-ученик.

Key words: karakalpak folklore, epic art (dastan), jirov, bakhshi, synthesis of word and melody, dutar performance, ala moynaq, rhythmic strokes (zarb), music pedagogy, master-apprentice tradition.

Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi orasida xalq dostonchiligi alohida o‘rin tutadi. Bu san’at turi nafaqat o‘tmish voqealarini badiiy aks ettiruvchi tarixiy manba, balki xalqning dunyoqarashi, falsafasi va estetik didini shakllantiruvchi qudratli vositadir. Markaziy Osiyo, xususan, qoraqalpaq xalq

og‘zaki ijodida dostonchilik an‘analari asrlar davomida sayqallanib, o‘ziga xos ijro maktablarini yaratgan. Bugungi globallashuv jarayonida, axborot texnologiyalari rivojlangan bir davrda, ushbu qadimiy san’atning "tirik" ijrosini saqlab qolish va uni yangi avlodga yetkazish masalasi dolzarb

ahamiyat kasb etmoqda. Qoraqalpaq dostonchiligi - bu shunchaki matnni yodlash yoki kuyni chalish emas. U soʻz (poeziya), musiqa (kuy-ritm) va ijro (teatr elementlari) uygʻunligidan iborat boʻlgan murakkab sinkretik hodisadir. Jirov va baqsi ijrosidagi dostonlar tinglovchiga bir vaqtning oʻzida ham adabiy zavq, ham musiqiy taʼsir, ham dramatik kechinmalarni hadya etadi. Shu bois, bu sanʼatni tadqiq etishda faqat adabiyotshunoslik yoki faqat musiqashunoslik doirasida cheklanib qolish yetarli emas.

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish davlat siyosati darajasiga koʻtarildi. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining madaniyat va sanʼat sohasini rivojlantirishga oid qarorlari asosida dostonchilik sanʼatini oʻqitish tizimi tubdan isloh qilindi. Endilikda ushbu yoʻnalish maxsus musiqa va sanʼat maktablaridan tortib, oliy taʼlim muassasalarigacha boʻlgan bosqichlarda ilmiy asosda oʻqitilmoqda. Bu jarayonda malakali pedagoglar va mukammal oʻquv qoʻllanmalariga boʻlgan ehtiyoj har qachongidan ham ortdi. Oʻzbekiston davlat konservatoriyasi professori, dostonchilik ilmining yetuk namoyandasi Botir Matyaqubov oʻzining fundamental tadqiqotida taʼlim jarayonidagi uslubiy yondashuvlarning ahamiyatini alohida taʼkidlaydi. Olimning fikricha: «Ushbu darslik musiqiy oliy oʻquv yurtlari bakalavr bosqichining Doston ijrochiligi mutaxassisligi uslubiyati fanidan. boʻlajak mutaxassislarni tayyorlashda muhim manba boʻlib xizmat qiladi» [1,2b]. Bu fikr shundan dalolat beradiki, anʼanaviy "ustoz-shogird" maktabini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan boyitish - bugungi kun talabidir. Biroq, fanda doston matnlari (folklor) va musiqa tarixi alohida-alohida oʻrganilgan boʻlsa da, ularning yaxlit sahnada qanday namoyon boʻlishi, yaʼni folkloridan professional ijrochilikka oʻtish jarayoni yaxlit tadqiqot obyekti sifatida kam oʻrganilgan. Xalq ogʻzaki ijodidagi erkinlik professional sahnaning qatʼiy talablari (nota, ritm, vaqt meʼyori) bilan qanday uygʻunlashadi? Soʻzning musiqiy ritmga boʻysunishi jarayonida qanday oʻzgarishlar roʻy beradi? Ushbu maqolaning asosiy maqsadi -

qoraqalpaq dostonchiligida soʻz, kuy va ijro sintezini ilmiy tahlil qilish hamda folkloridan professional sanʼatga oʻtishdagi transformatsiya jarayonlarini yoritib berishdan iborat. Shuningdek, maqolada dutar cholgʻusining ijrodagi oʻrni va zamonaviy oʻqitish metodikasidagi muammolar ham koʻrib chiqiladi.

Dostonchilikning folklor-tarixiy asoslari: jirov va baqsi maktablari: Qoraqalpaq dostonchiligi oʻzining janr xususiyatlari va ijro uslubiga koʻra ikki yirik maktabga boʻlinadi: jirovchilik va baqsichilik. Bu boʻlinish shunchaki ijrochining tanlovi emas, balki asrlar davomida shakllangan tarixiy-madaniy jarayon mahsulidir. Folklorshunos olim Qalli Ayimbetov oʻzining fundamental tadqiqotlarida taʼkidlaganidek, xalq ogʻzaki ijodi, xususan, dostonlar xalqning oʻtmishi, urf-odatlarini va orzu-umidlarini oʻzida jamlagan "tirik tarix" hisoblanadi. Olimning yozishicha: «Folklorida - oʻtmishdagi xalqning boshidan kechirgan hayoti uning turmushi, urf-odati, uning dunyoni bilishi soʻz etilib, xalqlarning oʻtmishda hayot tarzi haqida xabar berilib, tarix ilmiga, uning bir qismi boʻlgan etnografiya ilmiga ham boy maʼlumotlar beradi. Xalqlar tarixini oʻrganuvchi tarixchilar xalq ogʻzaki adabiyotini alohida baholab, unga tarixiy xalq nusxasi sifatida qaraydilar. Shuning uchun ham folklor xalq hayotining, xalqlar tarixining koʻzgusidir.» [2, 3-4b].

Dostonchilik sanʼatining professional sahnaga koʻchishida ushbu ikki yoʻnalishning farqini anglash muhimdir:

1. Jirovlar maktabi: Bu yoʻnalish asosan qahramonlik dostonlarini ("Qirq qiz", "Alpomish", "Maspatsha") ijro etishga ixtisoslashgan. Jirovlar oʻz ijrolarida qoʻbiz cholgʻusidan foydalanadilar va asarni qoʻbiz ovozida ijro etadilar.

2. Baqsi (Baxshi)lar maktabi: Ular koʻproq lirik-romanik dostonlarni ("Gʻarib oshiq", "Sayodimxon", "Yusup va Ahmad") kuylaydilar. Baqsilarning asosiy cholgʻusi - dutar hisoblanadi. Bu haqda adabiyotshunos olimlar Q.Jarimbetov va Q.Orazimbetovlar shunday yozadilar: «Qoraqalpaq folklorining eng salmoqli va keng tarqalgan janrlaridan biri – dostonlardir. Dostonlar mazmuniga koʻra qahramonlik va lirik-epik turlarga

bo'linadi. Qahramonlik dostonlari xalqning ozodlik, mustaqillik yo'lidagi kurashini aks ettirsa, lirik dostonlar sof muhabbat va insoniy tuyg'ularni tarannum etadi» [3,8b].

Folklordan professional ijrochilikka o'tish jarayonida aynan matn va cholg'u uyg'unligi masalasi birinchi o'ringa chiqadi. Agar jirovchilikda matnning ritmik tuzilishi qo'bizning sirli va nola qiluvchi tovushlariga moslashgan bo'lsa, baqichilikda dutarning mayin va betakror (nola, qochirim) imkoniyatlari so'zning lirik ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Demak, dostonchilik san'atining poydevori – bu xalq og'zaki ijodidagi janrlar rang-barangligi va ularga moslashgan cholg'u (qo'biz yoki dutar) tanlovidir. Zamonaviy ta'limda talabaga nafaqat kuyni o'rgatish, balki u ijro etayotgan dostonning qaysi maktabga (qahramonlik yoki lirik) mansubligini va uning tarixiy ildizlarini tushuntirish – pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lishi shart.

Ijro mahorati va cholg'u (dutar) o'rni: texnika va badiiy sintez: Qoraqalpaq dostonchilik san'atida so'z va kuyning uyg'unlashuvi ijrochidan yuksak professionallikni talab etadi. Agar so'z dostonning "aqli" bo'lsa, musiqa uning "yuragi"dir. Bu jarayonda dutar cholg'usi shunchaki jo'rnovoz vazifasini o'tamaydi, balki dostonning dramaturgik rivojini belgilab beruvchi, qahramonlarning ruhiy holatini ochib beruvchi mustaqil "personaj" darajasiga ko'tariladi. Folklordan professional sahnaga o'tish jarayonida dutar ijrochiligi texnikasi, tovush hosil qilish usullari va badiiy imkoniyatlari tubdan takomillashib bormoqda.

1. Dutar cholg'usining evolyutsiyasi va "Ala moynaq" fenomen

Tadqiqotchi R.Allaniyazov o'zining ilmiy ishida dutar cholg'usining tarixiy ildizlariga to'xtalar ekan, uning qoraqalpaq musiqiy madaniyatidagi o'rnini alohida ta'kidlaydi. Xususan, «Musiqa cholg'usi tuzilishini, uni tayyorlash usullarini, sozlanishini, oddiylashtirish xususiyatlarini, akustik o'lchov bosqichlarini kompleks o'rganish, cholg'uning tonometrik, tembr, dinamik xususiyatlarini to'liq va har tomonlama tadqiq etish negizida cholg'u kuyini sinxron tahlil

qilish zamonaviy musiqashunoslik ilmining dolzarb masalasi bo'lib, maxsus sohani tashkil etadi. Ushbu masala yechimi esa, o'z navbatida, an'anaviy ijro prinsiplarini, janrlarning xilma-xilligini, musiqiy shakllarni o'rganish, ya'ni dutor san'atini tizimli - etnofonik usulda tadqiq etish zarurati sifatida alohida o'rin tutadi. Masalaning bu tarzda qo'yilishi nafaqat etnomusiqashunoslik, balki xalq cholg'u musiqasi haqidagi jahon fanining eng dolzarb masalalari bilan ham ajralmas bog'liqdir. Musiqa cholg'ularining struktural tuzilishi va tarixiy rivojlanish masalalariga maxsus e'tibor qaratgan olimlar G.Bokker, I.Machak, K.Vertkov, T.Vizgo, R.Galayskiy, P.Shistaliev, I.Tinuristining asarlari cholg'u musiqasining stilistik rolga diqqatlarini qaratgan.» [4,14b]. Professional ijrochilikda dutarning konstruktiv tuzilishi muhim ahamiyatga ega. Dastaning uzunligi, kosaxonaning hajmi va qopqoqning materiali tovushning rezonansiga (aks-sadosiga) bevosita ta'sir qiladi. R.Allaniyazov ta'kidlaganidek, dutar yasashda tut, o'rik kabi qattiq yog'ochlardan foydalanish va ularni maxsus ishlov berish orqali doston ijrosi uchun zarur bo'lgan "nolali" va "o'tkir" tovushlarga erishiladi. Bu esa katta auditoriya oldida mikrofonisiz kuylaganda ham (an'anaviy usulda) cholg'u ovozining tinglovchiga yetib borishini ta'minlaydi.

2. O'ng qo'l texnikasi: "Zarb" usullarining badiiy vazifasi

Doston ijrosida ritm – bu asarning "tomir urishi"dir. Ritmik tuzilmani saqlash va uni doston voqealariga mos ravishda o'zgartirib turish vazifasi dutarchining o'ng qo'l harakatlariga, ya'ni «zarb» mahoratiga yuklanadi. R.Allaniyazov o'z dissertatsiyasida dutar ijrochiligida qo'llaniladigan zarb turlarini ilmiy jihatdan tasniflaydi:

- Yakka zarb: Odatda dostonning kirish qismida yoki lirik chekinishlarda qo'llanilib, tinglovchini voqealar rivojiga tayyorlaydi. Bu usulda tovush aniq va ravshan eshitiladi.

- Qo'sh zarb va Terma zarb: Dostonning kulminatsion nuqtalarida, qahramonlik janglari yoki otlarning chopishi tasvirlangan o'rinlarda ishlatiladi. Bu zarblar musiqiy tempni (sur'atni) tezlashtirishga va tinglovchida hayajon uyg'otishga xizmat qiladi.

- Rez (titratma) usuli: Eng murakkab texnikalardan biri bo'lib, u barmoqlarning tezkor va uzluksiz harakati orqali hosil qilinadi. Rez usuli ko'pincha qahramonning ichki kechinmalari, fojaviy holatlari yoki tabiat manzaralarini tasvirlashda qo'llaniladi.

Manbada keltirilishicha: «Har bir zarb turi dostonning matniga qarab tanlanadi. Masalan, "G'arib oshiq" dostonida lirik va mayin zarblar ustunlik qilsa, "Qirq qiz" dostonida keskin va shiddatli zarblardan foydalaniladi» [4,33-34b]. Demak, professional dostonchi nafaqat kuyni bilishi, balki o'ng qo'l texnikasi orqali asarning dramaturgiyasini yarata olishi shart. 3. Chap qo'l texnikasi va pozitsiyalar (applikatura) masalasi

Professional ta'limda dutar ijrochiligining yana bir muhim jihati – bu chap qo'l barmoqlarining harakati va pozitsiyalar (parda bosish o'rinlari) masalasidir. R.Allaniyazov o'z ishida dutar dastasidagi pozitsiyalarning joylashuvini sxemalar orqali tahlil qiladi (I, II, III pozitsiyalar va h.k.).

Folklor ijrochiligida baxshilar ko'pincha eshitish qobiliyatiga (sezgiga) tayanib parda bosgan bo'lsalar, professional ta'limda aniq applikatura (qaysi parda qaysi barmoq bilan bosilishi) qoidalari o'rgatiladi. Bu nima uchun muhim?

- Birinchidan, toza intonatsiyaga erishish uchun. Doston kuyidagi mayda melizmlar (bezaklar, qochirimlar)ni aniq ijro etish uchun barmoqlar dastada to'g'ri joylashishi kerak.

- Ikkinchidan, tezlik va chaqqonlik uchun. Murakkab passajlarni ijro etganda, noto'g'ri qo'yilgan barmoq ijrochini "tutilib" qolishiga olib keladi. R.Allaniyazovning yozishicha: «Duwtar tenorda pozitsiyalarning joylashuvi (I-VII pozitsiyalar) va unda barmoqlarning almashinishi (1-2-4 barmoqlar kombinatsiyasi) ijrochinining texnik imkoniyatlarini kengaytiradi» [4,99b]. Bu ilmiy yondashuv shuni ko'rsatadiki, zamonaviy doston ijrochiligi – bu aniq hisob-kitob va mashaqqatli mehnatni talab qiladigan sohadir.

4. Yakkanavozlik va jo'rnnavozlik sintezi

Maqola mavzusidan kelib chiqib aytish mumkinki, dutar doston ijrosida ikki xil funksiyani bajaradi: *Jo'rnnavozlik* (Accompaniment): Baxshi kuylayotgan

paytda uning ovozigga tayanch bo'ladi, tonalitni ushlab turadi va nafas olishi uchun pauzalarni to'ldiradi. *Yakkanavozlik* (Solo): Dostonning bo'limlari o'rtasidagi cholg'u kuylari (muqaddima, interlyudiya)da dutar yetakchi o'ringa chiqadi. Aynan shu qismlarda ijrochi o'zining bor mahoratini namoyish etadi.

Xulosa qilib aytganda, folklordan professional san'atga o'tish jarayonida dutar ijrochiligi sezilarli darajada murakkablashdi va boyidi. Endilikda talaba-yoshlardan nafaqat doston matnini yodlash, balki nota savodxonligi, ritmik aniqlik va yuksak instrumental texnika talab etiladi. R.Allaniyazovning tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, dutar ijrochiligi bo'yicha maxsus mashqlar (etudlar, gammalar) va nazariy bilimlarni egallash – bugungi kun dostonchisining professional kamoloti uchun zaruriy shartdir.

Doston ijrochiligini o'qitishning pedagogik masalalari: an'ana va zamonaviylik: Dostonchilik san'atining kelajagi bevosita uning ta'lim tizimi bilan bog'liq. Tarixan bu jarayon «ustoz-shogird» maktabi asosida og'zaki shaklda rivojlanib kelgan bo'lsa, bugungi kunga kelib u ilmiy-nazariy asosda tizimlashtirilgan professional ta'lim shakliga o'tdi. Folklordan professional ijrochilikka o'tishdagi eng murakkab jarayon aynan mana shu "o'tish davri" pedagogikasida namoyon bo'ladi. Botir Matyaqubov o'zining darsligida dostonchilikni o'qitishning pedagogik tamoyillarini chuqur tahlil qilib, shunday yozadi: «Doston va uning nomalarini ijro qilish faqat o'sha yaratuvchi, baxshi-shoir fikru xayollarining talqini yoki badiyasi bo'libgina qolmasdan, uning o'ta murakkab jismoniy va ruhiy kechinmalardan iborat jarayondir. Ijro badiiy jihatdan yuksak bo'lishi uchun unda baxshining diqqati, sezgisi, idroki, tafakkuri, tasavvuri va emotsiyasi (histuyg'u va hayajon) hamda eng asosiysi ovoz ruhiyati faol ishtirok etishi zarur.» [1,11b]. Ushbu fikrni kengaytirib, zamonaviy dostonchilik pedagogikasidagi uchta asosiy yo'nalishni alohida ko'rsatib o'tish joiz:

1. Ovoz fiziologiyasi va nafas texnikasi An'anaviy maktabda shogird ustoziga taqlid qilish orqali ovozi sozlagan bo'lsa, zamonaviy oliy ta'limda talaba o'z ovoz

apparatining anatomiyasini tushunishi shart. Dostonchi (ayniqsa, jirov yo'nalishida) ko'krak va bo'g'iz rezonatorlaridan faol foydalanadi. B.Matyaqubov ta'kidlaganidek, «diafragmal nafas olish» ko'nikmasini shakllantirmay turib, uzoq hajmli dostonlarni ijro etish mumkin emas. Noto'g'ri qo'yilgan nafas ijrochining tez charchashiga va ovoz pardalarining zo'riqishiga olib keladi.

2. Matn ustida ishlash va xotira mashqlari Doston – bu minglab misralardan iborat epik asar. Uni yodlash va tinglovchiga yetkazishda pedagogik usullar muhim o'rin tutadi. Agar folklor namunalarida matn qisman improvizatsiya qilingan bo'lsa, professional ta'limda matnning badiiy yaxlitligi va so'zning ohangdorligiga qat'iy talablar qo'yiladi. Pedagog talabaga nafaqat so'zlarni yodlashni, balki har bir so'zning musiqiy urg'usini va hissiy yukini to'g'ri taqsimlashni o'rgatishi lozim.

3. Sahnada o'zini tutish va aktyorlik mahorati Dostonchi – bu "bir kishilik teatr"dir. U bir vaqtning o'zida ham muallif, ham bastakor, ham ijrochi, ham aktyor vazifasini bajaradi. B.Matyaqubov o'quv qo'llanmasida ijrochining sahnadagi psixologik holatiga alohida to'xtalib: «Dostonchining ovozi va ijrochilik faoliyati, jo'shqinligi, shiddati, his-hayajon va emotsiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ijodkor tomonidan yaratilgan doston, terma va boshqa asardagi fikr va maqsadni undagi badiiy emotsional qiyofalar tizimini tinglovchiga yetkazib bera olishi zarur. Bunda baxshi doston kayfiyatiga mos, ovozig va o'ziga xos ravishda qizg'inlik, ifoda va joziba baxsh etgan holda kuylaydi. Doston hech qanday emotsiya va his-hayajonsiz aytilgan bo'lsa, tinglovchi yuragiga yetib bora olmaydi, uni befarq qoldiradi va tomoshabin ijrodan, baxshidan norozi bo'ladi. Shuning uchun baxshi har bir dostonning badiiy emotsional obrazlar mazmuniga chuqur kirib bora olishi, undagi qayg'urish, zorlanish, quvonish, tantana, hazil va boshqa kayfiyat turlarini ishonchli yoritib bera olishi kerak» [1,13], – deb ta'kidlaydi. Bu esa bo'lajak dostonchidan musiqa ilmidan tashqari, psixologiya va aktyorlik asoslarini ham egallashni talab

qiladi. Shunday qilib, doston ijrochiligini o'qitishda ikki xil yondashuv sintezi zarur: Birinchidan, xalq og'zaki ijodidagi erkinlik, badiha va milliy koloritni saqlab qolish (Folklor an'anasi). Ikkinchidan, nota savodxonligi, ovoz gigiyenasi va sahna madaniyatini shakllantirish (Akademik yondashuv). Faqatgina ushbu omillar uyg'unlashganda, biz haqiqiy professional – zamonaviy dostonchi kadri tarbiyalashga erishamiz.

Xulosa sifatida shuni takidlash kerakki qoraqalpaq dostonchiligi — xalq tafakkuri, musiqiy didi va ijrochilik mahoratining yuksak namunasi. Ushbu maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, dostonchilik san'atining folkloridan professional ijrochilikka o'tish jarayoni murakkab, ammo zaruriy transformatsiyadir. Bu jarayonda so'z, kuy va ijro sintezi yangi sifat bosqichiga ko'tariladi. Birinchidan, folklor va adabiy asoslar (jirov va baqsi yo'nalishlari) saqlanib qolgan holda, ular zamonaviy sahna talablariga moslashtirilmoqda. Matnning tarixiyliigi va badiiyliigi buzilmagan holda, uning tinglovchiga yetkazilish shakllari takomillashmoqda. Ikkinchidan, cholg'u ijrochiligi, xususan, dutar san'ati doston ijrosining ajralmas qismiga aylandi. "Ala moynaq" dutaridagi zarb va shtrixlarning mukammallashuvi dostonning drammatizmini kuchaytirib, uni shunchaki hikoya qilishdan musiqiy spektakl darajasiga olib chiqdi. Uchinchidan, pedagogik ta'lim tizimining yo'lga qo'yilishi bu san'atning kelajagini ta'minlovchi asosiy omildir. Ustoz-shogird an'alarining ilmiy metodika (ovoz fiziologiyasi, nota savodi, psixologiya) bilan boyitilishi raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkonini bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy dostonchi – bu nafaqat merosni saqlovchi, balki uni rivojlantiruvchi ijodkordir. Soha oldida turgan asosiy vazifa – milliy o'zlikni yo'qotmagan holda, jahon musiqa madaniyati yutuqlaridan samarali foydalanish va qoraqalpaq dostonchiligini umuminsoniy qadriyat sifatida dunyoga tanitishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Matyaqubov B. Doston ijrochiligini o'qitish uslubiyati. – Toshkent: «Nodirabegim» nashriyoti, 2021. – 2-3, 13-16-betlar.
2. Ayimbetov Q. Qaraqalpaq folklori. – Nukus: «Qaraqalpaqstan» nashriyoti, 1977. – 3-4-betlar.
3. Jarimbetov Q., Orazimbetov Q. Qaraqalpaq adabiyati. – Nukus: «Bilim» nashriyoti, 2010. – 8-9-betlar.
4. Allaniyazov R. Duwtar áspabınıń tariyxı hám atqarıw sheberligin rawajlandırıw jolları: Magistrlik dissertatsiyası. – Nukus: Ajiniyaz nomidagi NDPI, 2022. – 33-34-betlar.

REZYUME. Ushbu maqolada qoraqalpaq dostonchilik san'atining noyob sinkretik tabiati, ya'ni so'z, kuy va ijro uyg'unligi tadqiq etilgan. Muallif dostonchilikning an'anaviy folklor shaklidan professional akademik ijrochilikka o'tish jarayonidagi tarixiy va uslubiy o'zgarishlarni tahlil qiladi. Maqolada "Jirov" va "Baqsi" ijrochilik maktablarining o'ziga xos xususiyatlari, xususan, "Ala moynaq" dutarining texnik imkoniyatlari, zarb va shtrixlarning badiiy vazifalari yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada ustoz-shogird an'alarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar (ovoz fiziologiyasi, nota savodxonligi) bilan uyg'unlashtirish masalalari ilmiy asoslangan. Tadqiqot natijasida zamonaviy dostonchilik ta'limini rivojlantirish bo'yicha xulosalar taqdim etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуется уникальная синкретическая природа каракалпакского дастанного искусства, то есть гармония слова, мелодии и исполнения. Автор анализирует исторические и методологические изменения в процессе перехода от традиционной фольклорной формы дастана к профессиональному академическому исполнению. В статье освещены особенности исполнительских школ "Жиров" и "Баксы," в частности, технические возможности дутара "Ала мойнак," художественные функции ударов и штрихов. Также в статье научно обоснованы вопросы гармонизации традиций наставник-ученик с современными педагогическими технологиями (физиология голоса, нотная грамотность). В результате исследования представлены выводы по развитию современного эпического образования.

SUMMARY. This article explores the unique syncretic nature of the Karakalpak epic art (Dastan), focusing on the harmony of word, melody, and performance. The author analyzes the historical and stylistic transformations in the transition of epic performance from traditional folklore to professional academic performance. The article highlights the distinctive features of the "Jirov" and "Bakhshi" performance schools, specifically examining the technical capabilities of the "Ala Moynaq" dutar, as well as the artistic functions of rhythmic strokes (zarb) and musical articulation. Furthermore, the synthesis of traditional "master-apprentice" traditions with modern pedagogical technologies (vocal physiology, music literacy) is scientifically substantiated. The study presents conclusions for the development of modern epic performance education.

MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA O'QUVCHILAR OVOZINI TARBIYALASHDA VOKAL SAN'ATINING AHAMIYATI

Naǵmetova Gúlzar Bulatbaevna – *assistent o'qituvchi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: musiqa madaniyati, vokal pedagogikasi, ovoz turi, tembr, diapazon, tessitura, ma'naviy tarbiya, maqom, estetik did.

Ключевые слова: музыкальная культура, вокальная педагогика, тип голоса, тембр, диапазон, тесситура, духовное воспитание, маком, эстетический вкус.

Key words: music culture, vocal pedagogy, voice type, timbre, range, tessitura, spiritual education, maqom, aesthetic taste.

Bugungi kunda o'sib kelayotgan yosh avlodni jismonan sog'lom, ma'nan yetuk shaxslar qilib tarbiyalash jamiyatimiz oldida

turgan eng dolzarb muammolardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev yoshlarimizni sog'lom va

barkamol etib tarbiyalash masalalarida mulohaza yuritib shunday deydilar – “Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo’g’inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o’zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz [1]”.

Milliy pedagogika asoschilaridan biri Abdurauf Fitratning “Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo’lishi, baxtli bo’lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo’lishi yoki zaif bo’lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e’tibordan qolib, o’zgalarga tobe va qul, asir bo’lishi ularning o’z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog’liqdir”- degan so’zlari yosh avlod tarbiyasida katta ahamiyatga egadir. Umumiy o’rta ta’lim maktablarining yana 11 yillik ta’lim tizimiga o’tkazilishi ta’lim-tarbiya jarayonida amalga oshirilishi lozim bo’lgan ma’naviy-ma’rifiy ishlar ko’lamini yanada kengaytirish va sifat jihatidan yangilashni talab etadi. Bu o’z navbatida ta’lim-tarbiya sohasida faoliyat yuritayotgan ustozlardan ijodiy izlanishni, ishga yangicha yondashishni, fidoiy mas’uliyatni, hamda o’z kasbining haqiqiy ustasi, jonkuyari bo’lishni talab qiladi.

Umumta’lim maktablari o’quvchilarini “Musiqqa madaniyati darslari orqali ma’naviyatlarini oshirish, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, xalqimizning ma’naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirishni namoyon etish, vatanparvarlik g’oyalarini shakllantirishda musiqa vositalaridan, jumladan musiqiy janrlardan biri vokal san’atini anglash, tushunish, tahlil qila olish ko’nikmalarini singdirish katta ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlab, unga zamon talabidan kelib chiqib yondashish zarurligini ko’rsatadi. Xalqimiz ayniqsa she’riyat bilan bevosita bog’langan folklor qo’shiqlari, bolalar qo’shiqlari, maqom sikllari, katta va mumtoz ashulalarga nihoyatda boy. Keyingi yillarda Yevropa uslubidagi vokal asarlari ham yaratildi.

O’quvchi ma’naviyatini shakllantirish, bu doimiy tizimlilik, uzviylikni, davomiylikni talab etadi. Shuning uchun ma’naviy-ma’rifiy ishlarning yanada mazmunini boyitib, o’quvchilarni ijodkorlikka yo’naltirish katta ahamiyat kasb etadi. Pedagog o’quvchining ovoz xususiyatlarini uning ijrochilik usulidan

ajrata bilish kerak. Ovoz turini aniqlashda tembr, diapazon, registr tuzilishining xususiyatlari, markaziy tovushlar, tessiturani ushlay bilish qobiliyati, hamda fiziologik – anatomik belgilar (Ovoz bog’lamlarining uzunligi va zichligi, rezonator tizimlari va boshqalar), xronaksimmetriya kabi qator alomatlar hisobga olinishi kerak. Tajribali vokal o’qituvchisi o’quvchining ovoz tembridan ko’p narsani bilib oladi. Bu shaxsiy akustik xususiyat turli tessituralarda sinchiklab tekshirilishi lozim. Tembrning eng yaxshi sifatlarini eshitish uchun bir asarni yondosh tonalliklarga ko’chirib ijro etish mumkin. Diapazon ham ovoz turini aniqlovchi belgilardan biridir. Biroq u o’quvchida doim ham to’la hajmda ifodalanmasligi mumkin. Ko’pincha u chegaralangan bo’ladi. Ba’zi hollarda uchraydigan “metso soprano” va “soprano” tonlarini o’z ichiga olgan, nihoyatda keng diapazon ham foyda bermaydi. Ovozni to’g’ri tasnif qilishda registr tuzilishini o’rganish yordamchi vositadir. Yangrashi chiroyli bo’lgan o’tish va markaziy tonlarning joylashishi ham ovozni to’g’ri aniqlashda ko’mak bo’la oladi. Vokalistlarda o’ziga xos quyidagi o’tish tonlari mavjud: Tenor mi – fa – fa – diez birinchi oktava. Bariton re – mi – bemol – si kichik oktava do - do diez birinchi oktava. Soprano mi – fa – fa – diez ikkinchi oktava. Metso soprano do diez – re – diez ikkinchi oktava. U yoki bu tessiturani ushlab turish qobiliyati ma’lum darajada o’quvchining ovoz diapazoni qanday ekanligigiga bog’liq. Diapazonning cheklanganligi o’quvchining tessitura imkoniyatlarini ham cheklab qo’yadi. Shunday bo’lsada ularni o’rganish ovoz tipini aniqlashda katta yordam beradi. Ovozning fiziologik, anatomik belgilari va xronaksimmetriya yordamchi omil vazifasini o’tashi mumkin. Bolalar ovozinig turlari. Soprano – (diskant) - yuqori ovoz, yengil, o’zgaruvchan yumshoq yangraydi. Katta ta’sir kuchiga ega (do – birinchi oktava, fa, sol- ikkichi oktava). Alt- bolalar pastki ovozi- kuchli va birmuncha yo’g’on jarangdor tembrga ega. (sol, lya- kichik oktava, re – mi ikkinchi oktava) Ta’lim jarayonida ovoz turlarini, uning hajmini, kengligini aniqlash orqali ovoz xarakteriga mos bo’lgan vokal

mashqlari hamda qo‘shiqalar kuylatib boriladi, bu esa ovoz hajmi kengligini chiroyli, rang-barang tembrda va jarangdor bo‘lishiga imkon yaratadi. Bo‘lajak vokal o‘qituvchilari yuqorida aytib o‘tgan ovoz turlari, ovoz hajmi kengliklarini o‘rgangan holda, qo‘shiqlarni yoqimli, dilrabo ohanglarda kuylay olishi uchun vokal uslubiyotini kasbiy ko‘nikmalarini puxta o‘zlashtirishi zarur deb bilamiz.

Xulosa qilib aytganda musiqa madaniyati darslarida vokal san‘ati vositasida o‘quvchilar

ma‘naviyatini shakllantirish uzluksiz pedagogik jarayon hisoblanadi. Ovoz turini to‘g‘ri aniqlash, metodik asoslangan mashqlarni qo‘llash va milliy musiqa merosidan foydalanish o‘quvchining estetik tafakkuri hamda ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Vokal pedagogikasi nafaqat ijrochilik mahoratini, balki shaxsning ruhiy va ma‘naviy kamolotini ham ta‘minlovchi muhim omildir. Shu bois bo‘lajak vokal o‘qituvchilari kasbiy kompetensiyalarni chuqur egallashlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruza. 2016 yil 7 dekabr. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2017 yil, 22-bet.
2. Qahhorov N.B. Vokal asoslari Toshkent, Iqtisod-Moliya. 2008 yil
3. Rizayeva M.N. Yosh xonanda kamoloti. Toshkent, “Cho‘lpon” nashriyoti, 2006 yil
4. Ismoilova M. Vokal o‘qitish metodikasi. Toshkent, “Musiqqa” nashriyoti.

REZYUME. Mazkur maqolada umumta‘lim maktablarida musiqa madaniyati darslari orqali o‘quvchilar ma‘naviyatini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Vokal san‘atining yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni, ovoz turlarini aniqlash mezonlari, tembr, diapazon, registr, tessitura va fiziologik xususiyatlarning pedagogik ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, milliy musiqa merosi, maqom san‘ati va zamonaviy vokal uslublarning o‘quvchi shaxsini shakllantirishdagi roli ochib beriladi. Tadqiqot jarayonida kuzatuv, tahlil, pedagogik tajriba va qiyosiy metodlardan foydalanildi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются теоретические и практические основы формирования духовности учащихся посредством уроков музыкальной культуры в общеобразовательных школах. Научно обосновывается роль вокального искусства в воспитании молодого поколения, критерии определения типов голоса, педагогическое значение тембра, диапазона, регистра, тесситуры и физиологических особенностей. Также раскрывается роль национального музыкального наследия, искусства макома и современных вокальных стилей в формировании личности учащегося. В процессе исследования использовались методы наблюдения, анализа, педагогического опыта и сравнительного анализа.

SUMMARY. This article analyzes the theoretical and practical foundations of the formation of students' spirituality through music culture lessons in general education schools. The role of vocal art in the upbringing of the younger generation, the criteria for determining voice types, the pedagogical significance of timbre, range, register, tessitura, and physiological characteristics are scientifically substantiated. The role of national musical heritage, maqom art, and modern vocal styles in the formation of the student's personality is also revealed. Observation, analysis, pedagogical experience, and comparative methods were used in the research process.

НЕЙРОСЕТЕВАЯ РЕСТАВРАЦИЯ КЛАССИКИ УЗБЕКСКОГО КИНО: ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Дилором Мирсаидова - доцент

кафедры "Звукорежиссуры и операторского мастерство",
Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Tayanch soʻzlar: neyrotarmoq texnologiyalari, ovoz restavratsiyasi, fonogramma, oʻzbek kinematografiyasi, ovoz rejissyorligi, pedagogika, sunʼiy intellekt.

Ключевые слова: нейросетевые технологии, реставрация звука, фонограмма, узбекский кинематограф, звукорежиссура, педагогика, искусственный интеллект.

Key words: neural network technologies, sound restoration, phonogram, Uzbek cinematography, sound engineering, pedagogy, artificial intelligence.

Введение. Проблема сохранения аудиовизуального наследия национального кинематографа в последние десятилетия приобретает особую актуальность. В условиях цифровизации архивных фондов внимание исследователей и практиков всё чаще сосредотачивается не только на визуальной реставрации киноизображения, но и на восстановлении звуковой составляющей фильма, которая является важнейшим носителем художественного смысла. Фонограммы классических фильмов узбекского кинематографа, созданных в 1940–1980-е годы, зачастую характеризуются значительной степенью технической деградации. Это обусловлено как особенностями использовавшихся в тот период звукозаписывающих технологий, так и физическим износом магнитных и оптических носителей. В результате нарушается целостность художественного восприятия фильма, снижается выразительность актёрской речи, музыкального сопровождения и звуковой среды. Особую ценность в этом контексте представляют фонограммы классических фильмов узбекского кинематографа, таких как «Тахир и Зухра» (1945), «Алишер Навои» (1947), «Ты не сирота» (1962), «Минувшие дни» (1969), «Шум бола» (1974), «Абдулладжан» (1991). Звуковое оформление этих кинолент отражает не только технические возможности своей эпохи, но и эстетические принципы национальной школы кино, в которой звук выполнял важную драматургическую и эмоционально-смысловую функцию.

Появление и активное развитие нейросетевых технологий открывает новые перспективы в области реставрации звука и одновременно ставит перед системой профессионального образования новые педагогические задачи.

Методология исследования

Анализ архивных фонограмм узбекских художественных фильмов позволяет выделить ряд типичных проблем: высокий уровень фонового и индустриального шума; импульсные помехи и искажения, вызванные повреждением носителя; ограниченный частотный диапазон, особенно в области высоких частот; снижение разборчивости диалогов; нестабильность динамического диапазона; рассинхронизация звука и изображения в результате копирования и переозвучивания. Традиционные методы цифровой обработки звука, основанные на эквализации, динамической обработке и спектральном редактировании, требуют значительных временных ресурсов и высокого уровня профессиональной подготовки специалиста, что ограничивает их массовое применение в архивной практике. Анализ архивных фонограмм узбекских художественных фильмов показывает, что применение нейросетевых алгоритмов позволяет значительно повысить качество звукового материала при условии сохранения его художественной аутентичности.

Так, при работе с фонограммой фильма «Ты не сирота» (реж. Ш. Аббасов, 1962) основной проблемой является высокий уровень фонового шума и снижение

разборчивости диалогов, обусловленные особенностями оптической звукозаписи. Использование нейросетевых методов шумоподавления позволяет улучшить читаемость речи без разрушения тембральной структуры голосов актёров. В фильме «*Минувшие дни*» (1969), снятом по мотивам романа Абдуллы Кадыри, особое значение имеет музыкально-звуковая ткань, формирующая историческую атмосферу повествования. Нейросетевые технологии в данном случае применимы для восстановления утраченных частотных компонентов и выравнивания динамического диапазона, что способствует более точной передаче музыкального и речевого материала. Фонограммы фильмов «*Тахир и Зухра*» и «*Алишер Навои*» характеризуются значительным количеством артефактов, связанных с физическим износом носителей. Применение алгоритмов искусственного интеллекта позволяет автоматизировать процесс обнаружения и локализации дефектов, существенно сокращая время реставрационных работ.

Анализ и результаты

Нейросетевые алгоритмы, основанные на методах машинного обучения и глубинного анализа звукового сигнала, позволяют автоматизировать и оптимизировать ряд процессов, ранее выполнявшихся исключительно вручную.

В практике реставрации фонограмм наибольшее распространение получили следующие направления применения ИИ: интеллектуальное шумоподавление с сохранением тембральных характеристик; восстановление утраченных частотных компонентов речи и музыки; реконструкция динамического диапазона без выраженных артефактов; повышение разборчивости диалогов; автоматическое обнаружение и классификация дефектов фонограммы.

При этом нейросетевые технологии не подменяют художественного решения звукорежиссёра, а выступают в качестве инструмента, расширяющего его профессиональные возможности. Одним из ключевых вопросов применения нейросетей в реставрации классического

кино является проблема сохранения авторского замысла. Чрезмерное использование алгоритмов может привести к «осовремениванию» звучания и утрате характерных для эпохи акустических особенностей. В этом контексте особое значение приобретает роль звукорежиссёра как медиатора между технологией и художественным содержанием. Профессионал должен обладать не только техническими навыками, но и развитым художественным слухом, историческим мышлением и чувством стилистической меры. Интеграция нейросетевых инструментов в образовательный процесс подготовки звукорежиссёров требует пересмотра традиционных педагогических подходов. Обучение должно быть направлено не на механическое освоение программных средств, а на формирование осознанного и критического отношения к возможностям ИИ. Ключевыми педагогическими задачами являются: развитие аналитического слуха; формирование навыков оценки художественной целесообразности обработки; понимание исторического контекста реставрируемого материала; воспитание ответственности за сохранение культурного наследия. Использование фрагментов фильмов узбекского классического кинематографа в учебном процессе способствует формированию у студентов не только профессиональных навыков реставрации звука, но и осознания культурной миссии звукорежиссёра.

Работа с фонограммами таких фильмов, как «*Шум бола*» и «*Ты не сирота*», позволяет наглядно продемонстрировать взаимосвязь звукового решения, драматургии и национального колорита.

В рамках практических занятий студентам предлагается сопоставить оригинальное звучание архивной фонограммы и результаты нейросетевой обработки, что развивает критическое мышление и способность к осознанному художественному выбору. Эффективной представляется модель обучения, основанная на сочетании теоретических занятий и практических лабораторных

работ, включающих: анализ исходного состояния архивной фонограммы; сравнение результатов традиционной и нейросетевой обработки; коллективное обсуждение художественных решений; разработку рекомендаций по степени допустимого вмешательства в оригинальное звучание. Такая модель способствует формированию у студентов целостного профессионального мышления и готовности к работе с современными технологиями.

Заключение. Нейросетевые технологии становятся важным фактором развития практики реставрации звукового наследия узбекского кинематографа.

Их педагогический потенциал заключается не только в повышении

эффективности технической обработки, но и в формировании нового типа профессионального мышления звукорежиссёра, сочетающего технологическую компетентность, художественную чувствительность и историческую ответственность.

Рассмотрение практики реставрации фонограмм фильмов «Ты не сирота», «Минувшие дни», «Тахир и Зухра» и других произведений узбекского кинематографа позволяет сделать вывод о том, что нейросетевые технологии при грамотном и педагогически осмысленном применении становятся эффективным инструментом сохранения национального аудиовизуального наследия.

Список литературы

1. Мирсаидова Д. Искусство дубляжа в узбекском кинематографе: Сохранение национального колорита (1970–1980-е годы) // *O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti xabarları*.
2. Гаппарова Н., Халбаева С. Современные подходы к синтезу звука и изображения в экранных искусствах // *Yangi Renaissance Ilm-Fan Taraqqiyoti*. 2025.
3. Gapparova, Nargiza. "Звук и воображение радиослушателя." *O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim, Fan*: 104.
4. Shokirova, Gulrukh Batirovna. "The Historical Development of Television: From Its Early Stages to the Digital Era." *Multidisciplinary Journal of Science and Technology* 5.3 (2025): 861-862.
5. Qalandarov, Izzat. "O‘zbek kinosida ilk tarixiy filmlar va ularda operatorlik mahorati." *O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti xabarları*.
6. Amanmuradov, ShCh. "Peculiarities of the sound-view montage of the film" the man leaves the birds." *Oriental Art and Culture* (2022).
7. Mirsaidova D. I. Features and originality of the development of the art of dubbing in Uzbek cinema // *Oriental Art and Culture*. – 2024. – Т. 5. – №. 2. – С. 575-580.
8. Мирсаидова Д. И. Развитие творческих кадров для киноиндустрии в странах СНГ: образование, поддержка и перспективы // *Киноиндустрии государств-участников СНГ и национальные киношколы: традиции и новаторство*. – 2024. – Т. 1. – С. 121-125.

REZYUME. Maqola o‘zbek kinosining klassik asarlari fonogrammalarini qayta tiklash va restavratsiya qilish amaliyotida neyrotarmoq texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari tahliliga bag‘ishlangan. Unda XX asr o‘rtalaridagi arxiv kinfonogrammalariga xos bo‘lgan asosiy ovozli nuqsonlar hamda ularni tuzatishda qo‘llaniladigan zamonaviy sun‘iy intellekt algoritmlari ko‘rib chiqiladi. Neyrotarmoq vositalarini ovoz rejissyorlarini tayyorlash tizimiga joriy etishning pedagogik jihatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Talabalarda sun‘iy intellekt texnologiyalari bilan tanqidiy va mas‘uliyatli ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish zarurligi milliy kino merosining badiiy o‘ziga xosligini (autentikligini) saqlab qolishning eng muhim sharti sifatida asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу возможностей применения нейросетевых технологий в практике восстановления и реставрации фонограмм классических фильмов узбекского кинематографа. Рассматриваются основные типы звуковых дефектов, характерные для архивных кинофонограмм середины XX века, а также современные

алгоритмы искусственного интеллекта, используемые для их коррекции. Особое внимание уделяется педагогическому аспекту внедрения нейросетевых инструментов в систему профессиональной подготовки звукорежиссёров. Обосновывается тезис о необходимости формирования у студентов навыков критической и ответственной работы с технологиями искусственного интеллекта как важнейшего условия сохранения художественной аутентичности национального кинонаследия.

SUMMARY. The article is devoted to the analysis of the possibilities of using neural network technologies in the practice of restoring and renovating the soundtracks of classical Uzbek cinema. The study examines the main types of sound defects characteristic of archival film phonograms from the mid-20th century, as well as modern artificial intelligence algorithms used for their correction. Special attention is paid to the pedagogical aspect of integrating neural network tools into the professional training system for sound engineers. The author substantiates the necessity of developing students' skills for critical and responsible work with AI technologies as a vital condition for preserving the artistic authenticity of the national cinematic heritage.

YOSH IJROCHILARDA ORKESTR MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

Kurbanova Mukammalxon Mamurovna – dotsent v.v.b.

Qo‘qon davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: orkestr madaniyati, yosh ijrochilar, pedagogik model, jamoaviy ijrochilik, intonatsion uyg‘unlik, ritmik intizom, dirijorlik pedagogikasi, sahna madaniyati.

Ключевые слова: оркестровая культура, молодые исполнители, педагогическая модель, коллективное исполнение, интонационная гармония, ритмическая дисциплина, педагогика дирижирования, сценическая культура.

Key words: orchestral culture, young performers, pedagogical model, collective performance, intonational coherence, rhythmic discipline, conducting pedagogy, stage culture.

Zamonaviy musiqa ta‘limi tizimida yosh ijrochilarda nafaqat individual ijrochilik mahoratini, balki orkestr madaniyatini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Orkestr madaniyati — bu musiqiy matnni jamoaviy idrok etish, intonatsion uyg‘unlik, ritmik intizom, dinamik muvozanat hamda ijrochilik mas‘uliyatining majmui bo‘lib, u yosh musiqachining professional shakllanishida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Ayniqsa, milliy va akademik orkestrlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, orkestr madaniyatini ongli va tizimli pedagogik model asosida shakllantirish yosh ijrochilarning sahna madaniyati, musiqiy tafakkuri va estetik didini yuksaltiradi.

Pedagogik nuqtai nazardan orkestr madaniyati tushunchasi yosh ijrochilarda musiqiy faoliyatni jamoaviy anglash, umumiy badiiy maqsadga bo‘ysunish hamda ijrochilik mas‘uliyatini shakllantirish jarayonini

ifodalaydi. Bu tushuncha faqat texnik aniqlik bilan chegaralanmay, balki musiqiy tafakkur, estetik ong va ijrochilik etikasining uyg‘un rivojini taqozo etadi. Orkestr madaniyatini shakllantirishda pedagog-dirijyor tarbiyachi, psixolog, ijodiy yetakchi sifatida faoliyat yuritadi. U nafaqat musiqiy aniqlikni, balki jamoaviy intizom, estetik mas‘uliyat va sahna etiketini ham shakllantiradi.

Orkestr madaniyati intonatsion aniqlik va uyg‘unlik, ritmik barqarorlik va jamoaviy temp sezgisi, dinamik muvozanat va tembr uyg‘unligi, dirijyor ishoralarini anglash va unga bo‘ysunish madaniyati, ansambl mas‘uliyati va o‘zaro tinglash ko‘nikmasi kabi asosiy pedagogik komponentlar orqali tavsiflanadi. Jahon orkestr pedagogikasida (xususan, Yevropa simfonik maktabida) intonatsiya masalasi ansambl eshituvini rivojlantirish orqali hal qilinadi. Berlin filarmoniyasi orkestri mashg‘ulotlarida bo‘limlararo tinglash (sectional listening)

metodi intonatsion uyg'unlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.[1] Milliy amaliyotda esa O'zbekiston davlat xalq cholg'ulari orkestri tajribasida dutor, tanbur, nay va g'ijjak guruhlarining o'zaro intonatsion moslashuvi ustoz-shogird an'anasi asosida shakllantiriladi. [2]

Orkestr madaniyatining yana bir muhim pedagogik ko'rsatkichi ritmik barqarorlik va jamoaviy temp sezgisidir. Yosh ijrochilar ko'pincha individual ritmik erkinlikka moyil bo'lib, orkestr sharoitida bu holat ansambl buzilishiga olib keladi. Shu sababli, zamonaviy orkestr pedagogikasida metroritmni his etish jamoaviy mashqlar orqali rivojlantiriladi.[3] Yaponiya yoshlar simfonik orkestrlarida dastlabki bosqichda murakkab asarlar emas, balki oddiy ritmik strukturalarga ega asarlar orqali temp-intizom tarbiyalanadi. Xuddi shunday yondashuv O'zbekistonda mavjud bolalar musiqa maktablari qoshidagi orkestrlar repertuarida ham qo'llanilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Milliy orkestrlar faoliyati yosh ijrochilarda orkestr madaniyatini shakllantirishda muhim pedagogik va ijodiy tajriba maktabi hisoblanadi. O'zbekiston davlat xalq cholg'ulari orkestri amaliyoti bu borada yetakchi o'ringa ega. Musiqashunos va bastakor Yunus Rajabiy rahbarligidagi ijodiy jarayonda yosh sozandalar orkestrni yakka ijrochilar yig'indisi emas, balki yagona badiiy organizm sifatida anglashga o'rgatilgan. Xalq cholg'ulari orkestri repertuarida tanovorlar, katta ashula yo'llari va maqom parchalarining orkestrlashtirilgan namunalari yosh ijrochilarda milliy uslubga xos orkestr madaniyatini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Milliy orkestr pedagogikasida yana bir muhim tajriba O'zbekiston davlat konservatoriyasi va uning qoshidagi xalq cholg'ulari orkestri faoliyati bilan bog'liq. Bu yerda orkestr mashg'ulotlari pedagogik jarayon sifatida tizimli tashkil etilib, yosh ijrochilar dastlab kichik ansambllar orqali jamoaviy ijroga tayyorlanadi. Ushbu yondashuvda taniqli dirijyor va pedagoglar tomonidan olib borilgan mashg'ulotlar yosh ijrochilarda ritmik intizom, intonatsion barqarorlik va sahna madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maqom ansambllari va orkestrlashtirilgan maqom jamoalari tajribasi ham yosh ijrochilar uchun muhim namuna bo'lib xizmat qiladi. Bu jamoalarda dirijyor va yetakchi sozandalar yosh ijrochilarni milliy intonatsiya, uslubiy noziklik va sahna etiketi asosida tarbiyalaydi. O'zbekiston davlat xalq cholg'ulari orkestri, konservatoriya qoshidagi orkestrlar hamda maqom jamoalari tajribasi shuni ko'rsatadiki, milliy orkestrlar yosh ijrochilarda orkestr madaniyatini shakllantirishning samarali pedagogik modeli bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tajriba jamoaviy musiqiy tafakkur, dirijyor bilan ongli muloqot, sahna madaniyati va milliy ijrochilik an'analarning uzviy davomiyligini ta'minlaydi.

Dinamik muvozanat va tembr uyg'unligi — bu orkestr madaniyatining estetik ifodasi bo'lib, u har bir cholg'u guruhining umumiy tovush manzarasidagi o'rnini anglashini talab etadi. Jahon orkestrlarida (masalan, London simfonik orkestrida) dinamik muvozanatni shakllantirishda “kam eshitish — ko'proq tinglash” tamoyili asosiy metod sifatida qo'llaniladi[4]. Milliy orkestr amaliyotida esa tembr uyg'unligi masalasi ayniqsa dolzarb bo'lib, turli akustik imkoniyatga ega cholg'ularni muvozanatlash pedagogdan yuqori darajadagi metodik mahoratni talab etadi.[5] Dirijyor ishoralarini anglash va unga bo'ysunish madaniyatini shakllantirishda yosh ijrochilar dirijyorni faqat temp ko'rsatuvchi shaxs sifatida emas, balki badiiy tafakkurni boshqaruvchi yetakchi sifatida qabul qilishi lozim. G'arbiy Yevropa orkestr pedagogikasida dirijyor ishoralarini anglash maxsus mashg'ulotlar orqali o'rgatiladi, bunda vizual idrok va musiqiy reaksiyaning uyg'unligi rivojlantiriladi[6]. O'zbek orkestr an'analari esa bu jarayon ko'proq amaliy mashg'ulotlar va sahna tajribasi orqali shakllanadi. Ansambl mas'uliyati va o'zaro tinglash ko'nikmasi orkestr madaniyatining axloqiy-pedagogik jihatini ifodalaydi. Har bir ijrochi o'z partiyasini mukammal bajarish bilan birga, umumiy musiqiy natija uchun javobgarlikni his etishi lozim.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zaro tinglash ko'nikmasi rivojlangan yosh ijrochilarda sahna madaniyati va ijrochilik ishonchi yuqori bo'ladi.[7] Yosh ijrochilar uchun orkestr madaniyati individual texnik

mahorat bilan emas, balki jamoaviy musiqiy tafakkur, intizom va estetik mas'uliyat bilan belgilanadi. Shu sababli, orkestr mashg'ulotlari oddiy ijro amaliyoti emas, balki murakkab pedagogik jarayon sifatida qaralib, maxsus metodik yondashuv asosida tashkil etilishi zarur.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, musiqa maktablari va ixtisoslashtirilgan san'at ta'lim muassasalarida o'quvchilar ko'pincha yakka ijroga tayyorlanadi, orkestr ijrochiligi esa ikkinchi darajali jarayon sifatida qaraladi. Natijada ansambl intizomi sust shakllanadi, jamoada eshitish va moslashish qobiliyati yetarli darajada rivojlanmaydi, sahnada psixologik barqarorlik pasayadi. Shu sababdan orkestr madaniyatini shakllantirish erta bosqichdan rejalashtirilgan pedagogik model asosida olib borilishi lozim.

Yosh ijrochilarda orkestr madaniyatini shakllantirish uzluksiz va tizimli pedagogik jarayon bo'lib, u musiqiy ta'limning nazariy-amaliy tamoyillariga tayangan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilib, tayanch (diagnostik), shakllantiruvchi (amaliy) va mustahkamlovchi (ijodiy) bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Tayanch (diagnostik) bosqich orkestr mashg'ulotlari uchun metodik poydevor vazifasini bajaradi. Bu davrda yosh ijrochilarning individual texnik tayyorgarlik darajasi, ritmik sezgi, intonatsion aniqlik va musiqiy eshitish qobiliyati, jamoada ishlashga psixologik tayyorgarligi kompleks tarzda tahlil qilinadi.

Orkestr madaniyatining muvaffaqiyatli shakllanishi avvalo o'quvchining individual ijrochilik imkoniyatlarini to'g'ri aniqlash va ularni jamoaviy ijroga moslashtirish bilan chambarchas bog'liq. Masalan, Yevropa yoshlar simfonik orkestrlarida (European Union Youth Orchestra) dastlabki bosqichda tinglovchi-ijrochilarning intonatsion barqarorligi va ritmik mustaqilligi maxsus diagnostik mashqlar orqali aniqlanadi. Milliy amaliyotda esa O'zbekiston ixtisoslashtirilgan san'at maktablari qoshidagi orkestrlar faoliyatida yosh sozandalarning yakka ijrodagi tayyorgarligi ustoz-shogird an'anasi asosida baholanib, shundan so'ng ular orkestr tarkibiga jalb etiladi.[2] Bu bosqichda pedagog uchun asosiy vazifa — o'quvchini

“yakka ijrochi” sifatida emas, balki jamoaviy ijrochilik subyekti, ya'ni “orkestr a'zosi” sifatida anglashga yo'naltirishdir.

Shakllantiruvchi bosqich orkestr madaniyatining asosiy komponentlari bevosita amaliy mashg'ulotlar jarayonida rivojlantiriladigan davr hisoblanadi. Bu bosqichda ansambl va orkestr mashg'ulotlari tizimli va rejalashtirilgan tarzda olib boriladi, jamoaviy tinglash, moslashish va muvofiqlashtirish ko'nikmalari shakllantiriladi, dirijor bilan badiiy-musiqiy muloqot madaniyati rivojlantiriladi. Jahon orkestr pedagogikasida bu bosqich markaziy ahamiyatga ega bo'lib, masalan, London simfonik orkestri qoshidagi yoshlar orkestrida mashg'ulotlar kichik ansambl guruhlardan boshlanib, asta-sekin to'liq orkestr ijrosiga o'tiladi. Bu usul yosh ijrochilarda o'zaro tinglash va musiqiy mas'uliyatni bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik jarayonda qisqa frazali ritmik va intonatsion mashqlar, cholg'u guruhlari bo'yicha alohida ijro (sectional rehearsal), milliy va jahon orkestr repertuaridan yosh ijrochilar imkoniyatiga moslashtirilgan asarlar bilan ishlash kabi metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy orkestr amaliyotida, xususan, O'zbekiston davlat xalq cholg'ulari orkestri tajribasida, dutor, tanbur, g'ijjak va nay guruhlari o'rtasidagi tembr va dinamik muvozanat aynan shu bosqichda shakllantiriladi. Mustahkamlovchi bosqichda orkestr madaniyati yosh ijrochining shaxsiy ijrochilik pozitsiyasiga aylanadi. Bu bosqichning asosiy vazifalari o'zlashtirilgan orkestr madaniyatini sahna va konsert amaliyotida namoyon etish, ochiq mashg'ulotlar va konsertlar orqali ijrochilik mas'uliyatini oshirish, mustaqil fikrlash va ijodiy tashabbusni qo'llab-quvvatlash kabilardan iborat.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sahna tajribasi yosh ijrochilarda orkestr madaniyatini mustahkamlashning eng samarali vositalaridan biridir. Yaponiya yoshlar orkestrlarida har bir o'quv yilining yakuni majburiy konsert faoliyati bilan yakunlanadi, bu esa ijrochilarning psixologik barqarorligi va jamoaviy mas'uliyatini oshiradi. Milliy tajribada ham yoshlar orkestrlarining respublika miqyosidagi ko'rik-

tanlov va festivallarda ishtiroki orkestr madaniyatining ijodiy jihatdan shakllanishiga xizmat qiladi.

Yosh ijrochilarda orkestr madaniyatini shakllantirish uzluksiz, bosqichma-bosqich va maqsadli pedagogik model asosida olib borilgandagina samarali natija beradi. Ushbu model yosh musiqachilarning professional rivojlanishiga, milliy va akademik orkestr

ijrochiligining sifat jihatdan yuksalishiga xizmat qiladi.

Orkestr madaniyatini shakllantirishning pedagogik modeli yosh ijrochilarning musiqiy rivojida diagnostik aniqlik, tizimli amaliyot va ijodiy mustahkamlash tamoyillariga asoslanadi hamda jamoaviy musiqiy tafakkur, ijrochilik intizomi va sahna madaniyatini uyg'un holda rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adler, S. (2002). *The Study of Orchestration*. New York: W. W. Norton & Company.
2. Rajabiy, Y. (2007). *O'zbek xalq cholg'ulari orkestri va uning rivoji*. Toshkent: San'at.
3. McPherson, G. E., & Gabrielsson, A. (2002). From sound to sign. *Musical Skill Development*, 99–115
4. Kennan, K., & Grantham, D. (1999). *The Technique of Orchestration*. New Jersey: Prentice Hall.
5. G'aniyeva, I. (2018). O'zbek cholg'u ijrochiligida ansambl madaniyati masalalari. *San'atshunoslik masalalari*, 3, 45–52.
6. Hunsberger, D., & Ernst, R. (2002). *The Art of Conducting*. New York: McGraw-Hill.
7. Hallam, S. (2010). The power of music. *International Journal of Music Education*, 28(3), 269–289.

REZYUME. Mazkur maqolada yosh ijrochilarda orkestr madaniyatini shakllantirish masalasi zamonaviy musiqa ta'limi nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Orkestr madaniyati tushunchasi jamoaviy musiqiy tafakkur, intonatsion uyg'unlik, ritmik intizom, dinamik muvozanat, dirijyor bilan muloqot madaniyati hamda ansambl mas'uliyati kabi muhim pedagogik komponentlar majmui sifatida yoritiladi. Maqolada orkestr mashg'ulotlarini oddiy ijro amaliyoti emas, balki murakkab pedagogik jarayon sifatida tashkil etish zarurligi, ushbu yondashuv yosh musiqachilarning professional shakllanishi, sahna madaniyati va estetik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется вопрос формирования оркестровой культуры у молодых исполнителей с точки зрения современного музыкального образования. Концепция оркестровой культуры рассматривается как совокупность важных педагогических компонентов, таких как коллективное музыкальное мышление, интонационная гармония, ритмическая дисциплина, динамическое равновесие, культура общения с дирижером и коллективная ответственность. В статье подчеркивается необходимость организации оркестровой подготовки не как простой исполнительской практики, а как комплексного педагогического процесса, и такой подход служит профессиональной подготовке молодых музыкантов, развитию сценической культуры и эстетического мышления.

SUMMARY. This article analyzes the issue of forming orchestral culture among young performers from the perspective of contemporary music education. The concept of orchestral culture is interpreted as a complex of key pedagogical components, including collective musical thinking, intonational coherence, rhythmic discipline, dynamic balance, the culture of interaction with the conductor, and ensemble responsibility. The article emphasizes that orchestral training should be organized not merely as performance practice, but as a complex pedagogical process. Such an approach contributes to the professional development of young musicians, the formation of stage culture, and the advancement of aesthetic thinking.

BASLANGÍSH KLASS OQÍVSHÍLARÍN TÁRBIYALAWDA TEATRDÍN ORNÍ

Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich – *assistent oqıtıwshı*

Muratbaeva Gúlnara – *magistr*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: senariya oʻyini, odob-ahloq tarbiyasi, jamiyat rivojlanishi, moliyaviy rivojlanish, barpo etish, nutq madaniyati, estetik tarbiya, emotsional rivojlanish.

Ключевые слова: сценарийная игра, нравственное воспитание, развитие общества, финансовое развитие, созидание, культура речи, эстетическое воспитание, эмоциональное развитие.

Key words: scenario game, moral education, social development, financial development, creation, speech culture, aesthetic education and emotional development.

Joqarı texnologiyalar dáwirinde hár túrli mádeniyattaǵı kontentler insannıń ruwhiyatına kúshli tásir etip, insannıń jańasha pikirlewlerine, kózqarasınıń ósiwine túrtki bolıp atır.

Házirgi zamannıń texnologiyalarınıń insan psixikasına hám tárbiyasına unamsız hám unamli tárepleri de bar. Mısalı, jańa texnologiyalar menen rawajlanıp kelgen insanlarda hár túrli túrdegi stimullar hám konfiguraciyalargá tezlik penen juwap beredi. Biraq ilimpazlardıń anıqlawınsha, kliplik pikirlew tárizine iye bolǵan insan dúnyanı pútkilley emes, bálki bir-birine baylanısı joq bolǵan waqıyalar izbe-izliginde qabıl etedi. Bul dúnyaǵa kózqaraslar baslawısh klass jasındaǵı balalarda ornatılǵanda, balalardıń dóretiwshilik baslamaların, ruwhıy etikalıq bilimniń, analitik hám logikalıq pikirlew qábiletin joytıw dárejesi asadı. Al, qanday jollar menen balalardı elektron qurılımlardan ajıratıp, olardıń bir-birine baylanıslı hám ajıralmas bolǵan haqıyqatı túsiniwine járdem beriw múmkin? Oqıwshılardı oqıw-teatr procesine baǵdarlaw, balalardıń unamli emotsional hám tárbiyalıq mashqalaların saplastırıwdıń nátiyjeli qurallarından biri esaplanadı. Teatr - ájayıp kórkem óner bolǵanlıqtan, ǵalabalıq tarmaq teatrdı barlıq tamashagóylerden ajırata almadı. Teatr zalları házir de adamlar menen tola, olar arasında kóplegen jaslar da bar. Teatr kórkem ónerine bolǵan muxabbattı mektepte oqıw waqtınan baslap úyretiw kerek. Bul haqqında V.A.Suxomli “balalar kórkem óneri ruwhıy proceslerdi, emotsional-sezimlerdi hám yadlardı sırtqı kóriniste kórsetiw zárúriyatın qanaatlandırıwda nátiyjeli esaplanadı” degen pikirge aytıp ótken. [10,270] Oyin-kúlki, saxnalıq kórinisler balanıń óz turmısına tereń kirip keletuǵın júdá zárúrlı mútajlik [3, 174

b]. Bul zárúrlıklar tiylarında, balalardıń minez-qulqınıń formalanıwına teatrlardıń ornı bar. Bul maqalamızda teatrdıń balaǵa tásirin tómendegishe kórip shıqtıq. Scenariyalıq oyun: - bul málim bir kórkem ádebiyatqa baylanıslı kóriniske eliklew arqalı alıp barılıp intonaciya, mimika, ım-ishara -belgiler, dene háreketleri menen málim bir waqıynı suwretlep beriw ushın ótkeriletuǵın spektaklli oyun. Ssenariyalıq oynıların balaǵa táseri tómendegishe: Adep-ikramlıq tárbiyası: Saxnalastırılǵan oyun balalardıń ádep-ikramlıq normalarına dus kelgende, durıs sheshim qabıl etiwine járdem beredi. Miyirim-shapat, hadallıq hám ádalat sıyaqlı ruwhıy qádiriyatlardı qalıplestiriwge táserin tiygizedii. L.S.Vygotskiydiń pikirinshe ssenariyalıq oyun arqalı balanıń oyında sáwlelengen ádep-ikramlıq normaları ádep-ikramlıqtıń rawajlanıw zonasın jaratadı [2, 62]. Social rawajlanıw: Kommunikativ kónlikpelerdi hám toparda birge islesiw qábiletin rawajlandıradı. Balalar spektakldi tayarlawda óz-ara kelisiw júrgizedi, roldı bólistiredi hám basqalardıń pikirlerin húrmet etiwge úyrenedi. «Teatr iskerligi birgelikte dóretiwshilik etiw arqalı social kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa xızmet etedi» [8,47]. Mısal: Saxna oyınında toparlıq tayınlıqtı muwapıqlıqtı talap etedi, bul bolsa sheriklik kónlikpelerin bekkemleydi. Emocionallıq rawajlanıw: Balalargá óz sezimlerin zárúrlı ańlatıwǵa hám shıǵarıwǵa, sonıń menen birge, qaharmanlar tımsalı arqalı basqalardıń sezimlerin túsiniwge járdem beriw arqalı emotsional intellekti qalıplestiredi. «Balalar ushın teatr - empatiya hám ózin basqarıwǵa úyrenetuǵın sezimler mektebi» [7,45]. Mısal: Bala unamli yamasa unamli qaharmanıń atqaratuǵın rolnı oynaw arqalı sezimlerdi túsiniwge hám basqarıwǵa járdem beredi.

Dóretiwshilik hám oyda sawlelendiriw: Qıyallow, syujetler jaratıw hám improvizaciya arqalı dóretiwshilik pikirlew oyda sawlelendiriwdi rawajlandıradı. «Teatrdá oynaw oyda sawlelendiriwdi rawajlantıradı, balağa jańa dúnyalar jaratıw hám dóretiwshilik wazıypalardı sheshiw imkaniyatın beredi» [13,102]. Mısal: Quwırshaq spektaklinde balalar quwırshaqlarğa xarakter dóretiw arqalı oylap tabıw qábiyleti rawajlanadı. Sóylew mádeniyatı: Tekstlerdi oqip sózlerdi durıs, anıq hám tınıq aytıp úyreniw menen birge sóylew diksiyasi rawajlanadı. Dialog hám monalog arqalı sózlik rezervin jaqsılaydı. «Teatr shınıǵıwları sóylew mádeniyatın hám óz pikirini isenimli ayta alıwına járdem beredi» [6,134]. Mısal: Saxna oyınlarında qatnasıw uyalshaq balalarğa anıq hám emocionallı sóylewge járdem beredi. Estetik tárbiya: Spektakllerde qatnasıw barısında hám teatr obrazların jaratıw arqalı gózzallıq sezimin rawajlandırıp, kórkem óner menen tanıstıradı. «Teatr balalarğa kórkem obrazlar dúnyasını ashıp beriw arqalı estetikalıq talǵamdı qalıplestiredi» [4,29] Mısal: Saxna bezewlerin jaratıw balalarğa gózzallıqtı qádirlewge, estetikalıq hám etikalıq sulıwlıqtı qádirlewge úyretedi. Sın pikirlewdi rawajlandırıp: Saxna oyını balalardı qaharmanlardıń minez-qulqların analizlewge hám átirapında júz berip atırǵan waqıyaların mániis mazmunını túsiniw qarar qabıllawǵa úndeydi, bul bolsa sın pikirlew qábiletin rawajlantıradı. «Saxnalıq oyın, iskerlik forması retinde, balağa refleksiya hám analiz qılıw qábiletin rawajlandırıp arqalı social wazıypalardı modellestiriw imkaniyatın beredi» [14,124] Mısal: «Shalǵam» ertekine tiykarlangan rol oynawda balalar ne ushın bir-birine járdem beriw kerekligini talqılasadı, bunıń sebepleri hám aqıbetleri talqılanadı. Ózine isenim payda etiw: Saxna oyınlarında qatnasıw kópshilik aldında sóylew qáweterin jeńiwge járdem beredi hám óz salawatın bekkemleydi. Balalar ózlerin túrli roldi kórsetiwdi úyreniwedi, bul bolsa olarğa óz isenimin asıradı. «Teatr iskerligi óz-ózin ańlatıw ushın sharayat jaratadı, balalarğa óz potencialın ashıwǵa járdem beredi» [1,56]. Mısal: Quwırshaq teatrında, bala quwırshaqtı basqarǵanlıqtan qátelesiw háweteri azayadı. Sebebi, balalar quwırshaqlardı basqarǵanlıqtan, tamashǵóylerdiń názeri quwırshaqta boladı, bala bolsa

tamashǵóylerdiń názerinen shette boladı. Qáweterleniw, tınıssızlanıwı, qorqıwı hám úyatı basım bolǵan balalardı saxnaǵa alıp shıqpastan quwırshaq teatrında saxnanıń artında yaǵniy quwırshaqtı basqarıp teatrǵa biyimlesse maqsetke muwapıq boladı. Empatik qábiletlerdi rawajlandırıp: Saxna oyınıń bir túri retinde balalardı tárbiyalawda ayırıqsha ornı bar. Balalar quwırshaq yaqı basqa shaxslardıń obrızına kiriw arqalı sol obrazdıń sezimlerin ózinde seziniw kóredi. Quwırshaqlardı janlandırıp, obraz qaharmanını keypine kiriw arqalı empatiyası rawajlanadı. «Quwırshaq teatrını, obrazlı teatrdan balalar ushın ayırıqsha ózgesheligi, quwırshaqtı basqarıp arqalı bala basqalardıń sezimlerin qawıpsız oyın forması arqalı túsiniwdi úyrenedi» [4,29 b]. Mısal: Balalar quwırshaq qaharmanlarınıń quwanışı hám qayǵısın seziniw hám quwırshaqlardıń ornına ózin qoyıp empatiyası rawajlanadı.

Mektep ortalıǵına biyimlesiw hám sociallastırıp: Saxna oyınları balalarğa toparlıq iskerlik arqalı mektep ortalıǵına iykemlesiwge járdem beredi, toparǵa tiyislik sezimi payda etedi. Bul óz gezeginde mektepke jańadan kóship kelgen balalar hám mektep bosaǵasına kelgen 1-klass oqıwshılarına ótkerilse maqsetke muwapıq boladı. «Teatr oyınları sociallastırıp kómeklesedi, toparlar arasında awızbirshilikti qalıplestiriw ushın sharayat jaratadı» [5,112]. Mısal: Toparlıq saxnalastırıp jańa kelgenlerge ulıwma dóretiwshilik wazıypa arqalı tezirek integraciyanıwına járdem beredi. Oyda sawlelendiriw hám jeke qábiletin rawajlandırıp: Saxna oyınları oyda sawlelendiriwdi xoshametleydi, balalarǵa ózleriniń gúrriń hám obrazların jaratıwǵa múmkinshilik beredi. Bul ásirese baslawsh klass oqıwshılarına zárúr. Sebebi, dóretiwshilik penen shuǵullanıw hám ózi qálegen obrazdı dóretiw mektepke muxabbatı kúsheytirip, bilim alıw motivaciyasın xoshametleydi. «Teatrdáǵı oyın bala ushın fantaziya dúnyasını ashıp beredi, bala teatrda kórkem ónerdi jaratıwshılarınıń birine aylanadı» [11,34]. Mısal: Improvizaciya yaǵniy balalar gúrrińniń dawamın oylap tabadı, balada tezlik penen oylap tabıw qábiletin menen birge dóretiwshiligi rawajlanadı.

Álbette, balalardıń minez-qulqınıń formalanıwı menen birge balanıń álemdi tanıwında, qorshaǵan ortalıq penen qarım-qatnas qurıwında hám shaxs bolıp

jetilisiwinde teatrđn ornı bólek. Hár bir ata-ana perzentleriniń keleshegi ushın balalardı

teatr menen tanıstırsaq maqsetke muwapıq bolar edi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Боал А. Игры для актеров и не-актеров. — М.: Прогресс, 1998. — С. 56.
2. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. — 1966. — № 6. — С. 62.
3. Ершова А. П. Обучение актера по системе П. М. Ершова: о секретах актёрского мастерства. Петрозаводск, 2020. 174 с.
4. Караманенко Т.Н. Кукольный театр для детей. — М.: Просвещение, 1982. — С. 29.
5. Мудрик А.В. Социализация человека. — М.: Академия, 2006. — С. 112.
6. Подласый И.П. Педагогика начальной школы. — М.: ВЛАДОС, 2000. — С. 134.
7. Сац Н.И. Дети приходят в театр. — М.: Искусство, 1961. — С. 45.
8. Сац Н.И. Дети приходят в театр. — М.: Искусство, 1961. — С. 47.
9. Скаткин, М. Н. Скаткин, М. В. Голованов; под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Скаткина, В. Н. Шацкой. Москва: Педагогика, 1980.
10. Т.Н. Кукольный театр для детей. — М.: Просвещение, 1982. — С. 34.
11. Эльконин Д.Б. Психология игры. — М.: Педагогика, 1978. — С. 102.

REZYUME. Ushbu maqolada boshlangich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda teatrlarning ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan. Bolalarning rivojlanishida odob-ahloq tarbiyasi, jamiyat rivojlanishi, moliyaviy rivojlanish, barpo etish qobiliyati, nutq madaniyati, estetik tarbiya, emotsional rivojlanishi uchun ahamiyati korsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье приводятся сведения о роли театров в воспитании учеников начальных классов. В развитии детей закреплено значение нравственного воспитания, развития общества, финансового развития, созидательных способностей, культуры речи, эстетического воспитания, эмоционального развития.

SUMMARY. This article provides information about the role of theaters in the education of primary school students. The development of children emphasizes the importance of moral education, social development, financial development, creative abilities, speech culture, aesthetic education, and emotional development.

KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA KUTUBXONALARNING PEDAGOGIK ROLI

Sharipova Dilbarxan Atajanovna – docent

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: kitobxonlik madaniyati, kutubxona, pedagogik rol, o'qish motivatsiyasi, ma'naviy tarbiya.

Ключевые слова: культура чтения, библиотека, педагогическая роль, мотивация к чтению, духовное воспитание.

Key words: reading culture, library, pedagogical role, reading motivation, moral education.

Kirish. Bugungi kunda axborot texnologiyalari tez sur'atda rivojlanayotgani bilan birga, kitobxonlik madaniyati jamiyatning ma'naviy, intellektual va madaniy rivojlanishida muhim omil sifatida tan olinmoqda. Kitob o'qish nafaqat shaxsning bilim salohiyatini oshiradi, balki uning tanqidiy fikrlash qobiliyati, axborotni

tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham mustahkamlaydi. Shu bois, kitobxonlikni targ'ib qilish davlatning ijtimoiy-madaniy siyosati markazida turadi, chunki u milliy qadriyatlarni saqlash va yosh avlodni ma'naviy barkamol yetishtirish uchun strategik ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan davlat darajasida ham kitobxonlikni

rivojlantirishga qaratilgan huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda.

Ayni paytda, 2026-yil 15-yanvarda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori “Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va aholi o‘rtasida kitob o‘qishga qiziqishni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” (PQ-9-son) mazmunan yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu qaror bilan 2026–2030-yillarda aholining kitobxonlik darajasini yiliga o‘rtacha har bir fuqaro bo‘yicha kamida 10 ta kitobga yetkazish bo‘yicha aniq maqsadlar belgilandi va shunga muvofiq davlat dasturlari joriy etildi [1]. Shu bilan birga, qaror bilan “Kitob – ma‘rifat manbai” dasturi joriy etilib, umumta‘lim muassasalarida “Jadidlar izidan” kitobxonlik klublari tashkil etilishi, ularning faoliyatini rag‘batlantirish orqali kitobga bo‘lgan qiziqish oshirilishi nazarda tutiladi. Aniq maqsadlar va tizimli chora-tadbirlarni belgilab bergan mazkur davlat siyosati kitobxonlik madaniyatini pedagogik nuqtai nazardan yondashishga mustahkam zamin yaratadi. Shu jihatdan qaraganda, kutubxonalar nafaqat axborot manbai sifatida, balki shaxsning ta‘lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik muhit sifatida ham ahamiyat kasb etadi — ularning faoliyati o‘quvchilarda o‘qishga bo‘lgan motivatsiyani shakllantirish, mustaqil izlanish ko‘nikmalarini rivojlantirish va ma‘naviy o‘sishga xilma-xil ta‘sir ko‘rsatish orqali amalga oshadi [2]. Shu bois, mazkur maqola doirasida kutubxonalar faoliyatining pedagogik mohiyati, ularning kitobxonlik madaniyatini mustahkamlashdagi roli hamda davlat siyosati bilan integratsiyalashuvi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatning ma‘naviy-madaniy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot pedagogik, sotsiokultural va kutubxonashunoslik yondashuvlari integratsiyasi asosida olib borildi. Tadqiqot metodologiyasi kitobxonlik madaniyatini shaxs rivojlanishining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qiluvchi zamonaviy ilmiy qarashlarga tayangan holda shakllantirildi. Xususan, tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, pedagogik tahlil, taqqoslash, umumlashtirish hamda kontent tahlil metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi.

Avvalo, tizimli yondashuv asosida kutubxonalar kitobxonlik madaniyatini rivojlantiruvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqildi.

Bu yondashuv kutubxona faoliyatini ta‘lim muassasalari, oila va jamiyat bilan o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilish imkonini berdi. Shu orqali kutubxonaning faqat axborot yetkazuvchi emas, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi pedagogik muhit ekanligi ilmiy asosda yoritildi. Bundan tashqari, pedagogik tahlil metodi orqali kutubxonalarda amalga oshirilayotgan kitobxonlikni rag‘batlantirishga qaratilgan tadbirlar, o‘qish klublari, adabiy uchrashuvlar va madaniy-ma‘rifiy loyihalarning ta‘limiy samaradorligi baholandi. Mazkur metod shaxsda o‘qishga bo‘lgan ichki motivatsiyaning shakllanish mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi. Tadqiqotning muhim metodologik asosini ilmiy adabiyotlar tahlili tashkil etdi. Jumladan, pedagogika nazariyasida o‘qish va kitobxonlik madaniyati masalalari bilan shug‘ullangan olimlarning ishlari chuqur o‘rganildi. Xususan, V.A. Suxomlinskiy o‘qishni shaxsning ma‘naviy kamolotiga eltuvchi asosiy vosita sifatida baholab, kutubxonani “fikrlash maktabi” deb ta‘riflaydi. Ushbu qarash tadqiqotda kutubxonani tarbiyaviy makon sifatida tahlil qilishda metodologik tayanch vazifasini bajardi [6]. Shuningdek, L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga tayangan holda, o‘qish jarayoni shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy omillari bilan uzviy bog‘liqlikda talqin qilindi. Ushbu yondashuv kutubxonani bilimlarning ijtimoiylashtirilish makoni sifatida baholash imkonini berdi [7].

Bundan tashqari, J. Brunerning konstruktivistik ta‘lim nazariyasiga ko‘ra, bilim o‘quvchi tomonidan faol o‘zlashtiriladi; shu bois kutubxonadagi mustaqil o‘qish jarayoni shaxsning kognitiv rivojiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi [3]. Kutubxonashunoslik sohasidagi tadqiqotlarda esa zamonaviy kutubxonalarning funksional o‘zgarishi, ya‘ni ularning an‘anaviy kitob saqlash markazidan ta‘limiy va madaniy platformaga aylanishi alohida ta‘kidlanadi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda chop etilgan ilmiy ishlar kutubxonachining pedagogik kompetensiyasi, o‘quvchi bilan individual ishlash usullari va

o'qish muhitini tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu qarashlar tadqiqotning nazariy poydevorini mustahkamladi. Bundan tashqari, tadqiqotda taqqoslash metodi yordamida turli yosh guruhlari uchun mo'ljallangan kutubxona faoliyati shakllari tahlil qilindi hamda ularning pedagogik samaradorligi qiyosiy baholandi. Umumlashtirish metodi esa mavjud nazariy qarashlar va amaliy tajribalarni tizimlashtirish orqali yakuniy ilmiy xulosalarni shakllantirishga xizmat qildi. Natijada, tanlangan metodologiya kutubxonalarning kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi pedagogik rolini har tomonlama ochib berish, nazariy qarashlar va amaliy tajribalarni o'zaro uyg'unlikda tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar. O'tkazilgan nazariy va pedagogik tahlillar natijalari shuni ko'rsatadiki, kutubxonalar kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ko'p qirrali va tizimli pedagogik ta'sir mexanizmlariga ega muhim institut hisoblanadi. Avvalo, kutubxona muhiti o'quvchilarda o'qishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ldi. Ayniqsa, muntazam ravishda kutubxonadan foydalanadigan o'quvchilarda o'qish jarayoniga bo'lgan ichki motivatsiya yuqori ekanligi aniqlandi.

Bundan tashqari, tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, kutubxonalarda tashkil etiladigan maqsadli pedagogik tadbirlar — adabiy kechalar, kitob taqdimotlari, tematik o'qish haftaliklari va mualliflar bilan uchrashuvlar — kitobxonlik madaniyatining barqaror rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlar orqali o'quvchilar o'qish jarayonini faqat individual faoliyat emas, balki ijtimoiy-madaniy tajriba sifatida qabul qila boshlaydi. Natijada, o'qish jarayoni shaxslararo muloqot va fikr almashish vositasiga aylanadi. Shu bilan birga, natijalar kutubxonachining pedagogik faoliyati kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda hal qiluvchi omil ekanini tasdiqladi. Xususan, o'quvchi yoshiga, qiziqish doirasiga va psixologik xususiyatlariga mos ravishda tavsiya etilgan adabiyotlar o'qishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Demak, individual yondashuv kutubxona pedagogikasining eng

samarali komponentlaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Bundan tashqari, tahlil jarayonida kutubxona faoliyatining ta'lim jarayoni bilan integratsiyalashuvi muhim natijalar berishi aniqlangan. Xususan, maktab va oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda tashkil etilgan kutubxona mashg'ulotlari o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada, o'quvchilar nafaqat matni o'qish, balki uni tahlil qilish, solishtirish va xulosalash ko'nikmalarini ham egallaydi. Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar joriy etilgan kutubxonalarda kitobxonlik faoliyatining yanada faollashgani kuzatildi. Elektron kataloglar, raqamli kutubxonalar va onlayn o'qish platformalaridan foydalanish o'quvchilarning axborotga bo'lgan kirish imkoniyatlarini kengaytirib, ularning axborot madaniyatini rivojlantirdi. Shu bilan birga, an'anaviy bosma kitoblar bilan ishlash raqamli resurslar orqali to'ldirilgani kitobxonlik jarayonining samaradorligini oshirdi. Natijalar shuni ham ko'rsatdiki, kutubxona–oila–ta'lim muassasasi o'rtasidagi hamkorlik kitobxonlik madaniyatining barqaror shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Xususan, ota-onalarning kutubxona tadbirlarida ishtiroki va bolalarning o'qish faoliyatiga qiziqish bildirishlari o'quvchilarning kitobga bo'lgan munosabatini mustahkamladi. Demak, kutubxona faoliyatining ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi uning pedagogik samaradorligini yanada oshiradi.

Muhokama

Olingan natijalar kutubxonalarning kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishdagi pedagogik roli tasodifiy emas, balki ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan tizimli jarayon ekanini tasdiqlaydi. Avvalo, tadqiqot natijalari pedagogika fanida ilgari surilgan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi bilan to'liq uyg'unlashadi. Chunki kitobxonlik madaniyati faqat o'qish texnikasini egallash bilan chegaralanmay, balki shaxsning intellektual, axloqiy va madaniy kamolotini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, kutubxonalar an'anaviy ta'lim muassasalarini to'ldiruvchi norasmiy pedagogik makon sifatida faoliyat yuritadi.

Natijalarda aniqlanganki, kutubxona muhitida o'qish majburiyat emas, balki ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojga aylanishi o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiradi. Bu holat pedagogika nazariyasida ta'kidlangan ichki motivatsiyaning ustuvorligi g'oyasini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, kutubxonachining pedagogik faoliyati bilan bog'liq natijalar shuni ko'rsatadiki, kutubxonachi shunchaki axborot yetkazuvchi emas, balki tarbiyachi-pedagog sifatida faoliyat yuritishi zarur. Individual yondashuv, yosh va qiziqishlarga mos adabiyot tanlash, o'quvchi bilan muloqotga asoslangan ishlash usullari kitobxonlik madaniyatining barqaror shakllanishiga olib keladi. Bu esa zamonaviy pedagogik kompetensiyalar tizimida kutubxonachining o'rni tobora kengayib borayotganini anglatadi. Natijalar va ularning tahlili shuni ham ko'rsatadiki, kutubxonalarning ta'lim muassasalari bilan integratsiyalashuvi o'quvchilarning axborot bilan ishlash madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki hozirgi davrda muammo faqat axborotga ega bo'lish emas, balki uni tanlash, tahlil qilish va tanqidiy baholash qobiliyatiga ega bo'lishdir. Shu ma'noda, kutubxona pedagogik faoliyati o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning samarali vositasiga aylanadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan kutubxona faoliyati yuzasidan olingan natijalar zamonaviy ta'lim paradigmasiga mos keladi. Elektron resurslardan foydalanish o'quvchilarning axborot savodxonligini oshirsa-da, an'anaviy bosma kitoblarning pedagogik va estetik ahamiyati saqlanib qolayotgani muhim jihat sifatida baholanadi. Demak, raqamli va an'anaviy o'qish shakllarining uyg'unligi kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda eng maqbul yondashuv hisoblanadi. Bundan tashqari, kutubxona-oila-ta'lim muassasasi hamkorligi yuzasidan olingan natijalar ijtimoiy-pedagogik jihatdan muhim xulosalarni beradi. Xususan, oila tomonidan qo'llab-quvvatlangan kitobxonlik faoliyati o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabatini mustahkamlab, uni kundalik

hayot me'yoriga aylantiradi. Bu holat pedagogika fanida ijtimoiy muhitning tarbiyadagi hal qiluvchi roli haqidagi qarashlarni yana bir bor tasdiqlaydi. Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, kutubxonalar kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ta'limiy, tarbiyaviy va ijtimoiy funksiyalarni uyg'unlashtiruvchi pedagogik tizim sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli, ularning pedagogik imkoniyatlaridan samarali foydalanish jamiyatning intellektual va ma'naviy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot natijalari kutubxonalarning kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda muhim pedagogik institut sifatida faoliyat yuritishini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlanganki, kutubxonalar shaxsning intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi ta'limiy muhitni shakllantiradi. Shu bois, ularni faqat axborot resurslari majmui sifatida emas, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi pedagogik makon sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, kutubxona muhiti o'quvchilarda o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyani shakllantirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Muntazam mutolaa jarayoni orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va xulosalash ko'nikmalari rivojlanadi. Natijada, o'qish jarayoni majburiyatdan shaxsiy ehtiyojga aylanadi. Ikkinchidan, kutubxonachining pedagogik faoliyati kitobxonlik madaniyatining barqaror rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi tasdiqlandi. Xususan, individual yondashuv, yosh va qiziqishlarga mos adabiyot tavsiyasi, shuningdek, muloqotga asoslangan ishlash usullari o'quvchilarning kitobga bo'lgan ijobiy munosabatini mustahkamlaydi. Demak, zamonaviy kutubxonachidan pedagogik kompetensiyalarga ega bo'lish talab etiladi. Uchinchidan, kutubxonalar faoliyatining ta'lim muassasalari va oila bilan integratsiyalashuvi kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning muhim sharti ekanligi aniqlandi. Bunday hamkorlik o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini mustahkamlab, uni kundalik hayotning ajralmas qismiga

aylantiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan kutubxona faoliyati o'quvchilarning axborot savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kutubxonalar kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ta'limiy, tarbiyaviy va ijtimoiy funksiyalarni uyg'unlashtiruvchi

pedagogik tizim sifatida muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ularning pedagogik imkoniyatlaridan samarali foydalanish, zamonaviy ta'lim siyosati doirasida qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish jamiyatning intellektual hamda ma'naviy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va aholi o'rtasida kitob o'qishga qiziqishni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-9-son Qarori. — Toshkent, 15-yanvar, 2026
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "2026–2030-yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish davlat dasturi to'g'risida". — Toshkent, 2026.
3. Bruner, J. S. (1960). *The Process of Education*, Harvard, Univ. Press, Cambridge, Mass.
4. Nazarov, Sh. (2020). Oila va maktab hamkorligining tarbiyaviy ahamiyati. *Ma'naviyat va ma'rifat*, 11(2), 52–59.
5. Sohiba Yo'ldasheva (2023). Axborot asrida zamonaviy kutubxonalarning o'rni. *Oriental Art and Culture*, 4 (6), 268-274.
6. Suxomlinskiy, V.A. *Yurakni bolalarga beraman*. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.
7. Vygotskiy, L. S. *Tafakkur va nutq*. — Moskva: Labirint, 1999.

REZYUME. Mazkur maqolada kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda kutubxonalarning pedagogik roli chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda kutubxonalar shaxsning intellektual, ma'naviy va madaniy rivojiga xizmat qiluvchi muhim pedagogik institut sifatida talqin etiladi. Shuningdek, kutubxona faoliyatining ta'lim jarayoni, oila va jamiyat bilan integratsiyasi, o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyani shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari kutubxonalar kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ta'limiy, tarbiyaviy va ijtimoiy funksiyalarni uyg'un tarzda amalga oshirishini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ. В статье проводится глубокий анализ педагогической роли библиотек в развитии культуры чтения. Библиотеки рассматриваются как важный педагогический институт, способствующий интеллектуальному, духовному и культурному развитию личности. Особое внимание уделяется интеграции библиотечной деятельности с образовательными учреждениями, семьёй и обществом, а также формированию внутренней мотивации к чтению. Результаты исследования показывают, что библиотеки выполняют образовательные, воспитательные и социальные функции в процессе формирования культуры чтения.

SUMMARY. This article provides an in-depth analysis of the pedagogical role of libraries in developing reading culture. Libraries are examined as significant pedagogical institutions that contribute to the intellectual, moral, and cultural development of individuals. Particular attention is paid to the integration of library activities with educational institutions, family, and society, as well as to the formation of intrinsic motivation for reading. The findings demonstrate that libraries perform educational, formative, and social functions in fostering a sustainable reading culture.

QADIMGI QORAQOLPOG‘ISTON HUDUDIDA JISMONIY MASHQLARNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

R.Z.Berdimuratov – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar. Qoraqolpog‘iston, qadimgi davr, jismoniy mashqlar, harbiy tayyorgarlik, o‘yinlar, kurash, marosim.

Ключевые слова. Каракалпакстан, древность, физические упражнения, военная подготовка, игры, борьба, обряды.

Key words. Karakalpakstan, antiquity, physical exercises, military training, games, wrestling, rituals.

Mavzuni ilmiy muammo sifatida qo‘yishda qadimgi Qoraqolpog‘iston hududi deganda Amudaryoning quyi oqimi va Orolbo‘yi vohalari, ularning ko‘chmanchi-dasht zonalari bilan uzviy aloqador madaniy makon tushuniladi. Aynan shu makonda jismoniy mashqlar faqat “sport” ma’nosida emas, balki yashash uchun zarur mehnat ko‘nikmalari, qurolli to‘qnashuvlar sharoitida chidamlilik va chaqqonlikni ta’minlovchi tayyorgarlik, shuningdek, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi marosim, o‘yin amaliyotlari sifatida shakllangan. Shu sababli tadqiqotning maqsadi jismoniy mashqlarning rivojlanishini alohida turlar tarixiga ajratib yubormasdan, ularni jamiyatning xo‘jalik-iqtisodiy, harbiy va ramziy ehtiyojlari bilan bir butun tizimda tahlil qilishdan iborat.

Metodologik asos sifatida tarixiylik va tizimlilik, madaniy-antropologik yondashuv, qiyosiy-tipologik tahlil hamda arxeologik, ikonografik va yozma manbalar uyg‘unligi tanlandi; bunda jismoniy mashqlarni ifodalovchi dalil sifatida mehnat qurollari va qurol-aslaha, ot anjomlari, tasviriy san’at motivlari, dafn marosimi atributlari hamda etnografik analogiyalar birgalikda ko‘rib chiqiladi [1; 2].

Birinchi bosqich sifatida ibtidoiy va eneolit davrlarida jismoniy mashqlar asosan bevosita tirikchilik faoliyati bilan qo‘shilib ketgan holat tavsiflanadi. Ovchilik va baliqchilikning ustuvorligi kuch, koordinatsiya, masofani chamalash, tezkor qaror qabul qilish kabi sifatlarni shakllantirgan; bu jarayon “mashq”ning maqsadli shaklga ajralmagan, ammo takrorlanuvchi mehnat harakati orqali

barqarorlashgan ko‘rinishidir. Masalan, ulotirish va nishonga urish ko‘nikmalari ov jarayonida sinovdan o‘tib, keyinchalik raqobatga asoslangan o‘yin elementlariga aylanishi ehtimoli yuqori, chunki jamoa ichidagi taqsimot va obro‘ mezonlarida mohirlik muhim omil bo‘lgan. Aynan shu yerda jismoniy mashqlar evolyutsiyasining dastlabki mezoni ko‘rinadi: amaliy foydadan ajralmagan harakatlar asta-sekin sinov, bellashuv va namoyish funksiyasini ham bajara boshlaydi. Qadimgi Orolbo‘yi iqlimi va landshafti bilan bog‘liq moslashuvlar chidamlilik, uzoq masofaga yurish va suv to‘siqlarini yengib o‘tish ko‘nikmalarini ham kuchaytirgan bo‘lib, keyingi davrlarda harbiy va transport tizimlari rivojiga zamin yaratgan [3]. Ikkinchi bosqich bronza davri va ilk temir davriga o‘tish jarayoni bilan bog‘lanadi; bu davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti, harbiylashuv elementlari va chorvachilikning kengayishi jismoniy mashqlarning maqsadli tayyorgarlik ko‘rinishlarini kuchaytiradi. Chorvachilik-kompleks xo‘jalik otni boshqarish, tez yurish, to‘siqlardan o‘tish, podani himoyalash kabi murakkab harakatlar tizimini talab qiladi; natijada otchoparlik, chavandozlik va qurol bilan muomala qilish bir-biriga bog‘langan “harakat madaniyati”ga aylanadi. Bu bosqichda jismoniy mashqlarni periodlashtirishning ikkinchi mezoni aniqroq ko‘rinadi: mashqlar harbiy va xo‘jalik institutlari doirasida ijtimoiy nazorat va o‘rgatish mexanizmlariga ega bo‘la boshlaydi. Arxeologik dalillarda qurol-aslaha turlari, ot anjomlari, jangovar atributlar ko‘payishi aynan shunday tayyorgarlik mavjud

bo‘lganini bilvosita ko‘rsatadi. Jismoniy tayyorgarlikning mazmuni ham o‘zgaradi: yakka kuch sinovidan tashkiliy harakat, safga yaqinlashuvchi muvofiqlashuv va tezkor manevrga xizmat qiluvchi ko‘nikmalar tomon siljiydi [2; 4].

Uchinchi bosqich qadimgi davlatlashuv va shahar madaniyati kuchaygan davrlar bilan izohlanadi; bu yerda Qoraqolpog‘iston hududi Xorazm vohasi va unga tutash mintaqalar bilan o‘zaro ta‘sir maydonida bo‘lib, jismoniy mashqlar ham ijtimoiy hayotning ko‘proq rasmiylashgan shakllariga kirib boradi. Bu jarayonda jismoniy mashqlar ikki yo‘nalishda rivojlanganini ko‘rish mumkin: birinchisi harbiy-amaliy yo‘nalish bo‘lib, piyoda va otliq jangchilarning tayyorgarligida chidamlilik, kuch va epchillikni rivojlantirishga xizmat qiladi; ikkinchisi esa ommaviy tomosha va marosim unsurlari bilan uyg‘unlashgan bellashuvlar bo‘lib, ijtimoiy birlikni mustahkamlovchi, mavsumiy yig‘inlarda ijtimoiy kommunikatsiyani kuchaytiruvchi vositaga aylanadi. Qiyosiy tahlilda bu holat Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida kuzatilgan o‘xshash jarayonlar bilan mos keladi: davlat va shahar muhitida harbiy tayyorgarlik standartlashadi, bellashuv esa ramziy-bayramona mazmun oladi [4; 5]. Shu nuqtada jismoniy mashqlarning uchinchi mezonini taklif etiladi: ular ijtimoiy legitimatsiya va nufuz ishlab chiqarish mexanizmlariga xizmat qila boshlaydi, ya‘ni g‘oliblik va mahorat shaxsiy fazilatdan tashqari jamoadagi mavqe va vakillik timsoliga aylanadi.

To‘rtinchi bosqich sifatida ko‘chmanchidasht an‘analari bilan vo‘ha madaniyatining uzoq davom etgan sintezi ko‘rsatiladi. Mintaqa tarixida ko‘chmanchi guruhlar bilan o‘troq aholi o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy almashinuv jismoniy mashqlar repertuarini boyitgan: ot ustida bajariladigan mashqlar, qurol bilan harakat, guruh bo‘lib ov qilish, shuningdek, kuch sinoviga asoslangan kurash tipidagi bellashuvlar shu sintezda barqaror shakl olgan. Kurashning mazmuni bu yerda faqat musobaqa sifatida emas, balki ijtimoiy nazorat, yoshlarni tarbiyalash va mojarolarni tartibga solishning ramziy usuli sifatida ko‘riladi; chunki kurash qoidaga bo‘ysunuvchi to‘qnashuv bo‘lib,

zo‘ravonlikni me‘yorlashtirish va jasoratni “qabul qilinadigan” shaklda namoyish etish imkonini bergan. Shu bilan birga, o‘yinlar va bellashuvlar mavsumiy marosimlarga bog‘lanib, jamoaning umumiy ritmini belgilovchi omilga aylangan; ular orqali jismoniy tayyorgarlik uzluksiz reproduksiya qilinadi, ya‘ni avloddan avlodga o‘tadi. Etnografik va tarixiy qarashlar uyg‘unligida bu hodisa “an‘ana orqali trening” modeli sifatida izohlanadi: rasmiy maktab bo‘lmasa ham, marosim, o‘yin va kundalik mehnatning o‘zi trening maydonini yaratadi [1; 6]. Bosqichlarni ajratishda asosiy xavf jismoniy mashqlarni zamonaviy sport turlari mezoniga ko‘ra orqaga ko‘chirishdir; shu bois tezis jismoniy mashqlarni funksional xususiyatlari bilan baholaydi. Funksional yondashuv shuni ko‘rsatadiki, bir xil harakat turi turli davrlarda turlicha ijtimoiy ma‘no kasb etgan: masalan, ot chopish dastlab transport va ov ehtiyojidan kelib chiqsa, keyinchalik harbiy manevr va nufuz ko‘rsatkichiga aylanadi; kurash esa jismoniy kuchni sinashdan tashqari, jamoaviy tartib va erkaklik idealining me‘yoriy ko‘rinishiga xizmat qilgan. Xalqaro sport tarixi va jismoniy tarbiya nazariyasi doirasida ham jismoniy madaniyatning bunday ko‘p funksiyali tabiati qayd etiladi, ya‘ni jismoniy mashqlar jamiyatning institutsional ehtiyojlari bilan birga o‘zgarib boradi [5; 7]. Demak, qadimgi Qoraqolpog‘iston hududida jismoniy mashqlar tarixini rekonstruksiya qilishda asosiy e‘tibor harakatlarning o‘ziga emas, ularni ishlab chiqargan ijtimoiy muhit, tarbiyaviy mexanizm va ramziy mazmunga qaratilishi ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir. Tadqiqot natijalarini umumlashtirib aytganda, qadimgi Qoraqolpog‘iston hududida jismoniy mashqlar rivoji to‘rtta mantiqiy yo‘nalishning o‘zaro kesishgan dinamikasi bilan belgilanadi: tirikchilik faoliyatidan kelib chiqqan tabiiy harakatlar, chorvachilik va ot madaniyati asosida murakkablashgan ko‘nikmalar, harbiylashuv va davlatlashuv sharoitida standartlashgan tayyorgarlik, hamda marosim-o‘yin amaliyotlari orqali avlodlararo uzluksizlikni ta‘minlagan an‘ana.

Shu asosda bosqichlashtirish mezonlari sifatida harakatning amaliy foydaga bog‘liqligi darajasi, o‘rgatishning ijtimoiy institutsionallashuvi, bellashuvning ramziy-

ommaviylashuvi va tayyorgarlikning ko'chmanchi-voha sintezida barqarorlashuvi taklif etiladi. Mazkur yondashuv 13.00.04 ixtisosligi doirasida jismoniy tarbiya tarixini

mintaqaviy dalillar bilan boyitadi, shu bilan birga, jismoniy madaniyatni qadimgi jamiyatning kompleks hayotiy tizimi sifatida talqin qilish imkonini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedov B. A. O'zbekiston tarixi: qadimgi davr va o'rta asrlar. Toshkent, O'qituvchi, 2019.
2. Tolstov S. P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. Moskva, 1962.
3. Asqarov A. A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent, Fan, 2007. 312 b.
4. Masson V. M. Drevnie zemledelcheskie kultury Sredney Azii. Leningrad, Nauka, 1977. 240 s.
5. Guttmann A. From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports. New York, Columbia University Press, 2004. 224 p.
6. Qosimov S. Jismoniy tarbiya tarixi. Toshkent, Sharq, 2016. 256 b.
7. Mandell R. D. Sport: A Cultural History. New York, Columbia University Press, 1984. 304 p.

REZYUME. Ushbu maqola qadimgi Qoraqolpog'iston hududida jismoniy mashqlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tarixiy-manbashunoslik hamda qiyosiy tahlil asosida yoritadi. Maqsad jismoniy faoliyatning xo'jalik, harbiy va marosim amaliyotlari bilan bog'liqligini ochishdir. Ilmiy yangilik mintaqaviy dalillarni tizimlashtirib, bosqichlar mezonlarini taklif etishdan iborat.

РЕЗЮМЕ. Тезисы посвящены этапам становления и развития физических упражнений на территории древнего Каракалпакстана на основе историко-источниковедческого и сравнительного анализа. Целью является раскрытие связи физической активности с хозяйственной, военной и обрядовой практиками. Научная новизна состоит в систематизации региональных данных и предложении критериев периодизации.

SUMMARY. This thesis examines stages in the development of physical exercises in the territory of ancient Karakalpakstan using historical source analysis and comparative reasoning. The aim is to explain how physical activity was embedded in subsistence, military preparedness, and ritual practice. The novelty lies in systematizing regional evidence and proposing clear criteria for staging long-term change.

UDK: 821.512.366.09

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDÁ WATAN MOTIVINIŃ KÓRKEM TALQÍLANÍWÍ

S.U.Fayzullaeva – *filologiya ilimlari bo'yinsha filofosiya doktori (PhD), docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: Vatan, qoraqalpoq adabiyoti, vatanparvarlik, milliy o'zlik, Berdaq ijodi, Ajiniyoz ijodi, xalq taqdiri, ma'naviy qadriyatlar, zamonaviy adabiyot.

Ключевые слова: Родина, каракалпакская литература, патриотизм, национальная идентичность, творчество Бердака, творчество Ажинияза, судьба народа, духовные ценности, современная литература.

Key words: Motherland, Karakalpak literature, patriotism, national identity, Berdaq's works, Ajiniyoz's works, people's destiny, spiritual values, modern literature.

Watan - hárbir insan ushın eń muqaddes hám biybaha túsiniк esaplanadı. Ol insanniń tuwılıp ósken jeri, milliy ózligi, úrp-ádetleri hám ruwxıy qádiriyatların ózinde jámleydi. Ádebiyat bolsa mine usı muqaddes túsinikti

áwladtan-áwladqa jetkeriwshi kúshli qural esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında Watan motivi jetekshi temalardan biri bolıp, ol xalıqtıń tariyxıy táđdiri, awır turmıs jolı hám jurıta bolǵan sheksiz muhabbatın

sáwlelendiredi. Belgili sóz ustası, shayır Dj.Bayron (1788-1824): «Kim óz jurtn súymese, ol hesh nárseni súye almaydı»[1.46], al rus jazıwshısı M.E.Saltikov-Shedrin (1826-1889) Watan haqqında: «Eń áhmiyetlisi, Watanga muhabbatın, muhabbatın hám jáne muhabbatın! Usı muhabbat saǵan sonday kúsh-quwat beredi, qalǵan hámme nárseniń sheshimin ańsat taba alasań» [2.67] – degen edi. Qaraqalpaq shayır hám jazıwshıları óz shıǵarmalarında Watandı ana tımsalında, muqaddes mákan sıpatında súwretlep, xalıqtı watansúyiwshilik, birlik hám sadıqlıq ruwxında tárbiyalawǵa umtılgan. Hárбір xalıq ádebiyatınıń tiykarǵı hám jetekshi temalarınń biri bul - Watan. Watan insannıń tuwılıp ósken jeri, milliy ózligi, tariyxıy yadı hám ruwxıy tamırları menen tıǵız baylanıslı muqaddes orın bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında da Watan motivi ayrıqsha orın ielep, xalıqtıń awır tariyxıy táǵdiri, azatlıq ushın gúresi, jurta bolǵan sheksiz muhabbatı hám sadıqlıǵı kórkem súwretlew arqalı sáwlelendiriledi. Bul maqalada qaraqalpaq ádebiyatında Watan motiviniń qalıplesiwi, rawajlanıwı hám ayırım belgili dóreiwshiler shıǵarmalarında sáwleleniwı talqılanadı.

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxına názer taslasaq, ol kóplegen sınaqlar, kóshiwler hám sociallıq qıyınshılıqlar menen ótkenin kóremiz. Mine usı tariyxıy jaǵdaylar Watan túsiniǵiniń ádebiyatta tereń hám tásirsheń sáwleleniwine sebep bolǵan. Qaraqalpaq xalqı ushın Watan tek ǵana geografıyalıq aymaq emes, al xalıqtıń ruwxı, maqtanıshı hám bekkem erk-ıqrarınıń tımsalı esaplanadı. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı quramalı hám sınaqlarǵa bay bolǵan. Kóshpeli turmıs, basqınshılıqlar, sociallıq ádalatsızlıq hám qıyınshılıqlar xalıq qalbinde Watanga bolǵan muhabbat hám saǵınısh sezimlerin jáne de kúsheytken. Sol sebepli Watan motivi qaraqalpaq ádebiyatında tereń hám tásirsheń túrde sáwlelengen. Xalıq awızeki dóreiwshiliginde - dástanlar, qosıqlar, ańızlarda Watan ushın jan pidá etiw, jurttı dushpannan qorgaw, ana jerdi muqaddes biliw ideyaları jetekshilik etedi. Bul motiv keyin ala jazba ádebiyatta da óz dawamlılıǵın tapqan. Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırlarınıń biri Berdaqtıń dóreiwshiliginde

Watan teması ayrıqsha áhmiyetke iye. Onıń shıǵarmalarında xalıqtıń táǵdiri, eldiń awır awhalı hám keleshekke bolǵan úmit tereń kórkemlik penen sáwlelendirilgen. Shayır shıǵarmalarında Watan ushın qayǵırıw, xalıqtı birlikke shaqırıw, ádalatsızlıqqa qarsı gúres ideyaları ústin turadı. Berdaq ushın Watandı súyiw - bul xalıqtı súyiw, onıń dártin seziw degen sóz. Sol sebepli onıń qosıqları xalıq qalbine jaqın hám tásirsheń bolıp, búgingi kúнге shekem óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatında Watan motivin sáwlelendiriwde Ájiniyazdıń dóreiwshiligi de áhmiyetli orın tutadı. Onıń shıǵarmalarında watanga bolǵan muhabbat, saǵınısh hám árman sezimleri kúshli seziledi. Ájiniyaz Watandı tábiyat kórinisleri, xalıq turmısı hám tariyxıy waqıyalar menen únles halda súwretleydi. Shayırdıń qosıqlarında Watan gózzallıǵı menen birge, onıń basına túsken qıyınshılıqlar da ayanısh penen súwretlenedi. Bul jaǵday oqıwshını biypárwa qaldırmaydı, kerisinshe, júreкке tásir etip, watansúyiwshilik sezimlerin oyatadı. Ájiniyaz dóreiwshiliginde Watan motivi insaniylik sezimler menen bayıtılıp, tereń filosofıyalıq mazmunga iye boladı.

Házirgi qaraqalpaq ádebiyatında Watan teması áhmiyetli tema bolıp qalmaqta. XX-XXI ásir jazıwshı hám shayırları Watandı ǵárezsizlik, milliy ózlik hám ruwxıy tikleniw kózqarasınan talqılaydı. Bul dáwir shıǵarmalarında Watan tek ǵana tariyxıy estelik emes, al keleshek ushın juwapkershilik sıpatında súwretlenedi. Zamanagóy shıǵarmalarda ekologiyalıq mashqalalar, atap aytqanda, Aral apatshılıǵı da Watan motivi menen tıǵız baylanısqan. Shayır hám jazıwshılar el táǵdirine biypárwa bolmaw, onı qásterlep saqlaw ideyaların alǵa qoyadı. Bul bolsa Watan motiviniń jańa kórkem formalarda kórinip atırǵanın kórsetedi. P.Mırzabaevanıń lirikalıq qosıqlarında racional pikirlerden góre irracional sezimler basımraq ekenligi kórinedi. Shayırdıń «Bul dúnyada súymegenler...» dep baslanatuǵın qosıǵında lirikalıq qaharman xalıqtı súyiw ushın aldı burın onı qorgay biliw kerekligin uqtıradı.

Bul dúnyada súymegenler

Bar ma anasın, xalqın.

«Súydim» demek dárkar nege,

Eger bolmasa qalqan. [3.15]

Shayır keshirmesinde xalıqtı qorǵay almaw, oǵan shın júreктen xızmet ete almasa onı «súydım dewden máni joq» ekenligin ańlatadı. Lirikalıq qaharman jámiyetтеgi ushırasatuǵın jalǵan watansúyerlerden toyınǵan. Olardıń awız toltırıp sayraytuǵın xalıqshılıǵınan sharshaǵan. Sonlıqtan da, kókiреgin tawday etip xalıqqa mázi jan kúydirgenlerdi jasalmalıqta ayıplaydı. Watandı, eldi súyiw ushın oǵan haq kewilden xızmet etiwdiń kerekligin, onı ámelde kórsetiwdiń zárúrligin uqtıradı. Qaraqalpaq ádebiyatında Watan motivi tek ǵana kórkem estetikalıq áhmiyetke iye bolıp qalmastan, al kúshli tárbiyalıq wazıypanı da atqaradı. Bul shıǵarmalar jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw, milliy maqtanış hám juwapkershilik sezimin qalıplestiriwde áhmiyetli dárek bolıp esaplanadı. Watanǵa muhabbat, jurтqa sadıqlıq, xalıq mápin jeke

mápten ústin qoyıw sıyaqlı pazıyetler ádebiyat arqalı áwladtan-áwladqa ótip kelmekte. Sonlıqtan qaraqalpaq ádebiyatındaǵı Watan motivi búgingi kúnde de áhmiyetli.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatında Watan motivi oraylıq hám jetekshi temalardan biri bolıp esaplanadı. Ol xalıqtıń tariyxıy táǵdiri, ruwxıy dúnyası hám milliy ózligin sáwlelendiredi. Berdaq, Ájiniyaz hám basqa da dóretiwshilerdiń shıǵarmalarında Watanǵa muhabbat, jurт ushın pidayılıq hám xalıq táǵdiri menen baylanıslı ideyalar joqarı kórkem sheberlik penen sáwlelendirilgen. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı Watan motivi tek ótmishti eske salıp ǵana qoymastan, keleshek áwladtı elge sadıqlıq ruwxında tárbiyalaydı. Usı jaǵınan bul motiv ádebiyatımızda bárqulla jasap keledi hám óz áhmiyetin hesh qashan joǵaltpaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Байрон Д.Г. Паломничество Чайльд Гарольда. – Москва: Директ-Медиа. 2017. – С.46.
2. Салтыков-Щедрин М. Е. Проза, рецензии, стихотворения 1840-1849. – Москва: Директ-Медиа. 2015. – С. 67.
3. Мырзабаева П. Дәуір нәпеси. Қосықлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан. 1989. – Б. 15.

REZYUME. Mazkur maqolada qoraqalpoq adabiyotida Vatan motivining o'rne va badiiy ahamiyati yoritilgan. Qoraqalpoq xalqining tarixiy taqdiri, milliy o'zligi va ma'naviy qadriyatları Vatan tushunchasi bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilingan. Maqolada Berdaq va Ajiniyoz ijodi misolida Vatanga bo'lgan muhabbat, yurt taqdiri uchun qayg'urish, xalqni birlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash g'oyalari ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy qoraqalpoq adabiyotida Vatan motivining dolzarbligi va uning tarbiyaviy ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещается роль и художественное значение мотива Родины в каракалпакской литературе. Историческая судьба, национальная идентичность и духовные ценности каракалпакского народа анализируются в тесной связи с понятием Родины. На примере творчества Бердака и Ажинияза раскрываются идеи любви к Родине, заботы о судьбе страны, воспитания народа в духе единства и патриотизма. Также рассматривается актуальность мотива Родины в современной каракалпакской литературе и его воспитательное значение.

SUMMARY. This article highlights the role and artistic significance of the motif of the Motherland in Karakalpak literature. The historical destiny, national identity, and spiritual values of the Karakalpak people are analyzed in close connection with the concept of the Motherland. Using the works of Berdaq and Ajiniyoz as examples, the article reveals ideas of love for the Motherland, concern for the fate of the homeland, and the education of the people in the spirit of unity and patriotism. In addition, the relevance of the motif of the Motherland in modern Karakalpak literature and its educational significance are discussed.

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ И СРЕДСТВО СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Кабулова Мехрибан Толыбаевна – старший преподаватель (PhD) п.н.
Нукусский филиал ГИИИК Узбекистана

Tayanch soʻzlar: rus tili, lingvistika, madaniy oʻzlik, globallashtirish.

Ключевые слова: русский язык, лингвистика, культурная идентичность, глобализация, цифровизация.

Key words: russian language, linguistics, cultural identity, globalization, digitalization.

Русский язык занимает особое место среди мировых языков благодаря своей исторической глубине, богатой литературной традиции и широкому географическому распространению. Он является не только средством общения, но и важным инструментом познания мира, передачи знаний и культурных ценностей. В условиях современных социальных и технологических изменений возрастает необходимость научного осмысления процессов, происходящих в языке.

Цель данной статьи — рассмотреть русский язык как объект научного анализа и определить его значение в формировании культурной и национальной идентичности. С точки зрения лингвистики русский язык представляет собой многоуровневую систему, включающую фонетический, лексический, морфологический и синтаксический уровни.

Каждый из них подчиняется определённым закономерностям и является предметом изучения различных разделов языкознания. Особенностью русского языка является его высокая словообразовательная продуктивность и развитая система грамматических форм, что обеспечивает богатые выразительные возможности и точность передачи смыслов. Русский язык выполняет ряд важнейших функций:

- коммуникативную, обеспечивая взаимодействие между людьми;
- когнитивную, участвуя в формировании мышления;
- культурно-аккумулятивную, сохраняя исторический и духовный опыт народа;
- научную, выступая языком образования и исследований.

В научной сфере русский язык остаётся важным средством профессиональной

коммуникации, особенно в гуманитарных и социально-экономических дисциплинах.

Актуальные проблемы развития русского языка

В условиях глобализации и активного влияния англоязычной среды русский язык испытывает значительное воздействие заимствований, особенно в сфере технологий и массовой культуры. С одной стороны, этот процесс является естественным, с другой — вызывает опасения, связанные с утратой языковых норм и снижением уровня речевой культуры.

Отдельного внимания заслуживает влияние цифровой коммуникации, которая способствует упрощению синтаксических конструкций и распространению разговорных форм в письменной речи. Русский язык является неотъемлемой частью культурного и научного пространства. Его изучение позволяет глубже понять процессы, происходящие в обществе, а также сохранить национальную идентичность в условиях быстро меняющегося мира. Научный подход к анализу языка способствует осмысленному и ответственному отношению к его развитию и использованию. Русский язык является одним из крупнейших мировых языков и занимает важное место в системе международной и межкультурной коммуникации. На протяжении веков он формировался как средство выражения национального сознания, исторического опыта и духовных ценностей народа. В современных условиях глобализации и цифровизации общества возрастает интерес к научному изучению русского языка, его структуры, функций и динамики развития. Актуальность данной статьи обусловлена необходимостью осмысления роли русского языка в сохранении

культурной идентичности и его значения в образовательной и научной среде. Целью исследования является анализ русского языка как многоуровневой системы и выявление основных тенденций его функционирования в современном обществе. В лингвистике русский язык рассматривается как сложная иерархически организованная система, включающая фонетический, лексический, морфологический и синтаксический уровни. Каждый уровень характеризуется собственными единицами и закономерностями, что позволяет исследовать язык с различных научных позиций. Фонетический строй русского языка отличается богатством гласных и согласных звуков, а также развитой системой ударения. Русский язык выполняет ряд важнейших функций, обеспечивающих его устойчивое развитие и востребованность. Прежде всего, он является основным средством повседневной и профессиональной коммуникации. Кроме того, язык выполняет когнитивную функцию, участвуя в формировании мышления и познавательной деятельности человека. Особое значение русский язык имеет в научной и образовательной сферах. Он служит языком обучения, научных исследований и академического общения, способствуя передаче знаний и развитию научной мысли. Также русский язык выполняет культурно-аккумулятивную функцию, сохраняя и передавая историко-культурное наследие общества. Язык является важнейшим элементом культурной идентичности, поскольку через него формируются ценности, традиции и мировоззрение народа. Русский язык отражает особенности национального

характера, исторический путь и духовные ориентиры общества. Литературный русский язык, представленный в произведениях классической и современной литературы, играет особую роль в формировании культурного самосознания. Знание и использование норм литературного языка способствует сохранению культурной преемственности и развитию языковой личности. В условиях глобализации русский язык испытывает активное влияние других языков, прежде всего английского. Заимствования в сфере науки, технологий и массовой культуры становятся неотъемлемой частью современной языковой практики. Несмотря на естественность этого процесса, возникает проблема сохранения языковых норм и культуры речи. Цифровая коммуникация также оказывает значительное влияние на язык, способствуя распространению сокращённых форм, разговорной лексики и упрощённых синтаксических конструкций. В этой связи особую актуальность приобретает задача формирования ответственного отношения к использованию русского языка в образовательной и профессиональной среде. Русский язык представляет собой не только средство общения, но и важнейший объект научного исследования, отражающий социальные и культурные процессы в обществе. Его изучение позволяет выявить основные тенденции языкового развития и способствует сохранению культурной идентичности. В современных условиях особое значение приобретает научный подход к анализу и использованию русского языка, направленный на сохранение его богатства и выразительности.

Использованной литературы

1. Виноградов В. В. *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. — М.: Наука, 2001.
2. Крысин Л. П. *Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация*. — М.: Языки славянской культуры, 2010.
3. Маслова В. А. *Лингвокультурология*. — М.: Академия, 2008.
4. Розенталь Д. Э. *Культура речи*. — М.: Айрис-пресс, 2016.
5. Щукин А. Н. *Обучение иностранным языкам: теория и практика*. — М.: Флинта, 2012.
6. Пассов Е. И. *Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению*. — М.: Просвещение, 2015.
7. Маслова В. А. *Лингвокультурология*. — М.: Академия, 2008.
8. Костомаров В. Г. *Язык и культура*. — М.: Наука, 2005.

REZYUME. Maqolada rus tili ko‘p darajali lingvistik tizim sifatida hamda madaniy o‘zlikni saqlashning muhim vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi. Rus tilining zamonaviy jamiyatdagi asosiy funksiyalari, uning ilmiy va ta‘lim sohasidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv va raqamlashtirish sharoitida til taraqqiyotiga oid dolzarb muammolar, xorijiy so‘zlarning kirib kelishi va raqamli muloqotning zamonaviy rus tili me‘yorlariga ta‘siri yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается русский язык как многоуровневая лингвистическая система и важнейшее средство сохранения культурной идентичности. Анализируются основные функции русского языка в современном обществе, его роль в научной и образовательной сфере, а также актуальные проблемы развития языка в условиях глобализации и цифровизации. Особое внимание уделяется влиянию заимствований и цифровой коммуникации на нормы современного русского языка.

SUMMARY. The article examines the Russian language as a multi-level linguistic system and a key means of preserving cultural identity. The main functions of the Russian language in modern society are analyzed, including its role in scientific and educational communication. Particular attention is paid to current issues of language development under the conditions of globalization and digitalization, as well as the influence of borrowings and digital communication on modern Russian language norms.

“AUTENTIK MUSIQIY KOMPETENSIYA” TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK MAZMUNI VA TARKIBI

Uzakov Satbay Erejebbaevich – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: autentiklik, musiqiy kompetensiya, psixologik struktura, ichki motivatsiya, emotsional kompetensiya, musiqiy qobiliyat, ijodiy o‘ziga xoslik, shaxsiy izchillik, musiqiy ifoda.

Ключевые слова: аутентичность, музыкальная компетентность, психологическая структура, внутренняя мотивация, эмоциональная компетентность, музыкальная способность, творческая уникальность, личная последовательность, музыкальное выражение.

Key words: authenticity, musical competence, psychological structure, internal motivation, emotional competence, musical ability, creative originality, personal consistency, musical expression.

Autentik musiqiy kompetensiya - bu nafaqat texnik jihatdan professional ijro mahorati, balki ijodiy, hissiy va shaxsiy o‘ziga xoslikni o‘zida mujassam etgan psixologik tuzilma. U shaxsning ichki ovozi bilan mos bo‘lgan, o‘zini to‘g‘ri namoyon etadigan, rasmiy yoki tashqi bosimlarga bo‘ysunmaydigan autentik ijodkorlikni anglatadi. Bu tushuncha ekzistensial falsafa va psixoterapiyadagi autentiklik ideyalariga taaluqlidir, ya‘ni “shaxsiy qadriyatlar, istaklar va tashqi bosim o‘rtasidagi izchillik”.

Har bir mamlakatning o‘ziga xos madaniy qadriyatlarini, musiqiy an‘analari va ta‘lim tizimidagi yondashuvlar baqshichilik san‘atini o‘rgatish jarayoniga turlicha ta‘sir ko‘rsatmoqda. [1.1] “Autentik musiqiy kompetensiya” tushunchasining psixologik mazmuni Ichki motivatsiya va shaxsiy moslik.

- Autentik musiqiy kompetensiya – bu shaxsning ichki qadriyatlarini va musiqiy ifodasiga mosligi. Eksistensial psixologiya nuqtai nazaridan, shaxs o‘z ijodini yolg‘on yoki namoyishchi bo‘lmagan holatda amalga oshiradi.

- Self-determination theory (SDT) dan ko‘rinishicha, bu kompetensiyaning muhim qismi sifatida autonomiya, kompetentlik va relatedness (aloqadorlik) ehtiyojlari rol o‘ynaydi: shaxs o‘z musiqasini tanlagan, anglagan va boshqalar bilan bog‘lanish orqali amalga oshiradi.

Musiqiy qobiliyat va kognitivaning roli.

- Musiqiy kompetensiya (musiqiy qobiliyat) ko‘plab tadqiqotlarda kognitiv imkoniyatlar, xususan umumiy kognitiv quvvat, short-term memory va ochiqlik (openness to experience) bilan bog‘liqligi aniqlandi

- Ushbu faktlar autentik kompetensiya tarkibida shaxsning hissiy sezgirligi, intellektual aniqligi va kuktak sifatida tajribaga ochiqligini aks ettiradi. Emotsional kompetentlik va alexitimiyaga qarshi

- Emotsional kompetensiya (masalan, alexitimiyaning pastligi) — kishining his-tuyg'ularni idrok etish, ifodalash va boshqarish qobiliyati — musiqa faoliyati bilan bog'liq ekan. Ko'proq musiqiy ijod va amaliyot kuzatilgan shaxslar alexitimiyadan kam aziyat chekadi. [1.2] Autentik musiqiy kompetensiyaning rivoji modeli; Shaxs autentik kompetensiya darajasiga yetishishi quyidagi bosqichlardan o'tayotganlikka bog'liq bo'lishi mumkin:

1. Musical aptitude: tug'ma yoki erta rivojlangan musiqiy sezgirlik (Gordon va Seashore tadqiqotlari bo'yicha)

2. Formal training va tajriba: musiqa bilan yaqindan shug'ullanish orqali texnik va kognitiv malakalarni shakllantirish

3. Ichki psixologik rivoj: SDT nuqtai nazaridan, motivatsiya va o'zini anglash autentiklikka o'tish. Autonomi, kompetentlik, tanlovni hurmat qilish. Emotsional o'ziga xoslik: shaxsiy hissiy atmosferani musiqada ifodalash — autentik ijro - "haqiqiy" ijro. [1.3] "Autentik musiqiy kompetensiya" - bu kompleks psixologik struktura bo'lib,

shaxsning texnik darajasi bilan birga ichki hissiy moslik, ichki motivatsiya, shaxsiy qadriyatlar bilan kesishadi. Psixologik yondashuvlardan SDT, kognitiv nazariyalar va emotsional kompetensiya modellari yordamida uning mazmuni ochib beriladi. Keng miqdordagi tadqiqotlar bu tuzilmaviy komponentlarning har biri qanday tarkibiy rol o'ynashini ilmiy asosda ko'rsatadi (masalan, umumiy IQ, ochiqlik, musiqiy trening va hissiy ifodaning musbat bog'liqligi). Tadqiqotlarda baqshichilik san'atining bolalar musiqa va san'at maktablari dasturlariga integratsiyalashuvi orqali yosh avlodning badiiy tafakkuri, estetik didi va milliy o'zligiga bo'lgan hurmati shakllanishi yuzasidan ijobiy natijalar qayd etilgan. Bu san'at turi orqali bolalar nafaqat kuy va ohanglar dunyosiga sho'ng'ishadi, balki tarixiy-madaniy kontekstni anglab, o'z madaniy ildizlariga tayanishni o'rganadilar. [1.4] Bundan tashqari, baqshichilik san'atining o'rgatilish jarayonida bolalarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omillar tahlil etilgan. Jumladan, jamoaviy ijro, og'zaki an'analarga tayanish, voqealarni badiiy ifoda qilish kabi jihatlarda bolalarning nutqiy, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy kognitiv qobiliyat, musiqiy tayyorgarlik, ochiqlikning musiqiy kompetensiyaga bog'liqligi — tadqiqot natijalari. 2010 yil.

2. O'z-o'zini aniqlash nazariyasi: musiqa motivatsiyasida avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik. 2014 yil.

3. Emotsional kompetentlik va alexitimiyaga musiqiy amaliyot bilan bog'liq - egizaklar tadqiqoti. 2013 yil.

4. Henderson, M. Gabora, L. The recognizability of authenticity. 2013 yil

5. Gordon, E. E. Manual for the Primary Measures of Music Audiation. GIA Publications. 1989.

REZYUME. Autentik musiqiy kompetensiya — bu musiqiy ijroda shaxsning o'ziga xosligini, ichki his-tuyg'ularini va individual ifodasini samimiy va to'liq ifoda eta olish qobiliyatidir. Bu tushuncha faqat texnik mahoratni emas, balki ijrochining emotsional chuqligini, ichki motivatsiyasini va auditoriya bilan haqiqiy muloqotini ham o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ. Аутентичная музыкальная компетенция - это способность искренне и полно выражать своеобразие, внутренние чувства и индивидуальное выражение личности в музыкальном исполнении. Это понятие включает в себя не только техническое мастерство, но и эмоциональную глубину исполнителя, его внутреннюю мотивацию и подлинное общение с аудиторией.

SUMMARY. Authentic musical competence is the ability to sincerely and fully express a person's individuality, inner feelings, and individual expression in musical performance. This concept encompasses not only technical skill but also the performer's emotional depth, inner motivation, and genuine communication with the audience.

KOMPOZITOR QURBANBAY ZARETDINOV 75 JASTA

Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı bay hám tereń tariyxıy dereklerge iye bolıp búgingi kúnde muzıka kórkem ónerine, milliy hám klassik muzıka úlgilerine, kompozitorlarımızdıń eń jaqsı gáziyne dóretpelerin qabıl etiw, túsiniw, olardı sheberlik penen atqarıwshılıq jolların izlew hám ámeliyatqa engiziw zárúr ekenligin inabatqa alıp muzıka kórkem ónerinde barlıq qánigeliklerde dáslepki atqarıwshılıq kónlikpelerin jetilistiriwde talap etpekte.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları kórkem óner gáyratkeri, Berdaq atındaǵı Mámleketlik sıylıqtıń laureatı, belgili kompozitor, dirijyor, xormeyster, professor Q.Zaretdinov dóretilishiliginde 45-jılǵa shamalas dáwirde hár túrli tematikaǵa baylanıslı, tereń mazmunǵa iye bolǵan qosıqları, qayta islengen xalıq namaları, orkestr ushın túrli kólemdegi shıǵarmaları, muzıkalı drama, balalar ushın, xor hám kino ushın muzıkaları, opera, balet janrındaǵı dóretpeleri xalıqtıń kewil múlkinе aylanıp, sonday-aq, tınlawshılar qálbinen orın alıp, kórkem dúzilisi, ózgeshe muzıkalı tili, stili, milliyligi menen basqa kompozitorlardan ajıralıp turatuǵın shaxs sıpatında milliy mádeniyatımızda tereń tamır jayıp, bekkem orın iyeledi. Házirgi kúnde Q.Zaretdinov Berdaq atındaǵı Akademiyalıq sazlı teatrınıń bas dirijyori bolıp islep kelmekte. Búgingi kúni kompozitor Q.Zaretdinov 75 jasta.

Dóretpelerine kelsek, mısalı “Muhabbat samalı” - Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı dramaturg Keńesbay Raxmanovtıń «Yar diydarı» dramasına Q.Zaretdinov tárepinen muzıka jazılıp 2008-jılı rejissyor J.Sultabaev tárepinen, soń “Muhabbat samalı” atı menen 2017-jılı teatrımızda rejissyor M.Usenov tárepinen saxnalastırıldı. Xudojnik Z.Saypov 2018-jılı Tashkent qalasında ótken “Zamanımız qaharmanı” teatrlar kórik-tańlawına qatnasıp, sıylı 3-orın jeńimpazı boldı. “Muhabbat samalı” muzıkalı draması tamashagóylerdiń kewlinen orın aldı.

Muhabbat samalı

(Spektakldiń kirisiw muzıkası)

Q.Zaretdinov naması

Andante

The musical score is written for piano in 2/4 time with a key signature of one flat (Bb). It consists of five systems of music, each with a treble and bass staff. The first system starts with a repeat sign and includes dynamics *f* and *mf*. The second system begins at measure 7 with a *mp* dynamic. The third system starts at measure 12. The fourth system starts at measure 17. The fifth system starts at measure 22. The score includes various musical notations such as chords, arpeggios, and slurs.

2

27

mf

32

Presto
mp

38

f

45

mp

51

f

56

f

61

Musical score for measures 61-66. The piece is in G major (one sharp) and 4/4 time. Measure 61 starts with a forte (f) dynamic. The right hand features a melodic line with eighth and quarter notes, while the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes.

67

Musical score for measures 67-72. The right hand continues with a melodic line, and the left hand maintains the harmonic accompaniment with chords and single notes.

73

Musical score for measures 73-78. The right hand features a melodic line with some grace notes, and the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes.

79

Musical score for measures 79-83. The right hand features a melodic line with grace notes, and the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes.

84

Musical score for measures 84-88. The right hand features a melodic line with grace notes, and the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes.

89

Musical score for measures 89-94. The right hand features a melodic line with grace notes, and the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes. The piece concludes with a double bar line.

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Abdullaev R.	Muzika kórkem óneri hám onıń ruwxıy tásiiri.....	3
Axımbetova G.	Ses payda etiwde klavishli muzikalıq ásbablardıń áhmiyeti.....	5
Ataniyazova E.	Diksiyani rivojlantirishda artikulyatsion mashqlarning roli.....	8
Baltaniyazov S.A.	Qosıqshınıń atqarıwshılıq sheberligin rawajlandırıw usılları.....	10
Baxieva B.,	Qaraqalpaq milliy teatrında komik obrazlar hám Shamurat Ótemuratov	12
Dosniyazova M.	sheberligi.....	
Bekbergenov Z.	XVII-XVIII ásirde saz ásbablıq muzikanıń rawajlanıwı.....	13
Bermaxanova T.	Hayotimizda madaniy musiqaning tutgan o'rnı.....	16
Embergenova G.A.	Vokal - xor atqarıwında dem alıw ústinde islew.....	19
Fazliyeva Z.K.	O'zbek raqsining rivojlanishida ansambllar faoliyati.....	21
Xodjametova G.I.	Jahon tarixshunosligida Qoraqalpog'iston musiqa madaniyatining yoritilishi..	24
Xushvaqtoev E.B.	Jahon mumtoz asarlari milliy teatr sahnasida (O'zbekiston xalq artisti	28
	Turg'un Azizov V.Shekspiring "Gamlet" asari rejissyorlik talqinida).....	
Жакселиков Ш.П.	Актёр дөретиўшилигинде илхамның орны.....	32
Joldasbaeva T.B.	Rubap saz ásbabın shertiw usılları hám shıǵarma ústinde islew.....	36
Kudenov R.	Milliy muzika - xalıqtıń mánawiy qádiriyati sıpatında.....	38
Kulambetova J.A.	Evropa vokal mektepleriniń vokal tálimine tásiiri.....	40
Kurbanova M.M.	Teatr san'atida cholg'u musiqasining dramaturgik funksiyalari va estetik	42
	ta'sir mexanizmlari.....	
Qalmuratov A.D.	Qashqar rubabınıń xalıq sazları orkestrindegi ornı.....	46
Qazaqbaeva R.P.	Ekspierimental teatr imkoniyatlari.....	47
Nuratdinov T.	Zamonaviy estradada vokal ijrochiligi texnikalari.....	49
Omarova A.,	Mektepke shekemgi bilimlendirow shólkemlerinde muzikalıq tálim.....	52
Bekbaulieva F.		
Палуаниязов М.,	Баян атқарыўшылықта сабақтың нәтижелілігине ерисиўде актёрлық	56
Хожамуратов С.	шеберликтің тәсири	
Pirimbetova N.,	Baslawish klass oqıwshılarınıń individuallıǵın qalıplestiriwde teatrlardıń	60
Yernazarov N.,	ornı.....	
Muratbaeva G.		
Сапарбаева С.А.	Хореография как междисциплинарное научное направление.....	62
Seytjanova K.	Vokal san'ati – inson ichki dunyosining badiy ifodasi.....	65
Turdiyev Q.	Ittifoq davridagi qoraqalpoq madaniyati va san'atining rivojlanishi: teatr,	66
	musiqiy janrlar va institutsional shakllanish.....	
Уразбаев Д.С.	Режиссёр – психологми? Саҳна жараёнида актёр руҳиятини бошқариш	71
	стратегиялар.....	
Usnatov R.J.	Diqqat - dóretiwsilik material toplawdıń quralı sıpatında baqlawdı úyreniw..	74
Yuldasheva Z.S.	Qaraqalpaq oyın óneri: Elizaveta Artyomovna Petrosova oyınlarında.....	76
Юсупов К.Б.	Театр как платформа стратегического партнерства в поликультурном	79
	пространстве.....	

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Абреймов М.Б.,	Звуковая драматургия в киноискусстве и её роль в аудиовизуальном	84
Бисенгалиев Т.Б.	выражении.....	
Amanmuradov Sh.	Peculiarities of the sound-view montage of the film "The man leaves the	87
	birds".....	
Bawetdinov Sh.K.	Radio spektakl: akustika va ovoz rejissurasi.....	90
Darushova D.K.	Balalar hám óspirimler auditoriyası ushın arnalǵan spektaklerde estetikalıq	93
	tárbiya máseleleri ("Alauaddin hám onıń sıyqırılı shıraǵı" spektakli	
	misalında).....	
Гаппарова Н.И.	Звукорежиссура как вид художественного творчества.....	95

Ҳамидова Ш.С.	Меҳрибон устоз эди.....	98
Ножиматов Д.Н.	Animatsion film ishlab chiqarish jarayonida bakalavr kompetensiyalarini rivojlantirishning ilmiy asoslari.....	101
Ismailov A.E.	"117-kvartira" spektaklinde simvollıq obraz hám dramediya janrınıń saxnalıq talqılanıwı.....	105
Kurbaniyazov R.K.	Raqamli audiostudiyalarda zamonaviy plugin texnologiyalarining ovoz sifatiga ta'siri.....	107
Qdırbaev I.Q.	Zamanagóy kino hám multimedia tarawında audio post-prodakshn.....	110
Madiyorov B.S.	Qaraqalpaq kino kórkem ónerinin túrleri hám janrları.....	113
Nietullaev R.A.	Methodology for using "Air Fresh" type plugins in digital sound direction.....	115
O'tayev A.	Drama janrining asosiy vazifasi tomoshabinga to'g'ridan to'g'ri ta'sir o'tkazish.....	118
Tajadinova G.	Qaraqalpaq zamanagóy kino kórkem ónerinde balalar ushın milliy kontent jaratıw máseleleri.....	122
Tilepov Q.N.	Madaniy-ommaviy tadbirlarda ovoz rejissyorining kasbiy kompetensiyaları....	125
Zaretdinov K.Q.	Teatr ovoz rejissyori faoliyatining badiiy va texnologik asoslari.....	127
Зарипова З.С.	Қарақалпақ миллий театрының биринши кәнигели режисёры Т.Алланазаров.....	129
<i>BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT</i>		
Abatova G.M.	Madaniyat va ijtimoiy-madaniy faoliyat: ijtimoiy o'zgarishlar va yangi madaniy qadriyatlarning shakllanishi.....	133
Bektursinova G.	Mahalla instituti va kitobxonlik madaniyati uyg'unligi.....	135
Bo'ribaeva R.A.	Bir eksponat tarixi (Qoraqalpog'iston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyidagi arxeologik topilma bronza qozon haqida).....	139
Dauletbaeva G. S.	Kitapxanashılıq isi gárezsizlik jıllarında.....	142
Eshmuratov A.A.	Qoraqalpoq an'anaviy o'yınlarining etnomadaniy o'ziga xosligi va transformatsiya jarayonları.....	146
Eshbaeva G.	Mádeniyat, bibliografiya hám social-gumanitar tarawdağı jańa basqıshlar hám kreativ ideyalar.....	150
Madreymova N.	Sanlı transformaciya shárayatında mádeniyattıń evolyuciyası: mashqalalar hám perspektivalar.....	152
Majitova B.B.	Zamonaviy madaniyat va raqamli transformatsiya.....	155
Mambetova A.	Kitapxana paydalanıwshılarnıń talap hám qızıǵıwshılıqların analizlew.....	157
Науризбаева Ш.Б.	Роль народного творчества и национальных ценностей в формировании библиотечной культуры.....	160
Orazov T.	Hamza Hákimzada Niyaziydiń Qaraqalpaqstandağı jadidshilik xızmetleri.....	163
O'tayev A.	Mustaqillikning 34 yilligi bayram dasturida badiiy ifoda vositalari tahlili.....	165
Saparbaeva G.A.	Yangi O'zbekistonda madaniyat va san'at taraqqiyotining yangi bosqichlari....	168
Umirova G.M.	Raqamli madaniyat sharoitida madaniy qadriyatlarning transformatsiyasi: ijtimoiy tarmoqlar misolida.....	172
Urazbaev I.	Madaniyat nazariyasi va tarixiga nazar.....	174
<i>FOLKLORISTIKA</i>		
Allamberganova G.	Qaraqalpaq baqsishılıq óneriniń búgingi kúndegi tutqan ornı.....	176
Бегжанов Б.,	Миллий саз өнери изертлеўшиси.....	179
Кенжебаева С.С.		
Erejeperov T.	XIX-XXI ásirlerde qaraqalpaq baqsishılıq óneriniń tariyxıy evolyuciyası hám atqarıwshılıq dinamikası.....	182
Есанов М.	Миллий фольклорымызда сөз хэм саз өнери.....	184
Исаков Р.У.	Миллий дэстанларымызда бийперзентлик мотивлери.....	187
Омарова А.,	«Ershora» dástanındağı qaharmanlıq obrazlar.....	191
Bekbaulieva F.		

Пахратдинов Д.	Әдебий дәстүрлер хәм жалғас түсиниклериниң теориялық талланылыўы хәм оның қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында тарийхый негизлери.....	194
Piyazova B.B.	Qaraqalpaq dástúrleriniń sinkretik tábiyati hám kórkemlik evolyuciyasi: folklorlardan professional kórkem ónerge qaray.....	197
Шыныбеков А.	«Ғәрип ашық» дәстанының жанрлық өзгешелиги.....	201

JURNALISTIKA

Даулетмуратов Т.	Онлайн медиаларда билимлендириўге байланыслы жәрияланған материаллардың проблематикасы.....	204
Оразов А.	Театр журналистикасының қәлиплесиў басқышлары.....	208
Отенбергенова Г.	Эссе – көркем публицистикалық жанр сыпатында.....	211
Utebergenova A.	Qaraqalpaqstan televideniesiniń sociallıq rawajlanıwdaǵı ornı.....	214
Yunisova M.D.	Jurnalistik teatr: jámiyet mashqalaların saxnada kórsetiw tájriybeleri.....	218

PEDAGOGIKA

Askarova Z., Askarova J.	Xalıq qosıqlarınıń tárbıyalıq áhmiyeti (“Nalısh” naması mısasında”).....	220
Elmuratova G.	Musıqa adabiyoti fanini o‘qıtishda an’anaviy va innovatsion metodlar integratsiyasi.....	222
Fazliyeva Z.K.	O‘zbek xalq raqsi ijrochilarining ijodiy va pedagogik faoliyati.....	225
Xusanov B.	Musıqali teatr pedagogikasida shaxsga yo‘naltirilgan yondoshuv.....	230
Qalbaev A.	Xalıq didaktikalıq qosıqları tiykarında jaslarǵa tálim-tárbıya beriw.....	234
Maxamadınova L., Oteshova G.	Qoraqalpaq dostonchilik san’ati: tarixiy ildizlar, ijro xususiyatlari va o‘qıtish metodikasi.....	236
Naǵmetova G.B.	Musıqa madaniyati darslarida oquvchilar ovozini tarbiyalashda vokal san’atining ahamiyati.....	241
Мирсаидова Д.	Нейросетевая реставрация классики узбекского кино: технологические и педагогические аспекты.....	244
Kurbanova M.M.	Yosh ijrochılarda orkestr madaniyatini shakllantirishning pedagogik modeli...	247
Yernazarov N.Ye., Muratbaeva G.	Baslangısh klass oqıwshıların tárbıyalawda teatrđn ornı.....	251
Sharipova D.A.	Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda kutubxonalarning pedagogik roli.....	253

GUMANITAR PÁNLER

Berdimuratov R.Z.	Qadimgi Qoraqalpog‘iston hududida jismoniy mashqlarning rivojlanish bosqichlari.....	258
Fayzullaeva S.U.	Qaraqalpaq ádebiyatında Watan motiviniń kórkem talqılanıwı.....	260
Кабулова М.Т.	Русский язык как объект научного исследования и средство сохранения культурной идентичности.....	263
Uzakov S.E.	“Autentik musiqiy kompetensiya” tushunchasining psixologik mazmuni va tarkibi.....	265

MUZÍKA ÁLEMI

Nasırov M.B.	Kompozitor Qurbanbay Zaretidinov 75 jasta.....	267
---------------------	--	-----

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filiali

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikalıq jurnalı

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker,
olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.
Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı kerek.

Redaktor: G.Otepbergenova
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: M.Xasenbaeva

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 02.03.2026.
Qaǵaz formatı 60-841/8 ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 17,187 b/t.
Jámi 100 nusqada. Bahası shártname boyınsha.
Buyırtpa №25

«PRINT DARHAN» baspası

Nókis – 2026

Ózbekstan Respublikası Joqarı bilimlendiriw, ilim hám innovacijalar ministrliğiniń 2025-2026-oqıw jılı ushın joqarı oqıw orınlarının bakalavriat basqışı studentlerine Ózbekstan Respublikası Prezidenti hám ataqlı mámleketlik stipendiyların tayınlaw haqqındağı buyırığı tiykarında Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialınıń Prezident hám ataqlı mámleketlik stipendiyları tańlawınıń jeńimpazları menen tanısın

AZAMAT SAPARBAEV
"ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI
PREZIDENTI" ATINDAĞI MÁMLEKETLIK
STIPENDIYA IYESI

AZIZA BOZORBOYEVA
"ISLAM KARIMOV"
ATINDAĞI MÁMLEKETLIK
STIPENDIYA IYESI

G'ULJAXAN BAYMUXANOVA
"IBRAYIM YUSUPOV"
ATINDAĞI MÁMLEKETLIK
STIPENDIYA IYESI

AYJARIQ SABIRBAEVA
"TÓLEPBERGEN QAYIPBERGENOV"
ATINDAĞI MÁMLEKETLIK
STIPENDIYA IYESI

AZIZA TAUBEMURATOVA
«MARIYASH ISMAYLOVA»
ATINDAĞI MÁMLEKETLIK
STIPENDIYA IYESI

G'ULJAMAL BERKINBAEVA
«MARIYASH ISMAYLOVA»
ATINDAĞI MÁMLEKETLIK
STIPENDIYA IYESI

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli professor-oqıtıwshılar, magistrlar hám izleniwshiler! Eger, Siz kórkem óner hám mádeniyat tarawındaǵı jańalıqlar menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «**Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı**» ilimiy-metodikalıq jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda kórkem óner hám mádeniyat tarawı boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen **17.00.00 kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha filosofiya doktorı (PhD) hám ilim doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz mıń) som.

Redakciya mánzili: Qaraqalpaqstan Respublikası, Nókis qalası,
Húrliman qız baqsı kóshesi 37 úy: indeks 230100,
telefon: +998934878285.

Jurnaldıń basıp shıǵarılıwına juwapker
«PRINT DARHAN» baspası: 230100.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalınıń esap beti

P/c: 2340 2000 3001 0000 1010

Банк: MB BB ХККМ Toshkent shahri

МФО: MFO: 00014; INN: 201122919;

ИНН:201122919

Л/с: 4001 1086 0354 0170 9410 0056 002;

ИНН: 206964627

<https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>

2026